

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ**

**ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 12

МИКОЛАЇВ – 2014

Засновники видання:	Головний редактор:
<p>Чорноморський державний університет імені Петра Могили</p> <p>Інститут української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України</p> <p>Видання засновано у 2008 р.</p> <p>Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.</p> <p>Збірник друкується як фахове видання, згідно з рекомендаціями ВАК (бюлетень № 1-05/2 від 10.03.2010)</p> <p>Адреса редколегії:</p> <p>вул. 68 Десанників, 10, м. Миколаїв, 54003</p> <p>Тел.: (0512) 76-55-99, (050) 820-57-26,</p> <p>факс: (0552) 46-51-94, E-mail: avi@kma.mk.ua, e.sinkevych@gmail.com</p> <p>рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 07.02.2014, протокол № 6</p>	<p>Сінкевич Євген Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, директор науково-дослідного інституту «Полоністики» Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв)</p> <p>Редакційна рада:</p> <p>Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Бегліца Володимир Петрович – доктор наук з державного управління, доцент, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ);</p> <p>Смолінський Александер – доктор історичних наук (dr hab.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні (Польща);</p> <p>Срогаш Тадеуш – доктор історичних наук (dr hab.), професор, завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові (Польща).</p> <p>Редакційна колегія:</p> <p>Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник народної освіти України, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);</p> <p>Сінкевич Ірина Юрїївна – заступник начальника відділу використання інформації документів Державного архіву Херсонської області – відповідальний секретар редколегії наукового фахового збірника «Історичний архів. Наукові студії».</p> <p>Рекомендовано до друку:</p> <p>рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 15.01.2014, протокол № 1</p>

I 90

Історичний архів. Наукові студії : Збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 12. – 216 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ISSN 2077-5709

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2014

© Автори статей, 2014

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Александров Н. М. (Ярославль, Росія) Сільські кустарні промисли Верхнього Поволжя наприкінці XIX – початку XX ст. (до питання про багатокладність економіки дореволюційної Росії).....	10
Ашурков Т. Т. (Миколаїв, Україна) Російське посольство до Ірану 1817 року: очікування і результати	16
Бершадська О. В. (Краснодар, Росія) Соціально-економічний розвиток Чорноморської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.	25
Бривко М. В. (Сніжне, Донецька обл., Україна) Становлення вугільної промисловості наприкінці XIX – на початку XX століття (на прикладі міста Сніжне Донецької області)	32
Будзар М. М. (Ялта, Україна) Доля маєтку Мордвинових в Ялті у контексті історії міста: 1873-1900-й роки (за архівними матеріалами).....	39
Водотика Т. С. (Київ, Україна) Формування індустріального підприємництва у містах підросійської України на рубежі XIX – XX ст.	46
Гетте Г. (Кельн, Німеччина), Молотков Г. С. (Краснодар, Росія) Швейцарські аграрні колонії на півдні Російської імперії.....	52
Дроздек-Малолєпша Т., Малолєпший Е. (Ченстохова, Польща) Діяльність гімнастичного товариства «Сокіл» в Польському Королівстві у 1905-1914 роках	60
Кухаренко А. А. (Мінськ, Білорусь) Роль Селянського поземельного банку в модернізації Російської імперії (за матеріалами білоруських губерній).....	68
Прокоп Ю. В. (Одеса, Україна) Роль євреїв-іноземців у соціально-економічному й культурному житті Херсонської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.	74
Рукоусєв Є. Ю. (Єкатеринбург, Росія) Розвиток чорної металургії Уралу у 1880-1917 рр.	82
Сидоренко Т. М. (Краснодар, Росія) Соціально-економічні передумови виникнення і розвитку кооперації на Кубані наприкінці XIX – початку XX ст.	89
Суханова Н. І. (Москва, Росія) Соціально-економічний розвиток південноросійської околиці наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Північного Кавказу).....	96
Шиманський Ц. К. (Ченстохова, Польща) Вплив єврейської громади на розвиток Ченстохови у другій половині XIX – на початку XX ст., який відбувся після реформ 60-70-х років XIX століття в Російській імперії	104
Шумкін Г. М. (Єкатеринбург, Росія) Виробництво ствольного заліза на казенних гірничих заводах Уралу в середині XIX ст.	112

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Вальчук О. І. (Вінниця, Україна) Організаційна система соціального страхування в СРСР (1922-1933 рр.) за матеріалами Державного архіву Російської Федерації	119
--	-----

Іваненко В. В. (Дніпропетровськ, Україна) Проблеми аграрної історії України XIX – початку XX ст. в матеріалах наукових читань на пошану професора Д. П. Пойди.....	125
Коротяєв С. І. (Черкаси, Україна) До питання про визначення терміну «інженерно-технічна інтелігенція»	133
Кушлакова Н. М. (Павлоград, Україна) Інженерно-громадські об'єднання в промислово розвинених регіонах України як форма фахової комунікації: друга половина XIX - початок XX століття	140
Мальшина К. В. (Київ, Україна) Історія у боротьбі з югославізмом: Йосип Маль та його внесок у вивчення традиції словенської державності	148
Ніколаєв М. І. (Миколаїв, Україна) Аксиома ольвійської просопографії IV – I ст. до н.е.....	156
Сикут П. (Бидгощ, Польща) «Польсько-польський» кордон. Соціальні, економічні та політичні наслідки околиці колишньої Російської імперії для Поморського воєводства у світлі поліцейських звітів за 1920-1939 роки.....	165
Смолінський А. (Торунь, Польща) Червона армія в радянській Україні та інших західних військових округах СРСР у 30-х роках XX століття у документах II відділу Головного штабу Війська Польського	172
Срогош Т. (Ченстохова, Польща) Меценати в Росії у 1861-1914 роках у новітній польській історіографії.....	187
Чернецька-Хаберко А. (Ченстохова, Польща) Освальд Бальзер у польській історіографії	193

РЕЦЕНЗІЇ

Срогош Т. (Ченстохова, Польща), Морозова О. С. (Київ, Україна) Умови медичних наукових досліджень і навчання лікарів у Львові у 1918-1946 роках <i>Рецензія на монографію: Войткевич-Рок В.</i> Роки успіхів і дні невдач. Дослідження історії лікарського відділення Університету Яна Казимира у Львові (Торунь, 2012)	203
Куделко С. М. (Харків, Україна) Архіви США у історичному розвитку та на сучасному етапі історії <i>Рецензія на монографію: Левченко Л. Л.</i> Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація (Миколаїв: Іліон, 2013).....	205

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Александров Н. М. (Ярославль, Россия) Сельские кустарные промыслы Верхнего Поволжья в конце XIX – начале XX вв. (к вопросу о многоукладности экономики дореволюционной России).....	10
Ашурков Т. Т. (Николаев, Украина) Российское посольство в Иран 1817 года: ожидания и результаты.....	16
Бершадская О. В. (Краснодар, Россия) Социально-экономическое развитие Черноморской губернии во второй половине XIX – начале XX вв.....	25
Бривко Н. В. (Снежное, Донецкая обл., Украина) Становление угольной промышленности конца XIX – начала XX века (на примере города Снежное Донецкой области).....	32
Будзар М. М. (Ялта, Украина) Судьба имения Мордвиновых в Ялте в контексте истории города: 1873-1900-е годы (по архивным материалам)	39
Водотыка Т. С. (Киев, Украина) Формирование индустриального предпринимательства в городах подросийской Украины на рубеже XIX – XX в.	46
Гётте Г. Л. (Кельн, Германия), Молотков Г. С. (Краснодар, Россия) Швейцарские аграрные колонии на Юге Российской империи	52
Дроздек-Малолепшая Т., Малолепший Э. (Ченстохова, Польша) Деятельность Гимнастического общества «СОКОЛ» в Польском королевстве в 1905-1914 годах	60
Кухаренко А. А. (Минск, Беларусь) Роль Крестьянского поземельного банка в модернизации Российской империи (по материалам белорусских губерний)	68
Прокоп Ю. В. (Одесса, Украина) Роль евреев-иностранцев в социально-экономической и культурной жизни Херсонской губернии в конце XVIII – первой половине XIX вв.	74
Рукосуев Е. Ю. (Екатеринбург, Россия) Развитие чёрной металлургии Урала в 1880-1917 гг.....	82
Сидоренко Т. Н. (Краснодар, Россия) Социально-экономические предпосылки возникновения и развития кооперации на Кубани в конце XIX – начале XX вв.	89
Суханова Н. И. (Москва, Россия) Социально-экономическое развитие южнороссийской окраины в конце XIX – начале XX вв. (на материалах Северного Кавказа).....	96
Шиманский Ц. К. (Ченстохова, Польша) Влияние еврейского сообщества на развитие Ченстоховы во второй половине XIX – в начале XX в., которое состоялось после реформ 60-70-х годов XIX в. в Российской империи.....	104
Шумкин Г. Н. (Екатеринбург, Россия) Производство ствольного железа на казенных горных заводах Урала в середине XIX в.	112

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ.
МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

Вальчук Н. И. (Винница, Украина) Организационная система социального страхования в СССР (1922-1933 гг.) по материалам Государственного архива Российской Федерации	119
Иваненко В. В. (Днепропетровск, Украина) Проблемы аграрной истории XIX – начала XX в. в материалах научных чтений памяти профессора Д. П. Пойды	125
Коротяев С. И. (Черкассы, Украина) К вопросу определения термина «инженерно-техническая интеллигенция»	133
Кушлакова Н. М. (Павлоград, Украина) Инженерно-общественные объединения в промышленно развитых регионах Украины как форма профессиональной коммуникации: вторая половина XIX – начало XX века	140
Мальшина Е. В. (Киев, Украина) История в борьбе с югославизмом: Иосиф Маль и его вклад в изучение традиции словенской государственности.....	148
Николаев Н. И. (Николаев, Украина) Аксиома ольвийской просопографии IV – I вв. до н. э.	156
Сикут П. (Бидгощ, Польша) «Польско-польская» граница. Социальные, экономические и политические последствия окрестности бывшей Российской империи для Поморского воеводства в свете полицейских отчетов за 1920-1939 годы	165
Смолинский А. (Торунь, Польша) Красная Армия в советской Украине и других западных военных округах СССР в 30-х годах XX века в документах II отдела главного штаба Войска Польского.....	172
Срогош Т. (Ченстохова, Польша) Меценаты в России в 1861-1914 годах в новейшей польской историографии	187
Чернецкая-Хаберко А. (Ченстохова, Польша) Освальд Бальзера в польской историографии.....	193

РЕЦЕНЗИИ

Срогош Т. (Ченстохова, Польша), Морозова О. (Киев, Украина) Условия медицинских научных исследований и обучение врачей во Львове в 1918-1946 годы <i>Рецензия на монографию: Войткевич-Рок В.</i> Года успехов и дни неудач. Исследование истории врачебного отделения Университета Яна Казимира во Львове (Торунь, 2012).....	203
Куделко С. М. (Харьков, Украина) Архивы США в историческом развитии и на современном этапе истории <i>Рецензия на монографию: Левченко Л. Л.</i> Архивы и архивное дело Соединенных Штатов Америки: история и организация (Николаев : Илион, 2013)	205

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY

Aleksandrov N. (Yaroslavl, Russia) Rural Handicrafts of the Upper Volga Region in the End of the XIX – the Beginning of the XX c. (to the Question of the Multiformat of Economics of Pre-Revolutionary Russia).....	10
Ashurkov T. (Mykolaiv, Ukraine) Russian Embassy to Iran in 1817: Expectations and Reality	16
Bershadskaya O. (Krasnodar, Russia) Socio-Economic Development of the Black Sea Province in the 19 th and 20 th centuries	25
Brivko M. (Snizhne, Donetsk Oblast, Ukraine) Becoming of Coal Industry in the end XIX is Beginnings of XX Age (on Example of City Snezhnoye Donetsk Oblast)	32
Budzar M. (Yalta, Ukraine) The Destiny of the Mordvinov’s Estate in Yalta in the Context of the Town History: 1873-1900 (on archival materials)	39
Vodotyka T. (Kyiv, Ukraine) The Formation of the Industrial Entrepreneurship in the Ukrainian Cities under Russian Empire during second half of 19 – the eve of 20 th centuries	46
Götte H. (Cologne, Germany), Molotkov G. (Krasnodar, Russia) Swiss Agricultural Colonies in the South of the Russian Empire.....	52
Drozdek-Malolepsza T., Malolepszy E. (Częstochowa, Poland) Activity of Gymnastic Society «Sokół» in the Kingdom of Polish in years 1905-1914	60
Kukharenko A. (Minsk, Belarus) About the Role of the Peasant Land Bank in the Economic Modernization of the Russian Empire (Materials of Belarusian Provinces)	68
Prokop Y. (Odesa, Ukraine) The Role of Foreign Jews in Social-Economic Life of Kherson Province in the end of XVIII – early XIX c.	74
Rukosuev E. (Ekaterinburg, Russia) Development of Steel Ural 1880-1917	82
Sidorenko T. (Krasnodar, Russia) Socio-Economic Reasons and Prerequisites of Emergence and Development of Cooperation in Kuban at the end of XIX – the beginning of the XX centuries.....	89
Sukhanova N. (Moscow, Russia) Socio-Economic Development Southern Russian border regions in the late XIX – early XX c. (based on North Caucasian).....	96
Szymański C. K. (Częstochowa, Poland) The Influence of Jewish Community on the Development of Częstochowa in the Second Half of 19 th century and in the beginning of 20 th century that happened in Russian Empire after the reforms of 1860s and 1870s	104
Shumkin G. (Ekaterinburg, Russia) Production of Iron for the Musket Barrels on State-Owned Mining Factories OF Ural in the Middle of the XIX c.....	112

**SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY.
HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE**

Valchuk N. (Vinnytsya, Ukraine) The Organizational System of Social Insurance in the USSR (1922-1933) for the Materials of the State Archives of the Russian Federation.....	119
Ivanenko V. (Dnipropetrovs'k, Ukraine) Problems of Agrarian History of Ukraine 19 – beginning of the 20th Century in Articles of the Scientific Readings Devoted to Professor D. P. Poyda.....	125
Korotyaev S. (Cherkasy, Ukraine) To the Issue of Determining the Term «Engineering and Technical Intelligentsia»	133
Kushlakova N. (Pavlograd, Ukraine) Engineering Communities in Industrialized Regions of Ukraine as a Form of Communication Expert: Second Half of XIX – beginning of XX Centuries	140
Malshina K. (Kyiv, Ukraine) The History in the Fight against Yugoslavism: Joseph Mal and his Contribution to the Studies of the Slovenian Statehood Tradition.....	148
Nikolayev N. (Mykolaiv, Ukraine) The Axiom of the Olbian Prosopography IV – I centuries b. c.	156
Sykut P. (Bydgoszcz, Poland) Border «Polish-Polish». Social, Economic and Political Effects of Neighbourhood Area Ex-russian Empire for the Region Pomerania in Reports of Police in the 1920-1939.....	165
Smolinsky A. (Torun, Poland) Red Army in Soviet Ukraine and Other Western Military Districts of the USSR in the 30s in the Document Division II of the General Staff of the Polish Army	172
Srogosh T. (Czestochowa, Poland) Patrons in Russia in 1861-1914 Years in the Newest Polish Historians	187
Czerniecka-Haberko A. (Czestochowa, Poland) Oswald Balzer within the Frame of Polish Historiography	193

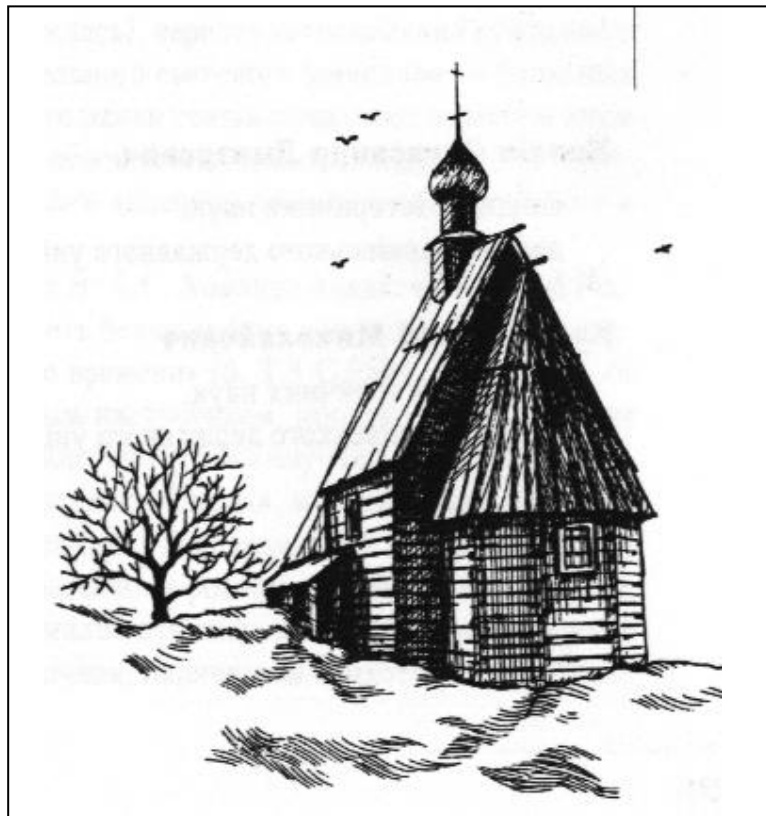
REVIEWS

Srogosh T. (Czestochowa, Poland), Morozova O. (Kiev, Ukraine) Terms of Medical Research and Training of Doctors in Lviv in 1918-1946 years <i>Review of the Monograph: Voitkevich-Rock V.</i> Successes and Failures Days. Study of the History of Medical Offices Jan Kazimierz University in Lvov (Torun, 2012).....	203
Kudelko S. (Kharkiv, Ukraine) Archives of the United States in the historical development and the present stage of history <i>Review of the Monograph: Levchenko L.</i> Archives and Archival Management in United States of America: History and Organization (Mykolaiv : Ilion, 2013)	205

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Вітчизняна

та всесвітня історія

СЕЛЬСКИЕ КУСТАРНЫЕ ПРОМЫСЛЫ ВЕРХНЕГО ПОВОЛЖЬЯ в конце XIX – начале XX вв. (К ВОПРОСУ О МНОГОУКЛАДНОСТИ ЭКОНОМИКИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ)

Показаны причины возникновения различных промыслов в Верхнем Поволжье, их распространение и изменения, происходившие в мелкой промышленности на селе в пореформенный период. Цель данной статьи – выяснить степень распространенности сельских кустарных промыслов в конце XIX – начале XX в. в одном из регионов страны – Верхнем Поволжье.

Ключевые слова: крестьяне, кустарные промыслы, фабрика, Верхняя Волга.

Висвітлені причини виникнення різноманітних промислів у Верхньому Поволжі, їх поширення і зміни, що відбулися в дрібній промисловості на селі в пореформенний період. Мета даної статті – в'яснити ступінь поширення сільських кустарних промислів наприкінці XIX – початку XX ст. в одному з регіонів країни – верхньому Поволжі.

Ключові слова: селяни, кустарні промисли, фабрика, Верхня Волга.

The degree of prevalence and evolution of rural handicrafts after the serfdom abolition in the three provinces of the Upper Volga region (Vladimir, Kostroma and Yaroslavl) is shown in the article. The interrelation between prevalence of handicrafts and general industrial development of the district is revealed.

Among branches of the handicrafts in the Upper Volga region the leading place belonged to textile crafts, crafts connected with wood and metal processing.

The facts given in the article testify that process of replacement by large-scale industry of the rural handicrafts occurring in the post-reform period was the difficult multivector occurrence. At the general orientation to absorption by factories of rural handicrafts this process also had other direction. Not all handicraft production was forced out by the factory. In some cases manufacturing production promoted emergence and development of new crafts in the village.

As a whole, the small-scale production was very steady. It was closer, than large-scale production, to the consumer and was quite often more quickly adapted to the market and fashion requirement. It allowed the rural handicraftsman to find his place in the market economics.

The analysis of the condition of handicraft production based on materials of one of Russian regions testifies that at the beginning of the XX century small-scale way of production played an essential role in the Russian economy.

Keywords: peasants, handicraft, factory, Upper Volga.

В 60-70-х гг. XX в. среди советских историков широко обсуждалась проблема многоукладности дореволюционной России. По мнению ряда ученых, представителей «нового направления», в то время как экономика России (крупная промышленность, транспорт) вышла в начале XX в. на монополистический уровень капиталистического развития, мелкая (кустарная) промышленность, неразрывно связанная с сельским хозяйством, представляла собой переплетение разных, главным образом,

первоначальных стадий капиталистического уклада. Другие исследователи считали концепцию многоукладности плодом гипотетических, абстрактно-теоретических построений. К сожалению, научная дискуссия была прервана в самом начале последовавшим административным «решением» проблемы определения уровня развития российского капитализма накануне 1917 г. В настоящее время перед историками вновь встала задача выяснения роли разных укладов в экономике дореволюционной России.

Цель данной работы – выяснить степень распространенности сельских кустарных промыслов в конце XIX – начале XX в. в одном из регионов страны – Верхнем Поволжье.

Экономическое развитие отдельных районов России имеет свои особенности. Хозяйственная специализация региона Верхнего Поволжья, в который входили Владимирская, Костромская и Ярославская губернии, [1] складывалась на протяжении длительного времени. На этот процесс влияли многие факторы: малоблагоприятные для ведения сельского хозяйства природно-климатические условия, наличие в регионе удобных путей сообщения, близость столиц и т.д. Все это способствовало широкому развитию неземледельческих промыслов среди крестьянского населения.

Данные подворных переписей конца XIX – начала XX в. свидетельствуют, что около 9/10 крестьянских дворов во всех губерниях Верхнего Поволжья сочетали занятие сельским хозяйством с различными промыслами. В промыслах было занято 1/3 всего населения региона [2]. Причем сильно развитая промысловая деятельность была характерна как для района с относительно плодородной почвой (северо-западные уезды Владимирской губернии), так и для районов с менее благоприятными для ведения сельского хозяйства природными условиями (северо-западные и северо-восточные уезды Костромской губернии). Все это свидетельствует о том, что занятие промыслами для крестьян Верхнего Поволжья было почти таким же естественным, как и земледелие.

Промысловая деятельность включала в себя работу и в местах постоянного проживания крестьян, и на стороне. В связи с этим промыслы принято делить на местные и отхожие. К местным промыслам, как правило, относилось все кустарное производство. Надо сказать, что такое деление, как и любая классификация, довольно условно. Это отмечали еще исследователи промыслов в XIX в. [3].

Отсутствие единства в терминологии затрудняет определение точной численности крестьян, занятых в тех или иных видах промыслов, и часто приводит к расхождениям в данных исследователей, занимающихся проблемой крестьянских промыслов. Следует

отметить, что в Верхнем Поволжье в отхожих промыслах было занято значительно больше крестьянского населения, чем в местных.

По мнению специалистов, изучавших сельские кустарные промыслы на рубеже XIX-XX столетий, во Владимирской губернии насчитывалось кустарей и ремесленников около 90000 человек, в Костромской – свыше 60000 человек, в Ярославской – около 18000 человек [4]. В кустарных промыслах было занято: во Владимирской губернии – 6 % от общей численности сельского населения, в Костромской – 4 %, в Ярославской – 1 % [5].

Необходимо отметить, что при сборе статистических сведений кустарное производство часто не отделялось от ремесленного. Да и в жизни они нередко тесно переплетались. Так, при исследовании кустарных промыслов в 1911-1912 гг. в Костромской губернии сообщалось, что часто из-за трудности проведения точной грани между кустарем и ремесленником в списки кустарей вносили всех «лично занимающихся каким-либо производством у себя дома и в своей собственной мастерской». Показывая переплетение ремесленного и кустарного производства, проводившие перепись приводили следующий пример: «деревенский кузнец в большинстве случаев представляет собой чистый тип ремесленника, но тот же кузнец, наряду с работой на заказчика, в свободное от текущей работы время производит топоры или какие-либо другие изделия, сбываемые им на рынке самостоятельно, и должен быть рассматриваем как кустарь». Подобные явления наблюдались во многих местных промыслах [6].

Сельские кустарные промыслы являлись частью промышленного производства того или иного района, поэтому при рассмотрении кустарного производства в отдельных регионах надо учитывать местные особенности в развитии промышленности.

Из данных, содержащихся в таблице 1, видно, насколько широко население губерний Верхнего Поволжья было вовлечено в производство промышленной продукции и как распределялись трудовые ресурсы между различными формами промышленного производства.

Распределение трудовых ресурсов в губерниях Верхнего Поволжья между фабрично-заводской и мелкой крестьянской промышленностью в начале XX в. *

Губернии	Количество фабрично-заводских рабочих				Количество крестьян, занятых в кустарных промыслах		Всего	
	При заводах**		На стороне***		абс.	%	абс.	%
	абс.	%	абс.	%				
Владимирская	176768	64,5	8566	3,1	88658	32,4	274004	100
Костромская	80959	55,3	1160	0,8	64205	43,9	146324	100
Ярославская	33524	64,1	778	1,5	18000	34,4	52302	100

*Источник: Архипова Л. М. Мелкая крестьянская промышленность центрально-нечерноземного района России в начале XX века. М., 1995. С. 16, 139.

**Графа «При заводах» содержит данные о численности рабочих, выполнявших работы на территории предприятия.

***Графа «На стороне» содержит данные о численности рабочих, выполнявших фабричные заказы вне стен предприятия. Данная категория рабочих была наиболее распространена во Владимирской губернии, где больше всего было развито текстильное производство.

Сведения, приведенные в таблице, показывают, что как фабрично-заводская промышленность, так и мелкая крестьянская промышленность Костромской и особенно Владимирской губерний намного превосходили по численности рабочих соответствующие формы промышленного производства Ярославской губернии. По промышленному развитию последняя значительно уступала своим соседям. Кустарное производство в пореформенный период часто было связано с крупной фабричной промышленностью. Оно, как правило, предшествовало появлению фабричного производства в местности, но нередко и при наличии фабрик становилось составной частью производственного процесса. Слабым развитием промышленности, по сравнению с другими губерниями региона, в значительной степени и объясняется невысокий процент кустарей среди сельского населения Ярославской губернии. В то же время, если во Владимирской и

Ярославской губерниях фабрично-заводская промышленность забирала себе 2/3 трудовых ресурсов, то в Костромской губернии «только» 2/5. Это свидетельствует об относительно более сильных позициях костромского кустарного производства. Иными словами, при общей тенденции вытеснения крупной машинной индустрией ранних форм промышленного производства в Костромской губернии этот процесс происходил более медленно. Это не могло не наложить отпечатка на все сферы экономики губернии.

Среди отраслей мелкой крестьянской промышленности в Верхнем Поволжье ведущее место принадлежало текстильным промыслам и промыслам, связанным с обработкой дерева, металлов и продуктов животноводства. В таблице 2 приведены данные о распределении сельских промышленников Верхнего Поволжья по отраслям производства.

Таблица 2

Распределение сельских промышленников Верхнего Поволжья по отраслям производства в конце XIX – начале XX в.

Губернии	Доля лиц, занятых обработкой, в % к общей численности кустарей						
	Дерева	Волокна	Кожи	Рогов и костей	Металлов	Минералов	Разных материалов
Владимирская	21,7	58,8	8,1	-	7,9	2,6	0,9
Костромская	36,1	39,6	4,4	0,5	13,2	0,3	5,9
Ярославская	37,3	23,2	12,8	-	21,9	3,7	1,1

*Источник: Тарновский К. Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX в. М., 1995. С. 26-29.

Из данных таблицы видно, что кустарные промыслы крестьянского населения региона, в основном, были связаны с обработкой волокна и дерева. Причем, если во Владимирской губернии численность сельских промышленников, занятых в обработке волокна, намного превосходила количество крестьян, занятых в обработке дерева, то в Костромской губернии эти отрасли производства сосредоточивали примерно равное число сельского населения. В Ярославской губернии в обработке дерева было занято большее количество рабочих рук, чем в обработке волокна. Еще одной особенностью этой губернии было то, что 1/5 часть мелких промышленников занималась обработкой металлов. Во Владимирской и Костромской губернии доля крестьян, занятых в данной отрасли кустарного производства, была значительно меньше.

В пореформенный период в положении мелкой промышленности на селе произошли существенные изменения.

Текстильная промышленность в регионе производила льняные, хлопчатобумажные, шелковые и шерстяные ткани. Ведущее место в начале пореформенного периода принадлежало хлопчатобумажному производству. Этим промыслом были охвачены значительные районы Верхнего Поволжья, включавшие в себя целые уезды. Особенно сильное развитие хлопчатобумажная промышленность получила на западе (Переяславский, Александровский, Покровский уезды) и северо-востоке (Шуйский уезд) Владимирской губернии, а также на юго-западе Костромской губернии (Костромской, Кинешемский, Нерехтский, Юрьевоцкий уезды). Западные уезды Владимирской губернии, граничившие с Московской губернией, в промышленном отношении составляли с ней одно целое. В то же время Шуйский уезд и юго-запад Костромской губернии составляли отдельный район текстильного производства.

Во второй половине XIX – начале XX вв. мелкое хлопчатобумажное производство, не выдерживая конкуренции с фабрикой, сильно сокращалось, что вело к сокращению численности домашних ткачей.

Сходные процессы происходили и в льняной промышленности. Одним из

основных районов местного льнопрядения и полотняного ткачества являлись Костромская (села Вичуга, Тезиха, Ильинское, Саметь и ряд других) и Ярославская губернии (село Великое). Среди кустарей были ткачи, закупавшие пряжу за свой счет и сами продававшие свои изделия, но таких было меньшинство. Большинство кустарей работало на хозяйском сырье по заказу фабрикантов и полотняных торговцев, имевших свои конторы для раздачи пряжи. Работой на дому были охвачены тысячи сельских промышленников. С появлением в 70-х гг. XIX в. на фабриках механических ткацких станков начался период упадка и постепенного исчезновения кустарного ткачества. Так, если в 80-х гг. XIX в. в Костромской губернии ткачеством ручных льняных полотен из основ, получаемых от льнопрядильных фабрик, было занято около 16000 крестьян, то перед первой мировой войной в губернии насчитывалось всего 6152 ткача, работавших на раздатчиков [7].

Большое количество кустарей было занято и обработкой дерева. В Костромской губернии численность сельских промышленников в этой сфере в начале XX в. составляла около 22000 человек. Наиболее развитыми были промыслы по изготовлению кулей, бочек, плетению корзин. Во Владимирской губернии в производствах, связанных с обработкой дерева, было занято свыше 19000 человек. Здесь особое развитие получило производство досок и гонта (специальных дощечек для кровли крыш). В Ярославской губернии обработкой дерева занималось около 6000 человек [8]. Из них около половины – в Мологском уезде, где был сосредоточен весь ярославский судостроительный промысел (2000 человек), и значительная часть производства деревянной посуды и корзин [9]. Развитие судостроения в Мологском уезде было обусловлено такими факторами, как наличие развитой сети водных путей и хорошие лесные ресурсы.

Промыслы по обработке дерева так же, как и многие другие, испытывали конкуренцию со стороны фабрик и заводов. В ряде сел из-за этого прекратился выпуск мебели, ящиков для тары. Рост парового транспорта сокращал потребность в деревянных судах.

В то же время рост городов и появление новых отраслей промышленности вызывало спрос на такие изделия, как колодки для сапожников и каталей, корзины. Резкий спрос на последние был связан с быстро развивавшимся в регионе в пореформенный период картофелетерочным производством.

Открытие в 1872 г. в селе Великом Ярославской губернии текстильной фабрики уничтожило домашнее ткачество, но вместе с тем в деревнях вокруг предприятия возник новый промысел – вытачивание прядильных катушек для этой фабрики. Во Владимирской губернии фабричное ткачество вызвало к жизни промыслы по изготовлению челноков, деревянных деталей для ткацких станков, коробов для упаковки тканей и пр. Часть бывших деревенских ткачей стала осваивать сапожный и валяльный промыслы.

В юго-западных уездах Костромской губернии, где происходило быстрое развитие текстильных предприятий, происходил аналогичный процесс: «фабрики вызвали в окружающих местностях развитие ремесел: кузнечного, слесарного, столярного» [10].

Были и другие случаи, когда появление фабрик приводило к возникновению новых, до этого не существовавших в данной местности кустарных промыслов. Так, с открытием в конце XIX в. в Ярославле табачных и спичечной фабрик в ближайших к городу деревнях организовался промысел по производству папиросных гильз и спичечных коробков [11].

Во всех губерниях Верхнего Поволжья во второй половине XIX – начале XX вв. существовали районы крестьянской железоделательной промышленности. В них занимались, в основном, кузнечно-слесарными промыслами: изготавливали скобы, гвозди, петли, висячие замки, железные детали для сельскохозяйственных орудий и прочее.

Судьбы центров железоделательной промышленности в регионе часто были прямо противоположны. Так, большое количество кустарей, изготавливавших гвозди, петли и т.п., не выдерживало конкуренцию с фабриками, выпускавшими аналогичную продукцию, разорялось и прекращало выпуск своих изделий. Современники давали следующую характеристику процессу, происходившему в данном производстве:

«машинный гвоздь теснит с рынка ручное изделие кустаря, прессованная петля гонит ручную, чугунная литая втулка втулку кованную» [12].

В то же время ряд производств не только сохранил свои позиции на рынке, но и упрочил их. Примером может служить известный центр металлообработки – Бурмакинская волость Ярославского уезда. Здесь в конце XIX – начале XX вв. наблюдается рост производства металлических изделий: число кузниц в волости увеличилось с 307 в 1880 г. до 381 в 1901 г. К началу XX в. из 42 селений волости не занимались обработкой металла только 6. Данный район специализировался на выпуске металлических частей конской амуниции. Изготовление других «необходимых в хозяйстве железных предметов» было вспомогательным производством [13]. Процесс изготовления металлических изделий делил кустарей на кузнецов и опиловщиков; первые занимались ковкой, вторые – полировкой. В 36 селениях из 986 наличных дворов 404 двора были с кузнецами и 280 дворов – с опиловщиками. Другими словами: дворы с кустарями, занимавшимися в этой местности изготовлением металлических изделий, составляли 69,4 % [14].

Устойчивость кузнечно-слесарного промысла в Бурмакино во многом объясняется его специализацией. Удила, шпоры и прочие металлические части конской амуниции изготавливались местными кустарями в большом разнообразии. Преимущество фабричного производства над кустарным наиболее ярко проявляется при выпуске крупных партий однотипной продукции. В данном случае наибольший спрос был на изделия, имеющие своеобразие. По этой причине кустарное производство в Бурмакино и не было вытеснено фабричной промышленностью.

Необходимо отметить, что при общей тенденции вытеснения кустаря фабрикой, процесс этот имел волнообразный характер. Вот как характеризовали состояние кустарных промыслов на рубеже XIX-XX в. корреспонденты Владимирского земства: «Случаев усиления местных промыслов почти не замечается, а если они и бывают, то носят лишь временный характер и

обуславливаются по преимуществу временным ослаблением спроса на рабочие руки на фабрики и заводы, связанные с застоєм в той или иной отрасли фабричной промышленности» [15].

Итак, процесс вытеснения крупной промышленностью мелкой крестьянской промышленности был сложным многовекторным явлением. При общей ориентации на поглощение фабриками мелкой кустарной промышленности этот процесс имел и другое направление. Не все кустарное производство вытеснялось фабричным. В

ряде случаев фабричное производство способствовало возникновению и развитию новых промыслов на селе. В целом, мелкое производство оказалось очень устойчивым. Оно было ближе, чем крупное производство, к потребителю и нередко более отзывчиво на требование рынка и моды. Это позволяло деревенскому кустарю находить свою нишу в рыночной экономике. Приведенные данные о состоянии кустарной промышленности Верхнего Поволжья свидетельствуют, что в начале XX в. мелкотоварный уклад играл существенную роль в российской экономике.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ковальченко И. Д. Аграрный строй России второй половины XIX – начала XX в. – М., 2004. – С. 254-255.
2. Свавицкие Н. А. и З. М. Земские подворные переписи 1880-1913 гг. Поуездные итоги. – М., 1926. – С. 92-95, 98-99, 114-115, 120-121, 268-269.
3. Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности России. – Вып. IX. – СПб, 1883. – С. 191.
4. Серова Е. В. Крестьянские неземледельческие промыслы Верхнего Поволжья (вторая половина XIX – начало XX в.). – Ярославль, 1999. – С. 19; Архипова Л.М. Мелкая крестьянская промышленность центрально-нечерноземного района России в начале XX века. – М., 1995. – С. 139.
5. Водарский Я. Е., Истомина Э. Г. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX-XX столетий. – М, 2004. – С. 60-61, 66-67, 76.
6. Кустарно-ремесленные промыслы Костромской губернии. – Вып. II. – Кострома, 1913. – С. 7-8.
7. Серова Е. В. Указ. соч. С. 22.
8. Серова Е. В. Указ. соч. С. 25.
9. Статистический сборник по Ярославской губернии. – Вып. 14. – Кустарные промыслы. – Ярославль, 1904. – С. 4-5.
10. Жбанков Д. Н. Влияние отхожих заработков на движение народонаселения Костромской губернии, по данным 1866-83 гг. – Кострома, 1887. – С. 23.
11. Статистический сборник по Ярославской губернии. – Вып. 14. – С. 5, 12-14.
12. Статистический сборник по Ярославской губернии. – Вып. 14. – С. 13.
13. Статистический сборник по Ярославской губернии. – Вып. 14. – С. 15, 155.
14. Статистический сборник по Ярославской губернии. – Вып. 14. – С. 160, 170-171.
15. Александров Л. Я. К вопросу о положении земледелия во Владимирской губернии (Краткий историко-статистический очерк). – Владимир-на-Клязьме, 1903. – С. 28.

Рецензенты: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Александров Н. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 21.01.2014 р.

РОСІЙСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ІРАНУ 1817 РОКУ: ОЧІКУВАННЯ І РЕЗУЛЬТАТИ

Дано оцінку спробам налагодити російсько-перські відносини і втілити в життя умови Гюлістанської мирної угоди. Охарактеризовано діяльність О. П. Єрмолова на посаді повноважного міністра в Ірані.

Ключові слова: Іран, Єрмолов, Росія, Гюлістан, Аббас-мірза.

Дана оценка попыткам наладить русско-иранские отношения и воплотить в жизнь условия Гюлистанского мирного договора. Охарактеризована деятельность А. П. Ермолова на должности полномочного министра в Иране.

Ключевые слова: Иран, Ермолов, Россия, Гюлистан, Аббас-мирза.

After Gulistan peace treaty concluded in 1813 by Russia and Iran certain tension existed between two powers. It was evident that Iranians were preparing a revanche to return lost lands of Shirvan. Persian ambassador Abul Hasan Khan spent about two years in St. Petersburg negotiating postwar regulating in Caucasus region. In his turn Alexander I appointed General A.P. Yermolov a Minister Extraordinary and Plenipotentiary to Iran and a viceroy of Georgia. Yermolov had to determine acceptable concessions and to act in accordance with his own decisions. He was also authorized to negotiate opening Russian missions and consulates in the north of Iran and to confirm recognition of Abbas Mirza as an heir of Iranian throne.

Despite being awaited to bring Russian-Iranian relations back to normal Yermolov created new problems. For instance he refused to follow Asian etiquette and openly ignored Abbas Mirza. During negotiations in Soltaniyeh Yermolov threatened shah's representatives to invade into Azerbaijan and to achieve his goals by force. For their part Iranian officials ignored Yermolov's prepositions to conclude a military alliance against Ottoman Empire and to establish constant missions in Tiflis and Tabriz.

After a month spent in Soltaniyeh Russian embassy turned back to Tabriz and then to Tiflis. In his reports to Alexander I Yermolov claimed to have performed his task successfully. In a short time he was rewarded for his diplomatic activities though in fact he failed to strengthen Russian-Iranian relations. Such a reaction to Yermolov's activities made it evident that the cabinet in St. Petersburg found it more beneficial to pursue a policy of threats and démarches than to perform a really peace-making diplomacy. Such acts were leading two powers to a new conflict which eventually began in 1826.

Keywords: Iran, Yermolov, Russia, Gulistan, Abbas Mirza.

1/14 жовтня 1813 року між Російською імперією й Іраном було підписано Гюлістанську мирну угоду, яка поклала край довгій, виснажливій і кровопролитній російсько-іранській війні 1804-1813 рр. Після її укладення відносини між двома державами залишилися напруженими. Керівництво Ірану не могло змиритися з поразкою у війні і з утратою багатих земель Грузії та Ширвану. Практично відразу після укладення миру Іран почав готуватися до реваншу. 1814 року було підписано англо-перський договір, за яким Іран зобов'язувався не пропускати війська середньоазійських держав до Індії, а Великобританія, в свою чергу, обіцяла

сплачувати Ірану субсидію, «якщо будь-яка європейська країна вторгнеться до Персії» [13, с. 387]. Очевидно, під «будь-якою» державою малася на увазі Росія, бо жодна інша держава Європи не могла вдерися до Ірану. Водночас із підписанням нового договору англійці продовжували виконання старих домовленостей, що були визначені Тегеранською угодою 1801 р. Під наглядом англійських інструкторів тривала підготовка «нової армії», або «незам-е джадід» (نظام جدید), за європейськими зразками. Дані російської розвідки свідчили, що станом на весну 1817 року в розпорядженні персів знаходилося 32-тисячне військо «незам-е джадід» і підготовка нових

солдатів тривала. Паралельно з підготовкою піхоти в 1817 році почався вишкіл нової кавалерії [1, с. 149].

У перші повоєнні роки Іран і Росія мали розв'язати суперечності, які залишалися невирішеними після завершення бойових дій, а також втілити в життя умови нової мирної угоди. Для цього Фетх Алі-шах надіслав до Петербургу посольство Абуль Хасан-хана (1776-1845), а Олександр I у відповідь відправив до Ірану посольство на чолі з генералом Олексієм Петровичем Єрмоловим (1777-1861).

Хоча ключову роль у цьому епізоді відігравала така видатна особа, як Єрмолов, він залишається малодослідженим. Основну інформацію про подорож російських дипломатів до Ірану ми можемо знайти у спогадах самого Єрмолова [6] і двох його супутників: Моріца Августа (Маврикія Євстафійовича) Коцебу (1789-1861) [11] і Є. Є. Лачінова (1799-1875) [9]. Тексти імператорських і шахських грамот, а також листування Єрмолова з міністерством закордонних справ опубліковані Адольфом Берже (1828-1826) в другій книзі шостого тому «Актів Кавказької археографічної комісії» [1]. Йому ж належить найдокладніший опис подорожі посольства, укладений на основі згаданих джерел й опублікований 1875 року в журналі «Русская старина» [3]. Наскільки відомо авторів даної роботи, з тих пір не вийшло жодного дослідження, в якому б було докладно висвітлено діяльність цього наймасштабнішого в історії Російської імперії посольства до Ірану. У роботах з історії Ірану дипломатична діяльність Єрмолова згадується мимохідь [9, с. 356-357]. Поверхневий аналіз діяльності посольства з точки зору англійської історіографії наводиться в сьомій главі монографії Лоренса Келлі «Вбивство в Тегерані» [12, с. 53-57]. Подорож Єрмолова до Персії також згадується в біографіях Єрмолова, укладених В. І. Лесніним [7] і Я. А. Гордіним [4].

Мета даної статті полягає в тому, щоб надати характеристику діяльності імперського посольства в Ірані в 1817 році, спираючись не на декларативні документи (імператорські й шахські грамоти), а на хід безпосередніх переговорів і на досягнення дипломатами поставлених задач.

Із моменту укладення Гюлістанського миру і протягом усього міжвоєнного періоду 1813-1826 років залишався ряд проблем, які могли в будь-який момент призвести до нової війни. Найболючішою з них була проблема делімітації кордону. У мирній угоді 1813 року існували неясності щодо становища Талишського ханства, які кожна сторона тлумачила на власну користь. Крім того, кордони ханств, які за Гюлістанським трактатом перейшли під зверхність Росії, не були чітко визначені. 8 квітня 1816 року Олександр I призначив О. П. Єрмолова командиром Окремого Грузинського корпусу, намісником в Грузії і головним управляючим цивільною частиною в Астраханській і Кавказькій губерніях. Йому було ввірено всю повноту цивільної і військової влади на цих територіях. Одночасно бойовий генерал отримав призначення повноважного міністра в Персії [5, с. 10]. Єрмолов був другим росіянином, який отримав таке призначення. Першим був Петро Коваленський, який також суміщав дану посаду із обов'язками намісника в Грузії, а напередодні першої російсько-іранської війни був відданий під суд за недбале виконання своїх обов'язків. Якщо враховувати, що Коваленський так жодного разу і не побував в Ірані, то можна сказати, що фактично Єрмолов був першим послом Росії в Ірані в XIX ст. При цьому Олександр I надав Олексію Петровичу найширші повноваження: він не тільки був повинен представляти інтереси Росії на переговорах, але й мав право самостійно визначити коло цих інтересів. Російський імператор не прийняв рішення щодо можливості повернення трьох закавказьких ханств Іранові, а поклав відповідальність за його прийняття на Єрмолова: саме Олексій Петрович мав визначити, чи доцільно залишати ці державні утворення в підданстві Росії, і діяти далі відповідно до цього рішення [1, с. 123]. Для прийняття виваженого рішення Єрмолову було доручено певний час провести в Грузії і дослідити обстановку на місці, а лише після цього їхати до Тегерану [1, с. 128]. Окрім цих найгостріших питань, Олексій Петрович мав обговорити й інші, не менш важливі для подальшого політичного й економічного утвердження Росії на Кавказі. Наприклад, він

мав обговорити із шахом питання про відкриття російських торговельних представництв у місті Астрабад і на острові Ензелі і підтвердити готовність Росії визнати єдиним законним спадкоємцем Фетх Алі-шаха того, кого сам шах призначить, тобто губернатора Азербайджану Аббас-мірзу. Ще одне непросте завдання для російського посла полягало в тому, щоб добитися зменшення англійського впливу на перський двір [5, с. 209-212]. Нарешті, Єрмолов мав добитися від Фетх Алі-шаха дозволу на прохід російських військ через південне узбережжя Каспійського моря і Хорасан для завдання удару по Хіві й Бухарі [10, с. 217]. Після повернення до Росії Єрмолов мав покікуватися про відкриття постійного російського представництва в Ірані [3, с. 257].

Прибувши до Грузії, Олексій Петрович відправив на перський кордон штабс-капітана М. М. Муравйова (майбутнього генерала Муравйова-Карського, 1794-1866), щоб на основі його доповідей вирішити, які поступки перському урядові є доцільними [7, с. 212-213]. Грунтуючись на доповідях Муравйова і на власних спостереженнях російський командувач на Кавказі доповів Олександрові I, що з точки зору безпеки кордонів імперії доцільною є лише передача Талишського ханства, але і його передавати не можна, бо хан Талиша протягом двадцяти останніх років виявляв беззаперечну відданість російській короні [1, с. 142]. Надалі Єрмолов діяв відповідно до зробленого ним самим висновку і рішуче відкидав прохання персів про територіальні поступки.

Подорожуючи Кавказом, Олексій Петрович стикнувся із старою і болючою проблемою. Син останнього грузинського царя Іраклія II (1720-1798) царевич Александр Багратіон (1770-1844) після десятиліть невдалої боротьби за відновлення Грузинського царства переховувався у Дагестані і бажав переїхати до Ірану. На початку XIX століття Фетх Алі-шах визнав царевича Александра законним спадкоємцем Іраклія II і сприяв його спробам захопити владу в Грузії. Після кількох невдалих спроб відтворити Грузинське царство, Александр знайшов притулок у гірських народів, не підконтрольних, ні Росії, ні персам. Єрмолов отримав від Петербурзького кабінету доручення ні в

якому разі не допускати від'їзду царевича до Ірану. До Росії ж Александр не бажав їхати, мовляв через те, що боявся отруєння. Єрмолов написав Александрові листа, в якому зовсім недипломатично завірив, що планів отруєння царевича не існує: *«Прошу повірити, що життя вашому жодної ціни не уявляю, і воно в абсолютній безпеці, як життя людини, що її поведінка в молоді роки розпусна, а в роки повноліття безчесна і ганебна, не заслуговує ні на що, крім презирства»*. Цей епізод із царевичем Александром, який, очевидно, користувався підтримкою Аббас-мірзи, зайвий раз подав привід Олексієві Петровичу для недовіри до перського принца [5, с. 237].

Перед тим, як посольство, вирушило в подорож, до Ірану було направлено окремих чиновників, які мали клопотати про розв'язання технічних питань. Спочатку Єрмолов послав перед собою дійсного статського радника Олександра Федоровича Негрі (1784-1854), а коли той тяжко захворів у дорозі – колезького радника С. О. Мазаровича (?-1852). Докладні листи Мазаровича до Єрмолова містили важливу інформацію щодо внутрішньополітичної обстановки в Ірані, очікувань перських високопосадовців, пов'язаних із прибуттям російського посольства, а також щодо участі англійців і французів у політичному житті Ірану [1, с. 142-146]. У той час, як Мазарович вирішував технічні питання у Єревані, Тебризі й Тегерані, Олексій Петрович отримав вказівку залишатися в Тифлісі поки не надійдуть нові інструкції з Петербургу [1, с. 146]. 13 березня 1817 року міністр іноземних справ К. В. Нессельроде (1780-1862) надіслав О. П. Єрмолову відношення, в якому затвердив пропозиції останнього щодо неможливості повернення будь-яких земель Ірану і дозволив Олексієві Петровичу вирушити до Тегерану. Єдино можливою територіальною поступкою в Петербурзі вважали Талишське ханство, яке Александр I був готовий визнати незалежним, але не допускав можливості переходу цього державного утворення під зверхність Ірану [1, с. 147-148]. 17 квітня посольство рушило з Тифлісу [6, с. 291]. 22 квітня дипломати були вимушені зупинитися в селищі Каракліс (нині місто Ваназор, Лорійський

марз, Вірменія), бо О. П. Єрмолов отримав лист від вірменів Єреванського ханства. Автори листа від імені 10 000 вірменських сімей вимагали від Єрмолова або ввести війська в Єреванське ханство і приєднати його до Росії, або дозволити їм переселитися на підвладні Росії землі. За таких умов російське посольство, яке супроводжував значний армійський контингент, не могло ввійти в землі, підвладні Ірану, не викликавши заворушень. Знадобилося кілька днів на те, щоб умовити лідерів вірмен відмовитись від своїх планів [5, с. 245-246]. Врешті-решт, 30 квітня посольство перетнуло кордон Росії і в'їхало до Єреванської області. У той же день їх зустрів Аскер-хан із кількома тисячами війська. Аскер-хан, досвідчений дипломат, який свого часу очолював перське посольство до Парижа, був призначений *мехмендаром* (перс. مهمان‌دار, дослівно, той, хто приймає гостей), або офіційним провідником посольства. Це був прояв найвищої поваги до високих гостей із Росії [12, с. 91]. На шляху свого просування посольство зупинялося в Ечміадзіні і Єревані [9, с. 106], а 20 травня прибуло до Тебризу.

Генерала Єрмолова важко назвати миролюбним, йому не були притаманні якості, яких очікують від дипломата. Сам Олексій Петрович у приватному листі так висловив своє ставлення до нового призначення: *«Скажу тобі про річ найдивовижнішу, яка тебе здивує і насмішить... Ти можеш легко уявити, що жодних перемовин не буде, і що це справжній фарс. В іншому випадку послали б людину, звичну до цієї справи»* [7, с. 192-193]. Що ж до дипломатичного етикету, то в одній з доповідних записок до графа Нессельроде Єрмолов писав: *«Сама звичайна ввічливість примушує проявляти певну персіянам повагу, щоправда вона їм не належить – хіба що від жалоців»* [5, с. 253]. Зрозуміло, що налаштований так посол не міг вести плідних переговорів, тим паче в країні, де красномовство і дотримання етикету вважалися чи не найважливішими чеснотами політика. Втім, не можна сказати, що Олексій Петрович був абсолютно неспроможним для ведення дипломатичних переговорів. Принаймні секретар посольства М. А. Коцебу згадував, що на зустрічах із Мірзою Бозоргом

«перси були вражені його [Єрмолова] красномовством, бо він перевершив їх у мистецтві красномовства» [12, с. 151]. Маючи від царя доручення розв'язати старі суперечки з Іраном, він умисно створював нові. Наприклад, усупереч укладеній угоді він пропонував визнати нащадком престолу не Аббас-мірзу, а його старшого брата Мохаммед-мірзу [13, с. 335]. У випадку смерті Фетх-Алі-шаха Єрмолов планував скористатися усобицею між синами шаха, ввести війська в Єреванське ханство, а *«після цього буде видно, чи слід повертати Єреванську область»* [2, с. 115].

На в'їзді в Тебриз росіянам було влаштовано урочисту зустріч. Кількатисячне військо було вишикуване вздовж дороги, якою прямувало посольство. Єрмолов і його почет були поселені в палаці Мірзи Бозорга, який був першим міністром Аббас-мірзи [3, с. 390]. До дипломатів були приставлені перські слуги, які знали російську мову, і, на думку Єрмолова, шпигували за членами посольства [3, с. 390].

Перські чиновники очікували, що Росія піде на певні територіальні поступки Ірану. Про це свідчив і урочистий прийом, який був організований для російського посольства і тривав кілька днів [12, с. 155-160]. Але сподівання персів не справдилися [2, с. 112]. Посольство Єрмолова лише дало зайві приводи для загострення і без того непростих стосунків двох держав. Так, зайшовши до палацу Аббас-мірзи, «проконсул Кавказу» відмовився роззுவатись. Всі європейські дипломати до Єрмолова виконували цю вимогу азійського етикету і ступали на килими перських палаців у спеціально призначених для цього червоних панчохах. Єрмолов же пояснив свою позицію так: *«Позаяк я не приїхав ні з почуттями Наполеонова шпигуна, ні прибутковими розрахунками прикажчика купецької нації, то і не погодився на червоні панчохи та інші умови»* [5, с. 248]. Пізніше, використовуючи ті самі аргументи, Єрмолов, відмовлявся роззутися і на прийомі у шаха [13, с. 335], але шахські придворні знайшли компроміс – чоботи Єрмолова ретельно витирали перед тим, як він ставав на килими [3, с. 398]. Що ж до Аббас-мірзи, то він у відповідь на демарш посла не пустив російську делегацію

до парадної зали і прийняв у дворі палацу [2, с. 110]. Єрмолов у свою чергу наказав членам посольства не знімати капелюхів перед шахзаде, а сам під час аудієнції вдавав, що не пізнає принца, доки йому прямо не вказали, перед ким він стоїть. Таким чином переговори з Аббас-мірзою навіть не розпочалися. Мали місце лише церемоніальні зустрічі з Аббас-мірзою, Мірзою Бозоргом і його синами та з іншими чиновниками [3, с. 393]. Жодної зустрічі для обговорення конкретних питань не відбулося. Мірза Бозорг прохав про таку зустріч із Єрмоловим, але отримав відмову [5, с. 252]. Після кількох днів парадів і світських прийомів росіяни покинули Тебриз [9, с. 107]. Від'їжджаючи Єрмолов через Мірзу Бозорга повідомив Аббас-мірзі, що *«не будучи прийнятим належним чином, а зустрівшись з ним [Аббас-мірзою – Т.А.] на дворі, він [Єрмолов – Т.А.] не може вважати це аудієнцією, а тому не вважає себе зобов'язаним із ним прощатися, але що втім як із людиною милою і люб'язною бажав би з ним ще раз де-небудь зустрітися»* [3, с. 395]. Ця заява була явною провокацією, але ні правитель Азербайджану, ні його придворні не наважилися якимсь чином на неї відповісти.

Наступний демарш О. П. Єрмолова мав місце в дорозі до шаха. Влітку, рятуючись від спеки, Фетх Алі-шах переїжджав із своїм двором до Солтаніє (нині селище в остані Зенджан), що знаходиться в 240 км на північний захід від Тегерану. Єрмолова попросили зупинитися в літній резиденції Аббас-мірзи місті Уджан (нині в остані Альборз), щоб не потрапити до Солтаніє раніше за шаха, але Єрмолов не прислухався до цього прохання [9, с. 107]. М. Коцебу дає зовсім інше пояснення тих подій. За його версією, Єрмолов, дізнавшись про святкування байрама (очевидно, мається на увазі рамадан), погодився чекати в літній резиденції Аббас-мірзи, але через страшенну спеку попросив про інше місце для очікування і вирушивши до Саманархіє лише після того, як мехмендар посольства запросив його туди [12, с. 189-192]. Коли російські дипломати перебували в Саманархіє, у неофіційні переговори з Єрмоловим вступив один із найближчих до

шаха людей, мірза Абдул-Вехаб, який обіймав посаду *мотамед ад-доуле* (перс. *معتد اد دوله*, тобто опора держави). Через те, що вірчі грамоти ще не були вручені шаху, а, відповідно, бесіди з Абдул-Вехабом не були формальними переговорами, Єрмолов поведився прямолінійно і навіть жорстко. Він чітко заявив, що не слід очікувати жодних територіальних поступок з боку Росії. Більше того, він пригрозив перському чиновнику війною у випадку, якщо перська сторона не організує гідний прийом російської місії: *«Якщо на прийомі шаха я побачу холодність, а на переговорах із тим, кому доручено буде обговорювати зі мною справи, побачу намір порушити мир, то я попереджу його оголошенням війни і не закінчу її, доки не матиму кордон по Араксу. Я візьму Тебриз і потім, поступившись вам великодушно азербайджанською областю, утримаю область [на північ] від Аракса і ви будете вимушені визнати це зразковою поміркованістю»*. Під час тієї самої бесіди Єрмолов натякнув також, що війна з Росією посилить суперечності всередині Ірану і може викликати усобиці, що похитнуть владу Фетх Алі-шаха [5, с. 256]. Без сумніву, всі слова Єрмолова були передані шаху. Слід зауважити, що й Абдул-Вехаб не цурався загрозами на адресу Росії [3, с. 398], щоправда, його оповіді про страшенні ополчення персів навряд чи могли налякати такого досвідченого полководця, як Єрмолов, обізнаного про справжню боєздатність армії Ірану.

Російське посольство перебувало у селищі Саманархіє 21 день, і в'їхало до Солтаніє аж 26 липня [9, с. 112], тобто на двадцять днів пізніше, ніж планувалося [1, с. 154-155]. Слід зазначити, шах в'їхав до Солтаніє 20 липня, а останні шість днів затримки були викликані обговоренням церемоніалу в'їзду посольства до літньої столиці [5, с. 256].

Коли посольство в'їжджало до Солтаніє, назустріч йому виїхав загін із кількох тисяч вершників, очолений валі Курдистану [12, с. 249]. Прибуття росіян до шахської резиденції відбулося під час святкування ураза-байрама. Всі урочистості, пов'язані з релігійним святом і прибуттям високих гостей зайняли майже місяць. Тим не менше, вже на другий день перебування у Султаніє

Єрмолов зустрівся із першим міністром Мірзою Шефі і колишнім послом Ірану до Росії мірзою Абуль Хасан-ханом [12, с. 250]. Перша аудієнція і вручення вірчих грамот відбулися 31 липня [1, с. 156], друга аудієнція і вручення подарунків від Олександра I – 3 серпня [1, с. 158], але ці зустрічі були суто церемоніальними заходами і конкретні справи на них не розглядалися. 8 серпня почалося листування Єрмолова із мірзою Шефі, першим міністром шахського двору щодо рішення територіальних суперечностей між двома державами. Рішення вести переговори через листи було прийняте Єрмоловим для того, щоб внести більшу конкретику у зміст переговорів. Усі листи з боку Росії, були написані власноруч послом [3, с. 409]. Перша зустріч О. П. Єрмолова з Фетх Алі-шахом тет-а-тет відбулася аж 16 серпня [9, с. 113].

Під час перемовин із Фетх Алі-шахом і мірзою Шефі в першу чергу обговорювалося питання про повернення Росією частини захоплених територій. Аби підкреслити неможливість територіальних поступок, О. П. Єрмолов опублікував відозву до Ширвану, у якій, зокрема, було сказано: *«Я іменем великого нашого государя завіряю, що не тільки областями, але жодним кроком землі він [Олександр I] не поступиться шаху і кордони наші не зміняться»* [5, с. 270]. Цим вчинком Єрмолов не тільки в черговий раз довів до відома персів жорстку позицію Петербурга щодо зміни кордонів, але й проголосив її найширшим колам. У свою чергу, оприлюднення позиції Росії вказувало на те, що дана позиція є остаточною і не може бути змінена. Крім того, відозва Єрмолова, розповсюджена в Ширвані, зменшувала ризик можливих заворушень у цьому регіоні.

Окрім питань про виконання умов Гюлістанської угоди і делімітацію кордону, О. П. Єрмолов обговорював із шахом й інші справи. Наприклад, він говорив про плани укласти російсько-перський союз, направлений проти Туреччини, а також просив дозволити російським військам вільний прохід через південне узбережжя Каспію для нападу на Хіву і Бухару. Російський посол також пропонував задіяти російських офіцерів у навчанні перських солдатів [кембридж, 335] і

відкрити постійні російські торгові консульства в Гілянї, Астарабаді і Мазендарані. Мірза Шефі [5, с. 270]. Жодної з поставлених російським урядом цілей Олексій Петрович в Ірані не досяг, але й перси, зі свого боку, не отримали жодних поступок від Росії.

Прощальна аудієнція відбулася 27 серпня, 29 серпня посольство покинуло Солтаніє [9, с. 113]. Повертаючись до Грузії, російське посольство 9 вересня 1817 року зупинилося в Тебризі. На відміну від першої зустрічі, Аббас-мірза тепер не вимагав від росіян роззвуватися і приймав Єрмолова і все посольство в аудієнц-залі [3, с. 421]. На переговорах із Мірзою Бозоргом Єрмолов прохав про визначення дати початку делімітації кордону. Було укладено попередню домовленість про те, що ці роботи почнуться в квітні 1818 року. Під час перебування в Тебризі було порушено інше болюче питання: питання про визнання Росією Аббас-мірзи законним спадкоємцем престолу. О. П. Єрмолов не приховував своїх симпатій до старшого єдинокровного брата Аббас-мірзи Мохаммед Алі-мірзи (відомий у західній та іранській історіографії як Доулатшахі, 1789-1821), який був намісником шаха в центральній частині Ірану (м. Керманшах) і в своїй політиці спирався на стару власне перську, а не тюркську аристократію. Коли Аббас-мірза звернувся до Єрмолова і, спираючись на статті Гюлістанської угоди, прохав про визнання його спадкоємцем трону, Єрмолов відповів, що такі питання може піднімати лише шах, а, коли шах не говорив з ним про це в Султаніє, то сам Єрмолов не відчуває себе в праві починати такі переговори з принцом [5, с. 270-272]. Єрмолов вважав, що відмовляючи Аббас-мірзі у визнанні, він послаблює вплив англійців на Тегеран: Аббас-мірза був послідовним, рішучим, але чи не єдиним провідником західних ідей в Ірані. Що ж до Аббас-мірзи, то для нього питання про визнання з боку Росії було стратегічно важливим. Британська корона хоча й визнала його законним спадкоємцем престолу, не надала принцу жодних гарантій підтримки у випадку смерті шаха [3, с. 257]. Відсутність потужної зовнішньої підтримки жодного з претендентів на трон робила невідворотною криваву міжусобну боротьбу

між синами шаха. Небезпідставною є думка про те, що Єрмолов та інші російські чиновники очікували на спалах такої боротьби, щоб, скориставшись слабкістю Ірану, зсунути кордон імперії на південь. Але ставка на Мохаммед Алі-мірзу виявилася марною: невдовзі він помер від холери, а Аббас-мірза залишився єдиним реальним претендентом на трон.

Ще одне болюче питання, порушене в Тебризі, стосувалося виконання шостої статті Гюлістанського мирного договору, ще йшлося про повернення військовополонених і перебіжчиків. Посилаючись на дану статтю, Аббас-мірза і Мірза Бозорг вимагали від Єрмолова дозволу на переїзд царевича Александра до Ірану, підкреслюючи, що попередник Єрмолова генерал Ртищев уже давав такий дозвіл. Єрмолов відмовлявся, зауважуючи, що Александр становить загрозу Росії. Цікаво, що, під час перемовин О. П. Єрмолов згадував, як ще під час свого перебування у Тифлісі наказав відпустити до Єреванської області 90 сімей [1, с. 163]. Аббас-мірза не міг не знати про цей наказ і про його виконання, але заявляв, що не допустить повернення бажаних переїхати з Ірану до Росії, доки Олександр не отримає можливості переїхати з Дагестану через російські землі до Ірану [5, с. 272-279]. Він навмисне прирівнював царевича Александра до військовополоненого, щоб добитися своїх цілей, прекрасно розуміючи, що Олександр не є ні військовополоненим, ні перебіжчиком. В той час, коли Єрмолов перебував із своїм посольством в Ірані, Олександр знаходився на непідконтрольних Росії землях Дагестану і потребував не дозволу на від'їзд з імперії, а дозволу на проїзд через російські землі.

Окремої згадки заслуговують росіяни, які знаходилися на перській службі. Гюлістанський мирний договір передбачав, що вони матимуть можливість повернутися до Росії. За роки війни в Ірані був сформований батальйон «Бахадеран». Незадовго до прибуття російського посольства до Тебризу «Бахадеран» був відісланий з міста для придушення курдського повстання. Єрмолов розцінив цю дію як спробу приховати від нього бажання бійців «Бахадерану» повернутися на Батьківщину. Мірза Бозорг завіряв російського посла, що повіреному у справах, якого буде

призначено до Тебризу буде надано можливість переговорити з усіма солдатами, але Єрмолов заявив, що вбачає в такій поведінці персів одне лицемірство. Він звинуватив перську сторону в тому, що вона чинить перепони бажаним покинути Іран. Наприкінці свого виступу генерал заявив: *«Якщо в палаці серед його [Аббас-мірзи – Т.А.] охоронців я пізнаю російського солдата, то, не зважаючи на його присутність, вирву його у вас»* [3, с. 422].

17 вересня Мірза Бозорг від імені Аббас-мірзи надіслав Єрмолову офіційного листа, в якому дав відповіді на пропозиції російського посла. Іран погоджувався на призначення повірених у справах Росії й Ірану відповідно у Тебризі і Тифлісі. Що ж до консульства в Гіляні, то питання про його відкриття відкладалося на невизначений термін [1, с. 170].

19 вересня 1817 року відбулася аудієнція у Аббас-мірзи [5, с. 278], а наступного дня несподівано для Аббас-мірзи російське посольство покинуло місто. Принц послав навздогін Єрмолову листа, в якому висловлював крайню здивованість від'їздом дипломатів в час, коли переговори про окремі важливі питання (зокрема, визнання Аббас-мірзи спадкоємцем трону з боку Росії) не отримали формального завершення [1, с. 172]. У кількох листах-відповідях Аббас-мірзі і Мірзі Бозоргу, надісланих із Нахічевані, посол Росії пояснив свою поведінку безплідністю перемовин. Зокрема, в його листі до Аббас-мірзи знаходимо таку фразу: *«Із Тебриза я виїхав, не відповідаючи, тільки тому, що Мірза Бозорг повідомив про це, коли я вже отримав прощальну аудієнцію. І я, витративши багато на часу на марні переговори, втратив би ще більше, обговорюючи питання, на яке планував відповідати в дорозі»* [1, с. 173]. Безцеремонний у всіх значеннях цього слова від'їзд російського посольства зі столиці Іранського Азербайджану був останнім дипломатичним демаршем О. П. Єрмолова в Ірані.

24 вересня російське посольство прибуло до Нахічевані, останнього великого перського міста на своєму шляху [5, с. 281]. Саме звідти О. П. Єрмолов надіслав перший звіт Олександрю І. Цікаво, що посол позитивно оцінив результат своєї роботи. У всепідданішій

доповіді від 24 вересня він писав: «Бог ... дозволив мені бути виконавцем точної волі вашої. Покладені на мене доручення в Персії я виконав вдало. Наполягання щодо повернення отриманих нами областей були повторені з твердістю. З такою самою твердістю я відкинув їх, і кордони наші не зазнали жодної зміни. Дружба була не зовсім щирою, але отримала найкращу основу, і очевидно, можна сподіватися на її продовження» [5, с. 283]. Навіть через багато років, незважаючи на критику зсередини країни і з-за кордону, Олексій Петрович залишився вірним своїй думці. У мемуарах він оцінив результат посольства до Ірану як «достатньо вдалиий» [6, с. 293]. При цьому він визнавав, що всупереч наданим інструкціям відмовився визнати принца Аббас-мірзу спадкоємцем трону і свідомо порушував усталений перський дипломатичний етикет [6, с. 293].

У листах до Олександра I, переданих через посольство Єрмолова, Фетх Алі-шах, Аббас-мірза і мірза Шефі в найяскравіших виразах писали про непорушність дружби і щирість взаємних зусиль росіян і персів у розбудові добросусідських відносин [1, с. 163-167]. На жаль, ці слова являли собою ніщо інше, як набір дипломатичних кліше, пишних за формою, але пустих за змістом. Насправді ж сторони бачили одна в одній суперників. Бойовий генерал Єрмолов, який отримав від імператора безпрецедентно широкі повноваження, міг, якби мав бажання, добитися від Ірану поступок у питаннях відкриття торгових представництв чи в питаннях створення антитурецького союзу. У свою чергу, Фетх Алі-шах міг добитись певних поступок стосовно Талишського ханства. Проте обидва політика перетворили переговори на безглузду демонстрацію сили. При цьому діяльність Єрмолова отримала високу оцінку від міністра закордонних справ Росії графа Нессельроде. У відношенні до Єрмолова від 19 лютого 1818 року він так охарактеризував сумнівні досягнення посла: «Зусиллями в [ашого] пр[евосходительства] утверджені мирні і дружні зв'язки з сусідньою державою, яка так довго ворогувала з нами. Ті з вимог Персії, які могли послужити приводом до порушення миру, відхилені назавжди, і засоби, вжиті вами для досягнення цієї мети, являють

собою торжество розсудливості й справедливості без використання загроз чи насильства» [1, с. 184]. Очевидно, що Петербурзький кабінет і не ставив перед О. П. Єрмоловим цілі налагодити по-справжньому дружні відносини з південним сусідом. Напружений нейтралітет був набагато вигіднішим для Російської імперії. Формально відносини між Росією й Іраном були рівноправними. Фактично ж держава-переможець, в особі генерала-дипломата прагла тиском і загрозами добитися тих поступок, яких не змогла добитися силою зброї. У свою чергу, перський двір не був вірним обіцянкам «відновити ... твердий мир і добру сусідську дружбу, що віддавна існували між двома державами». Не бажаючи примиритися з утратою земель Південного Кавказу, чиновники в Тебризі і Тегерані прагнули будь-якою ціною добитися їх повернення, нехтуючи іншими стратегічними інтересами країни. Присутність російського посла в Ірані давала Тегеранському двору можливість добитися пільг для перських купців у Росії чи обговорити відкриття перських консульств у прикаспійських містах Росії. Проте економічний розвиток країни був принесений в жертву імперським амбіціям і реваншизму. Врешті-решт реваншистські настрої перської аристократії призвели до трагічної для Ірану другої російсько-іранської війни (1826-1828).

Про те, що відносини між Росією й Іраном не були такими дружніми, як їх описували офіційні ноти, свідчать дії Ірану на зовнішньополітичній арені. Для організації подальшого опору Росії шах вирішив налагодити свої відносини зі споконвічним ворогом Ірану – Османською імперією. Мухіб Алі-хан був уповноважений запропонувати Османській імперії військово-політичний союз, мета якого полягала б у зупинці російської експансії на південь і поверненні завойованих Росією Кавказьких земель. Ця пропозиція була відхилена [5, с. 540-541].

В наступні місяці до Тифлісу регулярно надходили численні відомості про заклики до насильства проти росіян в Азербайджані і про підтримку персами дагестанців, чеченців і лезгінів у їхній боротьбі проти Росії, але

представники Ірану завжди знімали з себе відповідальність за ці дії, стверджуючи, що таку підтримку ворогам Росії надавали окремі чиновники без відома шаха [5, с. 324, 549-550]. Очевидно, що такі заяви були неправдивими і непереконливими. Проте

вони відображали специфіку російсько-іранських відносин міжвоєнного часу: дві держави завіряли одна одну у дружбі і відданості, але на ділі сприяли послабленню одна одної, готуючись до нової масштабної війни.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Под ред. А. Берже. – В 12 т. – Т. VI. Ч. 2. – Тифлис : Типография Главного управления Наместника Кавказского. – 1875. – II, 950 с.
2. Балаян Б. П. Дипломатическая история русско-иранских войн и присоединения Восточной Армении к России / Б. П. Балаян. – Ереван : АН Армянской ССР, 1988. – 280 с.
3. Берже А. П. Посольство А. П. Ермолова в Персию. Исторический очерк // Русская старина. – 1877. – Т. 19. – С. 255-274, 389-427.
4. Гордин Я. А. Ермолов / Яков Гордин. – М. : Молодая Гвардия, 2012. – 600 с.
5. Дубровин Н. Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. – Т. VI. Ртищев и Ермолов. – СПб. : Типография И. Н. Скороходова. – 1886. – XI, 318 с.
6. Записки А. П. Ермолова 1798-1826 гг. / Сост., подг. текста, В. А. Федорова. – М. : Высшая школа, 1991. – 463 с.
7. Лесин В. И. Генерал Ермолов / В. Лесин. – М. : Вече, 2011. – 544 с.
8. Маркарян С. А. История Ирана в средние века – от Сасанидов до Каджаров (с III в. н.э. до первой половины XIX в.): Курс лекций. Учебное издание. – Ростов н/Д, 2010. – 432 с.
9. Нерсисян М. Г. Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествия А. П. Ермонова в Иране 1817 г. // [Историко-филологический журнал]. – № 1. – С. 105-116.
10. Kadjar Prince Ali. Les rois oubliés. L'épopée de la dynastie Kadjare. / avec la collaboration de Sylvie Dervin. – 2me édition. – [s.v.] : [s.é], 335, [10] p.
11. Kelly L. Diplomacy and Murder in Tehran. Alexander Griboyedov and Imperial Russia's Mission to the Shah of Persia / L. Kelly. – L. : Tauris Parkis Paperbacks, 2006. – 314 p.
12. Kotzebue, Moritz von. Narrative of a Journey into Persia in the Suite of the Imperial Russian Embassy in the Year 1817 / Translated from German. – L. : by Strahan and Spottiswoode, 1819. – viii,
13. The Cambridge History of Iran in seven Volumes. – Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville. – V. 7. – Cambridge University Press, 1991. – 1096 p.

Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., проф.;
Шкляж Й. М., д.і.н., проф.

© Ашурков Т. Т., 2014

Дата надходження статті до редколегії 25.09.2013 р.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЧЕРНОМОРСКОЙ ГУБЕРНИИ во второй половине XIX – начале XX вв.

В статье рассматриваются особенности формирования национального состава населения и экономической структуры Черноморской губернии в XIX – начале XX вв. Особенностью региона являются тяжелые почвы, которые состоят в основном из глины, песка и богаты известью. Они пригодны для садоводства и виноградарства, но затрудняют выращивание зерновых культур. В рассматриваемый период три четверти территории Черноморской губернии занимали леса, образующие во многих местах непроходимые чащи с преобладанием дуба, бука, граба, пихты и густого подлеска, а также диких плодовых и орехоплодных деревьев.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие; Черноморская губерния

В статті розглянуто особливості формування національного складу населення і економічної структури Чорноморської губернії в XIX – на початку XX ст. Особливістю регіону є важкі ґрунти, які загалом склалися з глини, піску і багаті вапном. Вони придатні для садівництва і виноградарства, але затрудняють вирощування зернових культур. В розглянутий період три чверті території Чорноморської губернії займали ліси, що утворювали в багатьох місцях непролазні хащі з домінуванням дуба, бука, граба, модрина та густого підліску, а також диких плодових і горіхових дерев.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, Чорноморська губернія

This article discusses the features of formation of Olga V. Bershadszkaya national composition of the population and the economic structure of the Black Sea province in the 19th and early 20th centuries. The author investigated the influence of geography on social and economic developments in the region in the period under review.

Keywords: socio-economic development; The Black Sea province.

Черноморская губерния, образованная на южной периферии Российской империи в 1896 г., была самой молодой из всех губерний страны и наименьшей по площади – 6455 кв. верст. «Черноморское побережье Кавказа, этот дивный край тепла и света ... часто называют одной из лучших жемчужин в короне русского царя» [1, с. 10]. Цель настоящей работы – выявить особенности формирования населения и становления экономики региона во второй половине XIX – начале XX вв.

Определяющим фактором социально-экономического развития Черноморской губернии стали уникальные природно-климатические условия. Характерной особенностью данной местности является сложный горный рельеф, относительно ровная поверхность наблюдается только в прибрежной зоне. Большая часть территории Черноморья прорезана рядом речных систем,

отделенных друг от друга горными хребтами, т. е. представляет собой череду относительно обособленных речных бассейнов-«щелей». Речные долины служили и «местом поселения и возделывания сельскохозяйственных культур, и путями передвижения» [2, с. 60]. Климат Черноморья принято сравнивать с Восточным Китаем и Японией. Однако условия здесь далеки от идеальных из-за высокой влажности и ветра «Норд-Ост», дующего с особой силой в районе Новороссийска. Особенностью региона являются тяжелые почвы, которые состоят в основном из глины, песка и богаты известью. Они пригодны для садоводства и виноградарства, но затрудняют выращивание зерновых культур. В рассматриваемый период три четверти территории Черноморской губернии занимали леса, образующие во многих местах непроходимые чащи с преобладанием дуба, бука, граба, пихты и

густого подлеска, а также диких плодовых и орехоплодных деревьев [3, с. 143].

Территория северо-восточного Черноморья вошла в состав Российской империи 2 сентября 1829 г. по условиям Адрианопольского договора, заключенного между Россией и Турцией. В годы Кавказской войны, с 1831 г. по 1839 г., на побережье от Цемесской бухты до мыса Святого Духа был возведен ряд укреплений, что позволило русским судам контролировать береговую зону вплоть до Гагр. К концу XIX в. на месте этих укреплений-фортов возникли города Новороссийск, Геленджик, Туапсе, Сочи, и поселки – Архипо-Осиповка, Джубга, Лазаревское, Адлер и др. [4, с. 518-519].

Интенсивное заселение и освоение территории Черноморья началось в последние годы Кавказской войны после отмены крепостного права. Свободные земли, несмотря на то, что находились в «горячей точке», манили безземельных крестьян и других представителей населения Российской империи. Переселение велось как на основе правительственных мер, так и стихийно. 10 мая 1862 г. было утверждено Положение «О заселении предгорной западной части Кавказского хребта» на пространстве от Геленджика до Туапсе». Здесь в 1863-1864 гг. были основаны 12 станиц кубанских казаков Шапсугского пешего берегового батальона. Казаки переселялись частью добровольно, часть по жребию «в силу военной повинности, что не стимулировало их рвения по развитию хозяйства на новом месте» [5, с. 11-12].

Освоение территории Черноморья было сопряжено с большими трудностями. Коренное население – адыгские, абазинские и убыхские племена после поражения в Кавказской войне в массовом порядке переселились в Турцию. Край пришел в запустение, прервались вековые традиции сельскохозяйственного производства в географической среде Черноморья. Переселенцы лишились возможности перенять опыт местных жителей и, не имея навыков ведения хозяйства в горных условиях, с трудом приживались на новом месте. Кроме этого, бывшие жители Кубанской области страдали от различных заболеваний, развивающихся у них в непривычном климате, прежде всего от малярии [6, с. 150].

В 1866 г. комиссия, присланная из Тифлиса, исследовала быт переселенцев и пришла к выводу, что «русский человек не способен удовлетворить требованиям культуры рассматриваемого края» [7, с. 28]. В результате этого заключения Управлением Кавказского наместничества посредством специально командированного в Турцию агронома были приглашены для поселения на льготных условиях армяне и греки [5, с. 33]. Подавляющее большинство армян-переселенцев являлись выходцами из Трапезундского вилайета Османской империи. Эта территория включала в себя историческую местность Амшен. Амшенские армяне на протяжении нескольких столетий находились под турецким игом, но, несмотря на это, сумели сохранить христианскую веру и уникальные культурные традиции [8, с. 186]. Трапезундский вилайет также был местом исхода православных понтийских греков. Переселение представителей этих народностей на Черноморское побережье Кавказа было вызвано давлением и дискриминацией со стороны турецких властей [9, с. 102].

На свободные земли Черноморского округа переселялись и чехи – подданные Австро-Венгрии. Их иммиграция носила добровольный характер с целью «мирного хозяйственного освоения свободных земель в благоприятных климатических условиях» [10, с. 18]. Большинство чешских поселений располагалось в предгорной полосе в окрестностях Новороссийска и Геленджика.

Положение «О заселении Черноморского округа и управлении оным» от 10 марта 1866 г. упорядочило переселенческий процесс. Были установлены категории населения, представители которых могли с разрешения окружного начальства приписываться к населенным пунктам побережья. Членами сельских обществ могли стать лица всех сословий Российской империи, имеющие на это право, а также иностранцы христианского вероисповедания. В течение первых 20 лет после издания Положения «О заселении Черноморского округа...» был образован 51 населенный пункт вместе со станицами Шапсугского батальона, переведенных в «гражданское состояние», а также города Новороссийск и Анапа, посады Туапсе и

Сочи. В сельских населенных пунктах насчитывалось 1808 хозяйств (дворов), населения обоого пола – 10 177 человек [6, с. 150].

Во второй половине XIX в. большинство населенных пунктов в прибрежной полосе было образовано армянами и греками, «водворившимися по общему правилу без всякой правительственной помощи...» [6, с. 151]. Армяне и греки – переселенцы из местности со схожими географическими условиями, обладавшие навыками горного земледелия, – оказались более приспособленными к жизни в Черноморье. Их основным занятием стало производство табака, которое давало высокие доходы и быстро окупало значительные затраты на выкорчевку леса и кустарников.

Поселения, образованные русскими и украинскими крестьянами, находились, в основном, в предгорных районах. Эти поселенцы по привычке вели зерновое хозяйство методами, принятыми в природных условиях центральной России, Украины и Кубанской области, и в итоге страдали от неурожая [6, с. 151].

23 мая 1896 г. на карте Российской империи вместо Черноморского округа появилась новая губерния – Черноморская. В ее составе было три уезда: Новороссийский, Туапсинский и Сочинский. Губернским центром являлся г. Новороссийск.

По данным Первой Всеобщей переписи населения Российской империи (1897) значительная часть жителей Черноморской губернии проживала в сельских поселениях – 37 837 человек (66 %). Около 34 % жителей губернии проживали в городах, это был один из самых высоких показателей доли городского населения на общем фоне аграрной России. Наиболее населенным и урбанизированным был Новороссийский уезд – здесь насчитывалось 34 908 человек, при этом численность горожан составляла 16 897 человек (48 %), селян – 18 011 человек (52 %). В Туапсинском уезде соотношение городского и сельского населения было следующим – 1 392 человек (15%) и 7659 человек (85 %); в Сочинском уезде – 1352 человек (10 %) и 12167 человек (90 %) соответственно. Национальный состав населения был весьма пестрым: здесь

проживали представители 44 этносов, из которых большинство составляли украинцы, русские, армяне, греки. Остальная часть – около 10-ти процентов – приходилась на молдаван, грузин, чехов, немцев, эстонцев и представителей других народностей [11, с. 175].

Новый этап колонизации Черноморского побережья Кавказа начался в 90-е гг. XIX в. в связи со строительством Новороссийско-Сухумского («Голодного») шоссе. К 1 октября 1904 г. в Черноморскую губернию прибыло 2813 мужских душ [12, с. 65]. Подавляющее большинство переселенцев (около 48 %) прибыло с территории Украины. Численность русского населения губернии за период с 1899 по 1903 гг. увеличилась на 35,4 % [5, с. 50]. Отметим, что такая ситуация была характерна не только для Черноморья. Вследствие колониционных процессов, проходивших в Российской империи в XVII-XIX вв., «к концу XIX века население всех прилегавших в Черному и Азовскому морям губерний было в основном украинско-русским» [13, с. 238]. Продолжалось и внешнее переселенчество – иммиграция представителей христианских народов Османской империи. Переселение армян носило, в основном, стихийный характер и было связано с погромами, инициированными турецкими властями [5, с. 34].

В 1914 г. численность населения губернии составила 194 тыс. человек [6, с. 148]. При этом следует учесть, что к 1917 г. плотность населения составляла всего 20,6 человек на 1 кв. версту, сельского же населения – 10,6 человек на 1 кв. версту. Для сравнения приведем показатели плотности населения Кубанской области – 35,8 человек и 32,8 человек соответственно [14, с. 13]. Таким образом, заселенность Черноморья оставалась весьма низкой.

Основным сектором экономики губернии было аграрное производство. Нормы земельного надела для переселенцев устанавливались на основании законов от 10 марта 1866 г. и 31 марта 1897 г. В соответствии с первым законом норма надела составляла 30 десятин удобной земли на каждый двор или семью, независимо от числа входящих в ее состав членов. Под удобной землей подразумевались пахотные,

сенокосные и выгонные угодья. На основании закона, принятого в 1897 г., норма земельного надела для остальных переселенческих участков составляла не более 3 десятин удобной для возделывания земли (под которой подразумевалась пахотная и сенокосная) на душу мужского пола. При этом для некоторых участков, расположенных недалеко от моря, была установлена норма в 2 1/3 десятины [12, с. 76]. Но, как показала практика, силами одной семьи с применением, в основном, ручного труда, невозможно было обработать более 5 десятин надела с тяжелой глинистой почвой [5, с. 81].

Наиболее целесообразной для сложного рельефа Черноморья была подворная форма землепользования. Общинная форма практиковалась в казачьих станицах, расположенных в окрестностях Анапы. Кроме общинной и подворной форм землепользования в губернии встречались и хутора [12, с. 86].

Юридической основой формирования частного землевладения был Контракт на отвод частным лицам участков казенной земли в Черноморской губернии, утвержденный Министром земледелия и госимуществ (1900). В соответствии с данным документом одному лицу отводился в аренду участок размером не более 10 десятин. В течение 5 лет владелец обязывался возвести на участке жилые и хозяйственные постройки и закультивировать его определенную часть. Освоение «культурных» участков требовало больших денежных вложений. По ценам 1895 г. затраты на культивирование самого маленького по размерам участка (не более 3-х десятин) составляли около 10 тыс. рублей [15, с. 196-197]. Поэтому владельцы частных земельных участков в Черноморской губернии, как правило, имели крупное состояние или солидный, постоянный источник доходов. Среди них были такие известные в России люди как министры П. А. Столыпин и А. Н. Куропаткин, члены Императорской семьи, князя Голицыны, Долгорукие, Трубецкие, Оболенские и др. [5, с. 164]. К первому десятилетию XX в. некоторые из частных участков превратились в образцовые хозяйства. К примеру, Пенайское урочище, расположенное в окрестностях Новороссийска, из «дикого места» к 1916 г. превратилось в «царство

культуртрегеров». Здесь выращивался виноград, дающий высокие сорта вин: семилион, каберне, рислинг, мускат и др. [15, с. 199]. В Сочи известный петербургский издатель С. Н. Худеков превратил свой участок, заросший некогда непроходимыми лесными дебрями, в шедевр паркового ландшафтного искусства. Впоследствии на участке С. Н. Худекова будет создан знаменитый сочинский «Дендрарий» – научно-исследовательское учреждение и любимое место отдыха жителей и гостей города-курорта.

Несмотря на достижения отдельных хозяев, значительное количество частных участков, которые занимали наиболее удобные земли и находились в непосредственной близости от путей сообщения, оставались неосвоенными, изъятыми из сельскохозяйственного производства. Пустующие территории в прибрежной зоне были источником раздражения для крестьян, вынужденных обрабатывать отдаленные горные участки.

К началу XX в. в Черноморской губернии сложилась своеобразная отраслевая структура сельскохозяйственного производства. На ее формирование оказали влияние как природно-климатические условия, так и общий уровень агрокультуры населения. Основными отраслями являлись садоводство, виноградарство, табаководство и производство зерновых.

Значительные успехи были достигнуты в садоводстве. Пионерами в развитии этой отрасли являлись владельцы частных участков. Впоследствии их инициативу подхватили крестьяне-переселенцы. В 1913 г. частновладельческие сады занимали площадь 1432 десятины, переселенческие – 414 десятин [1, с. 85]. На территории от Анапы до Туапсе преимущественно произрастали абрикосы, черешня и вишня; южнее – груши, персики и сливы. Садоводство было весьма перспективной отраслью благодаря растущему спросу со стороны отдыхающих и курортных учреждений.

Большие достижения наблюдались и в виноградарстве. Производство этой культуры возобновилось в конце 1860-х гг. стараниями окружного агронома Ф. И. Гейдука. К началу XX в. виноградные плантации были сосредоточены в сельских поселениях в

окрестностях Анапы, Новороссийска и Геленджика. На частных участках и в крестьянских хозяйствах выращивали такие сорта винограда как: рислинг, бургундский синий, каберне (лафит), семилион и пино. Вина, полученные из черноморского винограда, удостоились признания на Ялтинской выставке в 1881 г., где эксперты признали, что их вкус «лучше крымских вин по тонкости и аромату» [1, с. 88]. В конце XIX в. в имении Абрау началось производство шампанского. Его отменное качество принесло местечку в окрестностях Новороссийска славу Русской Шампани. Виноградарство и виноделие требует особых навыков и знаний, а также больших затрат на предварительную обработку виноградников. Поэтому эти отрасли были характерны в большей степени для частных хозяйств, а крестьяне сочетали виноградарство с хлебопашеством и садоводством. В 1913 г. площадь частных владений составила 766 десятин, поселенческих – 439 десятин [1, с. 90].

Весьма доходной и перспективной отраслью являлось табаководство. Возделывание этой культуры в крестьянских хозяйствах Черноморья началось в конце 60-х гг. XIX в. благодаря армянам и грекам – переселенцам из Малой Азии. Природные условия позволяли выращивать табак высокого качества, и поэтому в короткие сроки черноморские табаки таких сортов как Самсун, Трапезунд, Синоп, Дюбек составили конкуренцию турецким, и их экспорт стал доходной статьей экономики России. Табаководство приносило быструю и высокую прибыль и, кроме того, табак хорошо очищал землю от сорных трав, готовя ее под другие культуры. В последней трети XIX в. выращиванием табака стали заниматься русские переселенцы, а также чехи, эстонцы и молдаване, но «значительно позднее и в меньших размерах» [5, с. 90]. Если в 1898 г. в Черноморской губернии табаком было засеяно 941 десятин, то в 1914 г. площадь табачных плантаций составила более 3000 десятин [16, с. 15]. Для крестьян, живущих в окрестностях Адлера, производство табака являлось основным источником дохода.

Злаковые культуры выращивались преимущественно в нагорной полосе и долинах рек. Хлебопашество являлось

традиционной отраслью для украинских и русских поселенцев. Урожай пшеницы были незначительны и не могли удовлетворить потребность населения в хлебе. Значительную долю посевов занимала кукуруза как более подходящая зерновая культура для производства в условиях Черноморья. Более 70 % урожая кукурузы приходилось на Туапсинский округ, в производстве пшеницы лидировал Новороссийский округ (60 %) [5, с. 94].

В мягком субтропическом климате Сочинского района стараниями выдающихся русских ученых А. Н. Краснова, А. И. Воейкова, И. Н. Клингена началось внедрение некоторых видов южных культур – цитрусовых и чая. На Сочинской опытной станции и в нескольких частновладельческих хозяйствах были произведены небольшие посадки цитрусовых. Первая чайная плантация находилась в селении Солох-Аул в хозяйстве крестьянина-переселенца И. Кошмана, а к 1917 г. посадки чая имелись в селениях Тух-Аул, Третья Рота, Илларионовка и др. [5, с. 103].

Развитие животноводства находилось на начальной стадии, несмотря на растущий спрос мясо-молочной продукции. Особенности географических условий Черноморья затрудняли разведение скота. Увеличению поголовья препятствовали: незначительное количество земель, пригодных для выпаса; недостаток кормов; а также опасность, исходившая со стороны диких зверей. К началу 1913 г. в Черноморской губернии насчитывалось чуть более 80-ти тысяч голов домашнего скота [7, с. 17]. Наибольших успехов в развитии этой отрасли достигли чешские и эстонские хозяйства.

В первом десятилетии XX в. отчетливо прослеживалась дифференциация между «старожильческими» хозяйствами, образованными в XIX в. вблизи городов и дорожных магистралей, и более молодыми «переселенческими» хозяйствами, владельцам которых достались земли в отдаленных от побережья горных районах. «Старожильческие» хозяйства являлись основными производителями фруктов, винограда и табака. Экономическое развитие «переселенческих» хозяйств оценивалось следующим образом: «все они еще сравнительно

молодые по времени и незначительные по вложенному в них труду и капиталу... преимущественно кукурузные» [7, с. 6].

Характерной особенностью была национальная специализация сельскохозяйственного производства. Армяне и греки занимались табаководством, украинцы и русские – традиционным для них полеводством. Чехи, эстонцы, немцы разводили мясо-молочный скот, выращивали зерновые культуры и частично практиковали производство табака. Садоводством и виноградарством – занятиями, наиболее подходящими для местных условий – занимались все переселенцы. Наиболее зажиточными являлись эстонские, чешские и немецкие хозяева, обладающие высокой агрокультурой. Армяне и греки получали достаточную прибыль от табаководства. Украинские и русские крестьяне, составляющие большинство населения губернии, страдали от частых неурожаев полевых культур и имели низкий уровень жизни.

Основными направлениями развития городской экономики были добывающая и перерабатывающая отрасли промышленности.

Огромное значение не только для региона, но и для всей России, имело становление цементного производства в Новороссийске. Результаты исследования показали, что горные породы в окрестностях города являются прекрасным сырьем для производства высококачественного цемента. В декабре 1882 г. начал работать первый цементный завод. Во второй половине 1890-х гг. были введены в строй новые цементные гиганты: завод «Геленджик» (1896) и завод «Цепь» (1898) в Новороссийске. В первом десятилетии XX в. Черноморская губерния стала центром крупнейшего в стране производства цемента. В последующие годы было введено в строй еще три крупных цементных завода, расположенных в станице Верхнебаканской [1, с. 157].

Шло дальнейшее развитие транспортной инфраструктуры. Строительство новой ветки Владикавказской железной дороги, начатое в 1885 г., соединило Новороссийск с

крупными населенными пунктами региона и превратило город в важный узел железнодорожного сообщения Юга России. В середине 1890-х гг. началось сооружение новороссийского морского порта, ставшего одним из крупнейших на Черноморском побережье. Через порт осуществлялись крупные экспортные поставки товаров со всей страны, что, в свою очередь, стимулировало дальнейшее развитие транспортной сферы [1, с. 159].

Для дальнейшего развития экономики губернии было необходимо сооружение железной дороги, строительство которой началось в 1914 г. В процессе сооружения магистрали были применены новейшие для того времени технические и инженерные разработки. Дорога проходила по побережью, в горных хребтах было прорублено четырнадцать тоннелей. Железнодорожный путь позволил вдвое сократить расстояние между крупными населенными пунктами, например Туапсе и Сочи, по сравнению с шоссейным сообщением. Открытие Черноморской железной дороги состоялось в 1915 г., она вошла в связь с общей железнодорожной сетью империи [1, с. 264].

Начало XX столетия ознаменовалось становлением курортной отрасли в Сочи. Курорт развивался в основном за счёт частного капитала. Важную роль в становлении молодого курорта сыграли целебные воды Мацесты. В 1908 г. Сочи посетили 1500 отдыхающих, а к 1914 г. их число увеличилось до 20 000 [5, с. 161].

Подводя итоги социально-экономическим процессам, происходившим в Черноморской губернии во второй половине XIX – первом десятилетии XX вв., отметим следующее. Под прямым и косвенным влиянием географического фактора здесь сформировался многонациональный состав населения; сложилась своеобразная структура экономики, включающая в себя отрасли, основанные на эксплуатации природных недр, а также аграрное производство, базирующееся на садоводстве, табаководстве и виноградарстве.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Черноморское побережье Кавказа: справочная книга / сост. Ф.П. Доброхотов; под ред. Н.И. Воробьева. – Петроград: Изд-е М.А. и Б.А. Сувориных, 1916. Переиздание – Краснодар: Традиция, 2009.

2. Государственный архив Ростовской области (далее – ГАРО). Ф.Р-1390. Оп. 1. Д. 678.
3. Справочник-путеводитель «Кавказ» / Под ред. Э.С. Батенина. – М., 1927.
4. Энциклопедический словарь по истории Кубани – Краснодар, 1997.
5. Тверитинов И.А. Социально-экономическое развитие Сочинского округа во второй половине XIX – начале XX вв. – Сочи: РИО СГУТиКД, 2000.
6. Ленский Н.А. Колонизация Черноморского побережья // Население и хозяйство Кубано-Черноморской области: стат. сборник за 1922-1923 гг. / Под ред. проф. В.И. Смирнского. – Краснодар, 1924.
7. Черноморский округ и его производительные силы: сб. науч. тр. Под ред. П.И. Неволлина и В.М. Четыркина. – Т. 1. – Новороссийск, 1923.
8. Торлакян Б.Г. Этнография амшенских армян. – Краснодар, 2002.
9. Попов А. Понтийские греки // Бюллетень: антропология, меньшинства, мультикультурализм. – Краснодар, 2000. – № 2
10. Домашек Е.В. История чешских поселений Черноморского побережья Северного Кавказа: вторая половина XIX в. – 1914 г.: автореферат дис. на соискание уч. степ. канд. ист. наук – Краснодар, 2007.
11. Соловьева В.В. Население Черноморской губернии (округа) в конце XIX – первой четверти XX вв.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2003.
12. Козлов Л. Краткий очерк переселенческих участков. – Тифлис, 1906. – Приложение № 2.
13. Вишневский А.Г. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР, – М., 1998.
14. Пономарев А.А. Сельскохозяйственные районы Дона, Северного Кавказа, Черноморья и Дагестана (по материалам Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г.). – Ростов-на-Дону, 1924.
15. Зорина А. К истории дачных и культурных участков на Северо-Восточном берегу Цемесской бухты // Исторические записки. – Новороссийск. – 1996. – Вып. 2.
16. Виды на урожай хлебов, трав, плодов и табака в Черноморской губернии в 1915 г. По данным добровольных корреспондентов на 25-31 мая. – Тифлис, 1915. – Вып. 1.

Рецензенты: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Бершадская О. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 01.01.2014 р.

СТАНОВЛЕНИЕ УГОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ конца XIX – начала XX века (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА СНЕЖНОЕ ДОНЕЦКОЙ ОБЛАСТИ)

Работа посвящена проблеме развития угольной промышленности Донбасса конца XIX – начала XX века на примере города Снежное. Данный материал охарактеризовывает положение и развитие угольной промышленности, дается анализ становления капиталистических отношений в городе Снежное. Раскрывается условия труда на угольных предприятиях и быта рабочих города Снежного. Делается вывод об определяющей роли угольной промышленности в историческом развитии Донбасса на примере города Снежное.

Ключевые слова: Снежное, угольная промышленность, рудник, шахтеры.

Праця присвячена проблемі розвитку вугільної промисловості Донбасу кінця XIX – початку XX століття на прикладі міста Сніжне. Даний матеріал характеризує положення й розвиток вугільної промисловості, подає аналіз становлення капіталістичних відносин в місті Сніжне. Розкриваються умови праці на вугільних підприємствах на побут робітників міста Сніжне. Робиться висновок про визначальну роль вугільної промисловості в історичному розвитку Донбасу на прикладі міста Сніжне.

Ключові слова: Сніжне, вугільна промисловість, рудник, шахтарі.

The study provides an analysis of the development of the coal industry, clarified and summarized the objective and subjective reasons, have impeded development in the pre-reform period. There is, as a result of changes in geopolitical and geostrategic position, the Russian Empire changed Government priorities in the development of the coal industry and the entire heavy industry, which was transferring her to the South of the Russian Empire, and the Basin with its natural wealth and advantageous geographical position has gained strategic importance for the country, including the city of Snezhnoye.

Traced and identified main stages and areas the development of coal deposits in the snow. The peculiarities of development of coal sector of Donbass in conditions of the industrial revolution, it traces the transformation of the region into fuel and energy base. Studied the formation of major coal mining companies in the snow. Analyses the causes of large enterprises with small-scale coal mining fishing and its impact on the environment of the coal market.

Examines the process of monopolization of the coal of Donbass in enterprises of the city Snezhnoye.

On the basis of a comparison and study of the memories of eyewitnesses are working and living conditions of the miners of Snezhnoye, as one of the greatest power among the proletariat.

On the basis of material of research, concludes on the decisive role of the coal industry in the historical development of the region and the city of Snezhnoye and his influence in shaping the socio-economic, ethno-national, cultural and mental environment.

Keywords: Snezhnoye, coal industry, mine, miners.

В современной исторической науке все больше значение получают работы по регионалистике охватывающие различные исторические периоды. А именно изучение социально-экономическое развитие того или иного региона, влияние его на общее развитие страны, примером может служить Донбасс, как в целом, так и отдельные города в частности.

Следует отметить, что Донбасс в конце XIX – начале XX вв. входил в три административно-территориальные единицы, что в свою очередь вносило определенные коррективы в капиталистические отношения и его развитие в целом. Рассматривая социально-экономическое положение, капиталистические отношения в данный период, хотелось бы сузить

территориально границы темы исследования и показать на примере небольшого города процесс становления и развития угольной промышленности конца XIX – начала XX вв. Таким примером, может быть город Снежное Донецкой области.

Главной целью является показать взаимосвязь процессов капиталистической модернизации и отношений, а также развитие угольной промышленности и формирование социально-экономической сферы Донбасса на примере небольшого города Снежное, который находится на стыке административно-территориальных единиц, а именно трех областей – Донецкой, Луганской и Ростовской.

Среди современных работ посвященных социально-экономическому развитию Донбасса в целом, становлению капиталистических отношений на примере угольной промышленности, а именно угольная промышленность являлась основой в развитии города Снежное в то время, следует назвать диссертации доктора исторических наук Михненко Анатолия Михайловича [1] и кандидата исторических наук Доброва Эдуарда Васильевича [2]. В своих работах и публикациях они подняли огромный пласт материала, который раскрывал весь процесс социально-экономического развития Донбасса и становления капиталистических отношений в угольной промышленности в период конца XIX – начала XX века. Однако уделяют небольшое внимание именно региональному аспекту, охватывая довольно крупную территориальную единицу, весь Донбасс, и упускают более мелкие его части, небольшие поселения.

Рассматривая историографию по данной теме, следует отметить, что историография довольно многоаспектная, где можно по мнению Доброва Е.В. выделить три периода, а именно дореволюционный, советский и период независимости Украины. [2, с. 4] Первые исследования по социально-экономическому развитию и становлению капиталистических отношений, как отмечал профессор Михненко А. М. в своей диссертации, относят к периоду 50-70-м годам XIX века, которые были узкоспециализированные и содержали значительный материал по экономическому положению и развитию региона в целом. В дальнейшем

количество работ и роста интереса к Донбассу постоянно увеличивался [1, с. 9-10].

В советский период изучение истории Донбасса происходило в духе марксистко-ленинской методологической парадигмы, что в определенной степени влияло и затрудняло использование работ дореволюционного периода, хотя еще определенное время с этими работами можно было познакомиться. Следует отметить, что в советский период не могло быть и речи об объективности исследований данного периода и только на современном этапе были созданы условия для объективного и системного исследования капиталистических отношений и социально-экономического развития региона. Это относилось и к историографии истории города Снежное конца XIX – начала XX веков. Только в 60-е года XX века появляется первая работа по истории города Снежное местных краеведов Пивоварова В. Д. и Агибалова В. М., издавших в 1963 году путеводитель «Снежное», однако они дали только поверхностных обзор данного периода. Более существенно раскрыли период второй половины XIX – начала XX века в истории города Снежное Агибалов В. М., Прудников Ф. И. и Лихолобова З. Г. в 1976 году в многотомном издании «История городов и сел УССР. Донецкая область» в статье по городу Снежное. В дальнейшем исследования по истории города Снежное, становлению угольной промышленности, с изучением новых архивных документов, продолжил снежнянский краевед Прудников Ф. И., издавший целый ряд путеводителей по городу Снежное и легендарной высоте Саур-Могила [3, 29].

На современном этапе исследование становления капиталистических отношений и социально-экономическое развитие города Снежное конца XIX – начала XX века проводили члены городской ячейки Донецкой областной организации Национального Союза краеведов Украины издавшие в 2011 году в Донецке книгу по истории города Снежное «Судьбоносная снежнянская земля», которая в значительной мере рассматривает процесс развитие угольной промышленности со второй половине XIX века и до конца XX века в городе. [3]

Главным источником в исследовании являются материалы фондов государственных архивов Донецкой области, Ростовской области, а также городов Санкт-Петербурга, Москвы и Киева. Следует отдельно указать на тот аспект, что в определенной мере материалы по истории города и в частности зарождения, становления капиталистических отношений в городе Снежное хранятся в архивном отделе Снежнянского городского совета, и в 2011 года, часть этих документов были опубликованы в сборнике документов «Снежное. История города в документах: конец XIX – начало XX вв.» [5]. Большой пласт источников составляют статистические материалы и материалы периодической печати, а также документы личного происхождения.

Следует отметить, что после присоединения к России в последнюю четверть XVIII века Приазовья и Северного Причерноморья геополитическая и геостратегическая ситуация привела к началу немедленного развития металлургического производства для нужд армии и флота, а для этого необходимо изучить и эксплуатировать угольные залежи, в первую очередь на Донбассе. Начиная с 1796 года начинается систематическая разработка угольных залежей Донбасса. [2, с. 10] В дальнейшем на протяжении 70-80-х годов XIX века в Донецком бассейне началась настоящая «угольная лихорадка», которая привела к созданию крупной угольной промышленности. Немного позже началось развитие и машинной индустрии. Создание фабрично-заводских предприятий предшествовало развитию современных способов коммуникации и путей сообщения. Это явление можно проследить и на примере развития города Снежное. В целом индустриальный рост Донбасса опирался на ряд факторов и предпосылок, главным из которых была протекционистская политика царского правительства, относительно дешевые трудовые ресурсы, иностранные инвестиции, и относительно легкодоступные залежи угля, железа и других ископаемых. В конце XIX – начале XX века горно-промышленный Донбасс вытесняет Урал на второй план и превращается на главный металлургический и угледобывной центр Российской империи. В начале XX века

насчитывалось 209 угольных шахт и 49 рудников на Донбассе. [4, 74]. Куда входят и 16 угольных рудников города Снежное Донецкой области на 1903 год [3, с. 30].

Вторая половина XIX века – начало XX века, по мнению Доброва Е. В., стала эпохой искоренения традиционного и формирования нового буржуазного общества в истории Российской империи. Преобразования в рамках промышленного переворота дали существенный импульс в ускорении экономического развития страны. [2, с. 10]. Однако развитие капитализма в империи и соответственной в Украине и на Донбассе происходило неравномерно, противоречиво, что существенно влияло на социально-экономическое развитие не только всего Донбасса, а и в региональном плане на город Снежное. Как отмечает Добров Е. В., одной из важных черт Донбасса, было становление капиталистической промышленности без традиций дореформенной эпохе, без сословий и национальной замкнутости [2, с. 10].

Долгое время жители будущего города Снежное занимались преимущественно сельским хозяйством, ремесленничество развивалось слабо. Преобладали возникновение и чумацкий промысел. Жители выращивали хлеб, делали строительный кирпич, известь, древесный уголь, который продавали в Таганрог и Ростов-на-Дону. Рост населения происходил очень медленно. Само поселение, относилось к Новопавловской волости Миуского округа Области Войска Донского и в 20-е годы XIX века поселение Снежное, а до 1864 г. – Васильевка, насчитывало официально 360 жителей, 112 дворов [3, с. 58].

Следует отметить, что до 1864 года в Области Войска Донского не разрешалось добывать уголь пришлым людям, не принадлежащим к казачьему сословию. А согласно данных Краснова Н. И. в Миусском округе, куда входил будущий город Снежное, преимущественно жили крестьяне украинского происхождения, в округе на 1867 году насчитывало временнообязанных крестьян – 67462 человек мужского пола, что составляло около 45 % всей общей численности крестьян в Войске Донском [6, с. 51].

Крымская война 1854-1856 гг. приостановила ввоз в Россию английского угля и вынудила перевести Черноморский флот, порты на донецкое топливо. Возросший спрос на уголь заставил администрацию Области Войска Донского вопреки установившейся сословной традиции разрешить добывать антрацит лицам не казачьего происхождения на своих землях. Так, 17 апреля 1864 правительство Войска Донского разрешило заниматься горным промыслом «каждому, как принадлежащему, так и не принадлежащему к войсковому сословию» [7, с. 8]. С этого времени на территории Области Войска Донского горным промыслом стали заниматься все желающие. Поэтому, начиная со второй половины XIX века, снежнянские крестьяне на своих земельных участках, в оврагах, размытых весенними ливнями, стали не только находить каменный уголь, пласты которого выходили наружу, но и производить добычу. В 1865 году поручик Васильев на своих землях на территории города Снежное начал добывать и продавать антрацит в количестве 1500 пудов [3, с. 58].

Однако первая шахта на территории города основана только в 1898 году купцом Николаем Павловичем Ивониным с женой Анной Афанасьевной и мещанкой Верой Ивановной Линицкой [3, с. 58].

С началом нового XX века развитие угольной промышленности будущий город получает новый толчок в своем развитии.

В 1900-е годы богатые антрацитом земли в Снежном и вокруг него стали разрабатывать богатые крестьяне на своих участках или арендуя для этого земли у односельчан, землевладельцев. Откупали и брали в аренду земельные участки у помещиков также купцы, русские и иностранные предприниматели. Так, в 1900 году опекунша малолетних детей помещика Васильева Безсмертна Антонина Ивановна отдала в аренду на два года и 11 месяцев «по простиранию антрацитового пласта 160 сажен по паданию от начала образовавшегося годного угля до старых выработок Васильева сколько такового окажется» крестьянину Николенко Максиму Ивановичу. Затем она же передала в аренду шесть десятин земли дворянину Щавинскому Аполлону Семеновичу [8, с. 6-7].

Одновременно между Снежнянской общиной и крестьянами Суховерховым Ерофеем Кононовичем и Кукояшным Гордеем Трофимовичем было заключено соглашение, по которому общество продавало им участок земли «для открытия шахты» [9, с. 14].

В 1901 году между доверенным Голенищевых-Кутузовых губернским секретарем Германом Карловичем _еме и крестьянином слободы Дмитриевки Иваном Михайловичем Ткаченко был заключен договор о передаче ему под разработку участка земли сроком на 10 лет [9, с. 17].

В селе Ремовка разрабатывали незначительные рудники крестьяне Потапов А. М., Бедило Г. Ф., Желновач И. Т. Они сами использовать наемный труд. Так, у первого работало по найму 40 человек без лошадей, у второго – 50, у третьего – 6 [3, с. 59]. Это были мелкие шахты. Уголь добывали в штольнях, которые выходили в балки, иногда рыли «дудки», где добывали уголь кайлом, лопатой, ручным воротом и корзиной для его подъема.

Вскоре на территории города стали открывать свои предприятия более крупные капиталисты. Следует отметить, что огромную роль в стремительном росте угольной промышленности, как в городе, так и в целом на Донбассе сыграл иноземный капитал, который в результате политики протекционизма со стороны российского правительства стал все более активнее инвестировать в развитие промышленности. И именно Донбасс стал главным местом иноземных капиталовложений. В угольную промышленность Донбасса вложили 74 % всех иностранных капиталов вложенных в угольную промышленность Российской империи [2, с. 12]. Так, в Снежном основывает шахту крупный промышленник, немец по национальности – Генрих Антонович Кольберг.

Занимается развитием угольной промышленности города Снежное и известный в Екатеринославской губернии крупный землевладелец Эраст Константинович Бродский, который получил в Леонтьевском лесу под рудники от Южно-Русского горного общества три площади, в таком количестве: первая площадь 91 десятина 989,68 кв. сажен, вторая – 100 десятин,

1420,35 кв. сажен, третья – 103 десятины, 13 кв. сажен [9, с. 19].

Одновременно с Бродским основывает шахту возле села Ремовки и предприниматель Владимир Соломонович Безчинский (совместно с братом Аркадием Соломоновичем), купившие земли у донского дворянина Николая Александровича Реми, в размере 840 десятин, из которых 300 под сельскохозяйственные угодья. Построив шахту, пустили её в эксплуатацию в 1905 году [3, с. 59].

С ростом угольных предприятий, а в 1906 году их было уже 19 [10, с. 6], стал вопрос о его транспортировке и реализации. Ведь активное железнодорожное строительство не только открыло возможности транспортировки каменного угля, но и давала сильного потребителя. Для реализации своей продукции, а также разработку леса в Леонтьевском лесу, в 1903 году Бродский Эраст Константинович, а в 1906 году и Безчинский Аркадий Соломонович пишут письмо начальнику Юго-Восточного горного управления, в котором сообщает, что вокруг их шахт находятся тысячи десятин войсковых и казённых лесов, имеющих ценные породы леса, наиболее пригодные для горных работ. Жалуются на дороговизну леса, который должны закупать на Кавказе, а также на гужевую доставку его, а администрация лесных угодий не продаёт им лес, а сбывает в другие безлесные районы. Тут же просят проложить железнодорожную ветку к их рудникам, чтобы сбывать уголь для дальних заводов. [8, с. 10-11, 25-27]. В результате в 1907 году от станции Дебальцево была отведена железнодорожная ветка Чистяково – Бесчинская, проходившая в непосредственной близости от шахт Бродского и Безчинского. Улучшение транспортировки угля способствовало появлению новых шахт вокруг будущего города Снежного.

В 1913 г. купил участок размером 4 десятины 44,4 саженей у Иволина Николая Павловича и Линицкой Веры Ивановны, первых основателей шахты в городе Снежное, за 10000 рублей Николай Михайлович Мартыненко, который основал и начал разработку угля на руднике «Товарищества Снежнянский антрацит» [3, с. 59].

Еще раньше, в 1908 году, Снежнянское общество передало разрешение на эксплуатацию антрацитовых залежей на 30 лет горному инженеру О. Т. Курицыну, а он через год, в 1909 году, передал все обязательства «Товариществу на паях Прохоровской трехгорной мануфактуре», которое уже разрабатывало на землях Югановой Екатерины Евстигнеевны рудник под названием «Снежнянский рудник товарищества на паях Трехгорной Прохоровской мануфактуры» [11, с. 2]. Таким образом, происходила концентрация производства. Подобное явление было характерно для всей промышленности на Донбассе в конце XIX – начале XX века, когда происходит значительное усиление концентрации производства, примером может быть формирования крупнейшего монополистического синдиката «Продуголь», созданный в 1904 году и контролировавший $\frac{3}{4}$ всей добычи угля в Донском бассейне [2, с. 13].

В 1912 году началось строительство шахты № 10, вступившая в строй через три года. Добывалось в ней тогда 600 пудов антрацита в сутки [3, с. 60].

В 1913 году девять крестьян Ремовской общины передали в аренду свои земельные участки Ивану Сергеевичу Сариеву по 1 января 1929 год. В договоре указывались условия аренды, где за первые два года Сариев должен был платить по 5000 рублей в год, при обязательной ежегодной выработке по 5 млн. пудов угля в год, а за остальные 13 лет шахтовладелец должен выплачивать крестьянам по 10000 рублей в год и безвозмездно отпускать по 12000 пудов угля дюймового орешка в год. [9, с. 38]. Однако вскоре, Сариев передал права на земельный участок Шапошникову К. И. и Камурджиеву М. С., которые и заложили рудник «Товарищества Ремовский антрацит» [9, с. 39].

Интенсивное развитие угольной промышленности в условиях завершения промышленного переворота привел к исключительно высоким темпам роста количества рабочих, занятых в угольной промышленности. Поэтому шахтовладельцы применяли наём крестьян из окрестных сел и выходцев из других губерний, которые

постепенно оседали на рудниках. Вокруг Снежного стали расти разрозненные шахтерские поселки. Рабочих становилось все больше и больше. Они рыли себе индивидуальные землянки недалеко от шахты. Общие землянки делали для рабочих и сами предприниматели. Позже стали строить для шахтеров казармы. При закладке шахты предприниматели считали обязательными первоначальные затраты – строительство жилья из 2-х комнат, обходившееся в 500 рублей, конюшни на 22 лошади – в 600 рублей, две землянки для рабочих – в 100 рублей [3, с. 60].

Но, шахтовладельцы стремились как можно больше нажиться при минимальных затратах на рабочих. Строительство конюшни обходилось в 6 раз дороже, чем жильё для шахтеров. Товары в лавках от шахты, которые назывались «кладовыми», рабочие брали по двойной и тройной цене против действительной. Жилищные условия были ужасные. В землянке 8 сажень длиной и 6 шириной помещалось 15-20 человек, а зимой – от 40 до 50. Рабочий день длился 10-12 часов [3, с. 60]. Так, шахтер В. И. Дюков вспоминал: «В конце 1912 года я семнадцатилетним пареньком приехал на шахту «Товарищество на паях трехгорной Прохоровской мануфактуры». В январе поступил на работу через подрядчика Коронева саночником. По 12 часов в сутки в воде, угольной пыли. На четвереньках приходилось таскать тяжелые санки с антрацитом. Крепление производилось кое-как. Ползёшь и поглядываешь на кровлю, не отвалилась бы. А такие случаи бывали часто. Привалит рабочего – и никакого тебе пособия, иди с семьей нищенствовать. На первых порах пришлось жить на частной квартире: в казармах не было мест. Собственно говоря, слишком громко сказано «квартира», это была всего-навсего темная землянка на улице Безымянной (ныне проспект Гагарина). Только весной получил возможность занять место на нарах в рабочей казарме. Жизнь шахтеров в казарме была не сладкой. Постельных принадлежностей мы не имели, бани не было. Воду привозили на лошадях в бочке. Давали по норме – 6 ведер на казарму. Только напиться и сварить пищу, а умыться нечем было. Во

время получки денег на руки не давали, а вместо них мы получали талоны. В Снежном было две лавки, да ещё одна на шахтном дворе...» [3, с. 60]. Интересным документом, является статья Савельева М. В. в газете «Правда» за 1 март 1913 год, где он пишет следующее о положении шахтеров города. «... Труд шахтера каторжный, шахтеры молчат, безропотно подчиняются гудку, который зловеще ревет, точно грозит чем-то. Работают шахтёры от 6 часов до 6 часов вечера или с 6 часов вечера до 6 часов утра без перерыва в самых скверных условиях, которые очень трудно поискать в других предприятиях.

Теперь угольный голод, на уголь большой спрос, горнопромышленники получают за уголь больше чем когда-либо, а шахтёрам от этого не легче, рабочие не стремятся использовать это благоприятное для них время...» [3, с. 62-63; 13].

Тяжелые условиях труда шахтеров в конце XIX – начале XX века, не гарантировали высокую угледобычу на шахтах Снежного. На «Снежнянском руднике Трёхгорной Прохоровской мануфактуры» добывали около 8 млн. пудов антрацита в год. На «Леонтьевской даче» Бродского Э. К. – около 10 млн. пудов, на «Ремовском антраците» Безчинского В. С. – 6 млн. пудов [12, с. 22].

Таким образом мы видим, что в теоретическом и практическом плане угольная промышленность Донбасса, как и в городе Снежное, выступает одним из определяющим показателем его исторического развития. Само развитие угольной промышленности было обусловлено социально-экономическими потребностями Российской империи, и её геополитическими и геостратегическими целями. Разведка, разработка и добыча каменного угля на Донбассе, и в частности в городе Снежное получили высокие темпы и неразрывно связаны с капиталистической модернизацией страны, что стало залогом цивилизационного развития Донбасса и города Снежное как промышленного центра. Следует назвать, что угольный регион имел свои особенности в контексте капиталистической индустриализации Российской империи. В своей работе кандидат исторических наук Добров Эдуард

Васильевич выделяет эти особенности развития Донбасса, пишет: «развитие без традиций дореформенной эпохи, без сословий и национальной замкнутости создал, во-первых, разный этнонациональный состав шахтеров и международных предпринимателей, а во-вторых, предпринимательская деятельность в угольной отрасли пользовалась протекционистской поддержке

со стороны государства и быстрой монополизации» [2, с. 15] Что подтверждается историей города Снежное, как одним из примером зарождения и развития капиталистических отношений в конце XIX – начале XX века получившего значительный импульс в развитии, а уже в новых реалиях XX века достигшая определенных успехов в развитии.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. История Донецкого бассейна во второй половине XIX - первой половине XX века. Автореферат диссертации доктора исторических наук: 07.00.01 / Михненко А. М.; Днепропетровский национальный университет. – Донецк, 2002 – 35 с. – укр.
2. Развитие угольной промышленности Донбасса в условиях капиталистической модернизации России. Автореферат диссертации кандидата исторических наук: 07.00.01 / Добров Э. В.; Донецкий национальный университет. – Донецк, 2008 – 20 с. – укр.
3. Судьбоносная снежнянская жизнь: (история города Снежное с древнейших времен). / Р.Ф. Огренич (глав. ред.), Н. В. Бривко, В. В. Луцай, О. И. Бривко, С. Е. Ермин, Ф. И. Прудников. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 184 с.
4. Лободаев В., Магда Е. Энергетический фактор в истории Украины (конец XIX первой трети XX века). / В. Лободаев, Е. Магда. // Этническая история народов Европы: Сборник научных работ. Выпуск 35. – К. : УНІСЕРВ, 2011. – 118 с. – С. 73-80.
5. Снежное. История города в документах: конец XIX – начало XX вв. / Сост. Бривко Н. В. –Донецк: б.и., 2011. – 30 с.
6. Военное обозрение земли Донского Войска. / Составитель Краснов Н. И. – СПб. : Военная типография, 1870. – 288 с.
7. Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна. В 2-х томах. Том 1. – М. : Углетехиздат, 1957.
8. Снежное. История города в документах: конец XIX – начало XX вв. / Сост. Бривко Н. В. –Донецк: б.и., 2011. – 30 с.
9. Архивный отдел Снежнянского городского совета. – Фонд 60, опись 1, ед. хр 14.
10. Государственный архив Ростовской области. – Фонд 455, опись 2, ед.хр. 509.
11. Государственный архив Ростовской области. – Фонд 455, опись 2, ед.хр. 497.
12. Центральный государственный исторический архив Украины. – Фонд 870, опись 2, ед. хр. 17.
13. Кузминков Н. В. Краснозвездному движению – 75! / Кузминков Н. В., Сургай Н. С., Фищенко С. П. – К. : ООО «Промпечать», 2006. – 240 с. – С. 13; Прудников Ф. И. Снежное. Путеводитель. – Донецк: Донбас, 1982. – 64 с. – С. 5.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Бривко М. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.12.2013 р.

ДОЛЯ МАЄТКУ МОРДВИНОВИХ В ЯЛТІ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МІСТА: 1873-1900-й роки (за архівними матеріалами)

У статті розглядається історія великих земельних володінь графів Мордвинових в Ялті, створених у 1790-х роках, з другої половини XIX до початку XX століть. Уточнено питання про склад земельних ділянок, що входили до маєтку, обставини зміни назви та успадкування його протягом XIX століття. Увагу приділено відносинам між новою міською адміністрацією, сформованою на початку 1870-х років, і впливовими землевласниками, чиї власницькі інтереси не збігалися з потребами міста, що зростало, для чого використано архівні матеріали, передусім ті, що раніше не оприлюднювалися.

Ключові слова: Ялта, землеволодіння, дворянство Російської імперії, дворянський маєток, Ялтинська міська дума.

В статье рассматривается история земельных владений графов Мордвиновых в Ялте, которые были созданы в 1790-х годах, со второй половины XIX до начала XX века. Уточнен вопрос о составе участков, входящих в имение, обстоятельствах его наследования в течение XIX века и изменения названия. Внимание уделено отношениям между новой городской администрацией, сформированной в начале 1870-х годов, и влиятельными землевладельцами, чьи интересы не совпадали с потребностями растущего города, для чего использованы архивные материалы, прежде всего те, которые ранее не обнародовались.

Ключевые слова: Ялта, землевладение, дворянство Российской империи, дворянское имение, Ялтинская городская дума, процесс национализации.

The article focuses on the history of the counts' Mordvinovs major estates in Yalta, which were founded in 1790s, in the second half of the XIX century. The information on the land structure and the conditions of its inheritance during the XIX century and the changes of its name were determined in the course of investigations. A special attention was paid to the cooperation of the new town authorities, which were formed at the beginning of the 1870s, and the prominent landlords whose interests did not coincide with the needs of the developing town. For this purpose the town archives documents were used, including the ones that had not been published before. The interconnections between the economy of the estate and the development of the town as the administrative and economical unit have been analyzed. The article presents the short characteristics of the estate owners and their way of managing it. The article presents also the state of the estate, its town constructions, its main building and the agricultural lands at the moment of changing the forms of property. The conclusion was made on the peculiarities of the estate functioning within the town borders, which had been founded in the period of the feudal landlords, in the period of the active capitalization of the socio economic life in the Russian empire.

Keywords: Yalta, landed estate, nobility of the Russian empire, estate, Yalta magistrate.

Історико-краєзнавчі дослідження, заповнюючи лакуни у дослідженні минулого, акумулюють фактичний матеріал та дозволяють, з одного боку, відносно достовірно реконструювати події, пов'язані з історією конкретної місцевості, з іншого – узагальнити факти, «увести» «приватну ситуацію» до загальноісторичного контексту. Особливо ефективним такий підхід є тоді,

коли досліджуване питання, попри його значущість, не має науково обґрунтованої фіксації. Саме таким є питання соціально-економічного розвитку міста Ялта у історико-географічних межах Російської імперії другої половини XIX – початку XX століть, тим більш цікаве, що становлення Ялти як міста у реаліях XIX століття співпало з процесами капіталізації економіки й

активізації соціальних та соціокультурних процесів на теренах Російської імперії, коли менше ніж за 50 років місто із «селища колишньої власності грецького батальйону, службовців та «нижніх чинів»...» [1], за формулюванням документу середини XIX століття, перетворилося на «капіталістичний» курорт.

Доцільним ввижається дослідження цієї проблеми через аналіз питання приватного землеволодіння в Ялті як важливого складника історії міста, що визнавалося вже сучасниками: коли, писав А. Безчинський, автор одного з путівників межі XIX-XX століть, «адміністратор Криму князь Воронцов створював місто з незначної Ялти, ... він зробив серйозну помилку, не наділивши його власними земельними ділянками...» [2, с. 235]. Становлення міста з другої половини XIX століття, коли в умовах періоду реформ міська громада отримала права самоврядування та Ялтинська міська дума виступила захисником її інтересів, відбувалося у залежності від дій власників «латифундій», що оточували Ялту, серед яких, окрім нащадків М. С. Воронцова, найбільш впливовими були спадкоємці адмірала М. С. Мордвинова. Окрім кількох краєзнавчих розвідок, де ця тема лише побіжно згадувалася, [3; 4] відсутні праці, які б досліджували перебіг стосунків між містом Ялта у період його активного розвитку, та власниками великого маєтку Мордвинових, чії кордони безпосередньо межували з міською територією. Тому вважаємо за необхідне висвітлити це питання на основі аналізу документів з Державного архіву Автономної Республіки Крим.

Метою статті є розгляд стану землеволодіння нащадків графа М. С. Мордвинова в Ялті у той період, коли життєдіяльність маєтку обумовлювалася розвитком міста як адміністративно-територіального утворення – з 1870-х років до початку 1900-х років – шляхом аналізу стосунків між міською владою і власниками маєтку.

Землі у Ялтинській долині були «пожалувані» Катериною II адміралу М. С. Мордвинову 1794 року, саме вони утворили маєток, що складався з «Пустки Доброї», яка вміщувала 80 дес. 247 кв. с. землі (із них корисних – 4 дес. 697 кв. с.),

оцінювалася у 400 тисяч рублів сріблом та, власне, була «міською» частиною усього помістя [5], ділянок «Вігла» і «Танабаш» біля приміського села Ай-Василь (тепер Василівка – мікрорайон Ялти), і «Пустки Лісової» у трьох верстах від села Дерекой (тепер теж міська територія). Усе помістя нараховувало 206 дес. 1447 кв. с. землі [6].

Саме землі «Пустки Доброї» стали причиною конфлікту між міською громадою Ялти та спадкоємцями адмірала М. С. Мордвинова, що розвивався протягом майже сорока років – розпочався наприкінці 1860-х років, з моменту становлення міського самоврядування спочатку у формі Ялтинського спрощеного міського правління, потім у вигляді Ялтинської міської думи – та добіг кінця у 1900-му році, маючи відчутні наслідки для міста та для маєтку.

Один з перших епізодів конфлікту між власниками «Пустки Доброї», насамперед, онуком адмірала, Олександром Олександровичем Мордвиновим (старшим), та міським муніципалітетом датований межею 60-70-х років XIX століття. 1867 року міська адміністрація Ялти звернулася до Таврійському губернського правління з проханням відновити межові плани для уточнення розмірів земельної ділянки, що належить власне місту. Процедура межкування відбувалася тричі, тому що депутати ставили під сумнів результати обмірів, 1867 року – ялтинським повітовим землеміром Гавриловим, 1868 року – феоодосійським землеміром титулярним радником Дембіцьким, у вересні 1870 року – асесором Івановим, який був відряджений до Ялти губернськими властями [7]. На той момент земельна власність О.О. Мордвинова (старшого) на кордонах міста більше ніж у шість разів перевершувала володіння муніципалітету. Предметом судової справи за позовом спадкоємців М.С. Мордвинова до міста у жовтні 1870-го року, стали торгівельні споруди – базарні лави й столики, облаштування яких розпочалося з квітня 1870-го року (ще до приїзду третього землеміра) «на генеральній межі дачі міста Ялти й Пустки Доброї та за нею – на розчищеній улоговині річки (Дерекойка, тепер – центр міста – М. Б.)...» [8]. Мова йшла про 70 кв. сажнів землі, що виходили

за межі міської території на землю Мордвинових, – 35 ½ кв. сажнів були зайняті лавками, приблизно стільки ж – базарними столиками, вартість «захопленої містом землі» оцінювалася у 700 рублів сріблом (на цю суму був висунутий позов). У лютому 1871-го року судову справу було припинено за домовленістю сторін, але її предмет її – ділянка на рівному місці, у центрі міста, поблизу від порту, і причина – проектування майданчику для ринкової торгівлі – залишилися незмінними у подальшому перебігу подій.

Наприкінці 1871 року в Ялті відбулися вибори до міської думи. При першому міському голові, ним протягом грудня 1871 – липня 1872 років був дійсний статський радник Сергій Павлович Галахов, розглядався план реконструкції окремих вулиць і кварталів міста за планом 1843 року. Але принципово інше рішення було знайдено після 1872, коли міським головою став 27-річний Володимир Антонович Рибицький, юрист, випускник Київського університету, єдиний мер Ялти до 1920-го року, котрий обирався двічі на два терміни (1872-1879), (1907-1914) [9, с. 36].

Як відомо, в діяльності Ялтинської міської думи реалізована російська історична модель самоврядування, що, за думкою сучасного дослідника, «не була результатом конституційного розвитку Російської імперії ... Тому правовою основою для міського самоврядування стали ініціативи, що виходили від абсолютної влади (імператора)...» [10, с. 124]. Слушність цього твердження повністю унаочнюється перебігом стосунків між Ялтинською міською думою та імперським центром.

Майже відразу після обрання міським головою В.А. Рибицький звернувся до губернських та центральних властей, особисто до Олександра II, із пропозицією про надання місту землі. Обґрунтовуючи це рішення, В. А. Рибицький стверджував, що потрібно не тільки наділити місто землею, але й змінити стосунки між міською громадою та земельними магнатами: «місто багато втрачає від того, що у ... його діяльності не можуть брати ніякої участі власники, котрі належать переважно до

привілейованого класу, що може суттєво збільшити контингент корисних членів ... виборчого міського зібрання...» [11].

1 листопада 1873 року (ст. ст.) перспективний план розвитку міста, за яким територія Ялти збільшувалася майже на 350 десятин, був затверджений Олександром II, що сприяло формуванню протягом наступних двадцяти років району, названого «Новим містом» [12]. Його межі визначалися розташуванням мостів (відповідно – Поліцейського та Лівадійського) над річками Дерекойкою зі сходу та Учан-Су із заходу уздовж лінії моря та в глибину території – схилами пагорба Дарсан, біля підніжжя якого була прокладена Аутська вулиця (тепер – ім. Кірова) до села Аутка, та сплановані ще п'ять вулиць – Набережна, Виноградна, (тепер – ім. Чехова), Морська, Єкатерининська, Приютинська (тепер – Боткінська).

На план 1873-го року (архітектор К.М. Єремєєв), були нанесені базарна площа та вулиця, що пройшла б землями маєтку Мордвинових та з'єднала «Старе місто» з новостворюваним районом. Ділянка, за планом відведена під площу та вулицю, мали виходи на Єлизаветинську й Дерекойську вулиці (тепер – ім. Ігнатенко та ім. С. Руданського) та повністю відповідала інтересам ялтинської громади: «місце, що межує з територією міста, рівне, забудоване старими ... будівлями...» [13].

Ялтинська міська дума, автор ініціативи, зобов'язалася площу не забудовувати, а власникові – О.О. Мордвинову (старшому) – надати можливість поставити вздовж її периметру торговельні павільйони, що компенсувало б йому втрату землі. Планувалося виділити з території маєтку ділянку розмірами у 2 дес. 118 кв. с. [14]. Депутати Ялтинської міської думи, керувалися, звичайно, одним бажанням, – необхідністю «попередження монополії в єдиному торговому центрі...» [15]. Офіційно ж висувалися інші причини, теж доречні: 1) місто складається майже виключно з приватних маєтків; 2) володінням О.О. Мордвинова воно ділиться на дві частини й з'єднується лише Набережною; 3) публіка, яка приїхала на відпочинок і лікування, має купувати провізію у зручному місці; 4) на Бульварній та Набережній вулицях розташовані і

стоянки візників, і ринок біля порту, так що усунути сморід й бруд, попри всі витрати, неможливо [16].

За намірами думців, треба було отримати від О.О. Мордвинова (старшого) право на облаштування ринкового майдану та вулиці за дарчим записом або за 2 рублі за сажень. Серед інших власників земель, через чії ділянки прокладалися нові вулиці, тільки вдова генерал-майора Лисаневича продала землю місту, а не поступилася безоплатно (однак не за 2 рублі, а за 10 рублів за сажень) [17]. Але коли у квітні 1874 року Ялтинська міська управа розпочала реалізовувати цей проект, власник «Пустки Доброї» активності не виявив. Зав'язалася тривала переписка між В. А. Рибицьким та управляючим маєткуч П. О. Плеотиним, котрий виступав від імені О. О. Мордвинова (старшого), що переросла у тяжбу, до якої впродовж наступних шести років (до 1880 року) залучилися вищі губернські та столичні адміністративні особи.

Представники міської влади діяли досить енергійно. Відправивши графу кілька повідомлень (від 15.04, 16.06, 19.12. 1874, 23.06.1875 року (ст. ст.)) та одержавши тільки відповідь від 12.06 1875 року (ст. ст.), де повідомлялося про початок робіт із будівництва торгових павільйонів, а подальших розпоряджень не було, управа звернулася до уряду з пропозицією «про відчуження землі». Але дотепер плани міської думи щодо розмірів ділянок, які треба було вилучити з маєткуч Мордвинових, змінилися. Було вирішено клопотати ще про створення міського скверу з виходом на Набережну вулицю, для чого було потрібно 3 дес. 1720 кв. с., а всього пропонувалося просити про відчуження «на користь міста» 4 дес. 918 кв. с. землі з володінч гр. О.О. Мордвинова [18]. Міська управа відчувала себе впевнено, тому що вже стався прецедент – відчуження 1873 року з володінч кн. С. М. Воронцова ділянки для облаштування міського бойні [19, с. 7].

Тільки після того, як управа почала процедуру відчуження, власник «Пустки Доброї» звернувся до міського голови особисто, а не через управляючого, недвозначно висловивши власне ставлення до предмету суперечки. Тон цього листа від

13.09.1876 року (ст. ст.) засвідчив сильне роздратування графа: «Перш ніж відповідати, в яку суму я оцінюю передбачувані містом для придбання ділянки, – я вважаю за потрібне запитати: чи не помилково сказано у відношенні Вашому: що якщо я призначу ціну дорожче 2 руб. за кв. с., «місто клопотатиме про відчуження». Вам, Вельмишановний Пане, ймовірно добре відомо, що ці землі ... мають ... оцінюватися не рублями, а десятками рублів за кв. сажень...» [20]. У цьому ж листі граф виклав власні умови угоди з міською громадою: 1) затверджується проектний план площі архітектора Г.Ф. Шрейбера; 2) місто відмовляється від процедури відчуження, а власник відводить 300 кв. сажнів площі для безлімітного торгу; 3) якщо місто хоче мати ринковий майдан в своєму розпорядженні, воно може отримати її в оренду на 12 років, якщо у розмірах, зазначених у плані, – за 3500 руб. на рік, якщо за проектом Г.Ф. Шрейбера [у менших розмірах – М. Б.], – за 2000 руб. річних.

Природно, ці умови не задовольнили наміри міської влади, тому 22.09.1876 року (ст. ст.) було розпочато процедуру відчуження [21]. Чекаючи рішення довелося три роки, «Наказ про відчуження» було затверджено у квітні 1879 року, причому вимоги міста задовольнялися не повністю (йшлося про «ділянку землі у розмірі двох десятин шістдесяти восьми квадратних сажнів...» [22]). Але тут у «справі про відчуження» стався несподіваний (або очікуваний?) оберт. У вересні 1879 р. В.А. Рибицький, подав у відставку, повноваження голови Ялтинської думи перейшли до камергера барона А. Л. Врангеля. Незабаром на В. А. Рибицького і двох членів управи було заведено кримінальну справу за 14 пунктами (непорядок у стягуванні податків, незадовільний стан міської каси тощо) [9, с. 39]. На початку 1880-го року міська управа відновила переговори з О. О. Мордвиновим (старшим) щодо припинення «Наказу про відчуження». У заяві, адресованій в Ялтинську міську думу, від 10.11.1880 року граф запропонував віддати безоплатно, «за дарчою», ринкову площу та вулицю, що веде від неї до «Нового Міста» (Прорізна чи Платанова,

тепер – К. Маркса), а також прокласти вулицю уздовж річки Дерекойки до Набережної (майбутній Мордвиновський проспект, тепер – початок вулиці Московської) на певних умовах. Ці умови: 1) затверджується проект площі, складений Г. Ф. Шрейбером (у набагато менших розмірах, ніж передбачалося раніше, і з торговими павільйонами, що належать графу); 2) місто не повинно зводити на площі капітальних будівель; 3) дорогу, яка веде від площі на Садову вулицю (до «Нового міста»), має бути звужено до 4 сажнів завширшки [23]. Дізнавшись про те, що дума розпочала нові переговори з графом, невгамовний В. А. Рибицький виступив з заявою, де нагадав думцям про те, яких зусиль коштувало отримати право на «відчуження землі», та висловив власну громадянську позицію. «Інтерес приватної особи, – писав В. А. Рибицький, – має поступитися суспільному інтересу, та втім, це ще питання: наскільки зацікавленість такого великого землевласника, як граф Мордвинов, постраждає від того, що з 205 десятин ... візьмуть за гроші ... які-небудь дві десятини...» [24]. Як бачимо, В. А. Рибицький, чиє дворянство була не родовим, а вислуженим, не відчуває пієтету перед елітарним громадським статусом О. О. Мордвинова (старшого), у чому, на наш погляд, чітко проявився дух реформаторських, «народницьких» 1870-х років.

Справа щодо проектування базарної площі та вулиці, нанесених на перспективний план Ялти 1873 року, до 1882 року завершилася угодою між міською владою та О. О. Мордвиним (старшим). У § 6 «Проекту», підготовленого для винесення рішення, говорилося: «Граф Мордвинов поступається місту у власність, за дарчим записом, не стягуючи особливої платні, базарною площею у розмірі, який нанесено на проект архітектора Шрейбера, а саме 901 кв. сажень, та вулицею за тим самим проектом у розмірі 472, 62 кв. сажні...» [25].

Здавалося б, конфлікт між власниками «Пустки Доброї» та міською громадою завершився, але насправді він продовжився у наступне десятиліття з двох основних причин. По-перше, до середини 1890-х років темпи розвитку інфраструктури, збільшення

чисельності мешканців Ялти зросли. В. А. Рибицький був провидцем, коли в 1880-му році попереджав діячів міського самоврядування: «Уявіть собі, як загостряться інтереси Ялти, якщо вона буде в майбутнє десятиліття розвиватися так само швидко, як в минуле!...» [24]. По-друге, на початку 1890-х років після смерті О. О. Мордвинова (старшого) в 1891 року у віці 48 років маєток перейшов до прямих спадкоємців – дружини, Катерини Олександрівни, уродженої Ріхтер (), й до малолітніх дітей – до сина Олександра й доньки Ксенії (вдова отримала 1/4 рухомого та 1/7 частину нерухомого майна, дочка відповідно – 1/8 та 1/4 частини, основним спадкоємцем став трирічний син, Олександр Олександрович Мордвинов (молодший), який вступив у володіння 5/8 частинами рухомого та 11/14 частинами нерухомого майна [5, арк. 163]). Розпорядником спадку виступила К. О. Мордвинова, надзвичайно ділова особа, свідченням чого стало, в першу чергу, те, як вона управляла справами «Пустки Доброї».

Саме у першій половині 1890-х років у міської громади загострилися проблеми з володінням тією ринковою площею, що була їй передана О. О. Мордвиним (старшим). Перш за все, її розміри вже не задовольняли потреби у торговельному обороті. Крім того, спадкоємці О. О. Мордвинова (старшого) вчинили кілька позовів проти міської влади (один, зокрема, – на 40 000 рублів). Проти міста були висунуті звинувачення у неправильній експлуатації базарній площі та вимоги щодо знесення «більшої частини вже побудованих приміщень із стягненням з міста збитків, що їх насправді не було...», як було сказано в постанові думи від 18.04.1896 року (ст. ст.) [26].

Дума вирішила вдатися до дій майже двадцятирічної давності, пам'ятаючи про винесення урядового рішення на свою користь. Аргументами для обґрунтування доцільності такого кроку стали зростання чисельності міського населення та розмірів його території: «Тепер же населення міста дорівнює 19000 чоловік і площа міста, з приєднанням в 1896 році околиць, збільшилася вдвічі...» [27]. Також зазначалося, що існуючі торгові площі – на території порту і у кінці Пушкінського бульвару – не

забезпечують потреб міста, перша – тому, що знаходиться на території порту, друга – через віддаленість від центру міста. Ділянка, що на неї претендувало місто, йшла вглиб території «Пустки Доброї» вздовж вулиці Прорізної (Карла Маркса) у напрямку до готелю «Росія» (тепер – «Таврида») та становила 2 дес. 1774 кв. с. [28].

Але після порушення клопотання про відчуження землі події розвивалися набагато швидше, ніж двадцять років тому. Опікуни О. О. Мордвінова (молодшого), К. О. Мордвінова та шталмейстер двору його Імператорської величності М. М. Корф, за допомогою адвокатів досить швидко вирішили проблему так, що назавжди усунули можливість подальших позовів про відчуження. Головним ініціатором такого рішення була, швидше за все, мати спадкоємця. У зверненні до Таврійського губернатора та до міністра внутрішніх справ від 20.11.1896 (ст. ст.) опікуни виступили з контраргументами з приводу рішення міської влади, одним з яких став аналіз міського бюджету. «У справі залишається абсолютно не з'ясованим, – йшлося в документі, – з якого джерела міська управа передбачає видати гр. Мордвінову винагороду у випадку відчуження з його володінь у власність міста такої значної за розмірами (близько 3 дес.) та за вартістю при існуючих у м. Ялті цін на землі (від 2 руб. до 50 руб. за кв. с.) ділянки, коли ... доходи, визначені з розпису поточного року у 94 тисячі 250 руб., ледь достатні для покриття поточних міських витрат, запасного капіталу у міста немає, боргів ж на 1 січня 1896 за ним числиться до 1760 тисяч руб....» [29]. Потім було знайдено підставу, за якою земля взагалі не може бути виділена з маєтку. У відповідь на звернення Ялтинської управи від 17.07.1897 року (ст. ст.) від опікунів О.О. Мордвінова (молодшого) надійшла відповідь: «за Височайшим розпорядженням, що мало місце 28 грудня 1892 року, Ялтинський маєток малолітнього графа О.О. Мордвінова визнаний заповідним, а тому на підставі 3 пункту статей 432, 485 і 488 Зводу законів (видання 1887 року) продаж цього маєтку, чи будь-якої частки його, в жодному випадку не може мати місця...» [30]. Розуміючи, що події складаються несприятливо, міська влада

зменшила вимоги та у зверненні до опікунського правління від 9.01.1898 року (ст. ст.) запропонувала викупити ділянку в одну десятину, розташовану на протилежній від раніше обраного місця стороні Прорізної вулиці (від річки Дерекойки у напрямку до вулиці Садової, де земля була зайнята складом і городами (тепер на цьому місці – будинок Ялтинського міськвиконкому)) [31]. Але це не змінило ситуацію. Справу була завершено, коли 12.07.1900 року (ст. ст.) до Ялтинської міської управи через Канцелярію Таврійського губернатора прийшло повідомлення від Міністерства внутрішніх справ, що рішенням від 02.06.1900 року (ст. ст.) за № 4372 клопотання Ялтинської міської думи визнано таким, що «не підлягає задоволенню...» [32].

Таким чином, конфлікт між Ялтинською міською думою та власниками маєтку «Пустка Добра» завершився поразкою міської громади та вирішенням питання у такий спосіб, щоб унеможливити будь-які спроби порушити його знову. Те, як «земельне протистояння» між органами міського громадського самоврядування та «власниками латифундії» вирішилося на останньому етапі конфлікту, наприкінці XIX століття, відбило зміни суспільно-політичної атмосфери в імперії – ліберальні 70-ті роки минули, уряд вже не збирався «підлещуватися» до різночинної більшості міської комуни.

Увесь перебіг подій від виникнення питання про наділення міста, успішний розвиток якого як самостійної державно-територіальної одиниці співпав із періодом реформ імперського уряду Олександра II, землею до загострення «конфлікту інтересів» між власниками значного земельного володіння, що утворилося та функціонувало відповідно до економічних механізмів доби феодалізму, та діячами Ялтинської думи, котрі презентували різночинну міську громаду, переконливо демонструє економічну та соціокультурну ситуацію в одному із регіонів Російської імперії часів буржуазно-капіталістичних перетворень.

Хоча у побуті ще використовувалося звична назва ялтинських володінь О.О. Мордвінова (молодшого) «Пустка Добра», офіційно у XX століття маєток вступив як «Заповідний» та у цьому статусі

пережив «капіталістичний розквіт», коли остаточно оформилися ті архітектурні та господарчо-ділові компоненти його міської ділянки, що досі визначають вигляд центру Ялти на розі вулиць Московської, Набережної та колишньої Бульварної (вул. Рузвельта). Але це вже тема для продовження дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Автономної Республіки Крим (Держархів Ар Крим), ф. 376, оп. 5, спр. 191, 15 арк.
2. Безчинский А. Путеводитель по Крыму / А. Безчинский. – М. : Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнарёв и К, 1902. – 468 с.
3. Галиченко А. А. Усадьбы Южного берега Крыма в период национализации (по материалам архива) / А. А. Галиченко // Архив – музеям Крыма. – Симферополь : б. и., 1996. – С. 37-41.
4. Калинин Н. Н. Мордвиновы и их Ялтинское имение «хорошая пустошь» / Н. Н. Калинин // Дворянство в истории Российского государства. – Симферополь : Крымский архив, 2001. – С. 43-47.
5. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 163-164.
6. Держархів Ар Крим, ф. Р-361, оп. 2, спр. 89, арк. 138.
7. Держархів Ар Крим, ф. 376, оп. 5, спр. 191, арк. 1 зв.
8. Держархів Ар Крим, ф. 376, оп. 5, спр. 191, арк. 2.
9. Фоменко И.Ф. Ялтинский голова В.А. Рыбицкий / И.Ф. Фоменко // История Южного берега Крыма. – Симферополь : «Палитра», 2001. – С. 36-41.
10. Хомко Л.В. Австрійська та російська моделі самоврядування в українських містах другої половини XIX ст. : порівняльний аналіз / Л. В. Хомко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – 119-127.
11. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 2.
12. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 29–29 зв.
13. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 57.
14. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 105 зв.
15. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 4 зв.
16. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 107 зв.
17. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 86 зв.
18. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 92 зв.
19. Отчет по Ялтинскому городскому общественному управлению за первое 4-х летие по введению в действие Городского Положения 16 июня 1870 года. – Симферополь : Типография Таврического губернского правления, 1875. – 15 с.
20. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 96–97.
21. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 105.
22. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 54, арк. 135.
23. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 9.
24. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 4.
25. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 328, арк. 12 зв.
26. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 1 зв.
27. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 66 зв.
28. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 2 зв.
29. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 22 зв.
30. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 56 зв.
31. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 65 зв.
32. Держархів Ар Крим, ф. 522, оп. 1, спр. 947, арк. 162.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Будзар М. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 12.01.2014 р.

ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА У МІСТАХ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА РУБЕЖІ XIX – XX ст.

Автор аналізує процес формування індустріального типу підприємця – мобільного, готового ризикувати, орієнтованого на розширення ринків та сфер діяльності – на прикладі підприємця Хаїма Кагана. Йому вдалось успішно пройти шлях від посередника у торгівлі гасом до власника вертикально інтегрованої нафтової компанії із замкненим циклом виробництва, закордонними покупцями, широкою географією діяльності. Формування нової якості справи Хаїма Кагана відображає аналогічну загальну тенденцію еволюції підприємництва в умовах становлення індустріального суспільства.

Ключові слова: модернізація, індустріальне суспільство, підприємництво, Хаїм Каган.

Автор анализирует процесс формирования современного, индустриального типа предпринимателя – мобильного, готового к риску, способного к расширению сфер и географии приложения усилий – на примере предпринимателя Хаима Кагана. Ему удалось пройти путь от посредника в торговле керосином до владельца нефтяной вертикально интегрированной компании с замкнутым циклом, иностранными покупателями, обширной географией деятельности. Формирование нового качества предпринимательства Кагана отображает общую тенденцию эволюции предпринимательства от традиционного к индустриальному в его формах, методах и психологии.

Ключевые слова: модернизация, индустриальное общество, предпринимательство, Хаим Каган.

Author deals up with the problem of establishing the new type of entrepreneurship – the industrial one. Modern entrepreneurs were mobile, ready to take risk and diversify the spheres and wide the geography of theirs business. Author examines this process basing on the example of Jewish entrepreneur Chaim Kahan who managed to create his own oil firm during second half of 19 – the eve of 20 centuries. He used, on the one hand, the traditional profile and privileges of amechant of the first guild and on the other hand the innovative sector of the oil business to breakfree of the old class barriers and ethnic and confessional group restrictions and to operate on an empire-wide scale. The general social and economic developments both paved his way and gave him room for manoeuvre. During the last years of the tsarist empire Kahan and his family belonged to the new mobile elites, important actors of the modern era.

Keywords: modernization, industrial society, entrepreneurship, Chaim Kahan.

Індустріальне суспільство, що формувалось упродовж другої половини XIX – початку XX ст., вимагало від підприємців цілком нових якостей – мобільності, ширших поглядів, готовності до пошуку нових можливостей, готовності швидко реагувати на потреби ринку, вміння формувати комплекси різнопрофільних підприємств, вищого професійного рівня та кращої освітньої підготовки. В цьому контексті гарною ілюстрацією може бути діяльність нафтопромисловця Хаїма Кагана, який пройшов шлях від посередника у торгівлі гасом до власника нафтової компанії.

Географія діяльності підприємця охоплювала низку міст різних регіонів імперії – Харків, Саратов, Царицин, Баку, Київ, Олександрівськ.

Діяльність Хаїма Кагана та членів його родини не обійдена увагою істориків, зокрема, німецьких. Так, пальма першості у вивченні належить Верені Дорн [1]. Втім, її увага зосереджена на житті родини підприємця у Берліні у міжвоєнний період. Дореволюційне підприємництво Хаїма Кагана та його родичів залишається дещо у тіні. Джерельну базу німецької дослідниці складають сімейні архіви та спогади сина Хаїма Кагана Арона. У Центральному

державному історичному архіві у Києві зберігся особистий фонд нафтопромисловця, який Вереною Дорн також був опрацьований, втім, з об'єктивних обставин, досить поверхово. Документи фонду дозволяють проілюструвати становлення індустріального типу підприємця, формування модерних методів та принципів підприємництва, ступінь та процес інтеграції євреїв у економічне життя міст, врешті, індустріальних галузей – нафтопромисловості, зокрема. Хронологічні межі розвідки охоплюють час професійної діяльності Кагана від 1860-х рр. до його смерті у 1916 р.

Метою статті є показати процес формування нового, модерного типу підприємництва на прикладі нафтопромисловця Хаїма Кагана у містах підросійської України.

Видобуток нафти та торгівля нафтопродуктами – яскрава риса індустріального часу. Вивчення цієї сфери дозволяє відчутти новий ритм життя, нові потреби та нову якість життя та економіки вже радше індустріального, а не традиційного суспільства.

Хаїм Каган – син вчителя у єврейській школі та торгівки рибою, народився 1850 р. у Брест-Литовську (сучасний Брест). Не маючи освіти, він, за свідченнями очевидців, був людиною широких поглядів та постійно готовою до самоосвіти. Двох своїх синів відправив на навчання до німецьких шкіл, вважаючи Німеччину оплотом ліберальності та освіченості. Кагани були частиною мобільних діаспор (окрім єврейської сюди можна віднести також німецьку, наприклад). Як відмічає Верена Дорн, вони відігравали цікаву двояку роль. З одного боку, вони самі були колонізаторами нових земель (Півдня, Кавказу), з іншого боку – вони були колонізованими, оскільки належали до меншин (релігійних, етнічних, дарма що народжених чи давно натуралізованих в імперії), яким за задумом влади належало бути інкорпорованими до російського культурного простору, а не зберігати чи творити власну альтернативу. Вони були ніби вдруге колонізованими [1].

Хаїм Каган почав свою підприємницьку діяльність в часи, коли на піку були продажі гасу для освітлення з Пенсільванії (1860-ті рр.). Гас привозили у порти Балтійського моря, і

далі транспортували водними шляхами чи (вельми рідко) залізницею. Кенігсберг був одним із таких портів, а Хаїм Каган жив неподалік. Тож його шлях у цей бізнес в якості посередника був, так би мовити, географічно обумовлений. У подальшому, упродовж кількох десятиліть, він розширив масштаб та географію своєї діяльності до повноцінної фірми [1].

Особливості торгівлі гасом створювали масу можливостей для маніпуляцій та додаткових прибутків. Хаїм Каган подорожував практично усією територією Європейської Росії, знаходив повірених у містах, де складалась сприятлива кон'юнктура для торгівлі гасом, та організував спільні підприємства. Вносячи кошти та товар, Каган не приймав участі в управлінні справами збуту. Прибутки та збитки партнери ділили порівну.

Наприклад, таке підприємство було засноване 1896 року у Олександрівську [2]. Від імені Кагана виступав Бахмутський купець 2-ї гільдії Шолом Каменецький, з іншого боку (себто його партнерами) були Олександрівські 2-ї гільдії купці Бенціон Крігер та Моїсей Геншафт. Згідно договору, Х. Каган будував на орендованій міській землі сховище для гасу. Це сховище він здавав у оренду партнерам, його частка складала 20 % прибутків та збитків. Загальне керівництво справами здійснював Моїсей Геншафт. Після завершення терміну дії договору (9 років) підприємство переходило до Кагана. Аналогічні підприємства були започатковані у Єлисаветграді, Києві, Броварах, Ніжині [3].

Торгівля гасом була пов'язана з біржею, ціна змінювалась щоденно і залежала від ціни братів Нобель у Царицині (нині Волгоград). З 1885 року телефонна лінія обслуговувала фірму Нобелів у Царицині, забезпечуючи комісіонерів потрібною інформацією. Як цілком логічно відмічає Верена Дорн, ми можемо із впевненістю стверджувати факт використання Каганом не лише телефоном, а і телеграфом [1]. Іншої можливості дізнатися про щоденні цінові коливання на гас просто не було.

Прив'язаність усіх контрактів з продажу гасу до щоденних коливань ціни у Царицині на біржі відкривала можливості для

маніпуляцій з рахунками покупців. Хаїм Каган не вважав за негідну справу обманювати своїх клієнтів. Так, Н. Штейнер (підприємець із Сум, вірогідно, постійний покупець) написав гнівного звинувачувального листа Хаїму Кагану у Харків. Мовляв, партнер ухиляється від деяких умов контракту. Зокрема, замість зобов'язання продавати гас на 1 копійку дешевше від царицинської ціни, ставив ціну насправді вищу – часом на $\frac{3}{4}$, а часом і на цілу копійку. Збитки з однієї склади для Н. Штейнера 33,9 карбованці. Безперечно, від подібних махінацій залежав загальний прибуток Кагана [4].

Інший постійний покупець, М. Шапіра, також звинувачував Х. Кагана у нечесності. Останній запевнив покупця у тому, що продаватиме пуд гасу дешевше, аніж на біржі, на 2,5 копійки. Покупець погодився сплачувати навіть більше на півкопійки від запропонованої ціни. Фактично ж, М. Шапіро сплачував на 3 копійки більше, аніж решта покупців. Різницю покупець помітив після того, як самостійно перевірів зведення з царицинської біржі. Ще одним приводом невдоволення були завищені відсотки по відкритому кредиту на купівлю гасу. Тон листа дуже розгніваний – клієнт наголошував на власній репутації, яка дозволяла брати у інших продавців гас у кредит під нижчі відсотки, погрожував припинити співпрацю із Каганом [5]. Але, вочевидь, далі погроз справа не пішла.

Особливості вирахування ціни на гас створювали труднощі для бухгалтерських обрахунків і самих комісіонерів. Каспійсько-Чорноморське нафтопромислове та торгове товариство* не один раз сповіщало Кагана про помилки у нарахуваннях. У даному випадку ціна обраховувалась за формулою «ціна на біржі Царицина у день оформлення угоди плюс 1,75 копійки за пуд» [6]. Така формула дозволяла мати певний люффт для маніпуляцій комісіонерами, хоча, найімовірніше, це була свого роду подушка безпеки для посередника.

*Компанія, заснована Банком Ротшильда 16 травня 1883 року, управлінський центр – у Парижі, багаторічний партнер Кагана у торгівлі гасом

Чи не найвідомішим (принаймні у мережі) партнером Кагана був Осип Дембо, петербурзький 1-ї гільдії купець. У Вільносі вони заснували торговий дім «Дембо і Каган». Діяльність підприємства обросла легендами як-то будівництво першого у імперії нафтопроводу, існування протягом 20 років та навіть створення компанії, рівної Нобелівській [7].

Верена Дорн стверджує, що до середини 1890-х рр. торговий дім збанкрутував через конкуренцію з Нобелями. Таке припущення здається малоімовірним. Торговий дім проіснував 5 років, як це і було зазначено у контракті в момент його підписання. Займались партнери звичною справою – торгівлею гасом. Конкуренція фірми братів Нобель ще не була настільки сильною, аби призвести до розорення двох підприємців середньої руки. Зазначимо, що Нобелі та Ротшильди монополізували ринок видобутку нафти та торгівлі нафтопродуктами 1903 року, заключивши монопольну угоду. Але і після цього середні підприємці як-то Каган чи Дембо мали власний сегмент ринку. Та й у договорі з ліквідації торгового дому «Дембо і Каган» розореним виглядає останній, але аж ніяк не спільне підприємство.

Початковий капітал торгового дому складав 2 тисячі карбованців. Партнери рівною мірою брали участь у прибутках, збитках та видатках, не мали права відкривати торгівлю нафтопродуктами поза межами торгового дому, бути агентами інших компаній чи вести іншу діяльність, яка могла б нашкодити торговому дому. З 19 грудня 1894 року право заключати угоди від імені товариства належало лише Осипу Дембо, а вже 20 квітня 1895 року товариство було ліквідоване. Усі контракти були передані на виконання Дембо, уся власність також перейшла до нього (заводу у Баку з резервуарами для мазуту, частина трубопроводу, 2 пристані, 60 цистерн, сховища для мазуту у Варшаві та Харкові. Осип Дембо сплачував усі векселя партнера та вартість замовлених у Ризі Російсько-Балтійському заводу 50 цистерн. Каган залишав собі ємності для гасу та мазуту у деяких містах, готівкою 100 тис. рублів та 600 акцій підприємства Дембо вартістю 150 тис. рублів [8].

Вірогідно, у другій половині 1880-х рр. Хаїм Каган придбав нафтопереробний завод у Саратові. Таким чином, він став саратовським купцем першої гільдії. Придбання заводу стало пропуском не просто у купецьке середовище, а й у міста поза «межею осілості». Зростання соціального статусу та підприємницький успіх були взаємно обумовленими явищами та мали особливе значення для єврея.

Але місцем його постійного проживання став Харків. Там Каган відкрив третє (після Бреста та Варшави) представництво власної фірми «Х.Н. Каган. Виробництво та продаж нафтопродуктів». У ряді українських міст (наприклад, у Катеринославі) у Кагана були ємності для нафтопродуктів. Це полегшувало процес торгівлі. А наявність власного нафтопереробного заводу свідчила про якісні зміни підприємництва – не просто посередник, а виробник у тому числі.

Із середини 1890-х рр. Каган був на чолі однієї з контор Батумського нафтопромислового та торгового товариства. Також упродовж другої половини 1890-х рр. і до 1900 р. він був комісіонером Каспійсько-Чорноморської компанії, користувався правом ексклюзивного продажу гасу компанії. Як комісіонер, Х. Каган отримував по півтори копійки з кожного проданого пуду гасу та половину прибутку від усіх продажів. Вказана була й мінімальна сума комісійних – 15 тисяч рублів на рік, навіть за умови, що гасу буде продано менше, аніж на цю суму (1 млн. пудів). Гас товариство відправляло Кагану, орієнтуючись на його щоденні телеграфні замовлення. Також Каган був представником «Мазуту» – транспортної компанії Ротшильда у містах Харківської та Катеринославської губерній [9].

Робота в якості представника фірми Ротшильдів не призвела до згорання власної справи. Фірма «Х.Н. Каган. Виробництво та продаж нафтопродуктів» процвітала. Старший син Барух керував нафтопереробним заводом у Саратові, другий син Піка управляв офісом у Баку, двоє зятів стояли на чолі представництв фірми у Варшаві та Катеринославі. Продукцію нафтопереробного заводу у Саратові та нафтоочисних потужностей у Баку транспортували у цистернах та танкерах (за прикладом братів Нобель) до

місця продажу (через власну мережу або посередників). Транспортні засоби частково належали фірмі Кагана, а частково були орендовані. Таким чином, виробництво нафтопродуктів, їх транспортування, зберігання та збут були налагоджені, механізми були максимально гнучкими. Бачимо повноцінну сімейну фірму із замкненим циклом.

Співпраця Кагана із еталонними фірмами Ротшильда (та, вірогідно, Нобелів – принаймні, про це говорять його спадкоємці [1]) не могла не дати ряд переваг. Запозичення передового організаційного та виробничого досвіду та поєднання його із власним соціальним капіталом – в цьому, вочевидь, і був секрет успіху фірми Кагана наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Наприклад, ідея Людвіга Нобеля транспортувати нафту та гас у цистернах та зберігати у залізних резервуарах активно експлуатувалась нашим героєм. Так, ідея цистерн була реалізована Людвігом Нобелем на початку 1880-х рр., а 1893 р. Хаїм Каган замово ще для торгового дому «Дембо і Каган» 40 цистерн у Ризі [10]. Також він активно просував будівництво залізних сховищ для гасу у містах українських губерній, формуючи тим самим власну стаціонарну мережу збуту газу та нафтопродуктів. Це майно не раз було заставою і рятувало власника від банкрутства. Кагана можна умовно віднести до підприємців «другого ешелону», які у власну справу привносили мінімум інновацій, проте могли творчо пристосовувати чужі ідеї та напрацювання у власних цілях та умовах.

Револьюційні події 1905 р. змусили родину Кагана переїхати у Антверпен. Вибір міста не був випадковим – там було представництво Ротшильдівської Каспійсько-Чорноморської компанії. Один з синів Кагана не повернувся до імперії, а продовжив справи сімейної фірми у Антверпені.

Початок ХХ ст. позначився приходом у бізнес нового покоління родини Каганів і якісними змінами у методах ведення справ. Якщо Хаїм Каган обмежувався продажем та перепродажем гасу, а власний завод у Саратові був не так метою, як стежкою до нових ринків та нового соціального статусу, то для його спадкоємців на перший план вийшли фінансові трансакції та відстоювання

незалежної позиції у відносинах із партнерами [1].

Після 1905 р. компанія здійснила прорив – було придбано збиткову до того компанію «Петроль». Це давало суттєві переваги: дозволяло володіти родовищами нафти в околицях Баку без спеціального дозволу, який мали отримувати євреї, збитки від проведення вартісних розвідувальних робіт вдалося списати через податкові пільги. Акції «Петроля» були зареєстровані на Санкт-Петербурзькій біржі. Хаїм Каган та його бізнес остаточно подолав межу осілості, отримав доступ до столичних ділових кіл [1].

«Петроль» відкрила фірмі вихід на іноземних покупців. Так, один із датських імпортерів сирової нафти з Баку запросив Піну та Арона Кагана як представників ротшильдівського «Мазуту» (нагадаємо – транспортна компанія в системі нафтової імперії Ротшильдів) обрахувати вартість транспортування нафти з Баку. Брати вирішили постачати нафту власного видобутку і таким чином позбулись посередників в той час як для більшості підприємців у нафтовому бізнесі прямі розрахунки із закордонними покупцями були недоступними. Врешті, попри логістичні складнощі, саме ця ініціатива потім стала в нагоді після еміграції до Берліна [1, с. 12].

Тепер бізнес і справді набув довершеного вигляду – повний цикл від видобутку до збуту в руках однієї родини. Майже еталонна компанія за зразком Нобелів. Компанія володіла власними родовищами в околицях Баку, танкерами, цистернами, потужностями з очистки та переробки нафти, представництвами у Петербурзі, Москві, Харкові, Одесі, Варшаві, Києві, та навіть залізничною станцією в околицях Баку та Саратова. Каган управляв фірмою до власної смерті у 1916 р., при цьому його сини не полишали представницької діяльності на користь компанії Ротшильда.

Важливо підкреслити, що саме сімейна фірма була найбільш поширеною та ефективною інституційною формою підприємництва у пореформену добу. Родина дозволяла забезпечити інтелектуальну та організаційну спадковість та мінімізувати втрати через вплив суб'єктивних факторів

(життєві цілі, здібності, інтереси, довіра тощо), які неминучі в умовах запрошення сторонньої людини. Сімейна фірма є відносно простою в управлінні, адже мінімізується також потреба узгоджувати інтереси різних груп впливу в середовищі власників та акціонерів, загроза витoku небажаної інформації також зводиться до нуля. Залучення до управління спадкоємців чоловічої статі чи чоловіків доньок мало на меті в першу чергу збереження капіталів у родині та забезпечення стабільності і мало не в останню чергу малось на увазі зростання чи запровадження інновацій. Таким чином, еволюція фірми Кагана відповідала традиціям імперського підприємництва у пореформену добу [11]. Така родинність не була запорукою справді успішного розвитку справи і в кінцевому підсумку закритість фірм могла вилитись не лише у формування традицій підприємництва (безумовний позитив), а і у деградацію та занепад в разі браку талантів та натхнення у спадкоємців. Втім, родини Хаїма Кагана це не стосується.

Хаїм Каган належав до тих єврейських підприємців, які довели свою важливість та потрібність у економічному житті імперії, галузі, врешті, окремих міст, саме через власну обмеженість у правах. Вміння творчо сприйняти та втілити в життя чужі інновації та ідеї (в даному випадку партнерів Ротшильдів та Нобелів), поєднання традиційних методів ведення бізнесу з інноваціями, які неминуче мали використовуватись з огляду на специфіку нафтового бізнесу, стало запорукою успіху сімейної фірми. Німецька дослідниця родини Каган Верена Дорн знайшла влучну дефініцію типу підприємництва Хаїма Кагана – представник нової мобільної еліти, важливий актор нової епохи, представник нового модерного суспільства, яке тільки народжувалось [1]. Важливим є також факт партнерства Кагана із місцевими підприємцями різних міст південно-східної України – Сум, Олександрівська, Харкова, Ніжина тощо. Адже це сприяло поширенню досвіду, знань, моделі поведінки у середовищі підприємців, а також включенню міст у сферу поширення справді модерного, індустріального підприємства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Verena Dorn. Chaim N. Kahan. A Jewish Oil Entrepreneur in the Russian Empire // <http://www.branobelconference.com/index.php/az/component/attachments/download/84>.
2. Центральний державний історичний архів м. Києва (далі ЦДАК). Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 16. Договор, заключенный между купцом Геншафтом и Каганом на использование гаса вблизи Днепра. 1896. 2 арк.
3. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 42-50. Договора Акционерного общества Русско-Балтийского вагонного завода с купцом Х. Каганом. 1893-1897. Арк. 5-5 зв., 13-14, 15-16 зв.
4. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 11. Штейнер (Сумы) посылает перевод на 681 руб и заказ на вагон гаса. 17 ноября 1895. 1 арк.
5. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 10. Мишель Шапира укоряет Хаима Кагана за взятие с него дороже, чем с других, денег загас. Ноябрь 1895. 1 арк.
6. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 9. Саратовское общество сообщает разницу, полученную от неправильных начислений. 9 сентября 1895 г. 1 арк.; Спр. 9. Черноморское общество Бакинский отдел сообщает о неправильно начисленных суммах за отправку гаса из Саратова. 24 августа 1895. 1 арк.
7. Евреи в Баку: [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://www.ourbaku.com/index.php5/%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%B8_%D0%91%D0%B0%D0%BA%D1%83
8. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 39. Соглашение между купцом Х.Каганом и купцом Дембо. 2 марта 1895 г. 3 арк.
9. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 21. О приглашении Х. Кагана принять участие в качестве агента-комиссионера в Каспийско-Черноморском нефтепромышленном обществе. Март 1897. 7 арк.
10. ЦДАК. Ф. 2034. Оп. 1. Спр. 42-50. Договора Акционерного общества Русско-Балтийского вагонного завода с купцом Х. Каганом. 1893-1897. 34 л.
11. Барышников М.Н. Семейная фирма в дореволюционной России // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2007. Том 5. № 4. – С. 155-189.
12. Dohrn V., Wir Europäerschlechthin'. Die Familie Koigenimrussischjüdischen Berlin // Osteuropa, Bd. 58 (2008). – Nr. 8-10. – S. 211-232.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.;
Верменич Я. В., д.і.н., проф.

© Водотика Т. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 03.01.2014 р.

ШВЕЙЦАРСКИЕ АГРАРНЫЕ КОЛОНИИ НА ЮГЕ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ

Показаны новые подробности образования и становления швейцарских аграрных колоний и их роль в развитии Юга Российской империи в XIX – начале XX веков.

Сегодня виноградарство является одним из наиболее развитых отраслей сельского хозяйства Украины. Основой для его процветания стали упорный труд швейцарских колонистов, применяемые ими новые методы, технологии и многовековые швейцарские традиции винодельческого производства.

Ключевые слова: швейцарская колония, Юг России, Цюрихталь, колония Основа, Шабо.

Показані нові подробиці утворення та становлення швейцарських аграрних колоній і їх роль у розвитку Півдня Російської імперії в XIX – початку XX століть.

Сьогодні виноградарство є однією із найбільш розвинених галузей сільського господарства України. Основою для його процвітання стали наполеглива праця швейцарських колоністів, застосовувані ними нові методи, технології та багатовікові швейцарські традиції виноробного виробництва.

Ключові слова: швейцарська колонія, Південь Росії, Цюрихталь, колонія Основа, Шабо.

The new details of establishment and formation of the Swiss agricultural colonies and their role in the development of the South of the Russian Empire in the XIX – early XX centuries are shown.

Today viticulture is one of the most developed sectors of agriculture of Ukraine. The hard work of Swiss colonists, they applied new methods, technology and centuries-old Swiss tradition of wine production began the basis for its prosperity.

Keywords: Swiss Colony, South Russia, Zürichthal, colony Osnowa, Chabot.

Во второй половине XVIII века перед Российской империей встала задача освоения отвоеванных у турок земель на юге страны. Для защиты новых территорий их необходимо было как можно быстрее заселить. Кроме военной цели, правительство преследовало и другую задачу: освоение и развитие этого пустынного края.

В 1764 г. была основана Новороссийская губерния. В ее состав вошли территории, прилегающие к Азовскому и Черному морям, Северное Причерноморье. Губерния включала южную степную часть современной Украины (Одесская, Николаевская, Кировоградская, Херсонская, север Крыма, Днепропетровская, Запорожская, Донецкая, Луганская), и частично юг европейской части современной Российской Федерации (Ростовская область, Краснодарский и Ставропольский края), Приднестровье, а

также Молдавию. В 1802 г. Новороссийская губерния была разделена на три губернии: Николаевскую с главным городом Николаев, Екатеринославскую – с Екатеринославом и Таврическую – с Симферополем. В 1803 г. Николаевская губерния была переименована в Херсонскую.

Заселение Новороссии русским и украинским населением потерпело неудачу, и плотность населения долгое время здесь была чрезвычайно низкой. Поэтому императрица Екатерина II, а позже и Александр I для этой цели стали приглашать иностранных переселенцев.

В 1763 году Екатерина II издала манифест о дозволении всем иностранцам, въезжающим в Россию, селиться в разных губерниях по их выбору, их правах и льготах.

Это послужило началом «великому переселению народов» из стран Европы в

Россию, продолжавшемуся около 100 лет. Оно усилилось в связи с разорением европейских стран наполеоновскими войнами. Большим потоком устремились в Россию немцы, шведы, итальянцы, швейцарцы и представители других национальностей. Иностранцы переселенцы приезжали, в основном, целыми семьями, и на новом месте жительства, в первую очередь – в Поволжье и Новороссии, основывали колонии.

Иностранцы переселенцы привносили в жизнь новых земель национальный колорит, а также традиции ремесленного и сельскохозяйственного производства, что во многом определяло развитие заселяемого региона.

Значительную роль в освоении и последующем процветании, некогда пустынных, земель Юга Российской империи играли швейцарские колонии.

Надо отметить, что история швейцарцев в России берет начало задолго до начала массовой иностранной колонизации. Еще со времен правления Петра I многочисленные швейцарцы оставили свой след в России: ученые, врачи, архитекторы, инженеры, священники, учителя, торговцы, кондитеры, часовые мастера и т. д.

В России славились швейцарские сыровары. Богатые помещики приглашали сыроваров к себе в имения в качестве консультантов, используя богатый опыт этих признанных мастеров сыроварения для налаживания собственного производства [1, С. 276-323].

Отдельная страница в истории освоения южных территорий Российской империи принадлежит швейцарским виноградарям и виноделам.

На новых для себя землях швейцарцы жили, чаще всего, колониями. В городах это были в основном банкиры, коммерсанты, архитекторы, инженеры, ремесленники, учителя, гувернантки и т.д. Такие колонии концентрировались вокруг швейцарских консульств, в основном – в крупных городах.

Однако подавляющее большинство переселенцев создавали сельскохозяйственные колонии. Поэтому данный этап массового переселения иностранцев в окраинные районы Российской империи, часто называют аграрной колонизацией.

За период с 60-х годов XVIII в. по 20-е годы XIX в. в России образованы десятки аграрных колоний, имеющих швейцарские названия (Базель, Цюрих, Люцерн, Шаффгаузен и др) [2, С. 12-13]. Самыми крупными и наиболее развитыми из швейцарских колоний стали Цюрихталь, Шабо и ее дочерняя колония Основа.

Первая из них была образована в Крыму в 1805 году. Большая часть переселенцев (136 человек из 228), прибывших на новое место жительства, были родом из кантона Цюрих [3, С. 11-12]. В память о своей Родине, новую колонию переселенцы назвали «Цюрихталь». Местом для нее была выбрана полузаброшенная татарская деревня Джейлав-Сарай, расположенная на торговом пути Симферополь – Феодосия около речушки Индол.

Абсолютное большинство колонистов, как и вообще всех участников первого этапа иностранной колонизации Юга Российской империи, составляли городские жители. «Это были прежде всего обедневшие шелко- и хлопкопрядильщики, ткачи, а также специалисты, которые эмигрировали из Швейцарии на полуостров Крым. Они страдали от экономического кризиса, вызванного машинным текстильным прядением в Англии, или боялись службы в наполеоновской армии» [4, С. 39]. О ведении сельского хозяйства они имели весьма смутное представление. Но это были далеко не все трудности, с которыми столкнулись колонисты по прибытии на место.

Так как швейцарцы не знали ни местных обычаев, ни языка, их обманывало не только местное население, но и, прежде всего, чиновники. Задаток, который переселенцы получали, у них под любым предлогом снова отбирали. На семью они получили по 23 десятины земли, вместо обещанных 60. С 1815 года, т.е. после 10 лет пребывания в России, каждый глава семьи должен был платить ежегодно по одному рублю, за каждую десятину земли – 20 коп, а не 15, как было обещано [5, С. 53].

Колонисты были настолько бедными, что хоронили своих земляков в изношенной одежде без гроба [5, С. 53]. Как сообщила Новогодняя газета 1848 года, в первые годы

в Цюрихтале умерла половина швейцарцев [3, С. 38].

Однако постепенно ситуация стала изменяться к лучшему. Со временем колония стала одной из самых развитых и зажиточных в Восточном Крыму. А залогом процветания швейцарских крестьян стал упорный труд, стремление к созиданию, культуре, духовности. Выращивание пшеницы, развитие скотоводства (в первую очередь овцеводство), позднее также садоводства и виноградарства начали приносить прибыль. На ручье была построена мельница, поселение росло, занимая дополнительные земли.

В 1822 году были построены церковь и школа. С этого времени дети колонистов получили возможность учиться [5, С. 39].

Цюрихталь процветал, как и все остальные деревни колонистов, освобожденные от воинской повинности. Потомки бедных переселенцев становились зажиточными крестьянами. В 1825 году здесь проживали 74 семьи (344 человека), каждая из которых имела около 44 га земли. В их хозяйствах было 83 лошади, 603 коровы и более 1000 овец [3, С. 48].

Со временем Цюрихталь превратился в цветущую общину и по праву считался показательной колонией. В 1860 году потомки колонистов основали в степи, в семи километрах к северу от Цюрихталя, поселение Новый Цюрихталь. Это – одна из многочисленных дочерних колоний, которые возникали как следствие экономического процветания и роста населения.

Поселение стало административным центром Цюрихтальской волости. В архивных документах 70-х годов 19 века сохранились упоминания о том, что жители Цюрихталя организованно убирали мусор, содержали колонию в образцовом порядке. В центре села проходили две широкие улицы с добротными просторными домами, некоторые из них сохранились до наших дней [6].

В 1890-е годы в Цюрихтале находилось несколько магазинов, а в начале 20-го века появилась почта. В 1905 г. было основано Цюрихтальское центральное училище, которое в советские годы было преобразовано в общеобразовательную школу 2-й ступени.

В 1933 году на базе села была образована артель «Пятилетку в четыре года», которая

объединила 268 хозяйств. После войны поселение Цюрихталь было переименовано в «Золотое поле».

Второй из рассматриваемых нами швейцарских колоний была колония Шабо, основанная в Бессарабии в 1822-1823 годах. К этому времени переселенцев из Европы стали тщательно отбирать. Поэтому для основания колонии были допущены люди с репутацией честных и хороших земледельцев, отличных специалистов в вопросах виноградарства. Искусные виноградари и виноделы были призваны развивать и совершенствовать технологию возделывания винограда, тогда еще малоизвестную в России. Первая группа переселенцев состояла из 24 человек. Все они были жителями кантона Во.

Земли, предназначенные для колонизации, находились на правом берегу Днестровского лимана в 5 верстах от Аккремана¹, в 12 верстах от Черного моря, и не более чем в 50 верстах от Одессы.

Поселение людей на территории будущей колонии Шабо существовало еще в XV – XVI веках, когда южно-украинские земли были захвачены Турцией. Население здесь занималось виноградарством. Это место турки когда-то называли «Аша-Абаг», т.е. «нижние сады». Название со временем трансформировалось в Шаба или, вероятно, по инициативе колонистов на французский манер в Шабо. Последний вариант названия сохранился до сегодняшних дней. В первом десятилетии XIX века виноградники в этих местах были в основном заброшены, а население Шабо насчитывало 28 жителей. После присоединения Бессарабии к России в 1812 году русское правительство обратило серьезное внимание на расширение виноградников вокруг Аккермана. Тогда-то и было принято решение поселить там швейцарских специалистов в области виноградарства и виноделия.

Однако не все складывалось так, как ранее планировалось. Сразу же по прибытии на новое место, колонисты столкнулись с многочисленными трудностями. Приехав в Бессарабию в конце октября 1822 года, землю они получили только в марте

¹ Аккерман – город на берегу Днестровского лимана, ныне Белгород-Днестровский Одесской области.

следующего года. Это была заброшенная турками земля, на которой остались запущенные, одичалые и заросшие виноградники. При обработке земли здесь попадалась виноградная лоза толщиной в руку, а ее корни – толще ноги.

Местная администрация постоянно чинила препятствия на пути развития швейцарской колонии. Одесские чиновники не дали разрешение аптекарю открыть свою аптеку; колонисты не могли добиться разрешения на строительство трактира в центре села; они не имели права ловить рыбу в лимане и пр.

Из писем первого мэра колонии Л. В. Тардана² явствует, что швейцарцы нуждались во всем. Средства, привезенные из Швейцарии, были постепенно израсходованы, обещанными привилегиями колонисты пользоваться не могли, ибо их не получили [7]³.

Однако, несмотря на многие трудности, колонистам постепенно удалось добиться успехов. В 1824 году в Шабо насчитывалось 15 семейных и одиночных хозяйств, а всего швейцарцев – 52 человека. В 1825 году они имели 104 тысячи кустов винограда, а также около 2 тысяч фруктовых деревьев: слив, вишен, груш, шелковиц, орехов.

К концу 30-х годов количество жителей увеличилось до 280 человек, и поселенцы прибывали ежегодно до 1840 года. В 1841 году виноградари в Шабо культивировали уже 30 сортов винограда, привезенных из Венгрии, Греции, Франции и Португалии. [8, С. 46].

Благодаря своему трудолюбию, колонисты постепенно становились зажиточными, стали жить в доброту устроенных усадьбах, а в 1830 году построили четырехклассную церковно-приходскую школу. С этого времени все колонисты в Шабо получали четырехклассное образование, а многие даже и среднее. Знание немецкого и французского языков было обязательным. Основные

предметы в церковно-приходской школе преподавались на русском языке.

Колонисты очень любили музыку, и их духовой оркестр считался лучшим в Аккерманском уезде. В колонии был построен магазин, в котором размещалось почтовое бюро, телеграф, плодохранилище, мельница и сыроварня. Здесь была своя конка, вокзал, кооперативный банк, потребительский кооператив.

Со временем Шабо стало самой богатой колонией в России.

Приехавшим из Швейцарии в Шабо колонистам, разумеется, никто не подарил виноградные плантации, фруктовые сады, строительные участки и дома с огромными винными погребами. Все это было оплачено золотом и тяжелым трудом. Другая валюта в то время не принималась.

К 70-80 годам XIX века вся прибрежная полоса Днестровского лимана превратилась в виноградный массив. Шабцы накопили большой опыт возделывания винограда в условиях юга Украины. К этому времени шабские виноградники уже были признаны лучшими в губернии, а их белые, легкого типа столовые вина приобрели широкую известность не только в Бессарабии, но и в центральных городах России. Сюда приезжали из многих имений поучиться культуре возделывания винограда.

С большим успехом в Шабо выращивали и зерновые культуры: пшеницу, рожь и ячмень. Имелись в колонии табачные культуры и шелковица, были заложены фруктовые плантации. Кроме того, здесь выращивали крупнорогатый скот, занимались овцеводством, свиноводством и птицеводством, популярно было и рыболовство.

Побывав в колонии Шабо, известный русский писатель и этнограф А. С. Афанасьев-Чужбинский писал: «... за одну ее улицу, обустроенную красивыми домиками, усаженную громадными белыми акациями, а далее утонувшую в садах, наполненных цветами, я не взял бы целого уездного городка с его уродливыми строениями и жалкими провинциальными затеями...» [9, С. 436].

Благодаря трудолюбию, воле и стремлению колонистов выжить, в 80-х годах колония достигла своего экономического и культурного расцвета, продолжавшегося до 1914 года.

² О личности Луи Венсенна Тардана подробно см. [19].

³ Письма Луи Тардана, переписанные французским инженером Ансельмом в 1922 году в честь 100-летнего юбилея колонии Шабо, опубликованные в 1925 году в Аккермане (Белгород-Днестровский) под заголовком «La colonie Suisse de Chabag.» Перевод сделан И. Шишмарёвым в 1979 году и находится в местном Краеведческом музее.

По итогам первой мировой войны Бессарабия отошла к Румынии, а в 1940 году вошла в состав СССР⁴. В селе Шабо был организован виноградно-винодельческий совхоз, а затем – крупная винодельческая компания «Шабо».

Еще в период расцвета Шабо, в 1880-х годах, территория колонии интенсивно расширялась. Однако семьи колонистов росли, и земли на всех становилось недостаточно. Некоторые селяне эмигрировали в США, Австралию и другие страны.

Выход из создавшегося положения был найден неожиданно. Как-то во время охоты в Днепровском уезде трое колонистов из Шабо – Луи Гехлер, Юлией Майер и Жан Жатон случайно наткнулись на огромный песчаный массив. Опытные виноградари обратили внимание на сходство песков Приднепровья и Шабо и решили их освоить.

В 1889 участок был куплен, а в 1890 году здесь возник хутор из трех землянок, в конце 1890 года был построен первый дом, а в 1892 году – еще два. Этот хутор на левом берегу Днепра был назван Луи Гехлером «нашей основой» [10]. С его легкой руки новое село так и назвали – Основа. Так была образована дочерняя колония Шабо, получившая название «Основа». В 1892 году в новой колонии уже собрали первый урожай, а в 1893 году произвели первое вино.

Помещик Нестеров, которому прежде принадлежали эти земли, был несказанно удивлен при предложении купить у него участок сыпучих песков, и это имело под собой серьезное основание. Главная беда приднепровских земель состояла в том, что во время сильных и частых ветров пески площадью до 200 тысяч десятин начинали перемещаться. Это было предметом постоянной заботы как правительства еще со времен Екатерины II, так и Земства.

Черные бури почти ежегодно засыпали значительные площади плодородного чернозема. Первая попытка правительства в 1853 году остановить сыпучие пески посадкой белой акации, крымской сосны и

боярышника на 12 тысячах десятин не увенчалась успехом – саженьцы тоже засыпало песком. Обо всем этом не могли не знать приехавшие колонисты.

Представители Земства с большим интересом встретили новых пионеров, ибо они прекрасно знали, что введение виноградной культуры даст возможность укрепить пески с большой выгодой для населения. Председатель Днепровской Уездной Земской Управы А. М. Колчанов, радушно принявший инициаторов насаждения новой культуры на сыпучих песках, живо интересовался этим делом. Вместе с колонистами в 1890 году он заложил виноградник на своем участке сыпучих песков [11].

В первые годы переселенцам пришлось выдержать исключительно суровую, неравную борьбу со стихией. Посадочный материал им приходилось привозить на парусных судах из Шабо, а воду – за несколько верст из Днепра при полном отсутствии дорог. Очень трудоемкими были работы по разравниванию кучугур (холмов): приходилось перелопачивать тысячи тонн песка [12, С. 425].

Однако на этом трудности покорения украинской «Сахары» не заканчивались. Молодые посадки все время были под угрозой личинки мраморного хруща, систематически уничтожавшего большие площади виноградных насаждений.

В Докладной Записке Уполномоченного Основского земельного общества прямо говорится о признании заслуг швейцарских колонистов «... труд человеческий непобедим, и не прошло 10-15 лет, как основанная шабскими виноградарями новая колония Основа с хуторами превратилась в цветущий оазис, а основские виноделы скоро завоевали себе славу образцовых хозяев на всю округу» [13].

Постепенно стали прибывать из Шабо и другие жители. Согласно инвентаризационной описи 1951 года, можно сделать вывод, что массовая застройка села началась только в 1896 году. В этом году здесь было построено сразу 53 дома [14, лл. 190-192].

Это были красивые одноэтажные дома, построенные из камня или саманного кирпича, покрытые железной, цинковой или черепичной крышей. Отопление во всех

⁴ Согласно Пакту Молотова-Риббентропа, Бессарабия и Северная Буковина были переданы Румынией Советскому Союзу 27 июня 1940 года. Уезды Измаильский, Аккерманский и Хотинский были присоединены к Украинской ССР.

домах было печное, пол – деревянный, высокие потолки в комнатах отделаны гипсовыми лепными украшениями⁵. С 1896 года в поселке работала своя бондарня, мельница и дизельная электростанция, так что освещение было во всех домах электрическое⁶. Все дома были построены в один ряд параллельно Днепру, на берегу которого была специально оборудована пристань для причала судов.

Во дворе у каждого дома был вырыт глубокий колодец, при дворе – большой винный подвал. Вокруг домов закладывали фруктовый сад, так что уже через пару лет поселок утопал в зелени. По другую сторону домов была проложена широкая грейдерная дорога, соединявшая Основу с поселками Британы и Ключевое⁷. Идущие сбоку от проезжей части дороги тротуары были засажены белой акацией. На берегу работал свой киоск, с 1896 года – магазин, при котором располагалось почтовое бюро. Все это было построено на средства 7 колонистов [15, С. 37].

Поселок быстро рос и, вскоре это небольшое селение превратилось в благоустроенное показательное село. Его стали называть Французская Основа, так как вновь прибывшие из Шабо швейцарцы были франкоговорящими.

Жители Основы принимали активное участие в обустройстве своего поселка. С 1900 года в поселке работала уже своя школа, в которой обучалось 20 учеников. Молодые люди владели пятью профессиями: виноградаря, винодела, плотника, каменщика и кузнеца. Свою мебель они изготавливали сами. Во всех хозяйствах, кроме виноградников и фруктовых садов, полный имелись лошади, коровы, овцы, свиньи, племенные лошади.

При нивелировке холмов под виноградники, посадке чубуков, при поливе и уходе за виноградниками требовалась рабочая сила. На период уборки нанимали поденщиков из близлежащих деревень. Колонисты платили 45-50 копеек в день. «За 50 копеек можно было купить в те времена два килограмма отличного мяса. Это и

понятно, что от желающих поработать в колониетских хозяйствах не было отбоя. Опытные колонисты давали трудолюбивой семье из Британ участок, и члены семьи выполняли все технологические операции. Таких людей обучали всем премудростям профессии виноградаря. Так создавались целые поколения опытных виноградарей и виноделов» [16, С. 46].

Работая у швейцарцев, присматриваясь к технике и уходу за виноградниками, крестьянство горячо ухватилось за культуру винограда. А главное – здесь был создан центр виноградарства и виноделия, который видный ученый, профессор З. С. Головянко назвал в начале 20 века «Украинской Шампанью» [16, С. 46].

В 1920 году поселок насчитывал около 160 жителей.

Несмотря на тяжелое экономическое положение послереволюционных лет, зажиточные некогда швейцарцы старались не экономить на образовании своих детей. После окончания начальной школы дети в Основе занимались частным образом с преподавателями по программе и по учебникам старой гимназии. Дома говорили на четырех языках: немецком, французском, русском и украинском⁸.

В Основе была своя футбольная команда и небольшой духовой оркестр.

В 1921 году основцы организовали первое на Украине кооперативное товарищество виноградарей и виноделов под названием «Днепровское Трудовое Товарищество виноградарей и виноделов «Сипучі Піски». Оно объединило почти 100 % виноградарей левого берега Днепра – от Каховки до Черного моря. Затем это товарищество преобразовалось сначала в «Райвинсоюз», а отделения – в самостоятельные товарищества, позже в «Днепровинсоюз» и, наконец, в «Днепроплодвинсоюз» [12, С. 460]. Таким образом, основцы стали инициаторами виноградно-винодельческой кооперации, охватившей Херсонский округ и часть Криворожского и Николаевского округов с общей площадью виноградников в 1356 десятин, при 926 членах кооператива.

⁵ По устным воспоминаниям бывшего колониста Основы Оскара Гана.

⁶ По устным воспоминаниям бывшего колониста Основы Вячеслава Трубача.

⁷ В документах также встречается «Ключевая».

⁸ По устным воспоминаниям уроженки Основы Эльзы Гехлер.

Несмотря на тяжелые экономические и производственные условия, слава об основских винах распространялась далеко за пределами Херсонщины.

С переходом экономики страны на НЭП⁹ положение виноградарей на Днепре стало понемногу улучшаться. На местах изготовления вина кооператоры стали открывать фирменные магазины.

Оптовые предприятия были открыты также в Никополе, Мелитополе, Кривом Роге [17]. В Херсоне было построено трехэтажное здание Основской корпорации, в котором располагалась гостиница «Европа», ресторан. Там был свой собственный оптовый склад-магазин виноградных вин, откуда вино крупными партиями отправлялось в Москву и на экспорт во Францию, Швейцарию и другие страны [18, С. 7].

В 1924 году газета «Одесские известия» писала: «Основа не только была главным источником снабжения населения лучшими промышленными сортами виноградной лозы, но и впредь оставляет за собой это первенство, она остается «школой-рассадником практических и теоретических познаний по данной отрасли для определенного населения» [17].

⁹НЭП – Новая экономическая политика, осуществляемая в СССР с начала 20-х гг. до второй половины 30-х гг. XX века. Она названа новой, в отличие от экономической «политики военного коммунизма» периода Гражданской войны 1918-20 гг. НЭП допускал некоторое развитие капиталистических элементов при сохранении командного положения народного хозяйства в руках государства диктатуры пролетариата.

В 1927 году в Основе строят подвал, выделяют средства на фонд станции Таирова, на закладку виноградного питомника, на постройку дома отдыха, на постройку Нардома, на культурный фонд, на содержание беспризорных детей. Основское Товарищество планировало построить метеорологическую станцию, и для этой цели был приглашен специалист.

В 1930 году виноградные колонистские хозяйства были национализированы, а на их базе организован совхоз «Перемога Наймитів» («Победа батраков»), который сразу же превратился в крупное показательное хозяйство.

В настоящее время на территории бывшей Новороссийской губернии – в первую очередь в южных областях Украины, виноградарство является одним из наиболее развитых направлений сельского хозяйства. В г. Новая Каховка, в состав которого вошла Основа, а также в селе Шабо, работают крупные, хорошо оснащенные винзаводы. Виноград для них поставляется с окрестных виноградников, разбитых когда-то трудолюбивыми и умелыми швейцарцами. Основой для нынешнего процветания не только этих современных высокотехнологичных производств, но и всего виноградарства и виноделия Юга Российской империи, стали упорный труд швейцарских колонистов, применяемые ими новые для того времени технологии, а также многовековые швейцарские традиции виноградарства и винодельческого производства, привнесенные переселенцами на новую родину.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Bühler, R., Gander-Wolf, H., Goehrke, C., Tschudin, G., Voegeli, J. Schweizer im Zarenreich. Zürich: Hans Rohr 1985.
2. Клаус, А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. I. Санкт-Петербург: тип. В.В. Нусвальта, Литейная, № 13, 1869.
3. Weisbrod-Bühler, M. Zürichthal eine Bauernkolonie in der Krim. Affoltern: Buchdruckerei W. Weiss 1956.
4. Rüttsche, N. Kolonie Zürichthal: Vor 200 Jahren von Schweizer Auswanderern gegründet. Landsmannschaft der Deutschen aus Russland e.V. Kulturelle Jahresbericht 2004.
5. Etterlin, J. Die ehemaligen Schweizer Kolonien in Russland. Bern: Bureau Dactylo, Oskar Klemm, 1945.
6. Бабаева, Л. Юрий Лаптев: «Родом мы из Цюрихталя» / «Наша газета» от 02.02.2011 г. Киев-Цюрих. <http://www.nashagazeta.ch/news/11245/>
7. Anselm, A. La colonie Suisse de Chabaq. Cetatea-Alba, 1925.
8. Grivat, O. Les Vignerons suisses du Tsar. Chapelle-sur-Moudon: Editions Ketty & Alexandre, 1993.
9. Афанасьев-Чужбинский, А. Поездка в Южную Россию. Часть II. Очерки Днестра. СПб, 1863.

10. Мисюк, В. Предки и потомки. Интервью журналиста с потомком швейцарских шабцев О. Гехлером В газ. «Одесские известия» от 11.07.2001.
11. Яковлев, А.: Виноделие в Основе – первые шаги. В газ. «Деловые новости» № 37 от 15.09.2005.
12. Гехлер, Ю., Тардан, Ю., Бергэ, М. О надвигающемся кризисе виноградарства и виноделия на летучих песках Приднепровья. В сб.: «Вестник виноделия Украины». Изд. под ред. В. Таирова № 7, 8, 9. Одесса, 1927.
13. Госархив Херсонской области. Докладная записка Уполномоченного Основского Земельного Общества А. Мельникова от 23.5.1926.
14. Госархив Херсонской области, ф. Р-1958, оп. 1, д. 386.
15. Zeugin, E. Prattler Auswanderer im Osten Europas. № 2.
16. Яковлев, А. «Таврия». Взгляд в прошлое. В журн.: «Табак и алкоголь». Киев, 2003.
17. Госархив Херсонской области, ф. 400, оп. 1, д. 39.
18. Яковлев, А. «Основа» виноделия – первые шаги. Газета алкогольного холдинга, № 9, 2005.
19. Гётте Г. Л., Молотков Г. С. Луї Винсен Тардан: погляд з іншого ракурсу // Чорноморський літопис. – Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 3. – С. 52-61.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Гётте Г. Л., Молотков Г. С., 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.12.2013 р.

DZIAŁALNOŚĆ TOWARZYSTWA GIMNASTYCZNEGO „SOKÓŁ” W KRÓLESTWIE POLSKIM w latach 1905-1914

Tradycje ruchu sokolego na ziemiach polskich sięgają roku 1867. Wówczas powstało we Lwowie pierwsze gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”. W Królestwie Polskim i na obszarze ziem polskich zaboru rosyjskiego, pierwsze gniazda Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” powstały w latach 1905-1906.

Na obszarze Królestwa Polskiego gniazda „Sokoła” założono m. in. w Częstochowie, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Radomiu, Warszawie oraz w Zagłębiu Dąbrowskim. Legalna działalność „Sokoła” w Królestwie Polskim nie trwała długo. Władze carskie zawiesiły w dniu 4 września 1906 r. legalną działalność „Sokoła” na obszarze Królestwa Polskiego. „Sokół” przeszedł do działalności konspiracyjnej (w okresie do 1914 r.).

Słowa kluczowe: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, Królestwo Polskie.

Традиція руху соколів на польській землі виникла в 1867 році. У той час перше Гімнастичне товариство «Сокіл» було засноване у Львові. У Польському королівстві і на теренах польських земель під російською анексією перші відділи Гімнастичного товариства «Сокіл» були засновані у 1905-1906 роках.

На території Польського королівства відділи «Сокола» були засновані зокрема в Ченстохові, Лодзі, Петркові-Трибунальському, Радомі, Варшаві і в Заглембі-Домбровському. Легальна діяльність «Сокола» в Польському королівстві довго не тривала. 4 вересня 1906 року царська влада призупинила легальну діяльність «Сокола» на теренах Польського королівства. «Сокіл» (в період до 1914 р.) перейшов на конспіративну діяльність.

Ключові слова: Гімнастичне товариство «Сокіл», Польське королівство.

Традиция движения соколов на польской земле возникла в 1867 году. В то время первое отделение Гимнастического общества «Сокол» было основано во Львове. В Польском королевстве и на территории польских земель под русской аннексией, первые отделения Гимнастического общества «Сокол» были основаны в 1905-1906 годах.

На территории Польского королевства гнезда «Сокола» были основаны в частности в Ченстохове, Лодзи, Петркове-Трибунальском, Радоме, Варшаве и в Заглембе-Домбровском. Законная деятельность «Сокола» в Польском королевстве долго не длилась. 4 сентября 1906 года царские власти приостановили легальную деятельность «Сокола» на территории Польского королевства. «Сокол» (в период до 1914 г.) перешёл к конспиративной деятельности.

Ключевые слова: Гимнастическое общество «Сокол», Польское королевство.

The Traditions of “Sokół Movement” at the Polish lands come from 1867. At the time the first nest of Gymnastic Society “Sokół” had come into existence. In the Polish Kingdom and in the Polish territories ruled by Russia, first nests of Gymnastic Society “Sokół” emerged in 1905-1906.

In the Polish Kingdom, “Sokół” nests were established among others in Częstochowa, Łódź, Piotrków Trybunalski, Radom, Warsaw and Dąbrowskie Zagłębie. The legalization of “Sokół” in the Polish Kingdom began May 30, 1906. The tsarist authorities recognized a “Sokół” status.

The “Sokół” members in the Polish Kingdom strive for foundation of unitary “Sokół” organization according to the “Sokół” during Austrian nad Prussian partition as a pattern. On July 29, 1906 in Warsaw, the second meeting of the Polish Association of Gymnastic Societies’s founders took place. The association consisted of six districts: District of Częstochowa, Kalisz, Lubelskie, Łódź, Warsaw nad Dąbrowskie Zagłębie.

The legal activity of “Sokół” in Polish Kingdom did not last long. The tsarist authorities suspended on September 2, 1906 legal activity of “Sokół” in the Polish Kingdom. “Sokół” moved to the underground activity till 1914. Gymnastic Society “Sokół” in the Polish Kingdom operated in the field of Physical Education, Cultural and Education, Independence and Publishing. In 1913 in the areas of Polish territories Ruled by Russia, 40 “Sokół” nests were operating. These nests were affiliated into 3 districts and concentrated 6 000 members.

Keywords: Gymnastic Society “Falcon”, the Polish kingdom.

Celem pracy jest przedstawienie działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w latach 1905-1914. Tradycje ruchu sokolego na ziemiach polskich sięgają roku 1867. Wówczas powstało we Lwowie pierwsze gniazdo Towarzystwa Gimnastycznego (TG) „Sokół”. Szerszy i dynamiczny rozwój organizacji sokolej nastąpił w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX w. W tym okresie zostały założone gniazda w zaborze austriackim i pruskim.

Pierwsze gniazda TG „Sokół” w zaborze rosyjskim mogły powstać oficjalnie dopiero w latach 1905-1906. Wówczas to władze carskie, pod wpływem klęski Rosji w wojnie z Japonią (1904-1905) i wydarzeń rewolucyjnych, ogłosiły 17/30 października 1905 r. „manifest” zapowiadający rządy konstytucyjne. W ślad za „manifestem”, w marcu 1906 r. wydały „tymczasowe przepisy o związkach i stowarzyszeniach”, które umożliwiły legalizację również tego typu organizacji na terenie byłego Królestwa Polskiego (zaboru rosyjskiego)¹.

W Warszawie przygotowania organizacyjne do założenia gniazda „Sokoła” rozpoczęły się w listopadzie 1905 r. Z inicjatywy mecenasa Karola Malczewskiego, 7 listopada 1905 r. odbyło się pierwsze zebranie organizacyjne, na które przybyło 39 osób². Drugie zebranie organizacyjne odbyło się trzy dni później. Zebraniu, w którym uczestniczyło 145 osób, przewodniczył Konstanty Lubomirski. Efektem tych zebrań było zwołanie na dzień 5 grudnia 1905 r. zebrania walnego. Przyjęto na nim uchwałę o utworzeniu TG „Sokół” im. Tadeusza Kościuszki. W skład pierwszego (tymczasowego) zarządu weszli: Tadeusz Trzeciński – prezes, Klemens Starzyński i Konstanty Radkiewicz – wiceprezesi, Stanisław Popowski – sekretarz, Henryk Janowski – zastępca sekretarza, Tadeusz Koszutski – skarbnik, Karol Malczewski, Max Freulich – naczelnik, J. Guirard, M. Straszak, K. Kiersnowski, H. York, S. Smoleński – członkowie³.

Z inicjatywy działaczy Warszawskiego Towarzystwa Łyżwiarskiego (WTL) 24 grudnia 1905 r. powstało w Warszawie II gniazdo „Sokoła” im. Gen. Henryka Dąbrowskiego. W skład zarządu gniazda weszli: Emil Rauer – prezes, Eugeniusz Twarowski – wiceprezes, Edward Martens – skarbnik, Aleksy Chrzanowski – sekretarz, Władysław Spiczynski – chorąży, A. Przybylski – gospodarz, B. Olszewski – naczelnik, H. Chełmicki – zastępca naczelnika, Feliks Nowicki – członek⁴. Gniazdo liczyło 1 300 członków, w tym 240 kobiet. Członkowie gniazda regularnie uczestniczyli w ćwiczeniach gimnastycznych. Przy „Sokole” zorganizowano sekcję kolarską (liczącą około 70 członków), orkiestrę oraz bibliotekę.

Trzecie gniazdo TG „Sokół” im. Jana Kilińskiego w Warszawie zostało założone 27 grudnia 1905 r.⁵ Pierwsze zebranie organizacyjne odbyło się w siedzibie Warszawskiego Towarzystwa Wioślarskiego (WTW). W zebraniu uczestniczyło 312 osób, głównie ze środowisk studenckich i rzemieślniczych. Zajęcia z zakresu gimnastyki prowadzili: Rudolf Graff, J. Kosiński i I. Trapszo. W gnieździe oprócz sekcji gimnastycznej istniała sekcja pływacka. Pływanie realizowano w szkole pływania WTW, a prowadził je Wincenty Weher. 27 lipca 1906 r. odbyło się Walne Zebranie Towarzystwa, w trakcie którego dokonano wyboru zarządu. W skład tego gremium weszli: Stefan Dziewulski (prezes), Lucjan Kobylecki i Gustaw Simon (wiceprezesi), Zdzisław Freyer (sekretarz), Karol Kowerski (zastępca sekretarza), Konrad Unruch (skarbnik), Ludwik Dziąg, M. Niemira i Stanisław Tymiński (członkowie zarządu)⁶.

Gniazdo Warszawa IV zostało zorganizowane 29 grudnia 1905 r.⁷ Powstało z inicjatywy członków koła gimnastycznego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów (WTC). Do zarządu gniazda weszli: Jan Rudnicki (prezes), Ignacy Wadowski (zastępca prezesa), Apolinary Jabłczyński (sekretarz), Karol Noskiewicz (naczelnik), Wiktor Krassowski (zastępca naczelnika), Edmund Lindemann (gospodarz),

¹ Zob. S. Kieniewicz: *Historia Polski 1795-1918*. Warszawa 1987, s.430-448; L. Bazylow, *Historia Rosji*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985, s.432-443.

² *Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”*, 1931 nr 6, s.103-104.

³ Tamże.

⁴ „Sokół”, 1906 nr 2; *Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”*, 1931 nr 6, s.103-104.

⁵ „Sokół”, 1906 nr 3.

⁶ „Sokół”, 1906 nr 3.

⁷ „Sokół”, 1906 nr 2.

Czesław Dajkowski (skarbnik), Czesław Norek, Józef Sierakowski (członkowie zarządu)⁸. Na pierwszym posiedzeniu zarządu w dniu 31 grudnia 1905 r. „ustalono zasadę niezależności w stosunku do Towarzystwa Cyklistów i łączności w pracy organizacyjnej z innymi gniazdami <<Sokoła>>”⁹. W lipcu 1906 r. gniazdo liczyło ponad 600 członków, rekrutujących się głównie ze środowisk rzemieślniczych oraz młodzieży szkolnej. Zajęcia wychowania fizycznego (głównie w oparciu o gimnastykę) z sokołami prowadzili: M. Bodalski, K. Noskiewicz, J. Olczak, S. Rzewuski i S. Szczepkowski. Pomocy w rozwoju i działalności TG Sokół Warszawa IV udzielało WTC. W dniu 28 stycznia 1906 r. gniazdo delegowało K. Noskiewicza i J. Rudnickiego do komisji organizacyjnej, której celem było „ujednoczenie działalności wszystkich gniazd w Królestwie Polskim”¹⁰.

W 1906 r. utworzono w Warszawie gniazdo kobiece „Grażyna”. Na czele gniazda stanęła Stillerowa oraz Helena Prawdzic – Kuczalska z zarządem złożonym z druzhen: Heleny Bironowej, Zofii Hallmanówny, Heleny Mieczysławskiej (naczelniczki) i Zofii Ołędzkiej¹¹.

Gniazda TG „Sokół” powstawały w innych miejscowościach Królestwa Polskiego. W Łodzi gniazdo „Sokoła” zawiązano 20 grudnia 1905 r.¹² Akces przystąpienia do „Sokoła” złożyło 286 osób. Prezesem towarzystwa został Włodzimierz Wyganowski, a naczelnikiem Kazimierz Sadoczyński¹³. Oprócz nich w skład zarządu weszli: W. Fankowski, P. Małachowski

– wiceprezesi, W. Morsztynkiewicz – sekretarz, H. Lipkowski – skarbnik, T. Józefiak – zastępca skarbnika, B. Bendek, L. Bondy, T. Jędrzejczak, F. Jerzykowski, L. Kosiński, W. Lipiński, J. Michalski, L. Tochtermann – członkowie zarządu. Ćwiczenia gimnastyczne odbywały się w budynku Szkoły Rzemiosła przy ulicy Wodnej. Od września 1906 r. zajęcia z zakresu gimnastyki miał prowadzić Surowiecki – absolwent kursu nauczycielskiego dla kierowników gimnastyki sokołej we Lwowie.

Istniały również gniazda „Sokoła” m.in. w Częstochowie, Lublinie, Łowiczu, Pabianicach, Piotrkowie Trybunalskim, Płocku, Pruszkowie, Radomiu, Siedlcach, Żyrardowie oraz na terenie Zagłębia Dąbrowskiego.

Gniazdo „Sokoła” w Lublinie zostało założone w maju 1906 r.¹⁴ W skład pierwszego zarządu gniazda weszli: Adam Majewski (prezes), Jan Markowicz (wiceprezes), Antoni Radzikowski (skarbnik), Stanisław Kalicki, Henryk Koterwas, Józef Lambert, Julian Lisowski, Jan Łysakowski, Adolf Wolny, Aleksander Zawadzki. Naczelnikiem „Sokoła” lubelskiego został Stanisław Kowarzyk, który zorganizował męski i żeński zastęp ćwiczących.

TG „Sokół” w Częstochowie powstało 29 czerwca 1906 r.¹⁵ Przygotowania do utworzenia gniazda rozpoczęły się wcześniej. W „Dzienniku Częstochowskim”, w numerze z 28 czerwca 1906 r. ukazała się informacja: „Utworzenie gniazda Sokołów w naszym mieście jest na dobrej drodze. Zajmuje się zorganizowaniem tej instytucji grono osób spośród Lutnistów”¹⁶. Uroczystość oficjalna założenia gniazda „Sokoła” w Częstochowie odbyła się w Sali Magistratu miasta Częstochowy. Członkowie Towarzystwa wywodzili się głównie z inteligencji i mieszczaństwa. Pierwszym, jakże ważnym efektem działalności gniazda było utworzenie terenu do ćwiczeń przy ulicy Humbertowskiej¹⁷.

⁸ Tamże.

⁹ Tamże; T. Drozdek-Małolepsza, Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół” (1906-1907), „Prace Naukowe Kultura Fizyczna”, 2003 z. V, s.53.

¹⁰ „Sokół”, 1906 nr 2.

¹¹ Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”, 1931 nr 6, s.104-105; M. Szerbiński w pracy „Zarys działalności Sokolstwa Polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918” pisze, że (...) Jesienią 1905 r. powstał zespół gimnastyczny w Szkole Gimnastyki Leczniczej, Zdrowotnej i Masażu, kierowany przez Helenę Prawdzic-Kuczalską. W zespole tym, który przybrał nazwę <<Grażyny>>, ćwiczyły kobiety. Przekształcił się on następnie w gniazdo sokole (...); Przekształcenie to najprawdopodobniej miało miejsce dopiero w 1906 r.; Zob. Z. Pawluczuk, Kobiety w ruchu sokolskim, w: Z. Pawluczuk (red.): Z dziejów Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, Gdańsk 1996, s.92.

¹² „Sokół”, 1906 nr 3.

¹³ „Sokół”, 1991 nr 6.

¹⁴ Z. Pawluczuk, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” okręgu lubelskiego w latach 1905-1939, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie Kultura Fizyczna”, 2005 z. VI, s.24.

¹⁵ „Dziennik Częstochowski”, 1906 nr 116.

¹⁶ „Dziennik Częstochowski”, 1906 nr 114.

¹⁷ T. Drozdek-Małolepsza, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906-1918, „Prace Naukowe Kultura Fizyczna”, 1999 z. II, s.28-29.

Nieprzychylnie stanowisko wobec powstałego gniazda prezentowała część lewicowych, polskich ugrupowań politycznych. Częstochowski Okręgowy Komitet Robotniczy Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS), w odezwie z 15 lipca 1906 r. w sposób następujący określił charakter TG „Sokół”: „nie ma tam miejsca, w owych gniazdach sokolich dla nas, robotników i robotnic, gdyż pod maską towarzystw gimnastycznych z hasłem w zdrowym ciele zdrowa dusza, kryje się ohydna zmora kontrrewolucji (...) wyrosła na gruncie niewoli i upadku”¹⁸. „Sokół” nie głosił „walki klasowej” i jako organizacja społeczna był otwarty dla wszystkich środowisk społeczeństwa polskiego.

Z inicjatywy Lucjana Kobyłeckiego, w dniu 5 sierpnia 1906 r. odbyło się zebranie założycielskie „Sokoła” w Siedlcach. Prezesem gniazda został wybrany Marian Kiełczewski¹⁹.

W Zagłębiu Dąbrowskim TG „Sokół” posiadało 2 tysiące członków, działających w 15 gniazdach, m. in. w Będzinie, Czeladzi, Dąbrowie Górniczej, Grodźcu, Klimontowie, Łazach, Modrzejowie, Myszkowie, Nivce, Porąbce, Porębie, Psarach, Sosnowcu, Wojkowicach Komornych, Wojkowicach Kościelnych oraz Zawierciu. Po rozwiązaniu „Sokoła” przez rząd carski, na ziemi zagłębiowskiej działało Stowarzyszenie Gimnastyczne „Piechur”, które nawiązywało do tradycji sokolej²⁰. Funkcję prezesa w gniazdach sokolich w Zagłębiu Dąbrowskim pełnili: w Będzinie – Stanisław Wierzbowski, w Czeladzi – Stefan Falkowski, w Dąbrowie – Józef Gielg, w Dobieszowicach – Jan Fronik, w Grodźcu – Marcei Turski, w Myszkowie – Antoni Hornowski, w Niemcach – Edward Dąbrowski, w Nivce – Emil Winter, w Sielcach – Tadeusz Waśniewski, w Sosnowcu – Stefan Mrokowski, w Strzemieszycach – Adam Chmielarz, w Zagórzcu – Aleksander Bonikowski, w Zawierciu – Jan Mecner, w Ząbkowicach – Stanisław Gajewski.

¹⁸ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Archiwum Lewicy Parlamentarnej, Archiwum Polskiej Partii Socjalistycznej, t. 35, podt. 3, Odezwa Częstochowskiego Okręgowego Komitetu Robotniczego Polskiej Partii Socjalistycznej z 22 lipca 1906 r., s.48-49.

¹⁹ „Sokół”, 1906 nr 3.

²⁰ M. Ponczek, Dzieje Zagłębiowskiego i Olkuskiego „Sokoła” do 1939 roku, Sosnowiec 1994, s.5-6.

TG „Sokół” w Warszawie zostało wpisane do rejestru stowarzyszeń i związków z Guberni Warszawskiej 8 czerwca 1906 r. na mocy decyzji Warszawskiej Komisji Gubernialnej do spraw o stowarzyszeniach z dnia 29 maja 1906 r.²¹ Towarzystwo miało na „celu rozwój i pielęgnowanie gimnastyki w ogóle, a w szczególności gimnastyki higieniczno-racjonalnej i wychowawczej i wyrabianie za pomocą niej w członkach Towarzystwa ducha męskiej dzielności, karność i łączność”. Statut TG „Sokół” w Warszawie przewidywał m. in.: utrzymywanie zakładów i sal gimnastycznych, kształcenie nauczycieli gimnastyki, popularyzowanie i uprawianie ruchu sportowego, przeprowadzanie pokazów gimnastycznych, urządzenie odczytów z dziedziny wychowania fizycznego, prowadzenie działalności kulturalno-oświatowej²².

Sokoli w Królestwie Polskim, wzorem Sokolstwa zaboru austriackiego i pruskiego, dążyli do założenia jednolitej organizacji sokolej. 29 lipca 1906 r. w Warszawie w gmachu WTW odbyło się II zebranie założycieli Związku Polskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Królestwie Polskim²³. W zebraniu wzięło udział 85 delegatów z Królestwa Polskiego, w tym liczna grupa delegatów z Warszawy. Pracami w zakresie przygotowania obrad zajęła się Komisja Organizacyjna „Sokoła” w Królestwie Polskim, utworzona w styczniu 1906 r. Pracami komisji kierował L. Kobyłecki.

W czasie obrad wybrano zarząd, który tworzyli: Lucjan Kobyłecki – prezes, Kazimierz Srokowski (delegat gniazd z Zagłębia Dąbrowskiego) – I wiceprezes, Stanisław Popowski – II wiceprezes, S. Dziewulski – sekretarz, Jan Rudnicki – zastępca sekretarza, W. Stpiczyński – skarbnik, członkowie – Emil Rauer, Klemens Starzyński i Antoni Marylski z Warszawy, Witold Eichler, Paweł Małachowski, Waław Morsztynkiewicz z Łodzi, Bronisław Bukowiński z Kalisza, Mieczysław Kokowski z Częstochowy, A. Radzikowski z Lublina, Falkowski, Stanisław Wierzbowski i Maksymilian Walicki z Zagłębia Dąbrowskiego. Funkcję

²¹ „Sokół”, 1906 nr 1.

²² Tamże; T. Drozdek-Małołepsza, Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół”..., s.51.

²³ „Sokół”, 1906 nr 3; „Sport Polski”, 1906 nr 30.

naczelnika pełnił Karol Noskiewicz²⁴. Ważnym wnioskiem przyjętym na zjeździe było tworzenie – w ramach Związku – autonomicznych żeńskich gniazd „Sokoła”. Wniosek, który zgłosiła prezes gniazda „Grażyna” Warszawa – Helena Kuczalska, był następującej treści: „wobec różnicy ćwiczeń kobiet oraz odpowiedniego uzdolnienia, kierowania i rządzenia się samym, chcemy tworzyć osobne gniazda z zupełną autonomią, ale prosimy o przyjęcie do Towarzystwa, ażeby łączyć się z duchem i celami Sokolstwa Polskiego”²⁵.

W skład Związku Sokolstwa Polskiego w Królestwie Polskim weszły następujące okręgi: Warszawski – 3348 członków, Zagłębia Dąbrowskiego – 1700 członków, Łódzki – 1330 członków, Kaliski – 600 członków, Lubelski – 200 członków, Częstochowski – 205 członków²⁶.

W latach 1906 – 1907 ukazywał się „Sokół”, który początkowo był organem prasowym Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Królestwie Polskim, a od numeru 4, czasopismem poświęconym „sokolstwu, gimnastyce, wychowaniu fizycznemu”²⁷. Był dwutygodnikiem, wydawanym w Warszawie. Pierwszy numer ukazał się 1 sierpnia 1906 r., natomiast ostatni opublikowano 15 maja 1907 r. Ogółem wydano 20 numerów pisma (w 1906 r. ukazało się 10 numerów i w 1907 r. również 10 numerów). Redaktorem czasopisma był S. Popowski, natomiast wydawcami byli: Jan Guirard, S. Dziewulski i S. Popowski. Objętość czasopisma wynosiła 16 stron.

Redakcja „Sokoła”, w 3 numerze czasopisma z 1 września 1906 r. w artykule pt. „Szczegóły z legalizacji”, podała informacje o składach zarządów gniazd już istniejących. W skład

zarządu TG „Sokół” w Pabianicach weszli: Witold Eichler – prezes, Jan Niedzielski, Jan Procter – zastępcy prezesa, Bronisław Gajewicz – sekretarz²⁸.

W Warszawie pierwszą sokolnię otwarto uroczysto 1 lipca 1906 r. Na tę uroczystość przybyli Sokoli z czterech gniazd warszawskich, społeczeństwo Warszawy oraz delegaci „Sokoła” z Dąbrowy Górniczej, Grodziska, Kijowa, Petersburga, Piotrkowa Trybunalskiego, Puław, Skierniewic i Wilna. Podczas uroczystości, Stanisław Popowski wypowiedział następujące słowa, oddające charakter „Sokoła”: „Patrzcie, oto otworzyliśmy gościnne wrota sokole i wołamy, niechaj wstępuje w nie śmiało każdy Polak, bez względu na wyznanie i przekonania. O paszporty polityczne tu się was nikt nie spyta. A wstąpiwszy w krąg druhow, pozostaniecie nam braćmi, w jednym wspólnym szeregu, ramię przy ramieniu, jedni i tą jednością potężni, bez względu na klasowe przepaści”²⁹. Jak pisze K. Starzyński, była to w Warszawie, „(...) jedyna i nie powtarzalna manifestacja sokola, która poruszyła nie tylko Warszawę, lecz i całe Królestwo Polskie (...)”³⁰.

Bardzo ważnym elementem w działalności nowo powstałego związku była odpowiednio przeszkolona kadra. W tym celu, w okresie 20 lipiec – 1 wrzesień 1906 r. odbył się w Warszawie „kurs wakacyjny grona nauczycielskiego <<Sokoła>>”. Kierownikiem kursu był Szczęsny Ruciński – naczelnik TG „Sokół” w Krakowie. Obok niego zajęcia dydaktyczne prowadzili: Karol Noskiewicz i dr Pieńkowski. W kursie wzięło udział 43 członków „Sokoła” z Warszawy oraz 19 ze Skierniewic, Włocławka, Sieradza, Ciechanowa, Płocka, Kalisza, Mińska Mazowieckiego, Sierpeca, Zduńskiej Woli, Lublina i Łowicza³¹.

²⁴ „Sokół”, 1906 nr 3; „Dziennik Częstochowski”, 1906 nr 147; K. Toporowicz, Zarys dziejów „Sokoła” na ziemiach polskich w latach 1867-1947, w: Z. Pawluczuk (red.), Z dziejów Towarzystw Gimnastycznych „Sokół”, Gdańsk 1996, s.10. K. Toporowicz podaje w tej publikacji, że Związek Sokolstwa w Zaborze Rosyjskim powstał w marcu 1906 r.; Brak materiałów źródłowych nie pozwala na podanie informacji gdzie i kiedy odbyło się I zebranie założycieli Związku Sokolstwa w Zaborze Rosyjskim.

²⁵ „Sokół”, 1906 nr 3.

²⁶ „Sokół”, 1906 nr 3.

²⁷ T. Drozdek-Małolepsza, Działalność Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” w Królestwie Polskim w świetle czasopisma „Sokół”..., s.50.

²⁸ „Sokół”, 1906 nr 3.

²⁹ „Sokół”, 1906 nr 4.

³⁰ K. Starzyński, Geneza i dzieje „Sokoła” w Kongresówce 1905-1930. Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”, 1931 nr 6, s.105.

³¹ „Sokół”, 1906 nr 3. W kursie uczestniczyli: z gniazda Warszawa I – Zygmunt Dobrowolski, Marian Dubowski, Marian Gurtler, Władysław Kopczewski, Stefan Pieńkowski, Zygmunt Szybalski, Izasław Transzo, Stanisław Zdanowicz; z gniazda Warszawa II – Klemens Bieńkowski, Stefan Bronikowski, Henryk Chełmicki, Jan Lewandowski, Leonard Oleszyński, Stanisław Pawluk, Benon Perzyński, Antoni Płonkiewicz, Jan Skotnicki, Edward Świtalla; z gniazda Warszawa III – Aleksander

Sokoli z Zagłębia Dąbrowskiego w dniu 19 sierpnia 1906 r. wzięli udział w zlocie VI okręgu (śląskiego) Związku Sokołów Polskich w Państwie Niemieckim³². Wśród Zagłębiaków najliczniej były reprezentowane gniazda z Dąbrowy Górniczej, Sielc i Sosnowca. Prezesem okręgu zagłębiowskiego był wówczas Kazimierz Srokowski, zaś naczelnikami: Fudasiewicz i Radzikowski. Sokoli Zagłębiowscy wykonali na zlocie pokaz gimnastyczny, w którym brało udział 112 osób.

Charakter „Sokoła” oddawał strój sokoli. Strój sokoli zaprojektowali Karolina Svetla (pisarka) i Josef Manes (artysta malarz). Jak pisze W. Lipoński, strój sokoli składał się z „kurtki noszonej przez powstańców polskich lat 1846-1848, brązowych rosyjskich pantalonów, okrągłej czapki z terenów Czarnogóry i Serbii oraz koszul walczących o wolność Włochów z oddziałów Giuseppe Garibaldiego”³³.

Legalna działalność „Sokoła” w Królestwie Polskim nie trwała długo. Już bowiem 4 września 1906 r. władze carskie wydały zarządzenie zawieszające działalność gniazd „Sokoła” na całym obszarze Królestwa Polskiego³⁴. Według redakcji gazety „Sport

Polski”: „3 września 1906 r. wezwano założyciela stowarzyszenia Sokołów Klemensa Starzyńskiego do oberpolicmajstra, gdzie oświadczone mu, że z rozporządzeniem głównego naczelnika kraju na cały czas trwania stanu wojennego w Królestwie Polskim stowarzyszenie <<Sokół>> zarówno w Warszawie, jak też na prowincji ulega zawieszeniu (...). Zezwolono I gniazdu warszawskiemu na odbycie zebrania (4 września 1906 r.), po czym to gniazdo ulega zawieszeniu”³⁵.

Na odbytym w dniu 4 września 1906 r. zebraniu I gniazda w Warszawie Klemens Starzyński, dr Jan Guirard, Stanisław Popowski wydali odezwę mówiącą o zawieszeniu działalności TG „Sokół” w Królestwie Polskim na czas trwania stanu wojennego. Zebranie „miało nastrój smutny, w którym krzepiono się nadzieją, że miną złe czasy, a <<Sokół>> odżyje”³⁶.

Gniazda TG „Sokół” działały legalnie na terenie zaboru rosyjskiego (poza obszarem Królestwa Polskiego) i Rosji. „Sokolstwu polskiemu – jak czytamy w czasopiśmie <<Sokół>> – bezczynność przeczyniło rozporządzenie władzy w Królestwie Polskim, a przez to rozprężenie zawiązanej łączności (...). Uczucie tym więcej radosne budzą przejawy życia i pracy jawnej w gniazdach sokolich zawiązanych przez rodaków na Litwie, Rusi lub wśród wychodźstwa obu rosyjskich stolic. (...) Polacy w Wilnie, Kijowie, Odessie, Brześciu, Kownie, Moskwie, Petersburgu zawiązują gniazda sokole, gdzie uprawiają bez przeszkód i z zamiłowaniem ćwiczenia gimnastyczne i sportowe (...)”³⁷.

Klemens Starzyński w jednym z artykułów pt. „W dobie przymusowej czasowej bezczynności <<Sokoła>> w Królestwie Polskim” opublikowanym w marcowym wydaniu „Sokoła” z 1907 r. w taki oto sposób charakteryzował ówczesne realia działalności Towarzystwa: „Entuzjizm i zapał minęły. Skołatane społeczeństwo nasze w nadmiarze najsprzeczniejszych uczuć, nadziei i rozczarowań – z godnością przyjęło wiadomość o zawieszeniu działalności TG <<Sokół>>. Ta

Biernacki, Stanisław Cholewiński, Zbigniew Kłepiński, Juliusz Kosiński, Kazimierz Kurnatowski, Bronisław Sosiński, Paweł Żmirkowski; z gniazda Warszawa IV – Mieczysław Bodalski, Ludwik Karliński, Edmund Lindemann, Karol Noskiewicz, Józef Olczak, Józef Ostrochulski, Konstanty Rogaliński, Stanisław Rzewuski, Eugeniusz Saft, Leonard Sobański, Józef Sommer, Stanisław Stawe, Stanisław Szczepkowski, Tadeusz Zahrt; z gniazda Ciechanów – Alojzy Jurczyński; z gniazda Kalisz – Józef Dąbrowski; z gniazda Lublin – Stefan Radzikowski; z gniazda Łomża – Adam Chętnik, Michał Lustański; z gniazda Łowicz – Teodor Łagodziński; z gniazda Mińsk Mazowiecki – Bronisław Wysiekierski; z gniazda Płock – Józef Kulagowski, Czesław Kurowski; z gniazda Sieradz – Aleksander Stala; z gniazda Sierpc – Józef Kowalewski; z gniazda Skierniewice – Michał Kasprzycki, Kazimierz Kulesza; z gniazda Włocławek – Justyn Gajewski, Gustaw Moczarski; z gniazda Zduńska Wola – Antoni Hille.

³² „Sokół”, 1906 nr 5.

³³ W. Lipoński, *Historia Sportu na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa 2012, s.423-424; T. Drozdek-Małołepsza, E. Małołepszy, *The Genesis and Development of „Sokół” [Falcon] Gymnastic Society in Slavic Countries in the Years 1862-1939*, in: J. Oborny, F. Seman (ed.), *Estetika tela, telesnosti a športového pohybu*, Bratislava 2013, p.50.

³⁴ „Dziennik Częstochowski”, 1906 nr 182; E. Małołepszy, *Zarys dziejów TG „Sokół” w Częstochowie i na Ziemi Częstochowskiej w latach 1906-1939*, w: J.

Ślężyński (red.), *Zeszyty Metodyczno-Naukowe*. Katowice 1993, s.103.

³⁵ „Sport Polski”, 1906 nr 35.

³⁶ Tamże.

³⁷ „Sokół”, 1907 nr 7/8.

czasowa, przymusowa beczynność pozwala nam na wyczerpujące refleksje i krystalizację zadań i celów tak pożytecznej instytucji. (...) <<Sokół>> rozwija ciało, hartuje ducha i pielęgnuje narodowość – o tym pamiętać musi każdy, kto chce pozostać Sokolem. Bezpartyjność Towarzystwa polega nie na tym, ażeby członkowie byli bezwarunkowo bezpartyjni – lecz na tym, ażeby umieć uszanować przekonania innych, pozostając niezłomnie Synami Ojczyzny, ale bowiem naród to nie partia, lecz – społeczeństwo, sokami Ojczyzny żyjące, posiadające swój język i swoją kulturę, a <<Sokół>> to pisklę tego społeczeństwa, pragnące zatoczyć szerokie kręgi nad ukochaną ziemią. Zaznaczyć jedynie wypada, że jeśli wszelka agitacja partyjna w <<Sokole>> jest nie dopuszczalna, to występowanie w jakiegokolwiek formie przeciwko polskości, natychmiastowym wykluczeniem z <<Sokoła>> napiętnowanym być winno”³⁸.

W numerze 7/8 „Sokoła” z 1907 r. w artykule pt. „Uroczyste otwarcie <<Sokoła>> w Petersburgu”, znajdujemy informację o przekazaniu depeszy gratulacyjnej dla gniazda Petersburg od Sokolstwa z „Warszawy – zarządu sokolego i czterech gniazd warszawskich; okręgów: warszawskiego, zagłębia dąbrowskiego i łódzkiego; gniazd: Lublin, Włocławek, Częstochowa”³⁹.

Po zawieszeniu działalności „Sokoła” w Królestwie Polskim, gniazda przeszły do pracy konspiracyjnej. Przyjmowały inne nazwy jak np. „Gimnasta” i „Piechur”. Kontynuowano działalność w zakresie wychowania fizycznego, sportu, krajoznawstwa, jak również pracy oświatowo-patriotycznej. Jak pisze Z. Pawluczuk: „Lubelscy sokoli przeszli do działalności konspiracyjnej pod nazwą: Towarzystwo Muzyczne <<Harmonia>>. (...) Oficjalnie utworzono nowy zarząd „Harmonii”, zaś stary stał się komisją organizacyjną. (...) Powołano także chór i sekcję teatralną oraz otwarto bibliotekę i czytelnię. Komisja Organizacyjna przekształciła się w Komisję Zabaw Ruchowych”⁴⁰. Gniazdo w Lublinie w 1912 r. – w ramach działalności konspiracyjnej – powróciło do nazwy TG „Sokół”. Dokonano wyboru władz Towarzystwa,

w skład którego weszli: Antoni Radzikowski (prezes, naczelnik), Jan Mączka (zastępca prezesa), Edmund Optołowicz (zastępca naczelnika), Jadwiga Optołowicz, Ptaszyński, Aleksandra Radzikowska, Regina Sroczyńska⁴¹. Aktywnie działalność prowadziła sekcja gimnastyczna, której członkowie odbywali ćwiczenia dwa razy w tygodniu. Pod koniec roku przeprowadzano w gnieździe pokazy gimnastyczne. Według Z. Pawluczuka, „po wybuchu wojny zaborcze władze policyjne zakazały dalszej działalności gimnastyczno-sportowej”⁴².

W grudniu 1906 r. reaktywowano okręg II Zagłębia Dąbrowskiego. Prezesem okręgu został Kazimierz Srokowski. Do jego obowiązków należały m. in. kontakty pomiędzy okręgiem a zarządem Związku Sokolstwa Polskiego w Królestwie Polskim⁴³. Trzy lata później, w 1909 r. w skład okręgu wchodziły następujące gniazda: Będzin, Czeladź, Dąbrowa Górnicza, Grodziec, Klimontów, Łazy, Modrzejów, Niwka, Poręba, Psary, Sosnowiec, Wojkowice i Zawiercie⁴⁴. W gniazdach Zagłębia Dąbrowskiego w zakresie aktywności fizycznej uprawiano głównie gimnastykę i lekkoatletykę.

Działacze sokolich w Królestwie Polskim, po ujawnieniu przez władze carskie, czekały szykany i represje, m. in. w 1909 r. aresztowano Aleksandra Majewskiego – (Lublin), a następnie skazano na 3 lata zsyłki w głąb Rosji⁴⁵.

Działacze sokoli wnieśli wkład w powstanie i rozwój harcerstwa na ziemiach polskich, m. in. w roku 1907 została utworzona w Częstochowie Organizacja Młodzieży Narodowej (OMN), na której czele stanął naczelnik TG „Sokół” w Częstochowie – Adam Fidziński. We wrześniu 1912 r. na zebraniu OMN przekształcono drużynę młodzieży sokolej w drużynę skautową⁴⁶.

Przedstawiciele Związku Polskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Królestwie Polskim uczestniczyli w pracach powołanej w 1907 r.

⁴¹ Tamże.

⁴² Tamże, s.27.

⁴³ M. Ponczek, „Sokół” w Królestwie Polskim i w Rosji (1888-1918), w: E. Małolepszy, Z. Pawluczuk (red.), Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867-1997, Częstochowa 2001, s.43.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Z. Pawluczuk, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” okręgu lubelskiego w latach 1905-1939..., s.26.

⁴⁶ T. Drozdek-Małolepsza, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Częstochowie w latach 1906-1918..., s.30.

³⁸ „Sokół”, 1907 nr 6.

³⁹ „Sokół”, 1907 nr 7/8.

⁴⁰ Z. Pawluczuk, Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” okręgu lubelskiego w latach 1905-1939..., s.26.

Komisji Porozumiewawczej Związków Sokolstwa Polskiego⁴⁷. Mimo, iż nie powiodło się główne przesłanie działalności Komisji, mające na celu utworzenie jednolitego związku sokolego, to prace tejże Komisji były pożyteczne. Komisja Porozumiewawcza koordynowała „najważniejsze poczynania sokolstwa na terenie wszystkich trzech zaborów”. Spośród członków Związku Sokolstwa w Królestwie Polskim w pracach Komisji uczestniczyli m. in. Cieśliński, Lucjan Kobyłecki, Kreczmar, Karol Noskiewicz, Stanisław Popowski, Raźniewski, Jan Rudnicki, Kazimierz Srokowski⁴⁸. Ostatnie posiedzenie Komisji odbyło się 21 czerwca 1914 r.

Członkowie TG „Sokół” w Królestwie Polskim wzięli udział w Zlocie Grunwaldzkim, który odbył się 14-16 lipca 1910 r. w Krakowie. Zlot Grunwaldzki, poza siłą organizacyjną i fizyczną sprawnością sokolich szeregów, ukazał stanowisko „Sokoła” w skali dążeń ogólnonarodowych wskrzeszenia niepodległości Polski. Sokoli z Królestwa Polskiego brali udział w innych zlotach sokolich, m. in. w czerwcu 1907 r. odbył się zlot we Lwowie z okazji 40-lecia założenia gniazda, w którym uczestniczyli Sokoli z Łodzi⁴⁹. Gniazdo łódzkie reprezentowali: Piotr Małachowski, Wacław Morsztynkiewicz i Franciszek Waszkiewicz.

⁴⁷ M. Terech, Mało znana karta dziejów Sokolstwa Polskiego, Warszawa 1938, s.4-5; Myśl powołania organu, który regulowałby działalność związków sokolich jako pierwsi podnieśli członkowie TG „Sokół” w Zakopanem, przesyłając pismo w tej sprawie do centrali Związku Polskich Gimnastycznych Towarzystw Sokolich w Cesarstwie Austriackim; Przewodnik Gimnastyczny „Sokół”, 1938 nr 9.

⁴⁸ M. Terech, Mało znana karta dziejów Sokolstwa Polskiego, Warszawa 1938, s.7-11.

⁴⁹ M. Ponczek, „Sokół” w Królestwie Polskim i w Rosji (1888-1918)..., s.44.

W 1913 r. na terenie zaboru rosyjskiego działało ponad 40 gniazd sokolich, zrzeszonych w trzech okręgach, które skupiały około 6 tysięcy członków⁵⁰.

Jak pisze M. Ponczek: „Podczas I wojny światowej – szczególnie od 1915 do 1918 – sokoli z byłego Królestwa Polskiego prawie w całości obsadzili swymi członkami (utworzoną po wyjściu Rosjan i przed ostatecznym ugruntowaniem się okupacji niemieckiej) straż obywatelską w Warszawie i całej Kongresówce. W 1917 r. straż obywatelska i „Sokół” zostały oficjalnie rozwiązane”⁵¹.

Początki działalności TG „Sokół” w Królestwie Polskim przypadają na lata 1905 – 1906. Na obszarze Królestwa Polskiego gniazda „Sokoła” założono m. in. w Częstochowie, Lublinie, Łodzi, Piotrkowie Trybunalskim, Radomiu, Warszawie oraz w Zagłębiu Dąbrowskim. Sokoli w Królestwie Polskim powołali Związek Polskich Towarzystw Gimnastycznych „Sokół” w Królestwie Polskim.

Legalna działalność „Sokoła” w Królestwie Polskim nie trwała długo. Władze carskie zawiesiły w dniu 4 września 1906 r. legalną działalność „Sokoła” na obszarze Królestwa Polskiego. „Sokół” przeszedł do działalności konspiracyjnej (w okresie do 1914 r.). Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Królestwie Polskim prowadziło działalność w zakresie wychowania fizycznego, kulturalno-oświatową, niepodległościową i wydawniczą.

⁵⁰ K. Toporowicz, Zarys dziejów „Sokoła” na ziemiach polskich w latach 1867-1947..., s.10.

⁵¹ M. Ponczek, „Sokół” w Królestwie Polskim i w Rosji (1888-1918)..., s.46.

Рецензенти: Сінкевич С. Г, д.і.н., проф.;
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

РОЛЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА В МОДЕРНИЗАЦИИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ (по материалам белорусских губерний)

Показана роль Крестьянского поземельного банка в модернизации экономики Российской империи. Выявлены отличительные особенности, которые прослеживаются в деятельности банка по разрешению давно назревшего аграрного вопроса на территории белорусских губерний. Выбранная для исследования тема имеет не только научно-теоретическое, но и практическое значение, что обуславливает ее актуальность и необходимость глубокого изучения.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; ссуда; землеустройство; благотворительность.

Розкрита роль Селянського поземельного банку в модернізації економіки Російської імперії. Виявлені особливості, які притаманні діяльності банку по вирішенню давно назрілого аграрного питання на теренах білоруських губерній. Обрана для дослідження тема має не тільки науково-теоретичне, але й практичне значення, що обумовлює її актуальність і необхідність ретельного вивчення.

Ключові слова: Селянський поземельний банк, позика, землеустрій, добротність.

The role of the Peasant Land Bank in the economic modernization of the Russian Empire is shown in the work. The article includes distinctive features which are traced in the activity of the Bank to solve the agrarian question on the territory of Belarusian provinces. The theme of the research does not have only scientific-theoretical, but also practical value that explains its topicality and the necessity of deep study.

Keywords: Peasant Land Bank; credit; land management; charity.

После отмены крепостного права земельный вопрос по-прежнему стоял на повестке дня и требовал незамедлительных мер в рамках реформ по модернизации Российской Империи. Первым таким шагом стало создание в 1882 г. Крестьянского поземельного банка, деятельность которого была направлена на увеличение земельного обеспечения крестьянского хозяйства посредством продажи при содействии банка части помещичьих земель. Опыт банковского участия в решении аграрного вопроса является без преувеличения уникальным в мировой практике. Поэтому исследование роли Крестьянского поземельного банка в модернизации Российской Империи приобретает особый научный интерес.

В 1960-е гг. были сделаны первые попытки проанализировать деятельность Крестьянского поземельного банка на белорусских землях. Вначале появилась коллективная работа «Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900-1917» [1], в которую вошла глава «Кредит и банки», а затем отдельная

статья З. И. Гиаргидзе «Селянські паземельны банк у Беларусі (1883-1917 гг.)» [2]. Основной вывод этих исследований сводился к тому, что банковские операции привели к окончательному разорению крестьян посредством перекачки огромных денежных средств в распоряжение крупных землевладельцев. В современной историографии деятельность Крестьянского поземельного банка была переосмыслена. Белорусские историки сумели показать, что банку отводилась ведущая роль в решении аграрного вопроса путем формирования системы частного крестьянского землевладения на белорусских землях [3]. Однако до сих пор отсутствует комплексное исследование основных направлений деятельности банка, направленных на решение одного из самых острых вопросов конца XIX в.

18 мая 1882 г. Александр III утвердил «Положение о Крестьянском поземельном банке», которое стало отправной точкой для подготовительных работ, связанных с

открытием отделений банка в Российской Империи. 10 апреля 1883 г. начали свою деятельность первые девять отделений банка, среди которых было и Могилевское – единственное на территории Беларуси. Вторым отделением на территории нашей страны стало Гродненское, начав работу в 1885 г. Сразу два отделения банка – Витебское и Минское были учреждены на белорусских землях в 1886 г., а в 1887 г. Ковенское отделение расширило свою деятельность на Виленскую губернию, в результате чего появилось совместное Виленско-Ковенское отделение.

Могилевское отделение Крестьянского поземельного банка до 1889 г. действовало самостоятельно, а после объединилось с отделением Дворянского земельного банка. Гродненское отделение, наоборот, было создано в составе Государственного банка и лишь через год приобрело самостоятельность. Витебское и Минское отделения с самого начала существования являлись самостоятельными. Виленско-Ковенское отделение постигла судьба Могилевского отделения: в 1896 г. оно было объединено с отделением Дворянского земельного банка. При соединении заведования отделениями Крестьянского поземельного и Дворянского земельного банков управляющему отделениями было предоставлено право возлагать поручения по делам Крестьянского поземельного банка на служащих отделения Дворянского земельного банка и наоборот.

Деятельность Крестьянского поземельного банка условно можно разделить на три

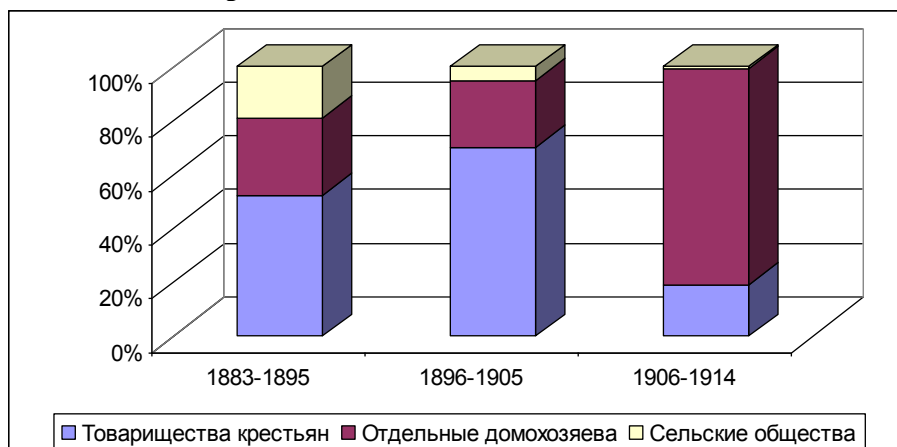
направления, которые осуществлялись параллельно и были тесно взаимосвязаны между собой. К этим направлениям следует отнести выдачу ссуд, землеустройство и банковскую благотворительность.

Ссудная деятельность Крестьянского поземельного банка заключалась в выдаче крестьянам доступного и долговременного кредита. В период с 1883 по 1914 г. белорусскими отделениями были выданы 39 644 банковские ссуды (10,3 % от общеимперского количества) на покупку 1 975 021 десятины земли (11,3 %) [4, с. 45; 5, с. 590, 591, 595, 601]. Из имеющихся статистических данных следует, что ссуды выдавались преимущественно безземельным или малоземельным крестьянам. Только в 1914 г. категория крестьян, которая владела земельным наделом свыше 6 десятин земли, достигла 51,1 % от общего числа покупателей [6, с. 54, 58].

В период столыпинской аграрной реформы среди клиентов Крестьянского поземельного банка стали преобладать отдельные крестьяне (рисунок 1), которым были выданы 22 963 ссуды на покупку 350 418 десятин земли. В свою очередь, товариществам крестьян были предоставлены 5 422 ссуды на покупку 391 741 десятины земли, а сельским обществам – 181 ссуда на покупку 26 938 десятин земли [4, с. 45; 5, с. 590, 591, 595, 601]. Следовательно, основное внимание банка было обращено на увеличение единоличной крестьянской собственности, что соответствовало целям столыпинской аграрной реформы.

Рисунок 1

Категории крестьян-заемщиков белорусских отделений Крестьянского поземельного банка

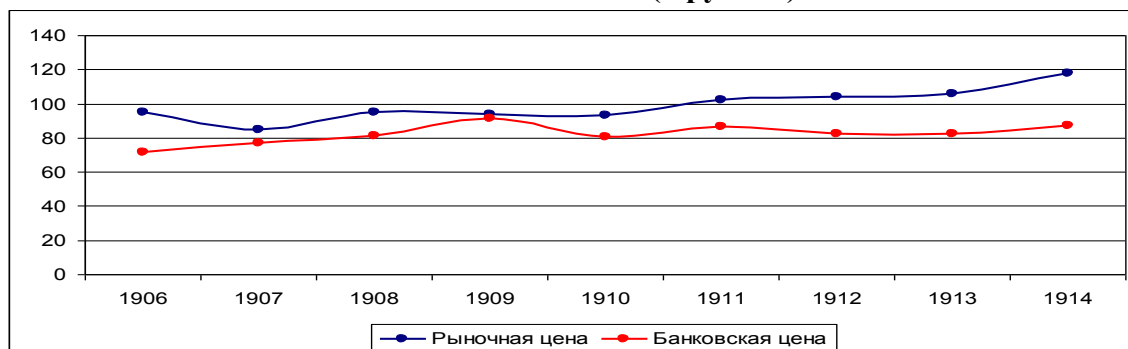
Примечание. Разработка автора на основе [4, с. 45; 5, с. 590, 591, 595, 601].

В 1906-1914 гг. средняя цена одной десятины земли, купленной крестьянами при содействии банка, составляла 99 руб. [4, с. 24, 27; 5, с. 596, 597; 7, с. 587, 588]. Если рассматривать среднюю цену одной десятины земли, приобретенной крестьянами из имений банка, то она в 1906-1914 гг. составляла 82 руб. [5, с. 597, 598; 8, с. 421,

422]. Получается, что средняя цена одной десятины земли по посредническим сделкам значительно превышала среднюю цену, которая выставлялась при ликвидации банковских имений (рисунок 2). Ценовой фактор стал главной причиной, объясняющей рост покупок банковских земель в анализируемый период.

Рисунок 2

Динамика средних цен на землю из имений белорусских отделений Крестьянского поземельного банка (в рублях)

Примечание. Разработка автора на основе [4, с. 24-27; 5, с. 596, 598; 7, с. 587, 588; 8, с. 421, 422].

Таким образом, аграрная реформа П. А. Столыпина предопределила основной вектор развития ссудной деятельности Крестьянского поземельного банка, который был направлен на увеличение единоличной крестьянской собственности. По объему земельного обеспечения клиентами банка были малоземельные домохозяева, которые получили возможность увеличить свои наделы. При этом земельные участки из банковского фонда распродавались крестьянам по ценам, которые были значительно ниже посреднических сделок, обеспечивая тем самым финансовую устойчивость крестьянских хозяйств.

Для повышения эффективности продажи земель из собственного фонда Крестьянский поземельный банк стал активно заниматься землеустроительной деятельностью, которая заключалась в организации подготовительных работ для последующей распродажи банковских имений. Наладив тесное сотрудничество с уездными землеустроительными комиссиями, созданными в ходе столыпинской аграрной реформы, отделения банка осуществляли за свой счет парцелляцию и мелиорацию земель, занимались вопросами водоснабжения и улучшения путей сообщения, а также

следили за состоянием лесного хозяйства и сдавали свободные земли в аренду.

Основная задача ликвидации каждого отдельного имения, приобретенного Крестьянским поземельным банком, заключалась в «наиболее производительном его использовании для насаждения прочных крестьянских хозяйств» [9, л. 93]. В соответствии с этим составители планов парцелляции учитывали наилучшее в хозяйственном отношении использование земли: каждое имение разбивалось на участки, отвечающие потребностям крепкого крестьянского хозяйства.

Мелиоративные работы преследовали цель увеличения количества пригодных для распродажи земельных участков. Примером может служить постановление ликвидационного отдела Минского отделения Крестьянского поземельного банка № 326 от 6 ноября 1909 г. Этим постановлением был утвержден проект шести осушительных каналов в имении «Кабановка». Для выполнения осушительных работ в банковском имении был определен кредит в размере 3200 руб. [10, л. 1-2].

Немаловажное значение Крестьянский поземельный банк отводил необходимости обеспечения будущих землевладельцев

питьевой водой. Для этого было предусмотрено сооружение колодцев трех типов: простых, артезианских и абиссинских. На территории белорусских губерний велось строительство более дешевых простых колодцев. Например, Виленское отделение банка сооружало колодцы себестоимостью от 65 руб. [3, с. 28].

Для улучшения путей сообщения в продаваемых банком имениях начали строительство новых и ремонт старых дорог и мостов. Земельные участки следовало соединять между собой удобными проезжими дорогами шириной не менее трех саженей. Примером может служить постановление ликвидационного отдела Минского отделения Крестьянского поземельного банка № 674 от 24 июня 1910 г., которое определило кредит в размере 215 руб. на ремонт гребли и дороги и устройство моста в банковском имении «Заходь» Речицкого уезда [11, л. 1-2].

Лесохозяйственная деятельность белорусских отделений Крестьянского поземельного банка не ограничивалась охраной лесного имущества, выполнением планов лесного хозяйства, рубкой очередных лесосек, отпуском дров и материалов. Местные отделения производили закладку питомников, делали посадки хвойных саженцев, сеяли хвойные семена. С весны 1911 г. лесохозяйственная деятельность стала одним из приоритетных направлений работы Витебского отделения банка. В имении «Крейцбург» были заложены два питомника общей площадью 400 саженей, сделана посадка однолетней сосны на 8,95 десятинах, произведен посев хвойных семян на 11,1 десятинах земли. В имении «Петропавлово» был заложен один питомник площадью 100 саженей и засажена однолетней сосной 1 десятина земли [12, с. 76].

В период столыпинской аграрной реформы получила развитие запродажа банковских земель. Она предполагала реализацию земли либо с предварительной ее арендой, либо с получением банком от покупателя задатка, т.е. с рассрочкой платежа. В ходе такой операции покупатели земли уплачивали не менее 10 % от продажной суммы наличными, на оставшуюся сумму допускалась рассрочка до 6 лет под 6 % годовых, вносимых банку по

полугодиям [3, с. 29]. Пахота сдавалась из половины или третьей части урожая в пользу владельца, причем треть урожая поступала в банк в тех случаях, когда разрабатывались подлесные земли. Покосы сдавались также из половины или третьей части урожая в пользу банку в зависимости от качества покосов. Такая аренда до разбивки имения на хутора велась подесятинно, после же разбивки имения земля сдавалась в пределах ограниченного участка [12, с. 74]. Получается, что хозяйственная эксплуатация имения проводилась совместно с его ликвидацией.

Таким образом, землеустроительная деятельность Крестьянского поземельного банка принесла безусловную пользу крестьянским хозяйствам. При отсутствии только мелиоративных работ в имениях банка многие надельники лишились бы возможности производить осушки на хуторах, так как они не имели бы готовых выходов для стока своих вод, которые сделать самостоятельно было для них непосильно. Если взять в целом, то землеустроительная деятельность банка преследовала цели столыпинской аграрной реформы по созданию единоличной крестьянской собственности в форме хуторского и отрубного владения землей.

Благотворительная деятельность Крестьянского поземельного банка имела несколько основных направлений: передача в собственность или безвозмездное пользование строений, земель и другого имущества; льготы при выдаче и возврате ссуд; выделение денежных средств на распространение агрономических знаний путем открытия бесплатных сельскохозяйственных курсов и организации показательных полей и хозяйств. Все эти направления считались приоритетными и осуществлялись местными отделениями банка за свой собственный счет.

Распространенной формой благотворительности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка стала передача в собственность или безвозмездное пользование банковского имущества. Например, лесные земли, пригодные для покоса, сдавались крестьянам на 1-2 года бесплатно, причем дровяной лес, который находился на этих площадях, или переходил крестьянам в безвозмездное пользование за работу по расчистке, или в зависимости от

его ценности делился между экономией имения и крестьянами. В течение 1910 г. в хозяйственном управлении Витебского отделения банка находились 76588 десятин, с которых в бесплатном пользовании покупателей и администрации имений банка – 4878 десятин (6,4 % от общей площади земли) [12, с. 74-75].

Крестьянский поземельный банк разработал систему льгот, которая использовалась при выдаче и возврате ссуд. Данная система включала в себя особые условия кредитования крестьянских хозяйств: безвозвратные пособия, полная оценка земельного участка для получения ссуды, списание пени, отсрочка недоимок, продажа земли с предварительной арендой, получение банком от покупателя задатка, т.е. с рассрочкой платежа и т.д. Например, постановление Гродненского ликвидационного отдела № 263 от 26 июля 1913 г. определило сумму в размере 300 руб. для оказания денежного пособия хуторянам имения «Ляховичи» Кобринского уезда на устройство маслодельни на одном из хуторов этого имения [13, л. 29].

Несомненную пользу приносило выделение Крестьянским поземельным банком денежных средств на организацию сельскохозяйственных курсов, которые призваны были содействовать распространению агрономических знаний в крестьянской среде. Например, ликвидационным отделом Витебского отделения банка было принято постановление о выделении из урочища «Петергофское болото» имения «Крейцбург» Двинского уезда 5 десятин земли согласно составленного делопроизводителем Ладыгиным плана. Выделенный участок, оцененный в 160 руб., безвозмездно передавался Ливенгофскому высшему начальному училищу для устройства при нем сельскохозяйственных и строительных курсов. Предполагалось, что на земледельческих курсах училища будут учиться дети хуторян-заемщиков банка из имения «Крейцбург», а культура торфяников, в свою очередь, сыграет положительную роль в повышении уровня местного крестьянского земледелия [14, л. 7-8].

Немаловажную роль в распространении хуторской формы владения землей сыграло оказание хуторянам агрономической помощи в виде устройства показательных полей и

хозяйств для наглядного применения сельскохозяйственных новшеств и способов ведения хуторского хозяйства. С осени 1910 г. эти новшества стали применяться Витебским отделением Крестьянского поземельного банка. Для этого в 10 различных пунктах имения «Крейцбург» были намечены участки на площади до 10 десятин земли, где проводились опыты с искусственным удобрением пахоты и покосов, с посевом на зеленое удобрение синего люпина и сераделлы, с посевом многолетних трав (шведского клевера, лисохвоста и др.), а также с заражением бесплодных песчаных площадей чистыми культурами нитрифицирующей бактерии. В 1911 г. на сельскохозяйственные новшества во всех имениях Витебского отделения банка было израсходовано 2204 руб. 85 коп., в 1912 г. – 5533 руб. [12, с. 79-80].

Следовательно, белорусские отделения Крестьянского поземельного банка приняли активное участие в благотворительности, которая была направлена на оказание экстренной помощи крестьянским хозяйствам. При этом банк оказывал помощь в первую очередь хуторянам, которые особенно нуждались в дополнительной поддержке при переносе усадьбы на новое место.

Таким образом, выдача банком ссуд преимущественно отдельным домохозяевам способствовала реализации столыпинской аграрной реформы на белорусских землях. Банк ввел льготную систему кредитования хуторских и отрубных хозяйств и установил цены на земельные участки из банковского фонда значительно ниже посреднических сделок. Можно утверждать, что банк сумел привлечь на земельный рынок в качестве сильного покупателя малоземельное крестьянское население. Землеустроительная деятельность банка призвана была содействовать мобилизации земельной собственности крестьян и сводить к минимуму риски долгового банкротства и последующей продажи земельных участков на торгах. Благотворительная деятельность банка имела целевой характер и была направлена на оказание помощи единоличным домохозяевам, которые предпочли переселиться на хутора.

Крестьянский поземельный банк стал одним из главных инструментов аграрной

политики самодержавия в процессе модернизации Российской Империи. Он играл определяющую роль при решении земельного вопроса в рамках столыпинской аграрной реформы. Именно деятельность банка во многом объясняет активную позицию крестьянского населения при создании единоличной собственности в форме хуторского и отрубного владения землей.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Экономика Белоруссии в эпоху империализма 1900-1917 / М.Г. Матусевич [и др.]; Академия наук Белоруссии, Институт экономики; под ред. Г.Т. Ковалевского и др. – Минск: Издательство Академии наук БССР, 1963. – 420, [2] с.
2. Гиаргидзе З.І. Сялянскі пазямельны банк у Беларусі (1883-1917 гг.) / З.І. Гиаргидзе // Весці Акадэміі навук БССР. Серыя грамадскіх навук. – 1965. – № 1. – С. 95-104.
3. Грузицкий Ю. Л. Деятельность Крестьянского поземельного банка в белорусских губерниях и реформа Столыпина / Ю. Л. Грузицкий // Вестник Ассоциации белорусских банков. – 2009. – № 13. – С. 25-29.
4. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год второй. – СПб. : Типография В.Ф. Киришбаума, 1908. Раздел XVI.
5. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год девятый. – Пг., 1916. Раздел XIV.
6. Отчет Крестьянского поземельного банка за 1914 год. – СПб. : Печатня С. П. Яковлева, 1915. Таблица XII.
7. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год восьмой / Министерство земледелия, Отдел сельской экономики и сельскохозяйственной статистики. – Петроград, 1915.
8. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год третий. – Санкт-Петербург: Типография В. Ф. Киришбаума, 1909. Раздел XIV.
9. Национальный исторический архив Беларуси (далее – НИАБ). – Фонд 2510. – Оп. 1. – Д. 4796. Циркуляры и сообщения Крестьянскому поземельному банку для сведения и руководства, 1909 – 1917 гг.
10. НИАБ. – Фонд 1050. – Оп. 1. – Д. 4. Дело по устройству осушительных каналов в им. Кабановка, 1909 г.
11. НИАБ. – Фонд 1050. – Оп. 1. – Д. 6. Дело по устройству дорог и мостов в им. б. Черниховского товарищества Речицкого уезда, 1910-1915 гг.
12. 25-летняя деятельность Витебского отделения Крестьянского поземельного банка. – Витебск: Губ. тип., 1912. – 142 с., [7] л., табл.
13. Национальный исторический архив Беларуси в г. Гродно. – Фонд 29. – Оп. 1. – Д. 601. Дело о покупке фруктовых деревьев крестьянами Гродненской губ. для разведения фруктовых садов на хуторах имений Крестьянского поземельного банка, 1913 – 1917 гг.
14. НИАБ. – Фонд 2510. – Оп. 1. – Д. 8553. Дело о безвозмездной уступке Ливенгофскому высшему начальному училищу 5 дес. земли из урочища «Петергофское болото» им. Крейцбург Двинского уезда, 1914-1915 гг.

Рецензенты: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Кухаренко А. А., 2014

Дата надходження статті до редколегії 29.12.2013 р.

РОЛЬ ЕВРЕЕВ-ИНОСТРАНЦЕВ В СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНИИ в конце XVIII – первой половине XIX в.

На основе анализа архивных документов и систематизации имеющихся в литературе данных выполнено исследование роли евреев-иностранцев в социально-экономической и культурной жизни Херсонской губернии конца XVIII – первой половины XIX в. Показано, что евреи-иностранцы внесли значительный вклад в банковское дело, торговлю и образование, участвовали в подрядах для Черноморского флота и строительства городских и портовых сооружений.

Ключевые слова: евреи, иностранцы, Австрия, Херсонская губерния.

На основі аналізу архівних документів та систематизації наявних в літературі даних виконано дослідження ролі євреїв-іноземців у соціально-економічному й культурному житті Херсонської губернії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Показано, що євреї-іноземці зробили значний внесок у банківську справу, торгівлю й освіту, брали участь у підрядах для Чорноморського флоту й будівництва міських і портових споруд.

Ключові слова: євреї, іноземці, Австрія, Херсонська губернія.

Based on the analysis of archival documents and ordering data available in literature, the role of foreign Jews in social-economic life of Kherson province in the end of XVIII – early XIX century has been investigated.

Rapidly growing cities of Novorossia had an urgent need for specialists of different types and suppliers, providing construction, trade and normal living conditions for people. Because of that, among the foreign Jews in the Kherson province were numerous artisans and small traders. Also there were many merchants. They eager to participate in all kinds of supplies for the Black Sea Navy, in particular, supplied wood and food. In addition, they participated in contracts for the construction of various objects.

In the beginning of the XIX century, Jews did not play a prominent role in Odessa trade, and all leading positions were occupied by the Greeks. But already in 1817 six Jewish merchants including 4 foreigners are recorded among the traders in the port of Odessa, and later their number was increasing.

Most of the foreign Jewish merchants in Odessa engaged in trade of fabric and food. Natives of Galicia occupied leading positions, acting as intermediaries, factors, and agents in the grain trade. Especially valued among them were bankers.

Leaders in the transit trade in the route Odessa – Brody in the first third of the XIX century were Jewish merchants from Brody, who for greater efficiency have moved their offices to Odessa.

Foreign Jews were actively involved in local government.

Enlightened Odessa Jews, among whom more than half were Austrian immigrants, created a Jewish school in Odessa, in which special attention was paid to training of commerce and foreign languages. This school was the first institution of its kind in the Russian Empire. Over time, foreign Jews created other schools in Odessa, as well as in the agricultural colonies of Kherson province.

Authorities of Novorossia greatly appreciated Jewish foreigners, noting their contribution to banking, education and charity, as well as the work of Jewish craftsmen. By 1858, three Austrian Jews were awarded the title of honorary citizens of Odessa.

Keywords: Odessa, Jewish

Исследование этнической истории имеет развитие национальных меньшинств большое значение в свете реализации Украины. Оно способствует гармонизации государственной программы всестороннего межнациональных взаимоотношений в

стране и улучшению международных отношений. Население юга Украины с начала его активного заселения формировалось как многонациональное. На протяжении двух столетий значительное место в этническом составе населения региона занимали евреи, уступая по численности лишь русским и украинцам.

Увеличение еврейского населения Херсонской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. происходило за счёт переселения евреев из других регионов Российской империи, а также за счёт иммиграции евреев из-за границы. Одной из проблем, требующих научного анализа, является изучение вклада в социально-экономическую и культурную жизнь юга Украины евреев-иностранцев, прибывших в города Херсонской губернии в первые полвека после их основания.

Евреи-иностранцы появились на территории Херсонщины в 1769 г. и на протяжении последующих шести десятилетий составляли значительную часть евреев, переселявшихся в Херсонскую губернию. Их роль в развитии губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. можно проследить по исследованиям, посвящённым выдающимся личностям того времени, среди которых: А. Перетц [1], братья Штиглиц [2; 3], М. Гурович [4] и т.д. Кроме того, сведения об этих и других евреях-иностранцах содержатся в работах по истории Херсонской губернии дореволюционных и современных авторов: И. Тарнополя, О. Лернера, С. Ципперштейна, П. Херлихи, В. Щукина, А. Павлюка, Т. Гончарука [5-9].

Цель данной статьи – на основе анализа архивных документов и систематизации имеющихся в литературе данных раскрыть роль евреев-иностранцев в социально-экономической и культурной жизни Херсонской губернии конца XVIII – первой половины XIX в.

Из большого количества различных документов архивов юга Украины, а также Российского государственного исторического архива автором были составлены списки евреев-иностранцев¹ и их семей, переселив-

шихся в Одессу, Николаев, Херсон, Елисаветград и Овидиополь в конце XVIII – первой половине XIX в. Это позволило выделить среди всех евреев тех, которые были иностранными выходцами, выполнить статистические подсчёты и оценить вклад евреев-иностранцев в социально-экономическое и культурное развитие Херсонской губернии.

До 1793 года практически все евреи, приезжавшие в Новороссийский край, были иностранными подданными (из Польши или австрийской Галиции) [10; 12]. После второго и третьего разделов Речи Посполитой польские евреи стали российскими подданными [13]. А евреи-иностранцы, переселявшиеся в то время в Новороссийский край, были преимущественно подданными Австрийской империи, значительно меньшее количество – подданными Османской империи и Пруссии. Кроме того, с 1828 г. евреи Царства Польского приравнивались в российских губерниях к иностранцам [14].

В конце XVIII в. наиболее привлекательными для евреев-иностранцев были города Херсон и Николаев. Согласно рапорту херсонского коменданта подполковника С. Авдулина, к 1800 году в Херсоне постоянно проживало 38 семей (124 души) австрийскоподданных евреев, занимавшихся торговлей и не причислившихся к городским сословиям [15].

В Николаеве евреи поселились сразу после его основания. Так, польский еврей Ицка Абрамович проживал там уже в 1789 г. [8]. Общество евреев Николаева упоминается в архивных документах в 1791 г. [16]. Согласно «Ведомости о числе людей и строений в городе Николаеве в 1792 году» там насчитывалось 1566 постоянных жителей, из них 289 евреев (18,45 % от всего населения) [17, с. 772; 8]. В сохранившейся части ревизской сказки николаевских евреев за 1806 г. упоминаются австрийские подданные, приехавшие в Николаев ещё до 1790 года [18].

Немало австрийских евреев в конце XVIII – начале XIX в. поселились в Овидиополе.

¹ Списки составлены на основе сохранившихся данных и не претендуют на абсолютную полноту. Наиболее полными являются сведения о евреях-иностранцах Одессы и Овидиополя. В эти списки не

включались евреи польских территорий, присоединённых после второго и третьего разделов Речи Посполитой.

Связано это было с тем, что в то время граница между Российской и Османской империями проходила по Днестру и многие евреи пограничного Овидиополя могли заниматься контрабандой, реализуя свои товары в соседней Одессе [19]. К 1816 году в Овидиополе проживало по крайней мере 70 семей австрийскоподданных евреев и их число продолжало увеличиваться. А к 1831 г. в Овидиополе удалось выявить 93 семьи (380 душ) выходцев из Галиции.

Однако на протяжении всего XIX в. бесспорным лидером по числу проживавших там евреев-иностранцев была Одесса. О. Лернер полагал, что большая часть еврейского населения Одессы в первой четверти XIX в. состояла из бывших австрийских выходцев [5]. Английский путешественник Р. Лайэлл (R. Lyall), побывавший в Одессе в 1823 году, упоминал 300 семей евреев, прибывших преимущественно из Галиции [20]. С. Ципперштейн указывает, что в 1826 году галицийцы составляли значительную часть еврейского населения, одних только бродских купцов он называет около 300 человек [6].

По нашим подсчётам, в 1816 году в Одессе проживало более 220 семей евреев, приехавших из Галиции, а к середине XIX в. суммарное количество поселившихся в Одессе семей иностранных выходцев² составило почти 1500 (более 5 тыс. душ). В 1831 г. около половины евреев Одессы были иностранноподданными, не считая тех, кто успел к тому времени принять российское подданство.

Не имея поначалу ограничений в правах, евреи-иностранцы в Херсонской губернии были допущены ко всем сферам городской жизни, в том числе они имели право владеть землёй и иным недвижимым имуществом, приобретая его на общих основаниях [8]. Так, в Одессе в 1803 году была выделена земля в греческом форштадте для строительства «евреину Ениху Курьису» [21, л. 105-107], а в 1805 году среди владельцев домов Николаева называется цесарскоподданный еврей Берка Портнов [22]. В фонде 59 (Одесский строительный комитет) Государственного архива Одесской области хранится немало

дел о выделении в первые десятилетия XIX в. земли для постройки домов австрийским выходцам: Бене Брону, Мордке Брутману, Вольке Сорокову, Вольке Ципоркису и др. Евреи могли селиться в любой части города, в то время как в Галиции для них существовали ограничения на место проживания [11; 12].

В быстро растущих новороссийских городах была острая необходимость в специалистах различных профессий и поставщиках, обеспечивавших строительство, торговлю и нормальные условия проживания людей. Труд их оплачивался очень высоко, что служило особым стимулом к привлечению сюда переселенцев [8; 23]. Потому среди приехавших в Херсонскую губернию евреев-иностранцев было особенно много ремесленников и мелких торговцев. Так, по нашим подсчётам, в Овидиополе в 1830 г. почти половина австрийскоподданных евреев были ремесленниками, треть – торговцами, остальные – чернорабочими, резниками и хлебопашцами. Значительную часть всех ремесленников составляли портные.

Среди приезжавших в Новороссийский край евреев-иностранцев было немало купцов. Одним из направлений их деятельности было участие в подрядах. Наиболее известны среди них Абрам Израилевич Перетц, сын любартовского раввина, и братья Штиглиц, сыновья придворного еврея князя Вальдекского из г. Арользена (ныне Бад-Арользен, ФРГ), приехавшие в Российскую империю в конце XVIII в. Купец А. Перетц занимался поставками Черноморскому флоту различных материалов, строил суда на собственной верфи в Херсоне, а также пристани и магазины в Николаеве. В фонде 243 (Управление главного командира Черноморского флота и портов Черного моря) Российского государственного архива Военно-морского флота содержится немало дел о подрядах, которые выполнял А. Перетц для Черноморского флота в Херсоне и Николаеве. Купец Николай Штиглиц вместе с А. Перетцом с 1801 г. снабжали крымской солью западные губернии Российской империи. Занимался Н. Штиглиц и винными откупам, приносившими большой доход казне, и

² Не считая польских евреев, прибывших до 1795 г.

именно на этом поприще обратил на себя внимание правительства. Активное участие А. Перетц и Н. Штиглиц приняли в огромных провиантских подрядах для русской армии в войне 1812 года. Николай Штиглиц известен своей благотворительностью. Так, он пожертвовал 100 тысяч рублей на учреждение в Одессе Ришельевского лицея [1-3; 8; 24].

Флот был широким полем деятельности для купцов: ежегодно через него проходило от 8 до 12 млн. рублей, поэтому еврейские купцы стремились участвовать во всевозможных поставках для него [8]. С 1786 г. краснопольский³ купец Ашер Леви поставлял в Херсон, а с 1790 г. в Николаев лес для строительства кораблей [25]. В 1788-1789 гг. из Смоленска в Николаев перевозил лес еврей Маркус Хаскелевич [26]. В 1792 г. купец Э. Маркус доставлял из Чёрных лесов в Херсон лес, лесоматериалы и изделия из дерева для кораблей. В 1804 г. одесский купец из австрийских выходцев М. Левигурович выдвинул предложение об открытии водного пути по рекам Днестру и Бугу, сплаве леса в Николаев и заготовке леса в Молдавии и Галиции. Позднее в подрядах по Черноморскому департаменту в Николаеве принимал участие уроженец Тисменицы одесский купец А.-З. Боген [27; 28].

В 1812 году М. Левигурович построил овидиопольскую пристань [29]. Основным поставщиком и подрядчиком по строительству домов для немецких колонистов в Тарутино и других колониях, а также содержателем питейного откупа там в первые годы был австрийский выходец одесский купец первой гильдии Арон Полнер [30].

В начале XIX в. международная торговля в Одессе находилась в руках греческих купцов, тягаться с которыми по размерам капиталов купцы-евреи не могли. Потому в первые 15 лет XIX в. евреи не играли заметной роли в крупной одесской торговле, особенно в торговле хлебом, а все лидирующие позиции занимали греки [7]. Но уже в 1817 году среди торговавших в Одесском порту указаны шесть купцов-

евреев, из них четверо были австрийскими выходцами: Бер Бернштейн, Арон Полнер, Давид Фридман и Мендель Цвибак. В дальнейшем их количество постепенно увеличивалось [31].

Как показывают архивные документы, большая часть купцов из евреев-иностранцев в Одессе занимались торговлей мануфактурными товарами и продуктами [32]. Кроме того, как пишет С. Ципперштейн, выходцы из Галиции заняли ведущие позиции, выполняя функции посредников, факторов и агентов в хлебной торговле. Они собирали сведения для экспортёров, поддерживали контакты с производителями, заключая соглашения о продаже урожая и наблюдая за его доставкой [6].

Наполеоновская «континентальная блокада» резко сократила торговлю через средиземноморские порты Французской империи и направила эту торговлю сухопутными дорогами. Одесса оказалась удачно расположенной для того, чтобы принять транзитный поток из Азии в Европу и обратно. Английские корабли из Мальты и испанские из Могана забирали из Одессы солонину, масло и хлеб. Турецкие товары доставлялись морем в Одессу и отсюда сухим путём транспортировались в Броды, затем на границу Австрийской империи, в Пруссию и Францию [33]. Только изделия из хлопка, вывезенные из Одессы, составляли по стоимости около 11 млн. рублей в год [7]. Негоциант Ш. Сикар считал транзит самой выгодной формой товарообмена, ибо транзитная торговля требует наименьшего капитала для функционирования, предоставляет много рабочих мест, не причиняет убытков и способствует развитию промышленности. Лидерами в транзитной торговле по маршруту Одесса-Броды были австрийские купцы-евреи преимущественно из Бродов, которые для большей эффективности перенесли свои конторы в Одессу [9]. По нашим подсчётам, уже в 1809 году из 43 одесских купцов-евреев по крайней мере 11 были выходцами из Австрии (по 2 купца первой и второй гильдий и 7 третьей), в 1811 году их было 17 из 58, а в 1815 – 26 из 64 (4 купца первой гильдии, 3 второй и 19 третьей).

³ Речь о Кристинополе (ныне г. Червоноград Львовской области), который евреи называли Краснополе.

Как писал И. Тарнополь, евреи из Галиции в Одессе «делали всё возможное, чтобы достойным путём заработать себе на жизнь и на содержание своих семей... Они, в основном, служили банкирами, купцами или маклерами. Их связи с Петербургом, Бродами и Бердичевом, их обширные контакты с представителями финансовой аристократии Европы, так же как и их внимание к пунктуальному исполнению своих обязательств, способствовали тому, что они контролировали все одесские банковские операции» [6, с. 50].

Из приехавших в первую треть XIX в. в Одессу 765 евреев-иностранцев⁴ по крайней мере пятеро занимались банкирством (Мозес Ашкенази, Нафтали Билик, Берман Трахтенберг, Израиль Цвергер и Леон Явровер); 345 (45 %) – торговлей. Как показывают архивные документы, большинство торговцев имели недостаточный капитал для выкупа гильдейских свидетельств, а те, кому удавалось в отдельные годы объявить свой купеческий капитал, зачастую не могли сделать это на следующий год. Кроме торговцев и банкиров, среди евреев-иностранцев в Одессе было 32 бухгалтера (4 %), 17 комиссионеров зарубежных торговых домов (2 %), 38 приказчиков (5 %), 142 ремесленника (19 %), из которых почти половина портных, 73 рабочих (10 %), 54 служителей (7 %), 30 учителей (4 %). Восемь евреев-иностранцев (1 %) были представителями религиозного культа. Среди прочих были заёмщики, маклеры, факторы, сидельцы в лавках, трактирщики, подрядчики и хлебопашцы.

Австрийские выходцы активно участвовали в местном самоуправлении. Так, в 1835-1837 гг. гласными Одесской городской думы избирались Соломон Ансельман, Мозес Трахтенберг и Соломон Гурович. Последний избирался в Думу также с 1848 по 1850. Следует обратить внимание, что Мозес Трахтенберг был в числе гласных Думы ещё до утверждения его в российском подданстве в 1837 году. В 1847-1855 гг. членом ремесленной управы в составе шестигласной

думы был бывший австрийский выходец Лейзер Шех [34].

Евреи-иностранцы, уехавшие из Галиции в конце XVIII в., когда обязательное светское образование ещё не было реализовано повсеместно, получили только религиозное образование. Некоторые из тех, кто переселился из Западной Европы позднее, успели отучиться на родине в светском учебном заведении. Как показывают архивные документы, большинство австрийских евреев-купцов владели немецким языком и довольно быстро овладевали русским. Знание немецкого давало иностранным выходцам преимущество перед другими купцами-евреями и способствовало более эффективной торговле. Многие евреи, осознавая необходимость обучения детей немецкому и русскому языкам, нанимали для этого домашних учителей [6; 35]. Дети просвещённых евреев-иностранцев (Иосиф Маркусов Беер, Шмуль Янкелев Голдринг, Леон Симхов Пинскер, Григорий Александров Боген и др.) обучались в Ришельевском лицее.

Некоторые из иностранных выходцев имели дипломы европейских и российских университетов. Так, в 1830-1840-е годы российское подданство приняли австрийские евреи медики Мозес Шорштейн, Езекиель-Пинкус Горович, Мориц Кранц, Иосиф Крохмаль, Мориц Розенцвейг, Израиль-Вольф Ротенберг, Александр Фридлендер, Максимилиан Эксельберт, а также прусский врач Ионадав Дрей. В 1848 г. медицинский факультет Московского университета закончил австрийский выходец Леон Пинскер. Эти врачи внесли значительный вклад в лечение людей, борьбу с эпидемиями и развитие медицины [35; 36].

В 1826 году 66 представителей еврейской общины Одессы подали временно исполняющему должность новороссийского генерал-губернатора графу Ф. П. Палену прошение о создании в городе еврейского училища, в котором, кроме священного писания, еврейского языка и грамматики, талмуда, арифметики и чистописания, должны были преподаваться русский и немецкий языки. Больше половины евреев, подписавших это прошение, были австрийскими выходцами. Именно им

⁴ Сведения о роде занятий других евреев-иностранцев автору выявить не удалось.

приписывается основная роль в создании училища. За короткое время новое училище стало столь популярным, что учиться в нём приезжали евреи даже из-за границы. Особое внимание в нём уделялось обучению коммерции и иностранным языкам. Более трёх сотен его выпускников стали банкирами, бухгалтерами, посредниками, купцами, биржевыми дельцами, комиссионерами и конторскими служащими [5; 6; 37].

В 1845 году австрийский выходец Маркус Гурович с женой Анной открыли с разрешения министра народного просвещения женский еврейский пансион. Учредители ставили своей целью «сближение евреев в образовании и общежитии с прочим народонаселением в городе». Сверх других положенных по плану наук, в пансионе преподавалась также российская история. Заведение Гуровичей отличалось высоким уровнем образования и низкой платой за обучение, а бедные сироты воспитывались в пансионе бесплатно. По примеру Гуровичей были открыты еврейские женские пансионы в Херсоне и Екатеринославе [4].

М.С. Гурович разработал проект школьной реформы для еврейских колоний, а также открыл при поддержке колонистов училища в Новом Бериславе, Львово и других земледельческих колониях Херсонской губернии. За заслуги в создании училищ в еврейских колониях он был награжден орденом Святого Станислава 3-й степени [38].

К 1858 году три бывших австрийских еврея получили звание почётных граждан Одессы: купец Мориц Климентьевич Штерн, преподаватель еврейской истории в основанной им школе, археолог и выдающийся знаток старинных еврейских рукописей Симха Семёнович Пинскер, а также Маркус Соломонович Гурович. Среди получивших статус почётных граждан в последующие годы также немало бывших евреев-иностран-

цев: Б.Ф. Трахтенберг, М.Д. Голденберг, С.М. Бармас, О.С. Хаис, выходец из Царства Польского А. Цедербаум и другие [39; 40].

Одесское еврейское общество славилось своей благотворительностью. Немалую роль в ней играли евреи-иностранцы. Одним из направлений благотворительности была помощь евреям, переселившимся в земледельческие колонии Херсонской губернии, что имело большое государственное значение. Так, в 1849 году группа одесских купцов, среди которых были австрийские выходцы, пожертвовала большую сумму денег и вещи для бедных евреев селения Ефингар [41].

В 1830 г. генерал-губернатор Новороссийского края граф М. С. Воронцов писал министру внутренних дел об австрийских евреях: «Разные преимущества городу Одесса привлекли сюда ... евреев, которые перенесли в Одессу свои дела, учредили конторы, здесь производятся закупки заграничных товаров, перевод денег. Без существования в Одессе банкирских контор австрийских евреев, многие негоцианты терпели бы крайнее затруднение в денежных переводах. Одесское еврейское общество устроило в Одессе два общепользные заведения: отличное училище и богадельню, где евреи получают приличное воспитание и призрение ... Много в Одессе австрийских евреев разных ремесел и рабочих, нужных в коммерческом городе: портных, сапожников, медников, золотарей, мерщиков и подсевальщиков» [42, л. 92-96].

Таким образом, евреи-иностранцы сыграли важную роль в развитии банковского дела, торговли, медицины и образования Херсонской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. Они участвовали в подрядах для Черноморского флота и строительства городских и портовых сооружений, а также обеспечивали условия жизни населения.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Бердников Л. Острый Перетц [Электронный ресурс] / Лев Бердников. Режим доступа : <http://www.lechaim.ru/arhiv/192/berdnikov.htm>.
2. Бердников Л. Как стать бароном? [Электронный ресурс] / Лев Бердников. Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/slovo/2007/56/be31.html>.

3. Дружкова И. Еврейские банкиры в Одессе XIX века [Электронный ресурс] / Ирина Дружкова. Режим доступа : <http://www.migdal.ru/times/48/4465>.
4. Белоусова Л.Г. Еврейские материалы Государственного архива Одесской области: формирование, хранение, использование [Электронный ресурс] / Лилия Григорьевна Белоусова. Режим доступа : <http://www.migdal.ru/migdal/events/science-confs/1/4789/4792>.
5. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае / О.М. Лернер. – Одесса: Тип. Г.М. Левинсона, 1901. – 239 с.
6. Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры, 1794-1881 / Стивен Ципперштейн ; науч. ред. и пер. с англ.: А. Локшин. – М.; Иерусалим : Гешарим, 1995. – 207 с.
7. Herlihy P. Odessa: A history, 1794-1914 / Patricia Herlihy. – Cambridge: Harvard Ukrainian Research Institute, 1986. – 411 p.
8. Шукин В.В. Земляки. Очерки истории еврейской общины города Николаева (конец XVIII – начало XX вв.) / В.В. Шукин, А.Н. Павлюк / Научный редактор Н.Н. Шитюк / Государственный архив Николаевской области. – Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. – 352 с.
9. Гончарук Т.Г. Транзит західноєвропейських товарів через Наддніпрянську Україну першої половини XIX ст.: монографія / Т.Г. Гончарук. – О. : Астропринт, 2008. – 280 с.
10. Иванов И.А. Дело о выходящих из-за границы в Новороссийскую губернию жидах / И. А. Иванов // Записки императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. XVII. – О., 1894. – С. 163-188.
11. Балабан М. Йосиф II і реформи для євреїв у Австрії. Галичина 1772-1795 рр. [Електронний Ресурс] / Маєр Балабан // Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 48. Режим доступа : <http://www.ji.lviv.ua/n48texts/balaban.htm>
12. Дубнов С. М. Новейшая история еврейского народа. Том первый (1789-1848) / Дубнов С. М. – 2-е изд. – Пг. : Изд-во «Кадима», 1919. – 484 с.
13. Клиер Дж. Д. Россия собирает своих евреев (происхождение еврейского вопроса в России: 1772-1825) / Клиер Дж. Д. – Москва: Мосты культуры / Гешарим, 2000. – 190 с.
14. Второе Полное Собрание Законов Российской империи, Т. III, № 2558.
15. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 1374, оп. 4, д. 27.
16. Государственный архив Николаевской области (ГАО), ф. 243, оп. 1, д. 73.
17. Собственноручные распоряжения князя Потёмкина-Таврического во время второй турецкой войны в царствование императрицы Екатерины II // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т. II. – О., 1850.
18. ГАО, ф. 280, оп. 1, д. 7.
19. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. Херсонская губерния / Составитель полковник А.Шмидт – Ч. 2. – СПб., 1863. – С. 477.
20. Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia : In 2 vol. / Robert Lyall. – London, 1825. – Vol. 1. – XXI – 527 p.
21. Государственный архив Одесской области (ГАОО), ф. 17, оп. 3, д. 214.
22. ГАО, ф. 216, оп. 2, д. 1.
23. Скальковский А. Опыт о торговых и промышленных силах Одессы / А. Скальковский. – О., 1839. – 88 с.
24. Лукин В. «Полезные евреи»: к истории участия российских евреев в войне 1812 года [Электронный документ] / В. Лукин. Режим доступа : <http://www.lechaim.ru/arhiv/239/lukin.htm>.
25. ГАОО, ф. 243, оп. 1, д. 31; Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ), ф. 243, оп. 1, д. 16.
26. РГА ВМФ, ф. 243, оп. 1, д. 6.
27. Там же, ф. 243, оп. 1, дд. 48, 555.
28. ГАОО, ф. 4, оп. 107, д. 3 (1826).
29. Там же, ф. 2, оп. 1, д.20.
30. Там же, ф. 6, оп. 1, дд. 148, 1855.
31. Там же, ф. 2, оп. 11, д. 1.
32. Там же, ф. 4, оп. 3, д. 561а.
33. Де-Рибас А. Исторический очерк Одессы. К столетнему юбилею со дня завоевания / Александр Де-Рибас. – О. : тип. Л. Нитче, 1889. – 52 с.
34. Тиганій К.А. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в ХІХ столітті / К. А. Тиганій, Т. В. Тхоржевська // Інтелігенція і влада. – 03/2008. – Вип. 13. Сер.: Історія. – С. 19-29.
35. Пинскер Леон : [Электронный Ресурс] / Электронная еврейская Энциклопедия / Режим доступа : <http://www.eleven.co.il/article/13222>
36. ГАОО, ф. 4, оп. 11, д. 222; оп. 19, д. 298; оп. 20, д. 132.; оп. 107, дд. 4–6 (1844).
37. Там же, ф. 1, оп. 190, д. 47.
38. Никитин В. Н. Евреи-земледельцы / В.Н. Никитин. – СПб., 1887.
39. Белоусова Л. Интеграция евреев в российское сословное общество: почётные граждане города Одесса еврейского происхождения [Электронный ресурс] / Лилия Григорьевна Белоусова. Режим доступа : http://www.moria.hut1.ru/ru/almanah_05/01_02.htm.

40. ГАОО, ф. 16, оп. 125, д. 2.
41. Там же, ф. 6, оп. 2, д. 12685.
42. РГИА, ф. 1286, оп. 4, д. 912.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Прокоп Ю. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 31.12.2013 р.

РАЗВИТИЕ ЧЁРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ УРАЛА в 1880-1917 гг.

В статье говорится о проблемах, с которыми столкнулась чёрная металлургия Урала в конце XIX – начале XX в., связанных с техническим и технологическим отставанием местных предприятий от мирового уровня развития отрасли. Приводится перечень мероприятий, которые были проведены на отдельных металлургических заводах региона, чтобы преодолеть увеличивающийся разрыв.

Ключевые слова: Урал, чёрная металлургия, чугуны, железо, сталь, завод.

У статті йдеться про проблеми, з якими зіткнулася чорна металургія Уралу в кінці XIX – початку XX в., пов'язані з технічним і технологічним відставанням місцевих підприємств від світового рівня розвитку галузі. Наводиться перелік заходів, які були проведені на окремих металургійних заводах регіону, щоб подолати розрив, що збільшується.

Ключові слова: Урал, чорна металургія, чавун, залізо, сталь, завод.

This article refers to the problems faced by the steel industry of the Urals in the late XIX – early XX century. Related to technical and technological backwardness of local businesses from the world level of the industry. A list of activities that were carried out on individual steel mills in the region to overcome the widening gap.

Keywords: Urals, steel, cast iron, iron and steel plant.

Модернизация, как общемировой, глобальный процесс перехода от традиционного, аграрного общества к современному, индустриальному, будучи комплексным явлением, охватывая все сферы жизни общества, проявляется, прежде всего, в «обновлении» техносферы, во внедрении новой техники и новых технологий, развитии транспорта и коммуникаций.

Из крепостной эпохи уральская горно-заводская промышленность вышла с отсталым, морально устаревшим техническим оборудованием. Накануне падения крепостного права, в 1860 г., все 100 уральских доменных печей действовали на холодном дутье, весь приготовленный металл получался с помощью кричного и пудлингового способов, в энергетическом хозяйстве на долю водяных двигателей приходилось 92,4 % общей мощности всех двигателей, на долю паровых двигателей – 7,6 %. Доменные печи представляли собой массивные толстостенные пирамиды с открытым колошником, горном с «открытой грудью» и холодным дутьём. Передел чугуна в железо вёлся в кричных горнах и пудлинговых печах. Железо

проковывалось под молотами или прокатывалось на прокатных станах «домашнего приготовления». Энергетическое хозяйство составляли водяные колеса мощностью в 10-15 л.с. На рудниках безраздельно господствовал ручной труд [1. с. 131].

В первые пореформенные десятилетия, в 1860-1880-х гг., в технической вооружённости уральской металлургии произошли положительные сдвиги: сокращение кричного и пудлингового способов, введение на некоторых заводах горячего дутья, постройка мартеновских печей и бессемеровских конверторов, широкое распространение паровых машин. В 1890 г. на Урале действовали 105 доменных печей, из них уже только 43 (41 %) оставались с холодным дутьём, имелось 377 кричных горнов и 364 пудлинговых печей, 12 мартеновских печей и четыре бессемеровских конвертора. Из общего объёма приготовленного в 1890 г. уральскими заводами металла на кричное и пудлинговое железо приходилось 87,1 %, на долю литого металла, мартеновской и бессемеровской стали, – 12,9 %. В энергетическом хозяйстве преобладали

водяные двигатели: в 1890 г. на их долю приходилось 66,6 % общей мощности всех двигателей, на долю паровых двигателей – 33,4 % [2, с. 67, 70].

В 90-е гг. XIX в. Россия переживала экономический подъем: в течение одного десятилетия промышленное производство в стране удвоилось, особенно интенсивно развивались отрасли тяжёлой индустрии: металлургия, топливная промышленность, машиностроение; успешно развивалось сельское хозяйство; в два раза увеличилась протяжённость железных дорог, возросло число пароходов на водных путях. При активной поддержке министров финансов И. А. Вышнеградского, Н. Х. Бунге и С. Ю. Витте, поддержанных императорами Александром III и Николаем II, развернулась капиталистическая индустриализация, которая должна была вывести Россию в разряд передовых промышленных держав. Промышленный подъем 1890-х гг. захватил и Урал, горнозаводская промышленность в 90-х гг. XIX в. стала быстро наращивать своё производство. С 1890 по 1900 гг. на Урале выплавка чугуна выросла в 1,8 раза, производство стали – в 7,2, меди – в 1,5, каменного угля – в 1,5 раза. В 1900 г. уральские заводы выплавляли 50,1 млн. пудов чугуна – рекордное количество, только раз (в 1913-1914 гг.) превзойдённое уральской металлургией за три последующих десятилетия. Из 120 действующих на Урале доменных печей только 15 (12,5 %) продолжали работать на холодном дутье, 13 заводов продолжали вырабатывать исключительно одно кричное железо. В Пермской губернии на восьми заводах не было паровых двигателей, в качестве двигательной силы использовались только одни водяные колеса [1, с. 132].

Несмотря на практически постоянное увеличение абсолютных показателей выплавки чугуна, уральская металлургия начала неуклонно сдавать свои позиции лидера в производстве чёрных металлов. Если в 1880 г. доля уральского чугуна в общероссийской выплавке составляла 70,8 %, к 1890 г. она сократилась до 49 %, в 1900 г. – до 28 %, а на протяжении всего начала XX в., вплоть до начала Первой мировой войны, колебалась в районе 20-

25 %. Развивавшаяся практически с «чистого листа» горнодобывающая и металлургическая промышленность Юга России, не отягощённая пережитками крепостного периода и строившая свои предприятия на основе современной технологии, догнала Урал и оставила далеко позади по объёмам выпускаемой продукции.

В 1880-1890-е гг. на Урале оживилось заводское строительство, было построено 10 новых металлургических заводов, в том числе такие большие и оснащённые современным оборудованием как Надеждинский [3], Чусовской [4] и Аша-Балашевский [5]. Эти заводы сразу строились из расчёта создания полного металлургического цикла: выплавка чугуна – производство стали и проката – выпуск готовых изделий. На уже существовавших заводах устанавливались новые машины и механизмы. Старые доменные печи заменялись печами с горячим дутьём, кричное и пудлинговое производства – мартеновским. За эти годы на Урале было построено 30 новых мартеновских печей. Общее их количество в регионе увеличилось с 12 до 43. За это же время число кричных горнов сократилось на 60, пудлинговых печей – на 52. В энергетическом хозяйстве заводов водяные колеса и водяные турбины стали заменяться паровыми машинами. Появляются заводские здания индустриального типа [6, с. 11-13]. В конце XIX в. на Урале выделилась группа технически передовых предприятий. Это были вновь построенные или недавно основательно реконструированные заводы.

В 1900-1903 гг. в России разразился экономический кризис, оказавшийся особенно тяжёлым и разрушительным для уральской металлургической промышленности. Спрос и цены на металлы стали катастрофически падать. Цена на сортовое железо с 1 руб. 73 коп. – 1 руб. 77 коп. в 1900 г. упала к 1903 г. до 1 руб. 25 коп., цена на чугун с 65-70 коп. за пуд в 1900 г. понизилась до 40-41 коп. Для многих уральских заводов эти цены оказались убыточными. Южные горнозаводчики, объединившись в 1902 г. в синдикат «Продамет», искусственно понижая цены на металлы, стали все более и более вытеснять уральское железо с рынков

Европейской России. Продукция уральских заводов не находила сбыта, на заводах начали накапливаться большие запасы непроданного металла. Производство чугуна на Урале стало прекращаться [7, с. 338].

Экономический кризис 1900-1903 гг. и последовавшая за ним промышленная депрессия привели к закрытию многих мелких заводов. В 1900 г. на Урале действовало 111 металлургических заводов. К 1913 г. их осталось только 81, то есть за 13 лет были закрыты или остановлены и не действовали 35 заводов, или 31,5 % их общего числа [8, с. 30].

Вместе с тем, именно в начале XX в., несмотря на спад производства, был сделан крупный рывок в техническом оснащении уральской металлургической и горной промышленности, интенсивно продолжался модернизационный процесс, более того он принял более ускоренный, более глубокий и всеохватывающий характер. Экономический кризис 1900-1903 гг. более всего поразил заводы со старой, отсталой техникой (Ревдинские, Суксунские, Сысертские, Невьянские, Сергинско-Уфалейские, Кыштымские, графа Строганова и другие), которые не выдержали резкого снижения цен на металлы, были вынуждены сокращать свою производительность, временно останавливать производство или совсем закрывать свои заводы. Падение производства на многих из них было катастрофическим. В Ревдинском округе из четырёх заводов два были закрыты, действие двух других сокращено наполовину. К 1905 г. на Невьянских заводах выплавка чугуна сократилась в три раза, на Сысертских – в два раза, на Суксунских – прекращена совсем. В 1901-1905 гг. на Урале было закрыто 19 заводов, из них шесть заводов больше не возобновляли своей деятельности [7, с. 339].

Технически более хорошо оснащённые заводы, специализировавшиеся на выпуске рыночных сортов продукции (Богословские, Лысьвенские, Чусовские, Алапаевские, Белорецкие, Балашовские и другие), в годы кризиса проявили гораздо большую жизнеспособность, не только не сократили, но и сохранили на прежнем уровне или даже увеличили свою производительность. В 1900-1905 гг. Богословские и Алапаевские

заводы увеличили выплавку чугуна; Нижне-Тагильские и Чусовские заводы поддерживали её на уровне докризисного времени; на Верх-Исетских заводах она временно снизилась, а затем снова поднялась до докризисного уровня [9, с. 448].

Единственным спасением для многих уральских заводов в годы кризиса явилось расширение сбыта железа в Сибирь и выпуск кровельного железа, не производимого южными заводами и продолжавшего пользоваться спросом на рынке. В 1903 г. на XI съезде уральских горнозаводчиков было заявлено, что «с падением цен на кровельное железо рухнет последняя опора, поддерживающая большинство округов Урала» [8, с. 29].

Кризис для Урала оказался затяжным, на Юге России в металлургии с 1903 г. начался подъем. На Урале падение производства продолжалось вплоть до 1909 г.: выплавка чугуна составила: в 1900 г. – 50,1 млн. пудов, в 1904 г. – 39,6 млн, в 1909 г. – 34,6 млн. пудов, то есть сократилась на 30,9 %. Уменьшился выпуск сортового железа, которое не находило рынков сбыта. В 1909 г. запасы нереализованной металлопродукции, накопившейся при заводах, достигли 43 млн. пудов, что превышало годовую производительность уральских заводов. Отдельные горные округа были разорены [7, с. 340].

Выход из кризиса и промышленной депрессии уральские горнозаводчики видели в создании монопольных объединений, которые помогли бы им удержать цены на металлы на высоком уровне, обеспечить сбыт продукции, противостоять конкуренции заводов Юга России. После долгих переговоров и частных соглашений заводчикам удалось в 1906 г. создать синдикат «Кровля» – монополистическое объединение для продаж кровельного железа и жести, в которое вошли 10 уральских горных округов из 14, производивших кровельное железо. Ряд уральских заводов вошли в общеимперские синдикаты «Медь» и «Гвоздь». Два уральских округа, Богословский и Камского общества, частично по отдельным видам продукции, вошли в синдикат «Продамет».

Конкуренция южных заводов заставила уральских предпринимателей заняться техническим переоборудованием предприятий,

специализацией и концентрацией производства, организацией более рациональных производственно-экономических связей между предприятиями внутри заводских округов. В 1910 г. на Урале остались только четыре доменные печи с холодным дутьём. Средняя выплавка чугуна на одну домну с 363 тыс. пудов в 1900 г. выросла до 507 тыс. в 1910 г., то есть увеличилась в 1,4 раза [10, с. 53]. По данным Уральского горного управления, на 1 июля 1916 г. на Урале находилось в действии 58 доменных печей, 27 было в ремонте, окончательно остановлено и демонтировалось 12 печей, на восьми заводах строилось девять новых печей [11, л. 1-7].

Устаревшие способы получения железа, кричный и пудлинговый, были вытеснены более производительными мартеновским и бессемеровскими способами плавки литой стали. Число пудлинговых печей с 312 в 1900 г. уменьшилось до 46 в 1910 г. Кричных горнов в 1900 г. было 217, в 1910 г. – 109, а в 1911 г. их осталось только 12. Производство пудлингового железа с 16,5 млн. пуд в 1900 г. сократилось до 2,6 млн. в 1910 г., то есть уменьшилось за десятилетие в 6,3 раза. Кричного железа было изготовлено в 1900 г. 3,1 млн. пудов, в 1910 г. – только 66 тыс. пуд, практически прекратилось, сохранившись лишь на некоторых заводах [7, с. 343].

Число мартеновских печей с 42 в 1900 г. увеличилось до 58 в 1910 г., причём вместо печей в 8-12 т устанавливались мартеновские печи в 30-35 т, а новые печи строились уже объёмом в 50 т. Производство мартеновской и бессемеровской стали с 1900 до 1910 г. с 18,8 млн. пудов увеличилось до 41,1 млн. то есть возросло в 2,2 раза, а удельный вес литой стали, мартеновской и бессемеровской, за этот период в общем производстве металла с 48,9 % возрос до 93,9 %. Удельный вес пудлингового железа за этот период снизился с 42,9 % до 5,9 %, удельный вес кричного железа сократился с 8,2 % до 0,2 %. Почти полное вытеснение, замена производства сварочного, кричного и пудлингового, железа литым металлом свидетельствовали о качественных изменениях в уральской металлургии [9, с. 449].

С конца XIX в. на многих заводах все в больших масштабах стали использовать

электрическую энергию для производственных целей. В 1890 г. на Пермских пушечных заводах была сделана установка для электрической сварки по методу инженера Н. Г. Славянова, что позволило выполнять работы самого разного характера – заварка раковин на изделиях, сварка различных деталей. В 1891 г. на Богословском медеплавильном заводе была построена фабрика для получения меди электролитическим способом, на которой был получен металл, содержащий 99,97 % чистой меди. Однако получение меди таким способом в 1895-1896 гг. было прекращено в связи с высокой себестоимостью. В 1893 г. электричество стали применять на Невьянском заводе при работах в столярной мастерской и для освещения. После кризиса начала века многие заводы начали переходить на более дешёвый вид энергии. Выгода применения электричества была очевидна, поэтому в 1900-1905 гг. заводы один за другим приступили к постройке электростанций, рассчитанных на значительную загрузку [12]. Мощность электрических двигателей в 1906 г. составила 3,9 тыс. л.с. Водяные колеса демонтировались и заменялись водяными турбинами и паровыми машинами. За период с 1900 по 1910 гг. мощность паровых двигателей с 30,1 тыс. л.с. возросла до 42,4 тыс., то есть увеличилась в 1,4 раза, а мощность водяных двигателей за этот же период с 30,4 тыс. л.с. сократилась до 22,2 тыс., т.е. уменьшилась примерно в такой же пропорции. В 1900 г. на водяные двигатели приходилось 50,2 % общей мощности всех двигателей уральских заводов, на паровые двигатели – 49,8 %. В 1910 г. удельный вес паровых двигателей составил уже 61,9 %, водяных двигателей – только 32,4 %, электрических (по данным 1906 г.) – 5,7 % [7, с. 344].

В начале XX в. заводы, выпускавшие листовое кровельное железо, пользовавшееся спросом на рынке, резко увеличили его производство. Заводы, ранее не выпускавшие кровельное железо или изготавливавшие его в небольших объёмах, стали переоборудовать свои прокатные мощности для его производства. В 1899 г. на Урале было изготовлено 7,9 млн пудов кровельного

железа, в 1900 г. – 9,0 млн, в 1904 г. – 10,8 млн, в 1907 г. – 11,4 млн, в 1909 г. – 14,3 млн. пудов, то есть за десятилетие выпуск кровельного железа возрос в 1,8 раза [7, с. 344].

В продукции заводов, в связи с усилившейся требовательностью рынка, возрос удельный вес готовых изделий из железа и стали. Если в конце XIX в. из общего количества выплавленного чугуна производилось готового продукта от 40-50 до 67 %, то в 1908 г. на посессионных и частновладельческих заводах его доля составила уже 86-87 % [8, с. 33, 237-238]. В начале XX в. на Урале сложилась группа из 20-30 крупных, технически хорошо оснащённых заводов, по своему оборудованию не уступавших заводам Центральной России, а в ряде случаев и заводам Западной Европы. Эти заводы играли ведущую роль в уральской металлургической промышленности и производили большую долю продукции.

Вместе с концентрацией производства на крупных, технически хорошо оснащённых предприятиях, на них же происходила и концентрация рабочих. В 1900 г., по данным Совета съездов горнопромышленников Урала, из числа рабочих, занятых на металлургических заводах в черте заводской ограды, т.е. собственно заводских рабочих основного производства, из 108 действовавших тогда заводов на 29 крупных предприятиях с числом рабочих 1000 и более чел., составлявших 26,8 % общего числа всех заводов, было занято 60,1 % рабочих, а на 52 мелких заводах, имевших менее 500 чел. (48,1 % всех заводов) – только 16,9 % рабочих [13, с. 50].

С 1910 г. начался новый промышленный подъем, продолжавшийся до середины 1914 г., до вступления России в Первую мировую войну. Рост производства в горнозаводской промышленности опирался на повышение спроса и цен на металлы. Начали распродаваться нереализованные в годы кризиса и депрессии запасы металлов.

В марте 1911 г., выступая на XVI съезде горнопромышленников Урала, представитель Лысьвенских горных заводов А.П. Матвеев подробно остановился на тех причинах, по которым Урал в деле конкурентной борьбы с

другими районами, а также в деле объединения своей деятельности сравнительно с Югом является отставшим. «Переход к современному строю от дореформенного, – по его мнению, – совершился на Урале слишком недавно, и поэтому лишь за самое последнее время на Урале могло выработаться ясное сознание необходимости перехода к производству более дорогих продуктов. Уральцы раньше были монополистами и поэтому ни с чем не считались. Теперь времена изменились, кризис их научил многому. Они переоборудовали заводы, и их положение на границе Европы и Азии ясно указывает им путь, по которому они должны идти» [14, с. 31].

Развивая его мысль, управляющий делами Акционерного общества «Кровля» С.П. Фармаковский, заметил, что «Уралу нельзя думать ограничить свою деятельность мелким, хотя бы высокоценным продуктом. Сфера деятельности Урала, благодаря географическому его положению, несомненно, может быть очень велика: от Волги до Томска, и это только показывает, что им надо сделать много. Уральским заводчикам надо использовать этот благоприятный факт, а для достижения этой цели объединение и самостоятельность главное и единственное средство» [14, с. 32].

В октябре 1912 г. на Чрезвычайном съезде обсуждался вопрос о ликвидации посессионного права на Урале. Профессор В. А. Удинцов высказал мнение о необходимости отделения горнопромышленного дела от горнозаводского. Ему возразил представитель Акционерного общества Шайтанских горных заводов А. Е. Гутт, заявив, что «на Урале такой практики не существует, всегда горнозаводской округ включал в себя заводы и рудники, которые обеспечивали его сырьём. На Юге России, где такое разделение существовало, в настоящее время происходит как раз обратное явление – заводчики стремятся объединить в своих руках и рудничное дело» [15, с. 27].

За три года, с 1910 по 1913, производство важнейших видов металлургической промышленности на Урале увеличилось: выплавка чугуна с 39,1 млн. пудов выросла до 55,3 млн пудов, то есть на 29,9 %, производство

железа и стали – с 45,4 млн. пудов до 55,4 млн. или на 18,1 %, изготовление готовой металлопродукции – с 36,9 млн. пудов возросло до 40,8 млн, то есть на 9,6% [8, с. 246].

Во втором десятилетии XX в., накануне начала Первой мировой войны, в чёрной металлургии Урала очень чётко просматривается концентрация и специализация производства. В 1914 г., из действовавших в крае 49 чугуноплавильных заводов, 16 заводов с производительностью более одного миллиона пудов чугуна выплавляли 65 % всего уральского чугуна, причём пять из наиболее крупных, с производительностью более двух миллионов пудов – Надеждинский, Нижне-Салдинский, Златоустовский, Саткинский и Аша-Балашовский – выплавляли 36,1 % общеуральского чугуна. Выплавка стали производилась на 50 заводах, но главную роль играли 13 заводов с производительностью более одного миллиона пудов, которые в 1914 г. выплавляли 68,5 % всей уральской стали, а четыре наиболее крупных завода из этой группы с производительностью более двух миллионов пудов – Надеждинский, Нижне-Салдинский, Чусовской, Воткинский выплавляли её 39,8 %. Прокатка рельсов производилась пятью уральскими заводами, но почти все рельсы (98,9 %) в 1914 г. были прокатаны двумя заводами – Надеждинским и Нижне-Салдинским. Кровельное железо выделявали 28 заводов, из них пять крупных с производительностью более одного миллиона пудов – Надеждинский, Верх-Исетский, Тирлянский, Чермозский и Нытвенский – произвели в 1914 г. 50,8 % всего уральского кровельного железа. Сортовое железо изготавливалось 24 заводами, большую часть его – 68,9 %, в 1914 г. выпустили шесть

заводов: Воткинский, Пермский пушечный, Чусовской, Миньярский, Сосьвинский и Ревдинский. Резервуарно-котельное и универсальное железо изготавливалось 12 заводами, в 1914 г. 67,4 % его произвели два завода – Воткинский и Чусовской. Фасонно-профильное железо (балки, швеллера и т. п.) выпускали шесть заводов, но 86,2 % его в 1914 г. изготовили два завода – Нижне-Салдинский и Чусовской. Из шести заводов, выпускавших в 1914 г. проволоку, 81,8 % её произвели тоже только два завода – Белорецкий и Верхне-Сергинский. 60,7 % изделий из проволоки в 1914 г. дал Белорецкий завод. Накладки, подкладки, костыли и другие железнодорожные принадлежности выпускались пятью заводами, но 99,9 % в 1914 г. произвели два завода – Воткинский и Нижне-Тагильский [7, с. 371-372].

Крупные модернизационные изменения в технике и технологиях уральской металлургии, в производственно-организационной и финансово-экономической деятельности предприятий, социальные и социокультурные трансформации, происходившие в регионе в конце XIX – начале XX вв., существенно изменили его облик. Уральская металлургия в канун революции 1917 г. уже коренным образом отличалась от уровня технической вооружённости её в 1880-х гг. Вместе с тем необходимо отметить, что при общем поступательном развитии уральской горно-заводской промышленности и в техническом отношении и в объёмах производимой продукции, Урал утратил роль лидера в металлургической промышленности, уступив Югу России. Можно сказать, что на Урале была «догоняющая» система развития, и, по сравнению с Югом, модернизация проходила на разных скоростях.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Гаврилов Д. В. Модернизационные процессы в горнозаводской промышленности Урала в конце XIX – начале XX в. (1890-1917 гг.) // Уральский исторический вестник. – 2003. – № 9. – С. 131-148.
2. Гаврилов Д. В. Социально-экономическая структура горнозаводской промышленности Урала в период капитализма (1861-1917 гг.): методологические аспекты проблемы // Промышленность и рабочие Урала периода капитализма. – Свердловск, 1991. – С. 55-78.
3. Ауэрбах А. А. О постройке в Богословском округе Надеждинского завода // Известия общества горных инженеров. – 1897. – № 4. – С. 27-31; № 5. – С. 40-43.
4. Спехов И. И. Чусовой – город уральских металлургов. – Пермь, 1958. – 76 с.
5. Умов А. И. Балашевский завод Симского округа // Уральское горное обозрение. – 1901. – № 1. – С. 3-4.

6. Гаврилов Д. В. Научно-технический и социальный прогресс в горнозаводской промышленности Урала в период доминирующего капитализма // Взаимодействие технического и социально-экономического развития в период капитализма. – Свердловск, 1989. – С. 11-19.
7. Гаврилов Д. В. Горнозаводский Урал XVII-XX вв.: Избранные труды. – Екатеринбург, 2005. – 616 с.
8. Вяткин М. П. Горнозаводский Урал в 1900-1917 гг. – М., 1965. – 400 с.
9. Алексеев В. В., Гаврилов Д. В. Металлургия Урала с древнейших времён до наших дней. – М., 2008. – 886 с.
10. Гаврилов Д. В. Модернизационный взлёт Урала в конце XIX – начале XX вв. // Модернизационные процессы в металлургии Урала в XVII-XXI вв. – Екатеринбург, 2006. – С. 40-93.
11. Государственный архив Свердловской области (ГАСО). Ф. 73. Оп. 1. Д. 621.
12. Сиунов Н. С. К истории электрификации Урала // Уральский техник. – 1927. – № 5. – С. 47-49.
13. Гаврилов Д. В. Рабочие Урала в период доминирующего капитализма, 1851-1900. – М., 1985. – 303 с.
14. Труды XVI съезда горнопромышленников Урала 28 февраля, 1 и 3 марта 1911 года в г. Санкт-Петербурге. – СПб., 1911. – 145 с.
15. Труды экстренного съезда горнопромышленников Урала с 23-го по 30-е октября 1912 года в г. Санкт-Петербурге. – СПб., 1912. – 252 с.

Рецензенты: Багмет М. О., д.і.н., проф.;
Колісниченко А. І., д.і.н., проф.

© Рукосуев Е. Ю., 2014

Дата надходження статті до редколегії 21.01.2014 р.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРЕДПОСЫЛКИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ КООПЕРАЦИИ НА КУБАНИ в конце XIX – начале XX вв.

Рассмотрено причины возникновения и развития кооперации на Кубани. Предпосылки для кооперирования населения области стали складываться в конце XIX в. в связи с быстрым развитием аграрного капитализма, чему способствовал массовый переселенческий поток. В связи с активной миграцией населения и выгодным географическим положением процесс социально-экономического развития, а так же кооперирования на Кубани в начале XX в. шел более интенсивно, чем в других регионах страны. Рассмотрены причины бурного развития кредитных кооперативов и их вклад в развитие аграрного сектора экономики области.

Ключевые слова: Кубанская область; социально-экономические условия; аграрное производство; кооперация.

Розглянуто причини виникнення і розвитку кооперації на Кубані. Передумови для кооперування населення області стали складатися наприкінці XIX ст. у зв'язку з швидким розвитком аграрного капіталізму, чому сприяв масовий переселенський потік. У зв'язку з активною міграцією населення і вигідним географічним положенням процес соціально-економічного розвитку, а так само кооперування на Кубані на початку XX ст. йшов інтенсивніше, ніж в інших регіонах країни. Розглянуто причини бурхливого розвитку кредитних кооперативів та їх внесок у розвиток аграрного сектора економіки області.

Ключові слова: Кубанська область; соціально-економічні умови; аграрне виробництво; кооперація.

Summary This article discusses the reasons and prerequisites of emergence and development of cooperative movement in Kuban at the end of XIX – the beginning of the XX century. It is noted that the socio-economic conditions for the emergence of cooperatives in Russia began to form in the post-reform era when rapidly began to develop commodity-money relations. In these conditions cooperation was one of ways by which small producers and consumers were involved in system of the market capitalist relations, and at the same time – one of forms of protection of their interests from any operation of intermediaries – dealers, dealers, and also from large businessmen.

In the Kuban region the prerequisite for cooperation of the population began to develop at the end of the XIX century in connection with fast development of capitalism mainly in agrarian sector of economy that was promoted by a mass resettlement stream. Due to the active migration of the population at the beginning of the XX century and an advantageous geographical position process of social and economic development and as cooperation in Kuban went more intensively, than in other regions of the country. Important factor of powerful development of cooperation of Kuban were weakness of serf remnants and insignificant percent of large landowner manors. Development of the commodity-money relations in agriculture of Kuban had that feature that it occurred mainly because of small Cossack and peasant land use and small owners were most interested in cooperation.

Especially rapidly at the beginning of the century in the Kuban region developed credit cooperatives in the form of credit and loan-and-savings associations. The article discusses the reasons of the rapid development of credit cooperatives and their contribution to the development of agrarian sector of economy of the region. The main activities of other forms of the cooperative organizations in Kuban are shown. It is specified that cooperation was the most important factor of development of economy of the region at the beginning of the XX century.

Keywords: Kuban region, socio-economic conditions, agricultural production; cooperation.

Кооперативное движение как экономическое и социальное явление зародилось в странах Западной Европы в период становления и бурного развития капитализма. Возникновение российской кооперации, заимствовавшей опыт Западной Европы, также связано с

развитием капиталистических отношений. Само зарождение кооперации и темпы ее развития имели внутренние причины, коренившиеся в экономических условиях пореформенной России. Как отмечал исследователь кооперативного движения В. Вигодзинский, «кооперация для своего развития нуждается в определенных экономических, бытовых и психологических условиях, там где этих условий нет, кооперация обречена с самого начала на гибель; там же, где они существуют, мощь кооперации может оказаться исключительной» [1]. Реформа 1861 г. создала условия для ускоренного развития капитализма и, следовательно, способствовала вызреванию социально-экономических предпосылок для образования кооперативных организаций.

Объективными предпосылками возникновения кооперативов являлись следующие факторы:

1. Развитие капитализма втягивало в систему товарноденежных отношений огромные массы крестьян, ремесленников, кустарей, превращая их хозяйства в товарные хозяйства (товарные операции становились решающим фактором их деятельности). Пытаясь приспособиться к новым обстоятельствам, мелкие производители, испытывая в связи с этим острую нужду в деньгах, быстро попадали в зависимость от торгового и ростовщического капитала. Поэтому насущной необходимостью являлась прежде всего кредитная кооперация как новый хозяйственный механизм, содействующий развитию товарноденежных отношений и защищающий мелкого производителя как от ростовщика, так и торговца товарами хозяйственного (производственного) назначения.

2. Возрастающее производство товаров, идущих на рынок, способствовало реальному разделению земледелия и промыслов и увеличению товарооборота в промыслах. Логика рыночных отношений требовала создания кооперативных объединений, артелей, обществ из числа мелких и средних производителей для вовлечения в товарооборот большего капитала, повышения эффективности производства и противостояния конкурирующим крупным товаропроизводителям (объединение усилий для

совместного сбыта продукции, приобретения сырья и материалов, введения технических усовершенствований). Потребность в увеличении производительности труда явилась еще одной причиной кооперативных образований.

3. Важным фактором стихийного кооперирования была необходимость защиты потребителя в условиях развивающихся рыночных отношений. Потребитель (из среды как рабочего класса, так и крестьянства), покупая на рынке товары первой необходимости, попадал в зависимость к торговому посреднику, против волея которого он вынужден был искать защиты, объединяясь в потребительские общества. Потребительская кооперация объективно противостояла спекуляции, ростовщичеству; давала возможность бедным и средним слоям населения приспособляться к развивавшимся экономическим, прежде всего рыночным отношениям.

Таким образом, кооперация не могла возникнуть в условиях натурального хозяйства, поэтому не случайно кооперативные организации стали появляться в России только в пореформенное время, когда ускоренными темпами стали развиваться товарноденежные отношения. В этих условиях кооперация являлась одним из способов, которым мелкие товаропроизводители и потребители вовлекались в систему рыночных капиталистических отношений, и одновременно – одной из форм защиты их интересов от эксплуатации всякого рода посредников – торговцев, перекупщиков, а также от крупных предпринимателей.

Однако российская кооперация, имея значительный исторический (западно-европейский) опыт и глубокие исторические (общинные) традиции, весьма благоприятные для кооперативной деятельности, могла укрепиться только тогда, когда для нее создаются необходимые социально-экономические предпосылки, рассмотренные ранее. Важно отметить, что процесс создания социально-экономических условий для развития кооперации в России шел неравномерно по регионам и длился несколько пореформенных десятилетий.

Зарождение российской кооперации исследователи связывают с образованием в

1865 г. в селе Рождественском Костромской области первого ссудо-сберегательного товарищества в России и первого общества потребителей в г. Риге. На начальном этапе становления кооперации в России огромную роль сыграло активное участие в нем части интеллигенции, которая видела в кооперативном движении ключ к решению общественных проблем того времени. Однако до конца века русская кооперация развивалась относительно медленными темпами. По мере углубления процесса развития капитализма, особенно аграрного, втягивавшего в систему товарно-денежных отношений огромные массы населения, натуральное, а затем и простое товарное производство все более вытеснялось товарно-капиталистическим. Широкое развитие рыночных процессов в стране вызвало к жизни за период с 1905 по 1915 гг. 30 тыс. новых кооперативов [2]. В начале XX в. кооперация стала занимать значительное место в народно-хозяйственной жизни страны, особенно в сельском хозяйстве.

Российская кооперация представляла собой неоднозначное социально-экономическое явление, и при всех общих чертах ее развитие в различных регионах империи значительно отличалось уровнем и характером деятельности кооперативных объединений. На Кубани развитие кооперативного движения также имело свои особенности и значительно отличалось от тех же процессов в Европейской части России. Чтобы выявить эти особенности и выяснить внутренние причины, способствовавшие возникновению и развитию кооперативного движения в Кубанской области, следует кратко рассмотреть географические и социально-экономические условия ее развития в пореформенный период.

Образованная указом императора Александра II от 8 февраля 1860 г. Кубанская область с центром в г. Екатеринодаре занимала территорию площадью свыше 81 тыс. кв. км., в ее состав вошли земли Правобережья Кубани, заселенные черноморскими и линейными казаками, и Закубанье с издавна проживающими здесь горскими народами. Территория Кубанского края представляла собой плодородные равнины и предгорья, удобные для сельского

хозяйства, чему способствовали и климатические условия.

Кубанская область в первые пореформенные годы была еще слабо заселена и освоена. Население в 1862 г. едва превышало 392 тыс. человек, из которых только 7,5 тыс. лиц невоинского сословия [3]. Основными отраслями хозяйства у населения области было земледелие и скотоводство. Экономика Кубанского края до 1880-х гг. была весьма отсталой. Несмотря на обилие богатых черноземов, земледелие играло второстепенную роль и велось экстенсивным способом. Естественно, урожайность зерна была невысокой (а по ведущей культуре – пшенице даже ниже, чем в губерниях Европейской России). Слабо были развиты промыслы, промышленность находилась в зачаточном состоянии, основным занятием являлось скотоводство. Таким образом, процесс развития капиталистических отношений в регионе существенно отставал от аналогичного в Центрально-Европейской России и, соответственно, объективные условия для широкого кооперирования населения области отсутствовали. Кооперативное движение на Кубани в первые пореформенные десятилетия практически не развивалось.

Ситуация резко изменилась в последней четверти XIX в. в связи с массовым притоком на Кубань крестьян центральных и южных губерний России. Интенсивному росту пришлого населения на Кубани способствовали реформа 1861 г. и окончание Кавказской войны (1864 г.). Широкие возможности для заселения Кубани переселенцами были определены рядом законов, особенно от 29 апреля 1868 г., разрешавшим лицам не воинского сословия селиться и приобретать недвижимую собственность на казачьих землях. Тысячи мелких производителей, ремесленников из давно заселенных и в экономическом смысле более развитых регионов страны, ощущая избыток населения и рабочей силы, уходили на Кубань. Опытных земледельцев и мастеровых людей здесь еще не доставало, много было незанятой земли, заработки – относительно велики, а жизнь дешевая. И, если в 1861 г. пришлых крестьян было на Кубани 5243 чел., что составляло 1,3 % всего населения области, то через 20 лет их число

возросло до 236,8 тыс.чел. или до 30 % населения края [4]. К 1890 г. численность иногородних поселенцев почти удвоилась, что существенным образом сказалось на сословном составе населения области. Казаки уже перестали составлять большинство населения. Общая численность всего населения области по переписи 1897 г. составляла 1918881 жителей [5]. Число иногородних на Кубани к 1900 г., по данным начальника области, достигло 800,9 тыс. чел. [6]. Большинство из переселенцев, которые приобретали усадебные участки, занимались земледелием на арендованной земле, торговлей и ремеслом. Те же, кто не имел оседлости, занимались промыслами, а чаще работали по найму. Таким образом, пришлое население превращалось в важную производительную силу края.

Приток иногородних резко ускорил развитие капиталистических отношений в крае, способствовал социально-экономической дифференциации населения области. Исходя из особенностей заселения Кубани, ее экономического и социального разнообразия дифференциация сельских производителей здесь отличалась от расслоения русской деревни Европейской России. В кубанских станицах среднезажиточный слой населения был довольно значительным и представлен главным образом казачеством. Основную часть бедноты составляло безземельное иногороднее крестьянство. Социальная дифференциация, хотя и менее интенсивно, происходила и в среде коренного казачьего населения Кубани. В 1897 г. казаки из 6637 семей вынуждены были в течение года работать в хозяйствах богатых односельчан. Среди горцев этот процесс шел медленно.

Немаловажным фактором быстрого капиталистического развития Кубани являлись слабость крепостнических пережитков и незначительный процент крупных помещичьих имений. (В конце века из 8,6 млн. дес. земельного фонда, значительную часть которого представляли наиболее плодородные в России черноземные степи, большая часть принадлежала казачеству – до 70 %, частные владельцы имели в своем распоряжении около 12 % земли, казна – 7,2 %, горцы – 7 %.) [7]. Тот факт, что остатки крепостничества в Предкавказье были

намного слабее, чем в центре страны, сказался на интенсивном развитии капитализма не только вширь, но и в глубину, что проявлялось в массовой аграрной колонизации незанятых земель, интенсивной эксплуатации природных богатств, строительстве железных дорог, создании различных отраслей промышленности и т. д.

Итак, экономический рост области в конце XIX в. шел довольно быстро. Интересы хозяйственной жизни населения края определялись сельскохозяйственным производством. Согласно данным переписи 1897 г. сельским хозяйством в области занималось 79 % населения, торговлей – 3,4 %, в промышленности было занято 8,3 % [8]. Развитие капиталистического земледелия оттеснило на второй план животноводство. Цены на землю начали стремительно расти. Развитие земледелия на Кубани вело не только к расширению посевной площади, но и к его специализации. Основной культурой в области стали зерновые, которые занимали в начале века до 97 % посевной площади [9]. Ведущей зерновой культурой являлась пшеница, на втором месте был ячмень. Помимо зерна на Кубани высевались лен, конопля, картофель, горчица, подсолнечник и табак. С развитием капиталистического земледелия основной рабочий скот в хозяйствах, вола, заменялся лошадьми, более подвижной тягловой силой. Большое значение в развитии аграрного капитализма в области играло все расширяющееся употребление сельскохозяйственных машин и усовершенствованных земледельческих орудий. К началу XX в. область стала крупнейшим поставщиком зерна и другой сельскохозяйственной продукции как на внутренний, так и на внешний рынки.

Важным фактором повышения товарности сельскохозяйственного производства явилось строительство железных дорог в области. Без них Кубань была оторвана от важнейших промышленных центров России и своих морских портов, а труднопроходимое бездорожье в пору распутицы сковывало товарное обращение. Эксплуатация железных дорог оказывала влияние и на развитие промышленности. Ведущее место на Кубани по объему продукции занимала промышленность по переработке сельско-

хозяйственного сырья. Такие подразделения, как мукомольная, маслособойная, пивоваренная, консервная, сыроваренная, сахарная, винокуренная и т.п., имели в 1897 г. 119 предприятий, на которых было занято 2250 рабочих [10]. На Кубани в рассматриваемый период развиваются и другие важные отрасли промышленности: цементная, нефтяная, машиностроительная.

Таким образом, в конце XIX – начале XX вв. в Кубанской области происходят значительные социально-экономические перемены, обусловленные быстро развивающимся капитализмом в аграрном секторе экономики. Идет существенный рост крестьянского населения, расширяется сельскохозяйственное производство и повышается его товарность, происходит социальная дифференциация населения. Развитие товарно-денежных отношений в сельском хозяйстве Кубани имело ту особенность, что оно происходило главным образом на почве мелкого казачьего и крестьянского землепользования. Главными производителями и поставщиками сельскохозяйственной продукции на рынок являлись хозяйства крестьянского типа. По своему имущественному положению, экономически они были значительно крепче таких же хозяйств наиболее развитых аграрных районов страны [11]. Однако, несмотря на это, на рубеже веков основная масса трудовых крестьянских и казачьих хозяйств, в руках которых находилась подавляющая часть посевных площадей и сельскохозяйственного скота, страдала от малоземелья, примитивной технологии сельскохозяйственного, недостаточного уровня технического оснащения земледелия. Стремительное развитие рыночных отношений и нарастание конкуренции со стороны сельской буржуазии создавали угрозу существованию мелкого трудового хозяйства. Мелкие и средние производители вынуждены были искать пути для укрепления своих позиций. Таким механизмом, позволяющим сохранить в условиях капиталистической концентрации мелкое крестьянское хозяйство, стала кооперация как социально-экономическая организация. Кооперация являлась таким средством, которое позволяло мелким и средним хозяевам пользоваться выгодами

крупного предприятия и сохранить преимущества мелкого сельскохозяйственного производства.

Таким образом, с бурным развитием рыночных отношений в начале века в области создавались и внутренние условия для кооперирования населения. Так как преобладающим в экономике Кубани был аграрный сектор, то и кооперативное движение более тесно связывалось с сельским хозяйством и с промыслами, зависящими от него. Возникнув как результат развития товарно-капиталистических отношений в городских центрах, кооперация постепенно проникала в сельскую местность, где уже к концу XIX в. ее численность и значение на территории Северного Кавказа стали намного весомее, чем в городах. В значительной степени это объясняется абсолютным преобладанием земледельческого населения над городским (основная часть населения Кубанской области (почти 90 %) проживала в сельской местности) и преимущественным развитием сельского хозяйства.

Началом зарождения кооперативного движения в области можно считать 1872 г., когда в г. Ейске было открыто первое общество потребителей. Однако в течение последующих 30 лет кооперативное движение развивалось слабо, о чем свидетельствует тот факт, что в 1904 г. в крае насчитывалось всего 8 обществ потребителей, 18 ссудо-сберегательных товариществ и 1 кредитное товарищество [12]. Незрелость кооперативного движения на Кубани во второй половине XIX в. объясняется причинами общего характера. Это, прежде всего, отсутствие объективных условий для широкого кооперирования населения: проникновение капиталистических отношений в аграрную сферу было еще не глубоким и крестьянское хозяйство в основной массе оставалось по-прежнему натуральным, что являлось тормозом к развитию новых экономических форм. Тормозящую роль играли и не информированность, низкий общий уровень культуры населения, отсутствие грамотных специалистов, нехватка теоретических знаний, навыков, опыта. Замедленность развития кооперации в не меньшей степени обуславливалась административно-правовой необеспеченностью кооперативного движения

в России в целом. Период становления кооперативов характеризовался их экономической слабостью и неустойчивостью, жесткой зависимостью от центральных и местных властей.

Переломный момент в развитии кооперации на Кубани наступил в начале века, что свойственно российскому

кооперативному движению в целом. В период со времени первой русской революции и до первой мировой войны организация новых кооперативов приняла массовый характер. По численности кооперативных организаций Кубань значительно выделялась на Северном Кавказе, о чем свидетельствуют данные таблицы [13].

Распределение кооперативных организаций на каждые 100 тыс. душ населения (на 1 января 1910 г.)

Губерния, область	Всего кооперативов	Приходится на 100 тыс. жителей
Кубанская	309	15,4
Ставропольская	66	7,8
Терская	37	3,3

Особенно высокими темпами в начале века развивалась кредитная кооперация в форме кредитных и ссудо-сберегательных товариществ. Темп роста других видов кооперативных объединений (обществ потребителей, сельскохозяйственных товариществ и обществ) в этот же период тоже несколько ускорился. И на 1 января 1913 г. на Кубани насчитывалось 228 кредитных и ссудо-сберегательных товариществ, 74 общества потребителей, 84 сельскохозяйственных товарищества и 15 сельскохозяйственных обществ [14]. Таким образом, в период, предшествующий мировой войне, на Кубани кредитная кооперация по своему развитию занимала ведущее место среди других видов кооперативов не только по количеству товариществ и численности членов в них, но и по широте и активности своей деятельности. Менее развиты были потребительские общества, сельскохозяйственные общества и товарищества.

В определении причин неразвитости потребительской кооперации, в отличие от кредитной, можно согласиться с А. В. Меркуловым, который считал, что «...потребность в дешевом кредите для крестьян была тогда, во всяком случае, более реальна, чем потребность в удешевлении продуктов. С другой стороны, ведение ссудо-сберегательного товарищества несравненно менее сложное дело, чем организация торгового предприятия» [15]. Кроме того, по отношению к потребительской кооперации слабо велась пропаганда и не оказывалось необходимой поддержки. В то время как

кредитной кооперации содействовали повсюду местные органы Управления по делам мелкого кредита, пропагандируя или даже «насаждая» кредитные товарищества.

Бурное развитие кредитной кооперации было подготовлено возрастанием экономической необходимости в кооперировании в связи с расширением и углублением товарно-денежных отношений, изменением экономической конъюнктуры (рост цен на сельхозпродукцию), а так же и многими факторами внешнего характера. Повлияла и первая русская революция, ускорившая рост сознательности и организованности трудящихся, что сказалось на заинтересованности населения в кооперации. Реализация аграрной реформы обострила потребность в кредите, в организации закупочно-сбытовых операций, во внедрении новых методов хозяйствования и тем самым способствовала росту кредитных кооперативов и открытию с 1908 г. в области сельскохозяйственных товариществ.

Особенностью развития кооперативного движения на Кубани явилось то, что, возникнув позднее, чем в Европейской части России, кубанская кредитная кооперация развивалась масштабнее и охватила значительную часть населения. Кредитные кооперативы Кубани, зародившись значительно позже (первое ссудо-сберегательное товарищество открылось в 1894 г.), быстро перегнали по темпам развития кооперативы России. Начиная с 1905 г. среднестатистическое кредитное товарищество в Кубанской области по числу кооперированных

членов стояло неизменно выше среднего кооператива по России. В 1909 г. число товариществ на Кубани возросло на 62 %, по России – только на 36 % [16]. Причиной такого «особенного» развития кредитной кооперации на Кубани, как считал А. Е. Кулыжный, являлся тот факт, что «...личная земельная собственность была естественной и укрепившейся здесь формой землевладения. Процессы раскрепощения от натуральных форм и перехода к денежному хозяйству происходили интенсивнее и быстрее; реформы и экономические новшества прививались лучше, а потому условия для производительного кредита являлись более подходящими» [17]. Другой особенностью являлась сама деятельность кредитной кооперации, направленная

главным образом на развитие аграрного сектора экономики. Кроме того, кредитные кооперативы области брали на себя функции по оказанию агрономической помощи населению края, что не свойственно было кооперативам других регионов страны.

Итак, на рубеже веков на Кубани создаются необходимые для развития кооперации социальные и экономические условия, вызванные развитием капитализма главным образом в аграрном секторе экономики. Наиболее успешное развитие кооперации (особенно кредитной) приходится на первое десятилетие XX в., когда развитие рынка в сельском хозяйстве шло наиболее быстрыми темпами, что еще раз служит доказательством рыночной природы кооперативных организаций.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Цит. по: Соколов Н. Н. Кооперативное движение в России (Цифры и факты). – Пг., 1918. – С. 5.
2. Фигуровская Н. К. Некоторые исторические уроки развития кооперации в России конца XIX начала XX века // Кооперация. Страницы истории. – М., 1993. – Вып. 3. – С. 7.
3. Прошлое и настоящее Кубани в курсе отечественной истории. – Ч. 1. – Краснодар, 1994. – С. 132.
4. Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г. / Под общ. ред. В. Н. Ратушняка. – Краснодар, 1996. – С. 337.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. 65. – Кубанская область. – СПб., 1905. – С. 3.
6. Отчет начальника Кубанской области за 1890 г. – Екатеринодар, 1901.
7. По страницам истории Кубани / Отв. ред. В. Н. Ратушняк. – Краснодар, 1993. – С. 108-109.
8. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. – Т. 65. – Кубанская область. – СПб., 1905. – С. 11.
9. Ратушняк В. Н. Сельскохозяйственное производство Северного Кавказа в конце XIX – начале XX века. (К проблеме развития аграрного капитализма). – Ростов н/Д., 1989. – С. 85.
10. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 г. – Краснодар, 1997. – С. 342.
11. Козлов А. И. На историческом повороте. – Ростов н/Д., 1977. – С. 47.
12. Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств. Год 1-й. – СПб., 1907. – С. 2-5.
13. Канчер Е.С. Рост и распространение кооперации на Кавказе // Оттиск из ж. «Кавказское хозяйство». – 1911. – № 14, 15. – С. 8.
14. Статистический сборник за 1913-1917 гг. // Труды центрального статистического управления. – Т. VII. – Вып. 2. – М., 1922. – С. 240-241.
15. Меркулов А. В. Исторический очерк потребительной кооперации в России. – М., 1919. – С. 37.
16. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК). – Ф. Р – 411. – Оп. 2. – Д. 344. – Л. 2.
17. Кулыжный А. Е. Краткий курс кредитной кооперации. – Ч. 1. Очерки по теории кооперативного сельскохозяйственного кредита. – М., 1918. – С. 31.

Рецензенты: Багмет М. О., д.і.н., проф.;
Колісниченко А. І., д.і.н., проф.

© Сидоренко Т. Н., 2014

Дата надходження статті до редколегії 21.01.2014 р.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ЮЖНОРОССИЙСКОЙ ОКРАИНЫ в конце XIX – начале XX вв. (НА МАТЕРИАЛАХ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА)

Проанализировано процессы социально-экономического развития Северного Кавказа в конце XIX – начале XX вв. В ходе анализа выявлено общие и особенные черты развития собственно Российской империи и одной из ее южных окраин – Северного Кавказа. Характерной чертой развития региона в исследуемое время было сочетание традиционализма и модернизационных перемен, вызванных влиянием российского капитализма.

Ключевые слова: Северный Кавказ, крестьянство, казачество, горцы, модернизация.

Проаналізовано процеси соціально-економічного розвитку Північного Кавказу наприкінці XIX – на початку XX ст. У ході аналізу виявлено загальні та особливі риси розвитку власне Російської імперії і однієї з її південних околиць – Північного Кавказу. Характерною рисою розвитку регіону в досліджуваний час було поєднання традиціоналізму та модернізаційних змін, викликаних впливом російського капіталізму.

Ключові слова: Північний Кавказ, селянство, козацтво, горяни, модернізація

The article analyses the processes of socio-economic development of the Northern Caucasus in the late 19th and early 20th centuries. The analysis identified General and specific features of the Russian Empire and one of its southern suburbs to the North Caucasus. A characteristic feature of the region's development was analyzed in combination of traditionalism and modernization changes caused by the influence of Russian capitalism. The economic profile of the region was quite diverse: from handicraft and primitive agriculture to farm farming and nascent industry. Despite the ethnic and social diversity of the population of the region, while maintaining the potential energy of the conflict, here for the long years of cohabitation of different ethnic groups and social groups developed the algorithm for the conservation of interaction and interpenetration of economic-cultural traditions. The local population is always knew the price of conflict, therefore retained the possibility of peace traditions of conflict resolution. All these factors have played a stabilizing role in the North Caucasus and create conditions of its active integration into the capitalist forms of management.

Keywords: North Caucasus, peasants, Cossacks, Highlanders, modernization.

Северный Кавказ всегда являлся сложным в социально-экономическом отношении регионом. Здесь компактно проживают представители более сорока этнических общностей, которые имеют давние исторические связи между собой и остальной Россией, сохраняя при этом собственную исключительность. Развитие северокавказского региона определялось включенностью его составляющих в общероссийское политическое, правовое, экономическое и социокультурное пространство. Поэтому политическая ситуация в регионе всегда зависела от внутренних процессов в самой России.

Северокавказское общество при всей его пестроте к началу XX века было более созревшим в понимании преимуществ социального компромисса в отличие от центральной России, где классовая борьба определяла форму общественных взаимоотношений. Этому содействовала долгая история взаимного сосуществования разных социальных и этнических образований. Здесь имелись предпосылки для проявления рационального мироощущения, а значит и формирования гражданского общества. Долгий опыт совместного проживания сформировал особый тип общественного сознания у народов Северного Кавказа.

Необходимость проживания рядом различных этносов, тейпов, классов, сословий диктовала необходимость поиска компромисса, хозяйственного взаимодействия. Она же приводила к формированию этнокультурного взаимодействия при наличии постоянно существующей потенциальной опасности конфликта. Сосуществование рядом с «другим» было провокационным компонентом для региона всегда. Относительно стабильное функционирование северокавказского сообщества во многом обеспечивалось также активной ролью правительственной политики. Однако кризисные времена российской государственной власти приводили к дестабилизации в регионе.

В начале XX века под влиянием процессов модернизации и системного кризиса в России, произошло изменение внутренней структуры общества южной аграрной окраины страны. Общинное и помещичье хозяйство не было здесь преобладающим, поэтому регион «вписывался» в меняющийся облик экономики страны достаточно органично. Обретение новых черт общественной дифференциации в период капитализации региона было связано с повышением роли иногороднего населения (крестьяне и другие категории населения, переселившиеся на юг после отмены крепостного права и не получившие земельных наделов), рабочего класса, интеллигенции, неславянских этнических групп, некоторой утратой позиций дворянством и казачеством. Постоянный приток людей на благодатные земли юга страны приводил к уменьшению удельного веса ранее преобладающего здесь казачества. Но оно продолжало играть ведущую роль в осуществлении российской политики в регионе. Традиционное значение политической роли, форм ведения хозяйства, культуры, быта казаков оставались определяющими в системе общественных отношений. К тому же, в условиях войн начала XX века и усиливающегося системного кризиса в стране выросла роль и значение военных структур, в том числе и казачества.

Кризис системы общинного землевладения в стране затронул и казачью общину. Естественный прирост казачьего населения и сохранение почти в неизменном количестве

общинной земли привели к резкому сокращению размеров паев, что влияло на доходы хозяйств и качество снаряжения и службы. Капитализация экономики, ослабление хозяйственных позиций казачества, заработка на стороне, отхожий промысел, постоянное отвлечение мужского населения от хозяйства усиливали процесс дифференциации в казачьей среде. Это наносило ущерб её монолитности, рождало оппозиционные политические настроения.

Дифференциация крестьянской, в том числе и казачьей среды в начале XX века была очевидной. Соотношение различных слоёв указанных сословий на Северном Кавказе было следующим: крестьян-бедняков – 39,3 %, середняков – 45,6 %, зажиточных 15,1 %. Среди казаков оно составляло соответственно – 24,6 %, 51,6 %, 23,8 %. Из 50 губерний европейской части России только у казаков Кубанской области и крестьян Ставропольской губернии был самый высокий процент зажиточных слоёв – до 47 % [1]. Процесс дифференциации казачества шел медленнее, чем у крестьян и иногороднего населения. Преобладание середняцкого элемента в казачьей среде в сравнении со среднероссийскими показателями говорит о большей стабильности их социально-классовых отношений даже в условиях капитализации.

Под влиянием реформ 60-70 гг. XIX в. развитие земледелия у казаков, в капиталистических экономиках и фермерских хозяйствах, скотоводства и других отраслей сельскохозяйственного производства быстро приобретало товарный характер. По темпам роста производства озимой пшеницы в период с 1906 по 1912 годы регион был впереди остальных в России. В 1912 году ее производство составляло 30,8 % от общероссийского сбора [2]. В Терской области до 1914 года свыше 50 % вывозимых товаров (хлеб, шерсть, лес, рыба, вино, нефтепродукты) приходилось на казачьи станицы [3].

Уровень зажиточных и средних хозяйств на Тереке был заметно ниже, чем в степных районах Кубанской области. Анализ военно-конских переписей позволяет сделать вывод об уровне дифференциации терского казачества. Количество средних хозяйств

составляло 36,7 %, зажиточных – 31,8 %, беднейших – 29,7 % [4]. Кроме того, среди терских казаков был распространен отхожий промысел, не известный в степных районах Кубани.

Процесс мобилизации земли от феодальных к капиталистическим слоям, независимо от сословной принадлежности, проходил интенсивно. Если по России сокращение дворянского землевладения за 28 лет (1877-1905 гг.) составило 27 %, то, к примеру, в Ставропольской губернии за 24 года (1881-1905 гг.) – 72,7 % [5]. Конечно, при этом необходимо учитывать и меньшее количество помещичьих хозяйств в Предкавказье в отличие от других районов России. Здесь определяющую роль в экономике сельского хозяйства играли землевладельцы новой формации.

К началу XX века Северный Кавказ стал крупным регионом товарного земледелия. Здесь сложился новый тип капиталистического зернового хозяйства с использованием наемного труда и сельскохозяйственной техники. Процесс разрушения общины коренных крестьян, поселившихся здесь до реформ 60-70 годов XIX века, также усилил середняцкую прослойку в ней. К 1917 году бедняки составляли 29,9 %, середняки – 53,8 %, зажиточные и кулаки – 16,3 % населения региона [6]. Преобладающее большинство их были собственниками буржуазного типа. Кроме того, середняцкие хозяйства региона отличались более высокой зажиточностью, чем в среднем по России.

Коренные крестьяне Северного Кавказа, большая часть которых проживала на Ставрополье, а также в Кубано-Черноморском районе, успешно были втянуты в процессы рыночной модернизации. Накануне Первой мировой войны многолошадными были более половины хозяйств Ставропольской губернии. Они арендовали немало земель в предпринимательских целях и нанимали сельских рабочих (как правило, со стороны). Обеспеченность инвентарем в таких хозяйствах была высокой. На Кубани их количество доходило до 65 %, и хотя это было несколько ниже, чем в казачьей общине, очевидно, что зажиточные хозяйства коренных крестьян успешно перестроились в ходе буржуазных реформ и были неплохо обеспечены [7].

Несмотря на это, наделов коренных крестьян не хватало для конкуренции с казачьим товарным хозяйством, даже при сложении паев, практиковавшемся в крупных семьях. Существовавшие диспропорции в земельном обеспечении казаков и крестьян служили источником постоянного недовольства последних и усиливали межсословную и межэтническую напряженность в регионе. Имущественное положение любой категории крестьян практически определялось системой сословного землевладения. Однако, капитализация, затронувшая аграрные отношения на Северном Кавказе и приведшая к глубокой дифференциации всех сословий, добавила к межсословным социальные и, в частности, классовые, противоречия, которые зачастую оказывались наиболее сильными.

У коренных крестьян и казачества преобладающим было середняцкое хозяйство, у иногородних – бедняцкое. Иногородние жили на войсковой территории. Они были домовладельцами, выплачивая высокую посаженую плату за ту землю, на которой стоял дом, либо квартирантами, либо временно – в качестве пришлых рабочих-батраков. Эта категория крестьянства принадлежала к беднейшим слоям северокавказского общества. Положение иногородних в начале XX века было весьма сложным. Если среди коренных ставропольских крестьян безземельными считались около 5 %, то среди хозяйств иногородних безземельными были 90 % [8]. На Кубани 33,3 % иногородних не имели земли и возможности её арендовать, жили за счет случайных заработков, батрачили в помещичьих экономиях и в хозяйствах кулаков [9].

На Кубани проживало 1,1 млн. человек иногородних, на Тереке – 326 тысяч, на Ставрополье 143 тысячи [10]. Иногородние оказывались вне привычных структурообразующих связей, вне привычной системы занятий, характерных для региона – несения военной службы и владение землей. Это усиливало противостояние в регионе. Единого решения земельного вопроса здесь быть не могло. Для иногородних оно состояло в ликвидации существующих форм землевладения, что для казачества означало

бы полную ликвидацию основ казачьей сословной организации. В этом крылась причина столь ревностного охранения казачеством войсковой земельной собственности от посягательств иногородних, для которых решение земельного вопроса могло произойти только за счет казачьих земель. К 1917 году активность иногородних с их требованиями пересмотра вопроса земельной собственности стала достаточно высокой. Имели место попытки самовольных распашек казачьей земли иногородними.

Многообразную социальную структуру Северного Кавказа дополняли «инородцы». Так называли ногайцев, калмыков и туркмен, которые вели преимущественно кочевой образ жизни. К концу XIX – началу XX вв. кочующее население Ставропольской губернии составляло 36 %. Душевые наделы «инородцев» были немалые. Так, в Ачикулакском приставстве у ногайцев и туркмен на мужскую душу в среднем приходилось от 26 до 80 десятин земли. У калмыков Большедербетовского улуса размеры земельных участков доходили до 100 десятин. Это объяснялось несением калмыками военной службы, в то время как туркмены и ногайцы платили денежный налог в казну взамен исполнения воинской обязанности [11]. Земли, занимаемые «инородцами», ничего не приносили в казну, кроме налога за воинскую службу и «перевозок» провианта, а также содержания пяти почтовых станций [12].

Кочевые народности Северного Кавказа постепенно оседали на земле, хотя преобладающим всегда оставалось скотоводство. В социальной структуре ногайцев, туркмен, калмыков превалировали беднейшие группы, незначительным было количество середняков, а номадов, владеющих основной массой скота, было и того меньше.

Несколько раз правительство предпринимало попытки внедрения оседлого образа жизни у иногородцев, изменения системы землепользования у ногайцев, калмыков и туркмен, но ожидаемых последствий они не имели. Земля составляла для иногородцев основу сохранения традиционных форм хозяйствования – скотоводства, а также экономическую защиту в условиях сложной системы аграрных отношений на Северном

Кавказе. Большая часть свободной земли сдавалась в аренду крестьянам. Поэтому аграрный вопрос был «камнем преткновения» в отношениях иногородцев с крестьянами, проживающими в прилегающих к «инородческим» уездах. В среднем, по всем четырем волостям – Калмыцкой, Летне-Туркменской, Зимне-Туркменской, Ногайской, относящимся к Медвеженскому, Благодарненскому, Святокрестовскому уездам, обеспечение землей составило 40-50 десятин на мужскую душу, в то время как землеобеспечение крестьян прилегающих уездов не превышало восьми десятин на душу [13]. Кризис аграрных отношений повлек за собой усиление межсословной, межэтнической и межклассовой вражды и был отражением системного кризиса в стране.

Своеобразно протекал процесс рыночной модернизации у горцев Кубани и, особенно, Терека. Здесь не было крупных капиталистических хозяйств, работающих на рынок, но последний всегда влиял на хозяйство и поведение горцев. Этому содействовали включенность в Российское экономическое пространство, связи с сородичами за рубежом, минимальные возможности заработка, а также динамичность горского населения. Несмотря на ярко выраженный аграрный консерватизм, дифференциация у горских народов становилась фактом и усиливала процессы противостояния в регионе. Реальная ситуация в горском ауле к началу 1917 года представляла собою следующую картину: около 20 % сельской буржуазии Осетии сосредоточило в своих руках более 50,5 % пахотных земель, 11,4 % хозяев были безземельными. В руках 8,6 % зажиточных хозяев в Чечне была сосредоточена не только значительная часть земельной собственности, но и 34 % тягловой силы [14]. В Дагестане 87 % крестьянских хозяйств либо не имели пахотной земли, либо имели её в количестве до 1 десятины на двор. В Балкарии 30 % хозяйств не имели пахотной земли [15]. В подобном положении находились все горские народы.

Соседство горцев с казачеством усиливало напряжение в решении споров о земле. Терское казачество имело по данным сельскохозяйственной переписи 1916 и

1917 гг. в среднем на двор 35 десятин земли, в том числе 22 десятины удобной, в то время как плоскостные чеченцы на одно хозяйство в Веденском округе имели 8,95 десятин и 9,8 десятин в Грозненском округе. При этом на пашни у горцев приходилось по четыре десятины на плоскости на одно хозяйство и до двух десятин в горной полосе. Распределение земель между селениями было крайне неравномерным. В нагорной полосе хлебопашество не могло развиваться в силу топографических условий: каких-либо сплошных пространств для запашки не имелось, пашни были разбросаны клочками по полянам, скатам и горным площадкам. У ингушей на душу населения приходилось 0,2 десятины, в то время как в Кизлярском округе у казачьего населения имелось по 81,2 десятины в среднем на один двор [16]. Терское казачье войско продолжало политику экономического покорения края путем скупки частновладельческих земель. Кроме того, если казачество, даже бедное, было под защитой общины, социальной замкнутости, корпоративных интересов, то горцы, как, впрочем, и иногородние, испытывали на себе давление слишком многих административных инстанций, что усиливало остроту классовых противоречий. Всеми народами Терека управляла казачья старшина. Горцы находились в полном политическом подчинении у казачьего сословия и так же, как и иногородние, обязаны были подчиняться распоряжениям станичных атаманов. Так, наказной атаман Терского казачьего войска был, вместе с тем, и начальником Терской области, и командующим войсками края. Так было узаконено неравенство казаков и горцев. Неравенство статусов не могло не сказаться на взаимодействии народов, на возникновении у них негативных стереотипов.

Кризис аграрных отношений повлек за собой усиление межсословной, межэтнической и межклассовой вражды. Она получала развитие не в ходе политической борьбы, а в стремлении субъектов к хозяйственному самоутверждению. В требованиях масс проявлялась определенная автономность «социального» аспекта от «политического».

В условиях модернизационных процессов промышленное развитие Северного Кавказа

не играло определяющей роли в экономической структуре аграрного региона. Но в конце XIX – начале XX вв. у южной окраины страны начал формироваться новый индустриальный облик, что создавало предпосылки для появления новых социальных структур. Пролетариат Северного Кавказа представлял собою чрезвычайно пестрый конгломерат с переходными типами от пролетарских к непролетарским элементам. Это позволяет несколько скептически отнестись к выводам о монолитном политическом единстве рабочего класса и его лидирующей роли в политической жизни региона к февралю 1917 года. К примеру, на Ставрополье за 1914-1916 годы было зафиксировано лишь два случая массовых выступлений рабочих, носивших экономический характер [17]. Оба конфликта окончились безрезультатно для рабочих. Помощник начальника Терского областного жандармского управления по городу Ставрополю констатировал в 1916г.: «Революционные партии... агитационной работы среди рабочих... не ведут» [18].

Неоднородным, специфическим был состав буржуазии на Северном Кавказе. Несмотря на наличие развивающейся промышленности, преобладающей была сельская буржуазия. Она составляла 86,6 % всего буржуазного состава населения региона [19]. Причем, удельный вес этой категории населения был выше общероссийского.

Характеристика социальной структуры населения Северного Кавказа была бы неполной без оценки места и роли интеллигенции региона. Она сформировалась на Кубани и Ставрополье как новая социально-профессиональная общность в конце XIX – начале XX вв. вследствие модернизационных процессов. С началом формирования нового индустриального района с развивающейся тяжелой промышленностью, железнодорожным строительством, банками, торговлей, средствами связи, сферой услуг, появилась необходимость в новых профессиях: инженеров, банковских служащих, торговцев и других. Быстрыми темпами росла численность работников умственного труда, занятых в образовании, здравоохранении, материальном производстве. Меньшим количеством были представлены

юристы, служащие кредитных учреждений, ученые и художественная интеллигенция.

Разговор об интеллигенции Северного Кавказа нельзя вести без учета роли национальной интеллигенции, зарождение которой связано с проникновением сюда русской культуры, школ на русском языке, делопроизводства, медицинского обслуживания и т.д. Однако было и другая интеллигенция, тяготеющая к исламской культуре Восточного Кавказа. Это были деятели горских судов, аульской администрации, священнослужители, учителя из местных народов. В Дагестане, к примеру, мусульманская грамотность составляла 22 % и Дагестан в мусульманском мире называли «Библиотечной державой» [20].

Таким образом, состав интеллигенции на Северном Кавказе был чрезвычайно пестрым и в этническом, и в социальном плане. Её численность в начале XX в. составляла в Кубанской области – 7 тысяч человек, в Ставропольской губернии – 3 тысячи человек, по Терской области данных не обнаружено [21]. Условия труда и быта значительной части интеллигенции не соответствовали ее роли в обществе. Отличия в социальном статусе, степени самоорганизации, возможности самореализации были значительными по сравнению с положением интеллигенции в центральных губерниях, где модернизация оказала большее влияние на рост количества интеллигенции и её роли в обществе.

Военное и предреволюционное время принесло новую волну маргинализации общества. Источниками формирования маргинальной среды стали действующая армия, дезертиры, беженцы, мигранты. Пограничное, структурно неопределенное состояние субъектов вследствие вынужденного выпадения из привычной социальной среды и неспособность обрести адекватное положение имели место в России и ранее, в ходе реформационного процесса второй половины XIX в., процессов урбанизации и модернизации. Первая мировая война, столь неуспешная для России, вырвала из привычной среды миллионы людей и содержательно не удовлетворяла их в их новых функциях. Это массовое явление отражало сложность обстановки, колебания

воюющих, усталость от войны. И хотя регион не был затронут непосредственно военными действиями, подвижность дезертирующей массы, особенно в 1917 году, привела к появлению последней в городах и населенных пунктах Северного Кавказа.

Однако маргинализации северокавказского общества противодействовали особенности его этносоциальной структуры. Традиции, нормы права казачества, горцев, инородцев делали эти структуры закрытыми для проникновения маргинальной психологии. Тем не менее, сложная система социальных отношений на Северном Кавказе в годы войн и революций вбирала в себя и маргинальный аспект, потенциально способный изменить конфигурацию общества.

Первая революция подтвердила отсутствие внутренних предпосылок для появления на Северном Кавказе радикальных политических организаций. Регион проявил себя достаточно законопослушно. Если и возникали некоторые беспорядки, то население реагировало на них крайне отрицательно. Так, жителями г. Ставрополя было направлено письмо городскому голове с призывом собрать экстренное заседание Думы для выработки «надлежащих мер, могущих гарантировать безопасность граждан» [22].

Интересы преобладающего большинства политически активных граждан региона были сосредоточены на эсеровской партии и легальной работе в Думе. Большевизм был привнесен извне высланными под надзор полиции из крупных российских городов членами РСДРП, но так и не получил здесь серьезной поддержки.

Первая мировая война, углубившая кризис российской власти и общества, усилила процессы поляризации по классовому признаку. А это вело к росту политической активности, возникновению оппозиционных настроений, структурированию политических целей различных общественных групп, усилению регионального политического процесса.

В центральных районах России социально-политическая поляризация общества происходила быстрее. Это было связано с более низким уровнем жизни, нежели на Северном Кавказе, а также разрывом связей

всех форм власти с народом, устойчивым противостоянием «верхов» и «низов», что вело от аномии (уклонению от социально-признанных функций) к конфликту. Такое положение рождало деструктивность партийно-политических отношений, на которых сказывался ещё и негативный тип российской политической культуры, фактически не знавшей компромиссов как способа решения конфликтов и противоречий. В этих условиях стремительность революционного процесса вела к опасности развала общества и всеобщей анархии. Для народов Северного Кавказа, хорошо знавших цену компромиссам, такое положение вещей становилось мощной провокацией.

Следовая реакция провинции, особенно такой как Северный Кавказ, на события в Центре, имела место во все времена. Она всегда являлась проверкой адекватности политики государственной власти. На Северном Кавказе дисбаланс социальных и политических сил действует с наибольшим проявлением социальной активности. Она генетически обусловлена тем составом населения, который формировался здесь на протяжении длительного времени, а так же уровнем экономического развития региона. Эта особенность повлияла на явное своеобразие протекания здесь общероссийских процессов. Если центральные районы России «раскачивались» революцией относительно быстро, то на Северном Кавказе с его более капитализированной системой хозяйствования

и вытекающим из этого иным уровнем общественного сознания, эти процессы шли медленнее. Однако с их развитием формы проявления гражданского конфликта в этой провинции оказались обостреннее. Частью дезинтеграционных процессов, охвативших Россию в годы системного кризиса, была актуализация на Северном Кавказе этнических и социальных конфликтов. Полиэтничность и поликонфессиональность в условиях системного кризиса начали оборачиваться расколом северокавказского общества. При этом в регионе имелись и собственные предпосылки, подталкивающие его к гражданскому противостоянию, важнейшим из которых был земельный вопрос. Его острота усиливалась по мере развития капитализации экономики региона и в связи с мощными миграционными потоками, направляющимися на юг. Всё это при наличии оружия у казаков и горцев, разрастании сепаратистских настроений, межэтнической и внутриэтнической розни, грозило вылиться в мощное военное противостояние. В условиях кризиса северокавказское общество переходит в состояние этнического и социального конфликта, корнем которого является «коллективное бессознательное», некогда сформированное у народов в условиях этнопатернализма. Потенциальная энергия этого конфликта столь велика, что действует намного дольше и разрушительнее, чем на собственно российской территории.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Козлов А. И. Некоторые вопросы общественно-экономического развития и социального состава Дона и Северного Кавказа накануне Октября // Социально-экономическая структура населения Дона и Северного Кавказа. Ростов-на-Дону, РГУ, 1984. – С. 8.
2. Прегер Р. И. Производство главнейших хлебов в России за двадцатилетие (1888-1912). – П., 1915. – С. 14.
3. Терский календарь на 1910 год. – Владикавказ, 1910. – С. 476.
4. Трут В. П. Казачий излом. – Ростов-на-Дону, «Гефест», 1997. – С. 37.
5. Обзор Ставропольской губернии за 1905 год. – Ставрополь, 1905. – С. 6.
6. Цаголов Т. Край беспросветной нужды. Заметки о нагорной полосе Терской области. – Владикавказ, 1912. – С. 254.
7. Козлов А. И. Указ. соч. С. 21.
8. Трехбратов Б. А., Шебзухова Т. А. Крестьянство Северного Кавказа в условиях рыночной модернизации России // Северный Кавказ: Геополитика, история, культура. Материалы Всероссийской научной конференции. Ставрополь, 11-14 сентября 2001г. – Москва-Ставрополь, 2001. – С. 46.
9. Край наш Ставрополье (Очерки истории края). – Ставрополь, 2000. – С. 213.
10. Карпов В. Ф. К вопросу о численности, концентрации и размещении рабочего класса на Дону и Северном Кавказе в 1917г. // Социально-экономическая структура населения Дона и Северного Кавказа. – Ростов-на-Дону, РГУ, 1984. – С. 35.
11. Терский сборник. – Вып. 5. – Владикавказ, 1903. – С. 105.

12. Государственный архив Ставропольского края (далее – ГАСК), ф. 102, оп. 1, д. 534, л. 7.
13. ГАСК, ф. 102, оп. 1, д. 812, л. 157.
14. Съезды народов Терека. 1918г. – Орджоникидзе, 1978. – Т. 2. – С. 216-237.
15. ГАСК, ф. Р-65, оп. 1, д. 10, л. 54.
16. Российский государственный архив социально-политической истории (далее – РГАСПИ), ф. 4, оп. 1, д. 61а, л. 5.
17. История народов Северного Кавказа. Конец ХУ111в. – 1917г. (отв. ред. ак. А.Л. Нарочицкий). – М. : Наука, 1988. – С. 546.
18. Северокавказский край. – 1914. – № 915, 917, 921.
19. ГАСК, ф. 1008, оп. 1, д. 316, л. 20.
20. ГАСК, ф. 1390, оп. 1, д. 6, л. 21.
21. ГАСК, ф. 96, оп. 2, д. 1707, л. 1.
22. ГАСК, ф. 1919, оп. 1, д. 6, л. 8.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., проф.;
Колісніченко А. І., д.і.н., проф.

© Суханова Н. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.01.2014 р.

WPŁYW SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ NA ROZWÓJ CZĘSTOCHOWY, w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX, który dokonał się w Imperium Rosyjskim po reformach 60-70 lat XIX wieku

Specyfiką częstochowskiej społeczności żydowskiej był jej znaczny udział w procesie rozwoju miasta; zaznaczył się on szczególnie w inicjacji i rozbudowie wielu dziedzin rzemiosła i produkcji przemysłowej. Przeobrażenia społeczno-kulturalne u schyłku XIX wieku spowodowały zmiany w strukturze społeczeństwa żydowskiego w Częstochowie. Tuż obok kramarzy i rzemieślników, w zbiorowości żydowskiej, pojawili się fabrykanci i proletariusze, tworzyły się żydowskie środowiska robotnicze. Żydzi częstochowianie byli przedsiębiorcami – właścicielami największych istniejących podówczas fabryk, robotnikami, rzemieślnikami, sklepikarzami, założycielami drukarni, wydawcami czasopism, dziennikarzami, architektami, malarzami czy złotnikami, działaczami społecznymi, organizatorami życia kulturalnego, w końcu filantropami. Można z całą pewnością stwierdzić, że bez udziału Żydów, Częstochowa przełomu XIX i XX wieku, pod każdym względem: kulturalnym, politycznym a także gospodarczym, byłaby znacznie uboższa a jej rozwój nie byłby tak dynamiczny.

Słowa kluczowe: Żydzi, Częstochowa, rozwój gospodarczy.

Специфікою ченстоховської єврейської спільноти була її активна участь у процесі розвитку міста; проявлялася вона зокрема в започаткуванні і розбудові багатьох видів ремесел і промислової продукції. Суспільно-культурні перетворення на схилі XIX століття обумовили зміни в структурі єврейської спільноти в Ченстохові. Тут поруч з крамарями і ремісниками, в єврейській общині, появилися фабриканти і пролетарії, формувалося єврейське робітниче середовище. Ченстоховські євреї були підприємливими – власниками найбільших тогочасних фабрик, робітниками, ремісниками, торгівцями, власниками друкарень, видавцями часописів, журналістами, архітекторами, митцями і золотих справ майстрами, громадськими діячами, культурпрацівниками та філантропами.

Ключові слова: євреї, Ченстохова, господарський розвиток.

The Jewish community in Częstochowa contributed to the process of city's development, especially in such areas as initiation and expansion of craft and industry. Cultural and social transformations in the late 19th century resulted in structural changes of the Jewish society in Częstochowa. Jews started to have different jobs than before. Jewish entrepreneurs and proletarians appeared alongside artisans and vendors. Jews from Częstochowa were owners of the biggest factories in the city, laborers, artisans, storekeepers, founders of the printing companies, publishers, journalists, architects, painters, goldsmiths, social activists, creators of cultural life and philanthropists. With no doubt, if it hadn't been for Jews, Częstochowa at the turn of 20th century wouldn't have accomplished that much in political, cultural and economic sectors. The development of the city wouldn't have been so dynamic, either.

Keywords: Jews, Częstochowa, economic development.

Częstochowa na przełomie XIX i XX wieku to obok Warszawy i Łodzi, trzeci ośrodek przemysłowy na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim¹. Wśród historyków lokalnych

istnieje przekonanie, że w tym czasie rozwój

sosnowiecko-częstochowskim, trzecim pod względem uprzemysłowienia po okręgu warszawskim i łódzkim, zob. A. Adamski Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski, Częstochowa 1994, F. Sobalski, Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900, „Studia i materiały z dziejów Śląska”, t.XI, 1971

¹ Miasto wchodziło w skład tzw. sosnowieckiego okręgu przemysłowego, nazywanego później okręgiem

miasta był szczególnie dynamiczny. Zgodnie z logiką tego myślenia istotnym ilościowo i jakościowo czynnikiem generującym dynamikę rozwoju miasta miał być żywioł społeczności żydowskiej. Istnieje przekonanie, że warsztaty, manufaktury i fabryki prowadzone przez Żydów produkował towary, na które było zapotrzebowanie w całym Imperium, a nawet na świecie i w ilościach które stawiały Częstochowę w rzędzie miast potęg przemysłowych Imperium.

Czy rzeczywiście w/w wspomnianym okresie Częstochowa rozwijała się dynamicznie? Jeśli tak, to, co zdecydowało o tym rozwoju i na koniec: jaki był rzeczywisty wpływ społeczności żydowskiej na ów rozwój? To pytania, na które autor artykułu chciałby dać przynajmniej częściowe odpowiedzi.

Kwestie, zasygnalizowane w tytule niniejszego szkicu, mają wymiar regionalny, czy też lokalny, ograniczony tylko do jednego segmentu (gospodarczego) życia społecznego. Niemniej jednak, rekonstrukcja dziejów wymienionej w nim grupy etnicznej nie może nie brać pod uwagę takich czynników jak: utraty przez Polskę niepodległości i znalezienie się Częstochowy w orbicie wpływów Imperium Romanowów, co oznaczało, iż losy Częstochowy wpisywały się w losy Rosji XIX wieku. Wiek XIX pod względem społecznym i politycznym był w dużej części Europy właściwie realizacją haseł rewolucji francuskiej z XVIII wieku, która w skali powszechnej wyzwoliła m.in. ducha przedsiębiorczości. Nowoczesny przemysł, finanse i handel wyrosły na tej właśnie glebie. Zmiany, które w związku z tym zachodziły w świadomości ówczesnych społeczeństw na obszarze Europy musiały, wcześniej czy później, dotrzeć także do Rosji i znajdującej się na jej terenie Częstochowy.

Analizując przyczyny dynamicznego rozwoju miasta często podkreśla się to, że Częstochowa miała świetne położenie², świetne warunki naturalne (obfitość wody, obecność na miejscu dobrych i tanich materiałów budowlanych takich jak kamień wapienny, glina na cegłę), bliskość kopalń węgla na Śląsku, obecność w okolicy rud żelaza. Dodatkowym

impulsem rozwoju mieli być pątnicy przybywający do Częstochowy³. Istnieje też proste przekonanie, iż rozwojowi miasta sprzyjało dogodne położenie na szlaku komunikacyjnym kolei Warszawsko-Wiedeńskiej. Czy właśnie to zdecydowało o wręcz, jak twierdzono, amerykańskim tempie rozwoju miasta? Z pewnością były to czynniki sprzyjające takiemu rozwojowi. Nie możemy jednak zapominać, że wszystkie swoje walory lokalizacyjne, a także klasztor Jasnogórski posiadała Częstochowa pozostając w pierwsze połowie XIX wieku małym miasteczkiem bez większych szans na gospodarczy cud. O przecenianiu znaczenia położenia przy trasie kolejowej⁴ może świadczyć fakt, że przez 30 lat po jej wybudowaniu nie powstała w mieście żadna większa fabryka. W sprawozdaniu z 28 września 1865 roku magistrat Miasta Częstochowy stwierdził: „Fabryk posługujących się machinami parowymi oraz fabryk i zakładów, w których pracowałyby więcej jak 16 robotników w mieście Częstochowa nie ma”⁵. W tym czasie w Częstochowie istniały małe zakłady typu manufakturowego zatrudniające ledwie po kilku robotników. W mieście znajdowały się jedynie 3 wapienniki, dwa młyny, browar, cegielnia, wytwórnia mydła i świec, a także wyrobów blaszanych, które zatrudniały łącznie 24 robotników najemnych.⁶ Istotne było jednak to, iż nie posiadając przemysłu, Częstochowa stała rzemiosłem i handlem. W mieście zarejestrowanych było (do celów podatkowych) prawie 1100 podmiotów, tj. rzemieślników, kramarzy, handlarzy i innych⁷. Tak więc, mimo braku przemysłu Częstochowa nie miała wcale tak złego punktu startowego, jednak, aby miasto mogło dokonać gospodarczego skoku potrzebny był dodatkowy impuls. Tym impulsem były zmiany, które zaszły w Imperium Rosyjskim.

³Klasztor Jasnogórski ze słynącym cudami obrazem Matki Boskiej Częstochowskiej (Czarnej Madonny) to centrum religijnego życia Polaków ich katolickości i polskości na przestrzeni wielu wieków

⁴Częstochowa jako jedna z pierwszych bo już w 1847 roku uzyskała połączenie kolejowe w ramach kolei warszawsko-wiedeńskiej

⁵APCz, MagCz 1608

⁶Zob. S.Krakowski, A.Czarnota, Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych, Katowice 1964

⁷APCz, MagCz 1608

⁷ tamże

²od Kongresu Wiedeńskiego aż do I wojny światowej Częstochowa leżała na terenach przygranicznych trzech monarchii Romanowów, Habsburgów i Hohenzollernów

W 1850 roku otworzyły się przed producentami z Ziemi Polskich włączonych do Rosji ogromne rynki zbytu w całej Rosji⁸. Jednak zasadniczy ruch decydujący o skoku cywilizacyjnym, tak Rosji, jak i ziem, które jej podlegały nastąpił kilkanaście lat później. Najważniejszą z nich była reforma uwłaszczeniowa⁹ na wsi. Zgodnie z nią właściciele ziemscy nie mieli już prawa dysponować chłopami, karać ich, czy przesiedlać. Chłopi zaś mogli nabywać ziemię na własność i otrzymywali nadziały gruntowe za część nominalnej ich wartości i na wieloletnie raty. Powstanie Styczniowe¹⁰ 1863 roku i uwłaszczenie chłopów przeprowadzone na obszarze Królestwa Polskiego¹¹ na podstawie ukazu carskiego z roku 1864 zamykały na terenie Królestwa Polskiego (Kongresowego)

⁸Zniesiono granicę celną między Rosją a Królestwem Polskim

⁹uwłaszczenie chłopów – wprowadził ją ukazem car w roku 1861, polegała na nadaniu na własność chłopom użytkowanej przez nich ziemi, połączone ze zniesieniem obciążeń feudalnych na rzecz pana feudalnego czyli pańszczyzny, czynszu i tzw. „darmoch” Na ziemiach polskich włączonych bezpośrednio do państwa rosyjskiego uwłaszczenie wprowadzono ukazem carskim z 1861, Ukaz carski z 1861 nie obejmował ziem Królestwa Polskiego. W marcu 1864 roku ogłoszono ukaz Aleksandra II o uwłaszczeniu w Królestwie Polskim. Chłopi otrzymywali na własność ziemię, na której dotychczas gospodarowali. Uwłaszczenie objęło także część służby dworskiej i bezrolnych mieszkańców wsi.

¹⁰ Powstanie styczniowe- wyniku i kolejnych rozbiorów /1772,1793,1795/ i ostatecznej utraty przez Polskę niepodległości obszar kraju został podzielony przez trzy państwa zaborcze: Austrię, Prusy i Rosję. Przez ponad sto lat Polacy próbowali odzyskać niepodległość wzniecając przeciwko zaborcom powstania. Powstanie Styczniowe było kolejnym z nich, wybuchło w styczniu roku 1863 i skierowane było przeciwko zaborcy rosyjskiemu

¹¹Królestwo Polskie (tzw. "kongresowe") (ros. Царство Польское, *Carstwo Polskoje*), - kadłubowe państwo polskie zależne od Rosji funkcjonujące w różnym wymiarze niezależności jako część składowa Rosji od roku 1815 do 1918. W latach 1832–1918 Królestwo Polskie było integralną częścią Imperium Rosyjskiego (choć cesarze rosyjscy nosili tytuł króla Polski i reprezentowali ich namiestnicy potem general-gubernatorzy). Posiadało stopniowo ograniczaną, a następnie zlikwidowaną autonomię; po jej likwidacji w roku 1874 wprowadzono także oficjalną nazwę Kraj Przywiślański (ros. Привислинский край), choć w języku potocznym dawna nazwa nadal funkcjonowała. Wciąż jednak zachowało się wiele odrębności prawno-ustrojowych (m.in. kodeks cywilny, ustrój wsi, status ludności żydowskiej), które odróżniały Królestwo Polskie od Cesarstwa Rosyjskiego

okres ustroju feudalnego. W wyniku w/wzmian powstała duża grupa ludności bezrolnej i małorolnej. Nie mając własnego warsztatu pracy (ziemi) zmuszona była wynajmować się do pracy w folwarkach, u bogatych chłopów lub też emigrować ze wsi i szukać zatrudnienia w powstającym i szybko rozwijającym się przemyśle fabrycznym. Po tzw. uwłaszczeniu wieś stanowiła potężny rezerwuwar taniej siły roboczej dla rozwijającego się przemysłu kapitalistycznego. Ta prawidłowość dotyczyła oczywiście obszaru całej Rosji. Równoległe z reformą agrarną, w latach sześćdziesiątych XIX w. wprowadzone zostały w Rosji reformy w sądownictwie cywilnym i wojskowym, wojskowości, szkolnictwie wszystkich typów, finansach państwowych, zreformowano ustrój samorządowy. Duże znaczenie miało wprowadzenie organów samorządowych. Powstałe urzędy ziemskie miały zajmować się m.in. podniesieniem poziomu technicznego rolnictwa, rozwojem oświaty, opieki społecznej, szpitalnictwa, miejscowego handlu i przemysłu oraz budownictwem lokalnych dróg i mostów¹². Oprócz wspomnianych pociągnięć cara i rządu istotnym elementem sprzyjającym gospodarczemu rozwojowi Rosji było położenie nacisku i wspieranie budowy linii kolejowych, które obok wodnych szlaków komunikacyjnych, przy mizernym stanie dróg bitych, miały spiąć państwo w jeden organizm. Wszystkie reformy i działania podejmowane przez carat w owym okresie były swoistego rodzaju pokłosiem klęski w wojnie krymskiej¹³, po której carat dojrzał do wprowadzenia w/w reform.¹⁴

¹² Zob. L. Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985, s.303-318

¹³Wojna krymska – wojna między Imperium Rosyjskim a Imperium osmańskim i jego sprzymierzeńcami, t.j. Wielką Brytanią, Francją i Sycylią, toczona w latach 1853-1856. Wojnę wywołała rosyjska ekspansja, a Rosja przegrała ją w wyniku starcia się ze sprawnymi i dobrze wyposażonymi technicznie armiami państw zachodnich oraz w wyniku wewnętrznej korupcji i kradzieży w administracji cywilnej i wojskowej. Dodatkowo broniący się na Krymie Rosjanie ponieśli większe straty w ludziach od atakujących, co dowiodło dużych dysproporcji w umiejętności organizacji działań wojennych.

¹⁴ Zob. L. Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985, s.236: „Rosja już niemal powszechnie zrozumiała, że siła państwa oparta na ustroju pańszczyzniano- poddańczym jest iluzoryczna i że bez przeprowadzenia odpowiednich zmian nastąpić może w dalszej przyszłości prawdziwa katastrofa”. Uświadomiono sobie przyczyny klęski

Reforma uwłaszczeniowa wsi spowodowała wielką podaż robotników najemnych, przemieszczających się do miast, co wpłynęło z kolei na przyspieszenie rozwoju kapitalistycznych form gospodarki w Rosji. Dotyczyło to zwłaszcza przedsiębiorstw przemysłowych, budownictwa kolejowego, bankowości i towarzystw akcyjnych. Produkcja węgla kamiennego np. wynosząca w 1860 r. 300 tys. ton wzrosła w 1900 r. do 16 mln. ton, a surówki żelaza odpowiednio z 330 tys. do 3 mln. ton. Podobne wskaźniki wzrostu występowały w produkcji stali, miedzi, przemysłu maszynowego, cukru buraczanego. Szczególnie szybko rozwijało się budownictwo kolejowe. Gdy w 1860 r. w Rosji było tylko 3 tys. km szlaków kolejowych, to na początku XX w. już 54 tys. km, w tym połączenie transsyberyjskie Petersburga i Moskwy z Władywostokiem na Dalekim Wschodzie. W 1900 r. Rosja liczyła ok. 128 mln ludności, Petersburg 1,5, Moskwa 1,1 mln., Warszawa prawie 700 tys. mieszkańców.¹⁵ Po zniesieniu poddaństwa produkcja wzrastała we wszystkich gałęziach przemysłu. Rozwijały się stare i powstawały nowe ośrodki przemysłowe. Pod wpływem reform nastąpił znacznie szybszy niż poprzednio rozwój kapitalistycznych form gospodarki. Zmieniło się tempo rozwoju przemysłowego, który rozpoczął się wcześniej, ale dopiero w nowych warunkach uzyskał odpowiednie możliwości. Bogate zasoby surowcowe, nieograniczona praktycznie podaż siły roboczej umożliwiły dokonanie w Rosji przewrotu przemysłowego. Mimo okresowych kryzysów produkcja rosła cały czas.¹⁶ Warto w tym miejscu zauważyć, iż mimo wspomnianych zmian i ich dynamiki, Rosja nadal pozostała państwem zapóźnionym ustrojowo wobec innych państw, a nawet wobec własnego rozwoju ekonomicznego. Pozostawała nadal monarchią szlachecką, a supremacja szlachty nie podlegała dyskusji. Szczególnie dobitnie podkreślił to car Aleksander III niedługo po objęciu władzy wydając manifest nazywany

manifestem o niewzruszoności samowładztwa¹⁷. Specyficzną cechą Rosji była ogromna rola państwa (przede wszystkim systemu władzy państwowo-politycznej) w gospodarczym i społecznym rozwoju kraju. Państwo – carat, było wszechobecne, co miało oczywiście bezpośredni wpływ na kolejne etapy ewolucji Imperium. Nie możemy zapominać, że mimo niewątpliwego skoku cywilizacyjnego jaki Rosja dokonała w drugiej połowie XIX wieku i na początku wieku XX, nadal podstawą jej egzystencji i dochodu narodowego pozostawało rolnictwo. Przy czym duża część ziemi była tzw. ziemiami państwowymi¹⁸. Nawet w roku 1913 udział rolnictwa w wytworzeniu dochodu narodowego Rosji wynosił prawie 70 procent¹⁹. Mimo przytoczonych liczb trzeba stwierdzić z całą mocą, iż druga połowa XIX wieku i początek wieku XX w Rosji to okres rozwoju kraju i jego uprzemysławiania. Liczba fabryk i zakładów przemysłowych, a także robotników rosła systematycznie. Do roku 1913 produkcja przemysłowa podwoiła się, rozrastały się miasta, liczba zatrudnionych w przemyśle oscylowała wokół 3 mln.²⁰ Tendencja ta utrzymywała się nawet w okresach dekoniunktury. Istotną rolę w potencjale ekonomicznym Imperium Rosyjskiego odgrywały ziemie Królestwa Polskiego.

W Polsce historycy dość zgodnie przyjmują, że okres intensywnego rozwoju przemysłu fabrycznego na terenach Królestwa Polskiego rozpoczął się po roku 1870. Uwłaszczenie chłopów, budowa traktów komunikacyjnych: Wiedeń-Warszawa, Warszawa-Piotrogród i odnogi Warszawa-Terespol, a także zmiana w polityce ekonomicznej Rosji polegającej na adaptacji teorii wolnego handlu panującej w tym czasie na Zachodzie, były niewątpliwie pozytywnymi bodźcami niezbędnymi do rozwoju ziem polskich. Ziemie „Kongresówki” korzystały z tego, iż surowce; koks, ruda, itp. przy wwozie z za granicy nie opłacały cła lub

¹⁷Zob.:L.Bazyłow, Historia Rosji, tom 2, Wrocław 1985, s.323, manifest nosi datę 1881.29.04(11.05)

¹⁸Zob. L. Bazyłow. Historia Rosji, tom 2, Wrocław 1985: pod koniec ósmego dziesięciolecia XIX wieku ok.70 mln dziesięcin w Rosji europejskiej było w rękach dużych właścicieli ziemskich, nadziały chłopskie obejmowały 131mln dziesięcin a ziemie państwowe 150 mln dziesięcin.

¹⁹Ibidem, s. 319

²⁰Ibidem, s. 396-404

krymskiej: złe przygotowanie, zacofanie techniczne, beznadziejne szlaki komunikacyjne, olbrzymie nadużycia, korupcja niekompetencja urzędników i wojskowych

¹⁵ Zob. L.Bazyłow, Historia Rosji, Wrocław 1985 s. 318-327, 396-404

¹⁶ Ibidem, s. 309-401

opłacały małe cło. Polski przemysł otrzymywał dzięki temu możliwość pozyskiwania w miarę tanio rudy i koksu z znajdujących się tuż za granicą śląskich kopalń. Miało to niewątpliwie wpływ na zdynamizowanie rozwoju przemysłu na ziemiach Królestwa Polskiego.²¹ Wspominaliśmy już o tym, iż Warszawa była trzecim pod względem ilości mieszkańców miastem Imperium. Nie tylko dawna stolica rozwijała się dynamicznie. Z szans korzystało wiele innych ośrodków. Wtedy powstały największe okręgi przemysłowe tj. warszawski, łódzki i sosnowiecki zwany także później sosnowiecko-częstochowskim²². W tym ostatnim na przestrzeni lat od 1864 do 1878 liczba zatrudnionych robotników zwiększyła się do ponad stu tysięcy, liczba funkcjonujących zakładów do 647, a funkcjonujące fabryki posiadały ponad osiemset silników parowych o łącznej mocy ponad 14 tys. KM²³. Przemysł Królestwa korzystał też z dobrej koniunktury także w późniejszych latach, o czym świadczy choćby fakt, iż na przełomie wieków zatrudniał 250 tys. robotników. Intensywnie rozwijały się takie gałęzie jak: przemysł metalowy, włókienniczy, wydobywczy. Na rozbudzeniu życia przemysłowego w Królestwie Polskim skorzystała także Częstochowa.

Jak wspomnieliśmy w roku 1865 wykazano jedynie 24 pracowników najemnych ale słabo rozwinięty przemysł rekompensowała duża aktywność rzemiosła i handlu. W Częstochowie było zarejestrowanych blisko 1100 rzemieślników, handlarzy, kramarzy itp.²⁴ Był to prawdziwy potencjał przedsiębiorczości, który już za kilka lat wykorzystał jednak szanse rozwoju.

²¹ Tego rodzaju sytuacja była przejściowa, w późniejszym okresie rząd rosyjski zrezygnował z polityki umiarkowanie liberalnej i przeszedł praktycznie do polityki protekcjonizmu co przejawiało się m.in. windowaniem ceł na zagraniczne surowce i artykuły, paradoksalnie polityka ta sprzyjała rozwojowi Ziemi Polskich, gdyż dzięki tej polityce pojawił się kapitał zagraniczny,

²² Por. A. Adamski *Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski*, Częstochowa 1994, F. Sobalski, *Przemysł Częstochowy w latach 1882-1900*, „*Studia i materiały z dziejów Śląska*”, t.XI, 1971

²³ J. Łukasiewicz, *Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886*, Warszawa 1963, s. 306-307

²⁴ Zob. F. Sobalski, *Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego* [w:] *Częstochowa. Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego*, t.2, Częstochowa 2005, s.115

Wprawdzie o powstaniu przemysłu fabrycznego możemy w Częstochowie mówić w zasadzie dopiero od początku lat osiemdziesiątych ale już końcówka lat sześćdziesiątych i cała dekada lat siedemdziesiątych była okresem istotnego gospodarczego rozwoju miasta. Uruchamiano w tym czasie pierwsze fabryczki i fabryki. Powstała wytwórnia łyżek blaszanych Weinberga, zapalczarnia Jankłowicza, pierwsze zakłady papiernicze, meblarskie, swoją działalność rozpoczął jeden z pierwszych częstochowskich przemysłowców Wilhelm Kohn. W końcu lat siedemdziesiątych w przemyśle Częstochowy zatrudnienie znajdowało od 500 do 600 robotników²⁵. Rozwój wielkiego przemysłu – przemysłu fabrycznego rozpoczął się w mieście na początku lat osiemdziesiątych i mimo, że po roku 1901 nie powstała w Częstochowie już żadna większa fabryka, trwał w zasadzie do wybuchu wojny. Dynamikę rozwoju miasta, w tym czasie, dobrze obrazuje dynamika przyrostu ludności Częstochowy. W roku 1857 miasto liczyło 8637 mieszkańców, odpowiednio w roku 1880 – 18 tys., w roku, 1897 – 39 863, w 1909 – 70 tys. 627 osób a w 1914 było to już 92 tys. 975 mieszkańców²⁶.

Dla rozwoju przemysłu Częstochowy duże znaczenie miało jej położenie. Dzięki połączeniom kolejowym i zniesieniu cła otworzyły się przed przemysłowcami częstochowskimi rynki całej Rosji. Częstochowa była też miastem przygranicznym. W bezpośrednim jej sąsiedztwie, ale za granicą, znajdowały się kopalnie Śląska. Dzięki swemu położeniu – łatwa komunikacja przez Herby z zagranicą (ostatecznie zbudowano nawet linię kolejową) i możliwość połączenia przez Odrę z Bałtykiem, miała Częstochowa dogodny położenie dla importu towarów z zagranicy, szczególnie surowców niezbędnych do rozwoju przemysłowego. Drastyczne zmiany celnych taryf wwozowych do jakich doszło w roku 1877 w Rosji (zaczęto pobierać cło w złocie) a następnie wprowadzenie ceł od surowców w roku 1887 także sprzyjały Częstochowie. Poprzez swoją politykę władze Rosji wymusiły

²⁵ Ibidem s.116,117

²⁶ Zob. J. Mizgalski, *Dzieje, dziedzictwo i tożsamość kulturowa Żydów Częstochowy*, [w:] *Żydzi Częstochowianie- współistnienie, holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006, s.48-49; J. Braun, *Częstochowa. Urbanistyka i architektura*, Warszawa 1977, s. 76.

nie jako napływ kapitału zagranicznego, chcącego sprzedawać towary na ogromnym rosyjskim rynku. W mieście pojawili się inwestorzy z Francji, Belgii, Niemiec. W Częstochowie uruchamiali swoje fabryki m.in. Wilhelm Brass, francuska spółka akcyjna La Czenstochovienne, której prezesem był Eugeniusz Motte czy Peltzerowie z Belgii. To właśnie, jak się wydaje, te elementy, także zapobiegliwość samych częstochowian zdecydowały o rozwoju miasta. Istotnym elementem dla tych zmian były zmiany społeczne, które zaszły po uwłaszczeniu chłopów. Dzięki masowemu ruchowi migracyjnemu ze wsi do miasta okoliczne wsie zasilają w robotników częstochowskie fabryki włókiennicze, odlewnie, hutę i inne. Warto w tym miejscu powiedzieć jeszcze o dwóch sprawach. Wielki przemysł w Częstochowie powstał nieco później w stosunku do innych ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim. Miało to przeważnie dwa skutki: chcąc zmaksymalizować produkcję i zyski stosowano w nim najnowsze osiągnięcia techniki, po drugie, był to często przemysł wypełniający luki w asortymencie co oznaczało, że nie tylko pod względem ilościowym ale także jakościowym był to przemysł nowoczesny. Do lat osiemdziesiątych np. przemysł jutowy był nie znany w Królestwie Polskim. Powstał on w Rosji i Polsce po roku 1880. Częstochowa pochłaniała 97% importu juty do Królestwa i 1/3 całego importu juty do Cesarstwa Rosyjskiego²⁷. To tu także uruchomiono pierwszą na terenie Królestwa Polskiego fabrykę aluminium. Częstochowska fabryka igieł także była pierwszą tego typu w Królestwie Kongresowym. Jedną z cech charakterystycznych dla przemysłu w Częstochowie była też jego wielobranżowość. Rozwijały się takie gałęzie, jak przemysł włókienniczy (tkalnie, farbiarnie i drukarnie, wyrób sznurowadeł, dekatyzowanie, pończosznictwo, hafciarstwo, wyroby filcowe, powroźnictwo, krawiectwo, konfekcja damska i męska, kuśnierstwo, czapnictwo, pracownie bielizniarskie, kamasznictwo, szewstwo, kapelusznictwo itp.), hutniczy, papierniczy (wyrób tapet, papieru kolorowego, albumów, zeszytów, wyrób torebek papierowych, pudełek, gilz do

papierosów itp.), przerobu juty, przemysł metalowy, chemiczny, galanteryjny, skórzany, zabawkarski, itp.

Historię rozwoju przemysłu w Częstochowie możemy pokazać w pewnym ciągu linearnym: W 1865 W Częstochowie istniały jedynie drobne manufaktury, istotnym elementem rozwoju była regulacja (częściowa) rzeki Warty, zbudowanie fabryki papieru i młynów na Warcie (l.1867-1872) przez Kohnów i Markusfeldów. Także Adolf Markusfeld i Berek Kohn budują fabrykę mebli (1869). W roku 1876 powstaje zapalczarnia Henryka Jankłowicza i M. Rotszylda, a w roku 1878 Fabryka Obić Papierowych założona przez Henryka Markusfelda i Leopolda Kohna. W następnych latach powstają manufaktury wyrobów metalowych (1879) – Józefa Weiberga i tartak Parowy Józefa Goldsteina, w roku 1880 Fabryka Kolorowych Papierów „Markusfeld i S-ka” w Częstochowie, a w 1881 Farbiarnia Przędzy Bawełnianej Wilhelma Brassa. W tym samym roku 1881 powstaje Fabryka Guzików Jan i St. Grossman i odlewnia żeliwa, a także Fabryka Zapalek Karola von Gehliga. W roku 1883 Leopold Werde buduje fabrykę igieł, podobnie jak Markus Henig, Sergiusz Rudnik i Dawid Sztokman. W roku 1887 powstaje pierwsza w kraju fabryka igieł i szkieletów do parasoli także Markusa Heniga. W roku 1886 Władysław Kronenberg uruchamia fabrykę przędzalniczą Błeszno, a Karol Dietrich fabrykę wyrobów jutowych i przędzalnie bawełny, które później przejmuje SocieteTextile La Czenstochovienne”. W roku 1882 powstaje Towarzystwo Akcyjne Częstochowskich Zakładów Jutowych i Konopnych B-cia Goldstein, L. Oderfeld i A. Oppenheima (tzw. szpagaciarnia). W roku 1884 w dzielnicy Zawodzie Julian Fuchs zakłada fabrykę kołków do obuwia. Po trzech latach odkupują ją Henryk Sachs i uruchamia fabrykę o profilu chemicznym. W roku 1886 powstaje Gremplarnia i Przędzalnia (farbiarnia) Wełny Pelzer i Synowie a w roku 1889 Gremplarnia i Przędzalnia Wełny Motte i S-ka. W tym samym roku uruchomiona zostaje fabryka wyrobów celuloidowych Lenden i S-ka, a także Fabryka Maszyn i Odlewnia Braci Wiktora i Adama Kanczewskich. Odlewnia i emaliernia Wulkan powstaje w roku 1894 tak samo jak odlewnia Beslera i Fabryka Papierów Powlekanych Adolf

²⁷F.Sobalski, Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t,2 Częstochowa 2005, s.121

Gherke i S-ka. Dwa lata później uruchomiona zostaje: Przędzalnia i Tkalnia Juty Warta w Częstochowie. Własność Hermana Ginsberga, Jana Grossmana, Ludwika Kuhna, Henryka Markusfelda i Szymona Neumanna. Rok 1896 ważny jest też z innego powodu wtedy bowiem właśnie powstają Zakłady Metalowe B. Hantke.

Przyrost ilości zakładów pracy i fabryk odbywał się równoległe z przyrostem zatrudnienia i wzrostem produkcji. Na przestrzeni lat 1882-1892 wartość produkcji przemysłu Częstochowy, liczonej w tysiącach rubli zwiększyła się z 700 tysięcy do 5207 tysięcy rubli. W roku 1899 było to 10416 tysięcy, a w następnym już 13235 tysięcy rubli²⁸. „Z badań Franciszka Sobalskiego wynika, że w Częstochowie w latach 1882-1914 nastąpił pięciokrotny wzrost ludności miasta (z 18646 do 94181), zaś liczba częstochowskich robotników zwiększyła się w tym czasie piętnastokrotnie (z 700 w 1882 do 10569 w 1913 roku)²⁹. Obok przemysłu rozwijała się działalność rzemieślnicza i handlowo-usługowa. Pomędzy 1891 a 1904 rokiem ilość warsztatów wzrosła z 260 do 678, ilość robotników w nich pracujących z 611 do 1795, a wartość produkcji z 154 tys. do 1165 tys. rubli³⁰. W końcu XIX wieku nastąpił znaczący rozwój przemysłu drobnego, w tym dewocjonalistów, pamiątek, zabawek i wyrobów galanteryjnych³¹ – co dało miastu miano „polskiej Norymbergi” lub „żydowskiej Norymbergi”. Do głównych przedsiębiorstw tej branży należała m.in. powstała w 1886 roku pierwsza na ziemiach polskich fabryka wyrobów celulozowych – wytwórnia grzebieni, która swoje wyroby rozprowadzała z powodzeniem na terenie całego Imperium Rosyjskiego. Popularne w całym państwie były także produkowane w Częstochowie zabawki, w tym głównie lalki. W roku 1901 powstała

ostatnia, jak się okazało, przed I wojną duża fabryka w mieście. Była to fabryka kapeluszy założona przez Hneryka Markusfelda. Nie oznaczało to bynajmniej zastoju dla miasta. W 1902 r. uruchomione zostało połączenie kolejowe z granicą pruską w Herbach a dziewięć lat potem kolejowe połączenie z Kielcami. Dzięki tym inwestycjom ułatwiony został import surowców i eksport wytworów częstochowskiego przemysłu, co było kolejnym impulsem dla rozwoju przemysłu, ograniczonym jedynie w okresie rewolucji w 1905 roku. Od 1911 do 1914 r. nastąpił natomiast kolejny okres przyspieszonego rozwoju miasta³². Mechanizacja produkcji, jej dynamiczny ilościowy wzrost, koncentracja kapitału rodzimego i dopływ kapitału zagranicznego, ułatwia uruchamianie przedsiębiorstw działających na wielką skalę³³ i powstawanie instytucji kapitałowych³⁴. Swoistego rodzaju wizualizacją gospodarczych możliwości Częstochowy było zorganizowanie w tym mieście w roku 1909 wielkiej wystawy przemysłowo-rolniczej.

Jaki w tym wszystkim udział miała społeczność żydowska? Po pierwsze wpływ na to miał fakt, iż Żydzi stanowili ok. 1/3 całej populacji Częstochowy³⁵. Powstająca w XIX wieku nowa cywilizacja przemysłowa stawiał przed ludźmi nowe wymagania i wyzwania. Można powiedzieć, że Żydzi byli do nowych zadań dobrze przygotowani. Nie było wśród nich ludzi niepiśmiennych, przez stulecia wyspecjalizowali się też Żydzi w zawodach kupieckich i bankierstwie, co ważne, byli ludźmi rzutkimi, gotowymi do podejmowania ryzyka. Przypomnijmy tylko: pierwszym przemysłowcem Częstochowy był Żyd – Berek (Wilhelm) Kohn. Wspólnie z Adolfem Oderfeldem uruchomił drukarnię. W latach 60. XIX wieku Kohn wraz z Karolem Ginsbergiem przeprowadzili osuszanie trujących dla miasta

²⁸F.Sobalski, Rozwój miasta po upadku powstania styczniowego [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t.2, Czestochowa 2005, s.132

²⁹ D. Olszewski, problemy społeczno-religijne Zagłębia Dąbrowskiego i okręgu częstochowskiego, [w:]Częstochowa , Dzieje miasta i klasztoru jasnogórskiego, t.2, Czestochowa 2005, s.157

³⁰Stefan Krakowski, Alfred Czarnota: *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*. Katowice: Śląsk, 1964, s.98-105

³¹–produkcja ta dało miastu miano „polskiej Norymbergi” lub „żydowskiej Norymbergi” gdyż zakłady tego typu prowadzili głównie Żydzi

³²Stefan Krakowski, Alfred Czarnota: *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*. Katowice: Śląsk, 1964, s. 110-113.

³³tak powstała np. spółka "Warta" w 1896.

³⁴ np.Towarzystwo Kredytowe m. Częstochowy (1898), Towarzystwo Wzajemnego Kredytu (1907)

³⁵ Zob. J.Zob. J.Mizgalski, *Dzieje, dziedzictwo i tożsamość kulturowa Żydów Częstochowy*, [w:] Żydzi Częstochowianie- współistnienie, holocaust, pamięć, Częstochowa 2006, s.48-49; w roku 1857 procentowo 34,5% to Żydzi, w roku 1897 jest to 29,5% a w 1914 - 31%

bagien i rozlewisk oraz częściową regulację przepływających przez Częstochowę rzek a także wybudowali nowy kanał, dzięki czemu mogli wykorzystywać wodę do napędzania młynów kruszących surowiec i przetwarzających miazgę celulozową na papier w wybudowanej papierni. Rodzina Kohnów była aktywna przez następne dziesięciolecia. Jej własnością (lub współwłasnością) były zakłady włókiennicze, papiernicze i meblarskie. Ale nie tylko Kohnowie wpływali na rozwój miasta. Żydzi finansowali i uruchamiali manufaktury: zapalczane (np. H. Jankłowicz), wyrobów metalowych (J. Weinberg), fabryki papieru (Ginsberg). W 1897 r. w ówczesnym podczęstochowskim Rakowie Bernard Hantke uruchomił hutę, która działa do dzisiaj. W rozwoju przemysłu w Częstochowie ogromną rolę odegrała rodzina

Markusfeldów. Adolf Markusfeld był partnerem biznesowym Berka Kohna i wraz z nim uruchamiał właściwie przemysł w Częstochowie. Jego syn Henryk stał się w ciągu następnych dwudziestu pięciu lat najważniejszym przedsiębiorcą Częstochowy. Był założycielem fabryki obić papierowych (1878), drukarni (1891), fabryki kapeluszy (1901), inicjatorem powstania spółki „Przędzalnia Warta” (1896), elektrowni „Siła i Światło” (1908), i fabryki kapeluszy (1901). Będąca jego własnością fabryka była wówczas największą fabryką kapeluszy w Polsce, eksportującą swoje wyroby na rynki Europy, Indii i Chin. O innych zasługach Markusfeldów, a także innych Żydów Częstochowian, autor pisał wcześniej.

BIBLIOGRAFIA

1. Adamski A., *Górnictwo rud żelaza w regionie częstochowski, Częstochowa 1994*;
2. Bazyłow L., *Historia Rosji*, Wrocław 1985;
3. Krakowski S., A. Czarnota, *Dzieje Częstochowy od zarania do czasów współczesnych*, Katowice 1964;
4. Łukasiewicz J., *Przezwrot techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852-1886*, Warszawa 1963
5. J. Mizgalski J., *Tożsamość polityczna polskich Żydów w XIX i XX wieku na przykładzie Częstochowy*, Częstochowa 2008;
6. Mizgalski J. *Życie społeczne częstochowskich Żydów w XX w.* [w:] Z. Jakubowski (red.) *Z dziejów Żydów w Częstochowie*, Częstochowa 2002;
7. Mizgalski J. [red.] *Żydzi Częstochowianie-współistnienie, holocaust, pamięć*, Częstochowa 2006;
8. Sętowski J., *Markusfeldowie. Wizerunek rodu częstochowskich przemysłowców, filantropów i społeczników* [w:] *Żydzi Częstochowianie – współistnienie...*; Częstochowa 2006
9. Sobalski F., *Przemysł częstochowski (1882 – 1914)*, Częstochowa 2009;

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Szymański C. K., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.01.2014 р.

ПРОИЗВОДСТВО СТВОЛЬНОГО ЖЕЛЕЗА НА КАЗЕННЫХ ГОРНЫХ ЗАВОДАХ УРАЛА в середине XIX в.

Рассмотрено производство ствольного железа на казенных горных заводах Урала в 1830-х – 1850-х гг. Показано, как низкое качество ствольного железа повлияло на степень готовности русской армии к Крымской войне и на развитие железоделательного производства на Урале.

Ключевые слова: ствольное железо, казенные горные заводы Урала.

Розглянуто виробництво ствольного заліза на казенних гірничих заводах Уралу в 1830-х – 1850-х рр. Висвітлено, як низька якість ствольного заліза вплинула на рівень готовності російської армії до Кримської війни і на розвиток металургійного виробництва на Уралі.

Ключові слова: ствольне залізо, казенні гірничі заводи Уралу.

In the first half of the XIX century in the military industry of Russia there is a system of relations in which the state-owned mountains factories were obligated to produce the metal for the army and the Navy, and military plants were obligated to accept this metal for weapons of subjects. Due to the monopoly position of state-owned mountains factories supplied the iron for the musket barrel low quality. In the 1830s the problem with the quality of the barrel iron aggravated, because in Europe have started modernization of armies the fast charge rifles which shot in 3-4 times further that muskets. At the end of the 1830s and 1840s was mastered several production technologies iron. In the 1850s, was built Nykolayivsk small-arms factory. However, the quality of the barrel's iron remained low. As a result, by the beginning of the Crimean war of 1853-1856 years in the British army every second soldier was equipped the rifled musket, in the French army – every third, and in the Russian army – only one out of 20. In late 1850-s production the barrel's iron was mastered at the Izhevsk plant. From 1862 the demand for the barrel iron was reduced, because the Tula and Sestroretsky plants the part of the barrels started manufacturing of the steel of German manufacturer Berger. On the agenda was the problem of organization of production the barrels of the steel. This problem was solved in the 1880s when the Izhevsk factory started production of barrel steel. Solution to problem of the barrel iron by abolishing the mandatory relations between the state-owned mountains factories and the small-arms factories has become the precedent, after which Military and Marine Ministry demanded the complete elimination the monopoly of the state-owned mountains factories for the supply of metal, ammunition and artillery of the army and Navy. In 1868, the government went to meet them. Since that time, the state-owned mountain plants were deprived of almost all privileges that were used in the military industry.

Keywords: of the barrel iron, state-owned plants in the Urals mountains.

Казенные горные заводы Урала играли важную роль в военной промышленности России. К середине XIX в. они изготавливали все холодное оружие (Златоустовская оружейная фабрика), чугунные орудия для крепостной артиллерии (Верхнетуринский и Каменский заводы), около 90% артиллерийских боеприпасов, а также поставляли металл для предприятий военного и морского ведомств.

На казенных заводах внедрялись, испытывались, а затем с них распространялись

по частным заводам новейшие технологии производства и обработки металла. Здесь были освоены пудлинговый, газопудлинговый и контуазский способы производства железа, методы производства цементной, пудлинговой, тигельной стали, проводились опыты с бессемерованием и т.д. В середине XIX в. немногие частновладельческие предприятия по уровню развития техники могли сравниться с государственными. Интерес правительства к новым технологиям в металлургии был обусловлен, в первую

очередь, потребностями армии и флота, являвшихся основными потребителями продукции казенных горных заводов. Государство прилагало немало усилий и средств для того, чтобы вооруженные силы России не уступали потенциальным противникам в плане обеспечения военной техникой. Почему же тогда Россия проиграла в Крымской войне?

Как правило, ключевая причина поражения исследователям видится в феодально-крепостнических отношениях. В частности В.А. Ляпин так объяснял «вклад» казенных горных заводов в поражение в войне: «В первой половине XIX в. технически отсталые, использовавшие труд феодально-зависимых рабочих уральские заводы систематически не выполняли военных заказов» [1]. Возможно, данное объяснение абсолютно верно, но явно не исчерпывает весь сектор причин приведших Россию к капитуляции в 1856 г. Немалую роль сыграли обстоятельства технологического порядка. Об одной из них – особенностях производства железа для ружейных стволов пойдет речь в данном сообщении.

В результате реформы военного производства в начале XIX в. сложилась система военного производства, в которой казенные горные заводы Урала, находившиеся в ведении министерства финансов, были обязаны поставлять ствольное железо Тульскому, Сестрорецкому и Ижевскому оружейным заводам, а те обязаны были его принимать. Тогда же (в 1804 г.) были определены технические требования к металлу, шедшему на изготовление стволов.

На ружейные стволы шли железные полосы шириной в три дюйма (76 мм) и толщиной в шесть линий (12 мм). Железо должно быть «мягкое, сколь возможно однородное и чистое» для того, чтобы в случае заклинивания пули, ствол бы раздулся, а не разорвался и не травмировал бы стрелка. В отличие от другой военной продукции, приемка ствольного железа осуществлялась не на самих горных заводах, а по прибытию металла к месту назначения – на оружейных заводах [2]. Программа испытания включала ряд этапов. В начале металл тщательно осматривался, на его поверхности не должно быть «плен, седин,

трещин и пережогов». Затем полосы испытывались загибом на столбе толщиной в 1 фунт. Если железо проходило это испытание, его рассекали на сутунки (заготовки для стволов), и если излом был равномерным, то оно принималось. Железо, которое не проходило испытание, отправлялось в арсеналы Военного министерства под названием «артиллерийского полосового».

До конца 1830-х гг. на изготовление стволов употреблялось обычное кричное железо. В отдельных партиях военная приемка выбраковывала до 90% полос. Самой частной причиной брака являлась неоднородность металла, которую было хорошо видно на изломе. Горные инженеры утверждали, что добиться высокой степени однородности от кричного железа не возможно – в крице все равно будут оставаться различные примеси. Более того, они считали, что высокий процент брака обусловлен произволом браковщиков и «неискусством» заварщиков.

До 1830-х гг. большая доля негодного металла не вызывала особой тревоги. Но в 1830-х гг. в европейские армии начали перевооружаться быстрозарядными винтовками, которые, обладая той же скоростью и простотой в обращении, что и гладкоствольные мушкеты, стреляли в 4 раза дальше (на 1200 шагов против 300). В 1832 г. пехота Брауншвейгского герцогства была вооружена винтовкой Ланкастера с овальным каналом ствола. На вооружение стрелковых частей Бельгии, Австрии и Сардинии была введена быстрозаряжаемая винтовка Дельвиня; Франции, Пруссии и Баварии – винтовка Тувенена. В 1841 г. в Пруссии на вооружение была принята казнозарядная игольчатая винтовка Дрейзе (державшаяся в секрете до революции 1848 г.). С 1848 г. началось перевооружение всей пехоты (а не только стрелков) Франции, Англии, Пруссии винтовками системы Минье.

А в это время в России не было металла, годного даже для производства гладкоствольных ружей. В 1840-х гг. начались интенсивные поиски технологии производства ствольного железа.

После того, как в середине 1830-х гг. на Воткинском заводе был освоен пудлинговый

способ производства железа, возникла идея дополнительно очищать крицу тройной проваркой (пудлинговое железо оказалось материалом менее пригодным для изготовления стволов, чем кричный металл). Первые малые партии трехсварочного кричного железа, отправленные на оружейные заводы в 1839-1840 гг. дали вполне приемлемый результат – выбраковывалось только 16-24 % полос, но при переходе к «валовому» производству брак снова увеличился, в среднем, до 60 %. В 1841 г. из 17766 пуд. железа, доставленного на Сестрорецкий завод, после осмотра было забраковано 15765 пуд. (89%), а после заварки стволов – еще 58 %.

В 1843 г. горное ведомство предложило использовать для заварки стволов металл, изготовленный контуазским (малокричным) способом, производство которого освоили в Златоустовском горном округе. Контуазское железо было одобрено оружейниками – в опытных партиях брак составлял вполне приемлемые 20-30 %. Но когда в 1846 г. была затребована большая партия ствольного железа – доля негодного металла вновь составила 60 %.

С 1847 г. в качестве ствольного Гороблагодатские заводы начали поставлять контуазское железо, изготовленное по методу братьев Гранмонтань. В начале, при производстве малых партий, браковалось 20-30 %. Но при переходе к валовому производству история повторилась – брак в полосах доходил до 97 % и в стволах до 60 %. Например, в 1849 г. в Туле из 49683 пуд. железа забраковано 48383 пуд. [3].

В 1851 г. министр финансов П. Ф. Вронченко распорядился создать Горный Совет «для изыскания лучшего способа производства ствольного железа». Совет разработал обширную программу исследований. Производились опытные плавки с целью подобрать чугуны наиболее годный для изготовления ствольного железа; разрабатывались режимы предварительной обработки и методов плавления; проводились сравнительные испытания железа Нижнетурина и Серебрянского заводов со шведским (оказалось, что уральское даже «превосходит шведское»); железо, изготовленное этими заводами, дополнительно очищалось и

повторно проваривалось в газосварочной печи на Воткинском заводе [4].

Но все было тщетно. Накануне Крымской войны брак в стволах составлял все те же 43-69 %. При загибе пластин в металле появлялись продольные и поперечные трещины, плены, при слабом варе трещины заваривались, но при остывании появлялись снова, а при сильном варе железо вовсе распадалось. Во время варки наблюдалось пламя – признак присутствия в металле посторонних элементов. Кроме того, при обточке металла встречались «твердины», недопустимые при производстве нарезного оружия. Фактически, единственная «инновация», которую предложил Горный Совет в итоговом Акте 1856 г., заключалась в увеличении жалования мастерам [5].

Ситуация становилась нетерпимой. Вместо 108 тыс. пуд. сходного и 31,2 тыс. пуд. несходного ствольного железа, того минимума, который был установлен «Штатами и основными положениями» 1847 г., казенные горные заводы поставляли в 2-3 раза меньше. В 1848 г. они отправили оружейным заводам 44,5 тыс. пуд. ствольного железа, в 1849 г. – 67,8 тыс. пуд., в 1850 – 68 тыс. пуд. [6]. Не то, что виновально-нарезного – гладкоствольного оружия производить было не из чего. К началу Крымской войны русской армии не доставало полмиллиона гладкоствольных ружей, 50 тыс. карабинов и 31 тыс. штуцеров.

Тем временем стрелковые части европейских армий уже были полностью вооружены быстрозарядными винтовками. Не имея возможности наладить производство винтовок своими силами, правительство обратилось к европейскому опыту.

В 1840 г. «Комитет по улучшению штуцеров и ружей» провел испытание различных систем и сделал выбор в пользу «литтихских» штуцеров, изготовлявшихся оружейниками Люттиха (Льежа) по системе Бернера. Из этих винтовок, имевших ствол из дамасской (сварной) стали можно было прицельно стрелять на 1200 шагов, т.е. два раза дальше русских штуцеров и в четыре раза – гладкоствольных ружей. В 1843 г. было приобретено 5 тыс. штуцеров. В 1848 г. учитель «цельной стрельбы» Гвардейского корпуса И.В. Гартунг предложил переделывать

драгунское ружье в «литтихские» штуцеры. Его метод обходился в три раза дешевле производства нового штуцера.

В 1850 г. Николай I предложил построить на Урале оружейный завод для производства винтовок со стальными стволами. По его мнению, наиболее подходящим местом для нового предприятия был Златоустовский горный округ, где за несколько десятилетий накопился солидный опыт производства стали по различным технологиям [7].

Но в 1852 г. главный начальник уральских горных заводов В. А. Глинка место для нового завода определил рядом с лучшим железоделательным предприятием – Нижнетуринским заводом Гороблагодатского округа – для того, чтобы доказать высокое качество железа горных заводов. При этом ему пришлось преодолеть сопротивление горных инженеров, считавших выбранное место крайне неудачным. Новый завод должен был снабжаться водой либо из шахты глубиной в 10 сажен, либо по каналу из пруда Нижнетуринского завода, что ложилось дополнительными неоправданными издержками в цену продукции.

В 1854 г. началось строительство завода. Согласно проектной документации он должен был ежегодно выпускать 5-7 тыс. винтовок, а после дооборудования – до 50 тыс. винтовок. В это же время бельгийские мастера провели обучение 30 рабочих оружейному делу на Екатеринбургской механической фабрике.

В 1857 г. оружейный завод, названный Николаевским в честь Николая I, был пущен. На его строительство было затрачено 180 тыс. руб. [8]. Завод работал всего два года. За это время изготовил 834 (по другим данным – 1236) винтовок, которые обошлись казне на 2,54 руб. дороже винтовок, произведенных Ижевским оружейным заводом. При этом брак при заварке стволов составил 60 %, т. е. «далеко превзошел средний процент брака на артиллерийских ружейных заводах». По расчетам горных инженеров даже если бы можно было довести завод до расчетной производительности в 5000 ружей в год и уменьшить брак до 40 % «то таковой результат не окупит издержек, которые потребуются для полного устройства» завода.

В горном ведомстве признавались, что Николаевский завод «основан преимущественно в тех видах, чтобы дать горным офицерам возможность определить свойства железа наиболее ответственные для выделке ружей и заваривать из него стволы отличного качества. Опыт, однако, не привел к удовлетворительным результатам, несмотря на близость лучшего железоковательного завода и на искусство бельгийских заварщиков». К этому бесславному результату привел целый комплекс причин: не полное устройство завода, слабая укомплектованность мастерами, преимущественно ручное, а не механическое производство и, главное, «условия местности, совершенно не пригодной к своему назначению по отдаленности от воды».

В 1860 г. Александр II предложил передать Николаевский завод военному ведомству. Но военные от такого приобретения отказались. На общем присутствии ученые комитеты артиллерийского департамента и корпуса горных инженеров, обсудив перспективы, сочли за лучшее Николаевский завод закрыть, а его оборудование и мастеров передать в Ижевск [9]. Некоторое время завод еще продолжал работать, выпуская ударные трубки для снарядов и чашечки к пулям Минье, а затем в нем была организована Николаевская тюрьма [10].

Военное министерство больше не могло ждать, когда горное ведомство закончит явно затянувшееся опыты по производству ствольного железа. Высокий процент негодного металла создавал целый комплекс проблем: увеличивались расходы на содержание оружейных и горных заводов; убыток за «весь брак в стволах» несли оружейники, «от чего ввергались «бедственное положение»; увеличивалась «действительная стоимость готового оружия» и, это основное, – «при огромном браке чрезвычайно замедляется выделка оружия»; перевооружение русской армии винтовками откладывалось на неопределенное время. Если во французской армии во время Крымской войны винтовками был вооружен каждый третий солдат, в английской каждый второй, то в русской – только каждый 20-й.

В начале 1850-х гг. военные окончательно определили для себя причину низкого

качества металла. В 1852 г. железо, забракованное Сестрорецким заводом, было заново проварено в Санкт-Петербургском арсенале, в результате негодным для заварки стволов оказалось только 31 % трехсварочного кричного и а 20 % контуазского. Аналогичная картина наблюдалась в Бельгии, где были проведены опыты с уральским железом. Брак при машинной заварке (без перековки металла) достигал 79 %, при ручной заварке, после перековки железа, – только 9 % [11].

В Военном министерстве решили самостоятельно производить металл для стволов, возродив на Ижевском заводе железоделательное производство (видимо это решение подтолкнуло Министерство финансов к строительству своего оружейного завода на базе железоделательного производства). Для организации выпуска контуазского железа в 1855 г. были приглашены братья Гранмонтань, а также переведены мастера с соседнего Воткинского завода. Полученные результаты оказались весьма успешны, и братья задержались на заводе до 1866 г.

В 1856 г. «для изыскания способа к выделке ствольного железа лучшего качества» на Урал был командирован военный министр генерал-адъютант Н.О. Сухозанет. По его мнению, проблема со ствольным железом могла быть решена ужесточением контроля за казенными заводами и привлечением к поставке ствольного железа частных заводов. Но у чиновников Артиллерийского департамента созрело более радикальное решение. Они считали, что при существовавшей системе обязательного приема ствольного железа с казенных горных заводов изменить что-либо было

невозможно, т. к. горное ведомство блестяще освоило искусство переключать ответственность на оружейников. Единственно, что могло решить проблему – это «уничтожение системы обязательного приема ствольного железа с казенных горных заводов» [12].

С 1857 г. Ижевский железоделательный завод стал единственным поставщиком ствольного железа. Ежегодно он изготовлял до 76 тыс. пуд., удовлетворяя потребности оружейных заводов в этом металле [13]. С 1862 г. спрос на ствольное железо стал сокращаться, поскольку Тульский и Сестрорецкий заводы часть стволов начали изготовлять из стали немецкого фабриканта Бергера [14]. На повестку дня встала проблема организации производства ствольной стали. Ее решение затянулось на два десятилетия. Военное министерство предпринимало попытки привлечь к поставкам казенные горные заводы, частные предприятия, но проблема была снята аналогичным способом – при помощи иностранцев на Ижевском заводе в 1880-х гг. было организовано производство ствольной стали.

Что касается казенных горных заводов, то решение проблемы ствольного железа путем отмены обязательных отношений стало тем прецедентом, после которого Военное и Морское министерства стали настойчиво требовать полной ликвидации монополии государственного горнозаводского хозяйства на поставку металла, боеприпасов и артиллерийских орудий армии и флоту. В 1868 г. правительство пошло им на встречу и с этого времени казенные горные заводы были лишены почти всех привилегий, которыми пользовались в военной промышленности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Ляпин В. А. Военное производство на казенных горных заводах Урала в первой половине XIX в. Автореф. дис. канд. ист. наук. – Свердловск, 1983. – С. 12.
2. Свод военных постановлений. – Т. II. – Кн. II. Ст. 614. – СПб., 1859. – С. 164.
3. Отчет о занятиях Артиллерийского отделения Военно-ученого комитета. IV. О материалах, употребляемых в артиллерии // Артиллерийский журнал. – 1857. – №3. Отдел официальный. – С. 13-14.
4. Путилова М. В. Казенные горные заводы Урала в период перехода от крепостничества к капитализму. – Красноярск, 1986. – С. 75-76.
5. Отчет о занятиях Артиллерийского отделения Военно-ученого комитета. IV. О материалах, употребляемых в артиллерии // Артиллерийский журнал. – 1857. – № 3. Отдел официальный. – С. 15-16.
6. Назначение нормальных количеств металлов и металлических изделий, приготовляемых ежегодно на горных заводах хребта Уральского // Штаты и основные положения казенных горных заводов хребта Уральского. – СПб., 1847. – С. 248-253.

7. Куликовских С. Н. Производство огнестрельного оружия на оружейной фабрике Златоустовского завода в середине XIX в. // Урал индустриальный. Бакунинские чтения. Материалы VII Всероссийской научной конференции. – Екатеринбург, 2005. – С. 193.
8. РГИА. Ф. 40. – Оп. 2. – Д. 37. Л. 18-19. Всеподданнейший доклад по Горному департаменту. 26 февраля 1854.
9. РГИА. Ф. 40. – Оп. 2. – Д. 38. – Л. 112-115 об. Доклад по Горному департаменту МФ. 9 сентября 1860.
10. Ляпин В. А. Арсенал Российской империи. Противоречия становления // Щит и меч Отчизны. Оружие Урала с древнейших времен до наших дней. – Екатеринбург, 2008. – С. 145-147.
11. Перечень занятий в заседаниях Артиллерийского отделения Военно-ученого комитета. За октябрь 1856 г. // Артиллерийский журнал. – 1856. – № 5. Отдел официальный. – С. 111.
12. Отчет о занятиях Артиллерийского отделения Военно-ученого комитета. IV. О материалах, употребляемых в артиллерии // Артиллерийский журнал. – 1857. – №3. Отдел официальный. – С. 12, 19.
13. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1858 г. – СПб., 1860. – С. 148.
14. Отчет Главного артиллерийского управления // Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1865 г. – СПб., 1867. – С. 12.

Рецензенты: Багмет М. О., д.і.н., проф.;
Колісніченко А. І., д.і.н., проф.

© Шумкин Г. Н., 2014

Дата надходження статті до редколегії 06.01.2014 р.

Джерелознавство.

Історіографія.

*Методологія. Історія
історичної науки*

ОРГАНІЗАЦІЙНА СИСТЕМА СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ В СРСР (1922-1933 рр.) за матеріалами Державного архіву Російської Федерації

Дослідження організаційно-управлінської структури радянської системи соціального страхування є необхідною умовою для повноцінного розуміння соціальної політики СРСР. Воно передбачає введення до наукового обігу низки документів, в першу чергу, з фондів Державного архіву Російської Федерації, що неможливо без їх попереднього вивчення і аналізу.

Ключові слова: соціальне страхування, архівні фонди, Державний архів Російської Федерації, Народний комісаріат праці СРСР, Всесоюзна центральна рада професійних спілок, Центральне управління соціального страхування, Союзна рада соціального страхування, Всесоюзні центральні галузеві каси соціального страхування.

Исследование организационно-управленческой структуры советской системы социального страхования является необходимым условием для полноценного понимания социальной политики СССР. Оно предусматривает введение в научный оборот ряда документов, в первую очередь, из фондов Государственного архива Российской Федерации, что невозможно без их предварительного изучения и анализа.

Ключевые слова: социальное страхование, архивные фонды, Государственный архив Российской Федерации, Народный комиссариат труда СССР, Всесоюзный центральный совет профессиональных союзов, Центральное управление социального страхования, Союзный совет социального страхования, Всесоюзные центральные отраслевые кассы социального страхования.

Restoration and development of social insurance in the USSR in the period from 1922 to 1933 was an important political, economic and ideological factors. Laid down at the time the basic principles of social insurance still valid today, prompting scientists to study the detailed features of the Soviet model of social insurance.

Research the organization and management structure of the Soviet system of social insurance is essential to fully understand the social policy of the USSR. It provides an introduction to the scientific use of several documents, primarily from funds of the State Archive of the Russian Federation, which is impossible without their prior learning and analysis.

The vast majority of documents on the Social Insurance stored in the following funds: Soviet Labour Department, All-Union Central Council of Trade Unions, the Central Social Insurance Administration, the Federal Social Insurance Board and All-Union Central branch office of social insurance. Each has its own specifics and has a special place in the study of the organizational system of state social insurance.

Archival materials scattered in various funds due to the frequent changes in management of social insurance. The reason for the existence of such a situation are the large size of insurance funds. Given the acute shortage of financial means for the purposes of industrialization is not left without proper attention of the party leadership.

Finally, in 1933, as a result of the reorganization, the People's Commissariat of Labor The Union of Soviet Socialist Republics was eliminated. Its functions was transferred to the All-Union Central Council of Trade Unions. Social insurance bodies were completely absorbed by the trade unions. Trade unions moved from control to management of social insurance.

Thus, before the transfer of the case of social insurance in the conduct of trade unions, the organizational and management structure of the entire insurance system changed repeatedly. Sometimes the reasons for the reorganization was have a purely practical nature and were required to improve the social insurance, in other cases they are conditioned by the political and socio-economic processes in the USSR.

Keywords: social insurance, the archival funds, The State Archive of the Russian Federation, the People's Commissariat of Labor USSR, All-Union Central Council of Trade Unions, the Central Social Insurance Administration, Federal Social Insurance Board, All-Union Central branch office of social insurance.

Перехід до нової економічної політики і запровадження госпрозрахунку на державних підприємствах викликали необхідність повернення до тієї системи соціального страхування, елементи якої були окреслені в перших декретах радянської влади. З утворенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік процес формування своєї, що не мала аналогів у світі, моделі соціального страхування значно прискорився. Ясна річ, що в існуючих умовах, організація всієї вертикалі органів соцстраху, механізм визначення страхових тарифів і сплати внесків, а також вирішення безлічі інших питань, перебували під безпосереднім контролем центру. Соцстрах був важливою складовою соціальної політики Радянської держави. Будь-які зміни в економіці, політиці, державному укладі безпосереднім чином відображалися на соціальному страхуванні.

Дослідження радянської моделі соціального страхування набуло особливої актуальності після розпаду СРСР у світлі необхідності її трансформації з метою пристосування до нових умов історичного розвитку. В сучасній російській та українській історіографії окремі аспекти становлення та розвитку радянського соцстраху розглядаються в працях С. Ашмаріної [1], М. Латипова [2], О. Мельничука [3], О. Мовчан [4], А. Морозова [5], переважно в регіональному вимірі. Автори опираються на документальні матеріали обласних архівів Росії або ж використовують фонди центральних та обласних архівів колишніх союзних республік.

Метою даної статті є аналіз матеріалів з фондів Державного архіву Російської Федерації як основної джерельної бази для реконструкції організаційної системи державного соціального страхування в СРСР в період з 1922 по 1933 р.

Відродження соціального страхування вимагало вирішення низки першочергових фундаментальних питань, від яких залежав подальший хід розвитку цього інституту. В першу чергу, вони стосувалися проблеми відомчого підпорядкування страхових органів і пов'язаної з нею необхідності визначення рівня залежності страхової справи від держорганів або ж радянської

влади взагалі. Пануючі настрої досить яскраво відображені в одній з доповідей на засіданні пленуму V-го Всеросійського з'їзду профспілок (вересень 1922 р.). У ній зазначалось, що *«соціальне страхування є плоть від плоті робітничого руху, але в жодному разі не може бути перетворене в його особливу форму. Ця незалежність і самостійність призведе до розпилення засобів і сил, дасть можливість дрібно-буржуазним елементам примазатися, укріпитися і вести свою боротьбу»* [6, л. 57-58]. Основне завдання профспілок полягало в правильній оцінці сили цього руху і його вдалого використання для посилення свого впливу на маси. Практична участь профспілкових організацій в соціальному страхуванні передбачала спільну розробку з відповідними держорганами питань, які вимагали законодавчої санкції, безперервне сприяння укріпленню страхових органів, участь через своїх представників в страхових конференціях, виборчих зібраннях, представництво в керівних органах соцстраху, а також виявлення своїх побажань і вимог шляхом обговорення питань соцстраху на профспілкових з'їздах і конференціях.

Організаційне керівництво страхуванням і його технічне здійснення покладалося на органи соцзабезу, як на основний державний апарат, який займався соціальним забезпеченням, причому певні частини роботи, як то лікувальна допомога і боротьба з безробіттям, мали виконувати й інші відповідні органи радянської влади. Таке рішення було далеко не одношайним. Питання відомчого підпорядкування органів соціального страхування в 1921-1922 рр. набуло дискусійного характеру і неодноразово викликало жваве обговорення. Незважаючи на всі зусилля Б. Файнгольда, який наполягав на необхідності передачі справи соціального страхування Наркомату праці, перевагу отримав М. Мілютін і його переконання щодо кращої підготовленості Народного комісаріату соціального забезпечення до якомога швидшого практичного запровадження соцстраху [7, л. 7-9].

Однак, в підсумку, соціальне страхування в Радянському Союзі з 1923 р. все ж таки здійснювалося Народним комісаріатом праці через Центральне управління соціального

страхування (Цусстрах), а з 1925 р. ще й через Союзна раду соціального страхування (СРСС).

У зв'язку з цим, переважна більшість документів щодо питань соцстраху зберігаються у фондах НКП СРСР, ВЦРПС, Цусстраху та СРСС. Кожен із названих фондів, враховуючи його власну специфіку, займає своє особливе місце в дослідженні організаційної системи державного соціального страхування.

Крім керівництва соціальним страхуванням, до завдань Народного комісаріату праці СРСР були віднесені: регулювання ринку праці і боротьба з безробіттям, нормування заробітної плати, охорона праці, вирішення трудових конфліктів, реєстрація колективних договорів, сприяння будівництву робітничого житла та ін. Саме тому матеріали, присвячені питанням соцстраху (газетні вирізки різних років, свідчення про стан апарату Цусстраху, особисті справи відповідальних працівників), розпорошені серед широкого розмаїття інших документальних даних, об'єднаних в єдиному фонді НКП СРСР (ф. Р-5515).

Подібну ситуацію можна спостерігати, працюючи з фондом Всесоюзної центральної ради професійних спілок (ф. Р-5451). Стенограми і протоколи пленарних засідань з'їздів професійних спілок; тези доповідей і їх обговорення; резолюції, циркуляри, постанови, директивні листи і доповідні записки ВЦРПС; переписка губернських професійних спілок, ЦК союзів з ВЦРПС і НКП СРСР з питань соціального страхування робітників і службовців; висновки бригади ВЦРПС щодо результатів обстеження органів соціального страхування; свідчення про перебудову і роботу органів соцстраху, а також фінансові звіти про виконання бюджету державного соціального страхування за 1923-1933 рр. – усі ці матеріали доповнюють загальну картину розвитку радянського соцстраху, акцентуючи увагу на проблемних питаннях системного, функціонального та організаційного характеру. Проаналізуємо лише декілька найбільш показових прикладів. Доповідна записка працівника відділу тарифно-економічної роботи ВЦРПС від 2 вересня 1926 р. яскраво ілюструє зіткнення інтересів Цусстраху та профспілкових організацій. Її автор

стверджує, що, незважаючи на те, що ВЦРПС відповідає за спрямування соціального страхування, яке є складовою частиною профспілкового руху, Цусстрах щораз більше ігнорує директиви ВЦРПС і запроваджує в життя виключно ті постанови Президії, які схвалюють його пропозиції [8, л. 46]. Про зміну розстановки сил у 1933 р. свідчить стенограма інструктивної наради з питання організаційної перебудови обслуговування робітників соціальним страхуванням. В ній напрочуд чітко окреслюються нові перспективи соцстраху, згідно яких уся практична робота передається окремим союзам, починаючи з ЦК і закінчуючи його низовими організаціями, при ВЦРПС планувалося створення невеликого кваліфікованого апарату, який займався б питаннями планування і контролю за виконанням бюджету. Вся повнота відповідальності за справу соціального страхування з цього часу покладалася на ЦК союзів [9, л. 16 об.-17].

Головним органом, який здійснював безпосереднє управління соціальним страхуванням, було Центральне управління соціального страхування, організоване в грудні 1921 р., як відділ Народного комісаріату соціального забезпечення РСФРР [10, л. 2-3 об.]. В грудні 1922 р. він перейшов до складу Народного комісаріату праці, який, після утворення СРСР, отримав статус союзного Комісаріату [11, с. 76]. Положення про Цусстрах було затверджене на III сесії ЦВК СРСР в листопаді 1923 р. Центральне управління соціального страхування при НКП СРСР проіснувало до червня 1933 р. Його діяльність було припинено у зв'язку з Постановою ЦВК СРСР, РНК СРСР та ВЦРПС про ліквідацію Наркомату праці СРСР з усією системою органів праці.

Матеріали фонду Центрального управління соціального страхування (ф. Р-5528) хронологічно охоплюють весь досліджуваний період і поділені на чотирнадцять описів із загальною кількістю одиниць зберігання понад 4 тисячі. Перших 4 описи – це документальні матеріали постійного зберігання. Наступних 5 описів об'єднують справи соціально-побутового сектору, курортного, фондового, статистичного та бюджетно-планового відділів. Окремі описи містять матеріали, які відображають

діяльність Наукової ради, Управління соціально-профілактичними закладами, Місцевого комітету Центрального управління соціального страхування. Свідчення, що стосуються особового складу: списки співробітників, структура і штати Цусстраху, особисті дані про голів і заступників Всесоюзних центральних кас соцстраху різних галузей, список начальників управлінь соціального страхування та ін. для більшої зручності зібрані в одному описі. Така деталізація дозволяє дослідникам швидше зорієнтуватися в доступних архівних матеріалах, а також полегшує пошук даних, необхідних для висвітлення тієї чи іншої сфери діяльності Центрального управління соціального страхування. Плани роботи відділів, доповідні записки, протоколи нарад відповідальних працівників, інструкції, директивні листи, циркуляри, розпорядження Цусстраху і переписка щодо розмежування функцій Центрального і республіканських управлінь соцстраху, звіти і свідчення про діяльність головних управлінь соціального страхування, програми і кошториси курсів по соцстраху, тези доповідей про роботу Центрального музею охорони праці і соціального страхування – дають змогу визначити особливості взаємодії структурних підрозділів, простежити зміни владних повноважень, завдань та функцій підзвітних і підконтрольних органів, ознайомитися з науково-дослідною роботою Цусстраху у сфері історії, теорії та практики соціального страхування, проаналізувати просвітницькі та агітаційно-пропагандистські заходи.

13 лютого 1925 р. постановою ЦВК СРСР було затверджене положення про утворення при НКП СРСР Союзної ради соціального страхування для загального керівництва справою соціального страхування. Аналогічні Ради формувалися також при наркоматах праці союзних республік. Положення про Раду соціального страхування при Наркомпраці РСФРР було затверджене постановою Раднаркомів СРСР та РСФРР від 21 серпня 1925 р. [12, л. 1-2]. До складу Союзної ради входили представники від Наркомату праці СРСР, ВЦРПС, Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР та інших союзних наркоматів. Вона обслуговувалася апаратом Центрального управління соціального

страхування Наркомпраці СРСР. Постанови Ради були обов'язкові до виконання, а опротестовані постанови вступали в силу лише після їх розгляду колегією НКП СРСР. Союзна рада соціального страхування проіснувала до червня 1933 р., припинивши свою діяльність разом з ліквідацією всіх установ Наркомату праці СРСР. Республіканські страхові ради були ліквідовані ще в середині 1931 р. у зв'язку з організацією системи галузевих кас і республіканських територіальних кас [13, с. 60].

Фонд Союзної ради соціального страхування при НКП СРСР (ф. Р-7062) містить інформацію щодо фінансового становища радянського соцстраху, оскільки вирішення питань, пов'язаних зі встановленням тарифів страхових внесків в межах Радянського Союзу перейшло до компетенції саме цього координуючого органу. Звіти про стан фондів, загальний підрахунок бюджету соцстраху, врегулювання робочих відносин між Цусстрахом і Держбанком, положення про розміри страхових внесків, постанови про встановлення списків державних підприємств, які підпадали під дію тимчасового пільгового тарифу внесків на соціальне страхування – дають змогу історикам, економістам робити висновки щодо фінансового забезпечення соціального страхування, сприяють дослідженню механізмів взаємодії органів соцстраху і фінансових установ.

В реконструктивний період завдання соціального страхування були переглянуті і значно змінені. Якщо до цього часу соцстрах виконував лише захисні функції, то в нових умовах мав сприяти виконанню п'ятирічки за чотири роки, вести боротьбу за трудову дисципліну, підвищення продуктивності праці, реконструкцію побуту та соціалізм. На початку 1930-х років було розпочато реорганізацію соціального страхування за галузевим принципом. Відповідно до рішення V-го пленуму ВЦРПС (січень 1931 р.), в провідних галузях промисловості утворювалися галузеві страхові каси [14, с. 16]. На початок 1932 р. існувало сім всесоюзних центральних галузевих кас соціального страхування (ВЦГКСС), які, підпорядковуючись безпосередньо Цусстраху, користувалися оперативною самостійністю.

ВЦГКСС очолювали комітети, які обиралися на з'їздах відповідних профспілок. Це дозволило встановити тісний зв'язок страхових кас з профспілками, що значно розширювало можливості використання страхових фондів на допомогу виробництву.

Фонд Всесоюзних центральних галузевих кас соціального страхування (ф. Р-7685) структурований таким чином, що кожен з описів об'єднує матеріали щодо однієї з центральних кас страхування професійних спілок робітників: гірничорудної, нафтової, вугільної, хімічної промисловості, машинобудування, чорної і кольорової металургії.

Як свідчать джерельні дані, внутрішня будова всесоюзних центральних галузевих кас передбачала поділ на декілька робочих секторів. Як правило, організаційно-інструкторський, медико-профілактичний, обслуговування апарату та фондів, у складі яких могли діяти окремі групи, як то бюджетно-звітна і статистики [15, л. 35-36; 16, л. 1; 17, л. 11]. В апараті каси, залежно від галузі промисловості і в різні часові проміжки, працювало від 14 до 33 осіб.

Директивні листи, постанови, положення, свідчення про штати і списки працівників, доповіді і звіти про організацію і роботу центральних, крайових і обласних галузевих кас соціального страхування дають можливість простежити увесь шлях становлення ВЦГКСС, виявити труднощі (укомплектування апарату, несвоєчасне надходження фінансово-статистичної звітності) і причини їх виникнення (нестача кваліфікованих працівників, формалізм, недоліки законодавчого і організаційного характеру). Заміна територіального принципу побудови страхової мережі галузевим була підготовчим заходом

на шляху передачі соціального страхування у відання профспілок. В результаті злиття НКП СРСР та ВЦРПС було уточнено та уніфіковано структуру ЦК профспілок. ВЦГКСС припинили своє існування, а їх функції, права та обов'язки було передано касам соціального страхування ЦК профспілок.

Таким чином, в період з 1922 по 1933 р. організаційно-управлінська структура системи соціального страхування неодноразово змінювалася. До створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік і прийняття нової схеми адміністративно-територіального поділу СРСР та РСФРР діяла трирівнева структура управління соцстрахом: Центральне управління соціального страхування, губернські управління і каси соціального страхування. Відомчий перехід справи соціального страхування, спершу з Наркомсоцзабезу в Наркомпраці, а згодом – у ВЦРПС в значній мірі вплинув на характер трансформації організаційно-управлінської структури. Реорганізаційні процеси в радянській системі соцстраху можна простежити шляхом аналізу документальних матеріалів фондів Державного архіву Російської Федерації.

Зазначимо, що документи фонду Центрального управління соціального страхування досі залишаються невпорядкованими. Однак дослідники мають змогу працювати з ними в службовому приміщенні. Одним з об'єктивних факторів існування такого стану речей є низький рівень запиту цих матеріалів, що, в світлі підвищеного інтересу до історії соціального страхування радянського періоду, розглядається автором як недооцінка їх інформативності та значущості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ашмарина С. В. Социальное страхование в условиях новой экономической политики 20-х гг. XX века / С. В. Ашмарина // Рабочие в России: исторический опыт и современное положение: материалы IV научно-практической конференции, 3-5 ноября 2003 г. – Москва : Эдиториал, 2004. – С. 200-202.
2. Латыпов М. М. Социальное страхование в Башкортостане: история и современность / М. М. Латыпов. – Уфа : Гамгиль, 2005. – 400 с.
3. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20-30-ті рр. XX ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця : «Едельвейс і К», 2009. – 372 с.
4. Мовчан О. М. Соціальне страхування робітників УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.) / О. М. Мовчан // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2009. – Вип. 2. – С. 105-116.
5. Морозов А. В. Социальное страхование в СССР в 20-30-е гг. XX века: Достижения и провалы / А. В. Морозов // Церковь, государство и общество в истории России XX века: Материалы V международной

- конференції, Іваново, 8-9 декабря 2005 г. (к 10-летию духовного образования в Иваново-Вознесенской и Кинешемской епархии. – Иваново, 2005. – С. 180-183.
6. Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ), ф. Р-5451, оп. 6, д. 11, 70 л.
 7. Российский государственный архив социально-политической истории, ф. 95, оп. 1, д. 35, 15 л.
 8. ГАРФ, ф. Р-5451, оп. 10, д. 393, 178 л.
 9. ГАРФ, ф. Р-5451, оп. 17, д. 346, 36 л.
 10. ГАРФ, ф. Р-5528, оп. 1, д. 273, 26 л.
 11. Из истории социального страхования в России // Вестник государственного социального страхования. – 2010. – № 9. – С. 73-80.
 12. ГАРФ, ф. Р-5528, оп. 1, д. 289, 54 л.
 13. Караваев В. В. Организационная система социального страхования / В. В. Караваев, Я. Г. Тидеман. – М.-Л. : Государственное социально-экономическое издательство, 1932. – 86 с.
 14. Борисов Й. Що дає соцстрах робітникам / Й. Борисов. – Харків : Український робітник, 1935. – 35 с.
 15. ГАРФ, ф. Р-7685, оп. 2, д. 2, 151 л.
 16. ГАРФ, ф. Р-7685, оп. 1, д. 19, 25 л.
 17. ГАРФ, ф. Р-7685, оп. 4, д. 1, 163 л.

Рецензенти: Маврін О. О., д.і.н., с.н.с.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Вальчук О. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 08.11.2013 р.

ПРОБЛЕМИ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XIX – початку XX ст. В МАТЕРІАЛАХ НАУКОВИХ ЧИТАНЬ НА ПОШАНУ ПРОФЕСОРА Д. П. ПОЙДИ

Висвітлено проблеми аграрної історії України XIX – початку XX ст. у матеріалах наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. У дев'яти випусках збірника згруповано у тематичні блоки та проаналізовано за проблемно-хронологічним принципом понад сто публікацій, які охоплюють XIX – початок XX ст. Визначено пріоритетні напрямки досліджень з аграрної історії України, ознайомлено з основними напрацюваннями науковців.

Ключові слова: Д. П. Пойда, аграрна історія, селяни, збірник праць, наукові читання.

Освещены проблемы аграрной истории Украины XIX – начала XX в. в материалах научных чтений, посвященных памяти профессора Д.П. Пойды. В девяти выпусках сборника сгруппированы по проблемно-хронологическому принципу и проанализированы более ста публикаций, охватывающие XIX – начало XX в. Определены приоритетные направления исследований по аграрной истории Украины, охарактеризованы основные наработки историков.

Ключевые слова: Д. П. Пойда, аграрная история, крестьяне, сборник трудов, научные чтения.

The problems of agrarian history of Ukraine of 19 – the beginning of the 20th centuries in the collection of the scientific articles «Questions of agrarian history of Ukraine and Russia» devoted to Professor D.P. Poyda have been considered. His role in the creation of scientific school of the study of agrarian history in Dnipropetrovsk University has been shown. In nine issues of collections more than one hundred publications concerning that history period have been analyzed. The priority directions of researches of agrarian history of Ukraine and their territorial scopes have been emphasized; it is concerned with basic investigations and debatable problems. All publications on problem-chronologic principle are grouped in thematic blocks: historiography and methodological aspects of agrarian history, position of peasant economy, mutual relations of peasants and squires, peasant reform of 1861 and its consequences, agrarian question in public opinion in the 19th century, organization and functions of peasant self-government authority, the results of its activity for the village, modernization processes and their influence on the development of peasantry, labour migration of peasants, distribution of agronomical knowledge among peasants, agrarian question in the programs of Ukrainian political parties, activity of the peasants in the time of Russian revolution of 1905-1907, implementing and results of reform by P. Stolypin, mentality, spiritual culture and way of life of the Ukrainian peasants at the end of 19th – beginning of the 20th centuries. It allowed us to see all the palette of the materials contained in the collections of publications. On the basis of the description of historian-agrarian representatives at the scientific readings the all-Ukrainian character of collection of articles has been proved.

Keywords: D. P. Poyda, agrarian history, peasants, collection of articles, scientific readings.

В українській історіографії чільне місце по праву займає Дмитро Павлович Пойда (1908-1992) – доктор історичних наук, професор, заслужений працівник вищої школи УРСР, визначний український історик-аграрник другої половини XX ст. Все його велике життя й багатогранна діяльність являють собою взірць високого

професіоналізму, справжнього подвижництва в науці й на ниві підготовки кваліфікованих фахівців-істориків. Започаткована вченим наукова школа з аграрної історії дістала широке визнання не тільки в Україні, а й далеко за її межами.

Наукова, творча спадщина Д. П. Пойди, що перевищує 150 найменувань друкованих

праць, включає книги, статті в наукових та енциклопедичних виданнях, нариси, рецензії, історіографічні огляди тощо. Серед них центральне місце займає опублікована в 1960 р. фундаментальна монографія «Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.)», захищена в 1962 р. як докторська дисертація, що отримала високу оцінку наукової спільноти. Багато в чому вона й донині залишається неперевершеною, перш за все, з точки зору глибини проникнення в діалектику історичного процесу, широти теоретичного узагальнення досліджуваних подій та явищ, майстерності аналітичного опрацювання різноманітних масивів історичних джерел, максимальної об'єктивності у висвітленні теми.

Не заглиблюючись у наукову спадщину професора, зауважимо лише, що до Д. П. Пойди та його учнів в широкому контексті суто селянськими питаннями історії України другої половини XIX – початку XX ст. всерйоз майже ніхто не займався, комплексні дослідження практично не проводилися, а поодинокі порухи до вивчення окремих сюжетів аграрної тематики не могли, звісно, відтворити цілісної панорами життя українського села в умовах розкладу і кризи феодално-кріпосницької системи, зародження й розвитку капіталістичних відносин на селі.

Маючи солідний творчий доробок в царині аграрної історії України дореволюційної доби, Дмитро Павлович енергійно розробляв різні її пласти спільно зі своїми учнями (Т.Д. Липовська, Р.С. Попова, В.І. Михайлова, А.В. Бойко, О.В. Волкова та ін.). Безперечно, він міг би пишатися цілою плеядою своїх талановитих вихованців, які достойно продовжили і збагатили розпочату ним справу. Багато з них стали знаними фахівцями-істориками, докторами наук, професорами. В їх числі Д.С. Шелест, Л.П. Гарчева, В.В. Стецкевич, В.В. Крутіков, А.В. Бойко, С.І. Світленко, Г.Г. Кривчик, О.Ф. Нікілев. У цю до певної міри «цілину» сферу наукового пошуку прийшли й вагомо заявили про себе серією змістовних праць М. Я. Білан, В. Ф. Васянович та ін. Не без впливу багаторічного спілкування з Д. П. Пойдою сформувався як один із

провідних істориків-аграрників України радянської доби професор Г. М. Шарлай.

Ефективно вирішуючи наукові завдання, Д. П. Пойда паралельно займався активною дидактичною діяльністю, незмінно читаючи в Дніпропетровському університеті нормативний курс історії Росії XIX – початку XX ст. Вочевидь, закладені Дмитром Павловичем традиції вивчення і осмислення аграрної історії України не втратили своєї актуальності та привабливості й сьогодні, а продовжують збагачуватися і примножуватися у працях нових поколінь істориків, відкриваючи простір для подальшої роботи над реконструкцією важливої складової українського соціуму. Тож цілком закономірно, що саме в нашому університеті виникла ідея організації наукових читань з аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди. Можна із задоволенням констатувати, що читання, започатковані у 1993 р., стали традиційними і пройдуть у 2014 р. вже удесяте.

За матеріалами кожного з дев'яти попередніх наукових читань було видано збірник під назвою «Питання аграрної історії України та Росії». Участь у читаннях взяли доктори, кандидати наук, аспіранти, студенти різних навчальних закладів Дніпропетровська, Києва, Черкас, Запоріжжя, Донецька, Харкова, Криму, Кам'янець-Подільського, Чернігова, Миколаєва, Одеси, Ізмаїла, Кіровограда, Херсона, Кременчука, Переяслав-Хмельницького, Ніжина, Кривого Рогу, Дніпро-дзержинська, а також Москви, Самари та інших міст. Усього було опубліковано 285 тез доповідей і наукових статей, з яких понад сто охоплюють період XIX – початку XX ст.

Наукові матеріали читань, вміщені у збірниках, мають доволі широкий хронологічний діапазон досліджень: від часів Київської Русі – до сучасності. Зрозуміло, запропоновані Д.П. Пойдою й реалізовані на історичному факультеті Дніпропетровського університету ідеї та проекти помітно вплинули на наукову активність дослідників у розробці аграрної історії України насамперед пореформеної доби. Разом із тим, в окремих публікаціях висвітлюється становище селянського господарства напередодні 1861 р., особливості

проведення селянської реформи в різних регіонах України тощо. Наприклад, Т. Д. Липовська дослідила специфіку сільськогосподарського виробництва, довівши, що ринкові відносини до реформи були притаманні не лише Південній, а й губерніям Лівобережної України [4, с. 76-79]. Дослідниця активно розробляла також тему військових поселень в Україні (1825-1857 рр.), зокрема, запроваджену в них систему навчання, підтвердивши в цілому її ефективність для ведення сільського господарства [2, с. 55-60]. Малодосліджені аспекти селянської проблематики в контексті вивчення соціальної історії XVIII – першої половини XIX ст. висвітила Т.Ф. Литвинова. У фокусі одного із її матеріалів опинилася цікава проблема соціальної взаємодії поміщиків і селянства та її відображення в уявленнях дворянства Лівобережної України [7, с. 62-71], іншого – зміст так званого «прижиттєвого» етапу формування історіографічного образу селянського питання в Російській імперії [8, с. 27-38].

Низка статей у збірниках безпосередньо стосується селянської реформи 1861 р. Вони репрезентують окремі регіональні дослідження, даючи змогу з'ясувати й виділити особливості підготовки та наслідки реформи для різних суспільних станів, зокрема, на території Катеринославської губернії. Так, у дослідженні І. О. Кочергіна на прикладі маєтків Верхньодніпровського повіту продемонстровані негативні наслідки реформи не лише для селян, але й поміщиків, які були змушені пристосовуватись до нових соціально-економічних умов [5, с. 48-53].

Потужні історіографічні традиції школи дніпропетровських істориків, започатковані Д. П. Пойдою і М.П. Ковальським, проявилися й у численних теоретико-методологічних та історіографічних студіях з аграрної історії XIX – початку XX ст. Приміром, професор В.В. Крутиков дослідив історію вивчення селянського підприємництва у вугільній промисловості Донбасу пореформеної доби [2, с. 76-79]; відомий учений В.І. Марочко проаналізував історіографію кооперативного руху в Україні другої половини XIX ст. [5, с. 4-7]. Високим науково-теоретичним рівнем вирізняється публікація професора А. Г. Болєбуха, де висвітлені нові

методологічні підходи у історіографічному аналізі селянської тематики пореформеного періоду [4, с. 29-35]. Варто також відзначити розробки харківського історика Ю. В. Ярченка та чернігівського науковця О.В. Герасименка щодо стану вивчення історії хліборобських артілей М. В. Левитського та масового селянського руху 1861-1904 рр. відповідно [2, с. 92-96; 4, с. 56-61].

Аграрне (селянське) питання у суспільно-політичній думці XIX ст. теж привернуло увагу багатьох істориків. А започаткував цей тематичний блок ще у першому збірнику читань (опублікований у 1995 р.) професор А. Г. Болєбух, присвятивши свій матеріал селянській проблемі у спадщині М. Сперанського. Автор відзначив глибоке розуміння видатним реформатором XIX ст. необхідності об'єктивної оцінки ситуації у Росії та властивих різним верствам сподівань для проведення «правильної політики». М. Сперанський слушно вважав, що кріпосне право і відсутність сприятливих умов для підприємництва заважали прогресивному розвитку держави [1, с. 44-50].

Доповнили умовну рубрику з аграрної тематики в суспільній думці XIX – початку XX ст. праці С. І. Світленка – з аналізом поглядів членів Кирило-Мефодіївського братства (спільно з С. С. Павленко) [3, с. 17-23] і діячів українського національного руху 1860-1880-х рр. щодо селянської проблеми [2, с. 60-67; 4, с. 15-21]; А. В. Костенко – про уявлення історичної долі селянства в ідеології народництва і працях М. Драгоманова [3, с. 127-128]; Ю. П. Присяжнюка – про погляди інтелектуалів-етнографів на майбутнє селянства України у XIX ст. [8, с. 12-19]. На сторінках збірників аграрна історія постала об'єктом дослідження в контексті вивчення спадщини та світогляду відомих постатей українського суспільно-політичного та культурницького руху XIX – початку XX ст.: М. Грушевського [3, с. 106-121], С. Подолінського [3, с. 125-126], І. Франка [6, с. 49-55], О. Лазаревського [2, с. 72-76; 8, с. 53-59] та ін.

Аналізуючи зміст збірників матеріалів наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди, мимоволі окреслюється пріоритетне коло наукових інтересів вітчизняних науковців, яких здебільшого

цікавила не сама реформа 1861 р., а її соціально-економічні та політичні наслідки. Особливий інтерес викликали соціокультурні зміни в українському селі у пореформений період. Трансформацію селянської громади Наддніпрянської України після 1861 р., скажімо, досить докладно прослідкував О. В. Михайлюк. При цьому фахівець-аграрник розглянув общину не лише як адміністративну, господарчу одиницю, але і як соціокультурну спільноту, підкресливши, що збереженню общини сприяли консерватизм селянського укладу і традиціоналізм суспільства; завдяки ж реформі община змінювалася й сама, пристосовуючись до нових умов [7, с. 71-81]. Варто відзначити й публікації запорізької дослідниці А.І. Лохматової, яка звернула увагу на деякі явища в общинному побуті південноукраїнського села, зокрема, на участь органів селянського самоврядування в сімейних розподілах, прийом і виключення з общини селян [4, с. 85-91; 5, с. 53-58].

Пильна увага дослідників була прикута до утворених у 1864 р. земств, які посідали значне місце в суспільно-політичному житті країни. Загалом непогана збереженість джерел, особливо звітів і постанов губернських земських управ, допомогла історикам з'ясувати значення земської реформи для розвитку місцевого самоврядування. Тож цілком логічними в даному питанні виглядають саме краєзнавчі дослідження земств у дореволюційний період. До речі, у джерелознавчій розвідці К.Л. Шихова добре показано широкі інформативні можливості виданих матеріалів Катеринославського земства під назвою «Систематический Свод постановлений Екатеринбургского губернского земского собрания» [2, с. 87-91].

Вивчалися як організація та функціонування самої земської корпорації, так і різні напрями її діяльності. Фактологічна інформація про сприяння земств Катеринославщини розвитку освіти шляхом будівництва шкіл у сільській місцевості, придбання підручників, підготовки учителів, створення ремісничих класів міститься у публікації Т. П. Бугар [1, с. 64-67]; допомога земств і загальний стан медичного обслуговування в селах Катеринославської губернії у 1880-1890-х рр. висвітлено у праці С. Ніколаєва [3, с. 98-

106]. На прикладі земств південних губерній кінця XIX – початку XX ст. І. І. Бутенку (м. Херсон) вдалося довести суттєву роль земських структур у кооперативному будівництві, особливо дрібному селянському кредитуванні [2, с. 79-84].

Завершення промислової революції в Росії у 1880-1890-х рр. супроводжувалося, як відомо, соціальною модернізацією, формуванням нових класів, в чому значну роль відіграло селянство. Про ці модернізаційні процеси та їх вплив на українське село йдеться у праці професора О. Б. Шляхова. Автор дійшов висновку про небажання і неготовність багатьох селян поривати зі сталим укладом життя, патріархальними поглядами, а також підкреслив, що якраз динаміка модернізаційного поступу тих часів промовисто свідчила про поступове руйнування традиційних цінностей в українському селі [7, с. 108-115]. Науковці порушували й інші важливі проблеми з історії селянства XIX – початку XX ст.: використання найманої праці у сільсько-господарській промисловості Півдня України (А. І. Лохматова) [2, с. 96-100], вплив Першої світової війни на аграрний сектор України (В. І. Мороз, М. В. Рошко) [5, с. 93-96] та ін.

Нагадаємо, що ліквідація кріпосного права стала поштовхом до формування ринку робочої сили, розвитку капіталізму, активних міграцій селян центральних районів країни до південноукраїнських губерній, які мали значний земельний та економічний потенціал. Своєрідний цикл статей до наших збірників із означених аспектів аграрної історії кінця XIX – початку XX ст. підготував представник черкаської школи істориків-аграрників Я. В. Бойко. На багатому фактологічному, статистичному матеріалі він висвітлив особливості міграцій українських і російських селян, завдяки яким на території південноукраїнських губерній прискорився розвиток виробничих сил, товарного виробництва, процес формування капіталістичних відносин. В результаті регіон посів перше місце в Росії з виробництва та продажу товарного хліба [4, с. 91-96]. Водночас автор з'ясував джерела формування ринку праці на Півдні України [7, с. 115-122], простежив демографічні процеси тут на межі XIX – XX ст.

[2, с. 84-87], визначив роль Селянського банку у заселенні даної території [3, с. 70-72] тощо.

Становлення капіталістичних відносин і товарного виробництва викликали інтерес до науково-практичних питань у сільському господарстві, потребу в поширенні агрономічних знань. Реалізації подібних суспільних запитів мали сприяти відкриті в аграрних регіонах громадсько-наукові об'єднання. Сюжети стосовно організаційного оформлення, науково-практичної діяльності природничих товариств і сільськогосподарських дослідних станцій Півдня України віднайшли висвітлення у працях професора В.С. Савчука [2, с. 67-71; 5, с. 73-78; 6, с. 11-16; 7, с. 122-128]. Першочерговим завданням товариств були пошуки ефективної боротьби зі шкідниками в сільському господарстві, що, на думку автора, дало поштовх до розвитку аграрної справи в Україні. Останні проходили за підтримки земств у взаємодії з органами місцевого самоврядування.

Поширенню агрономічних знань сприяли й інші установи. У номерах збірника вміщені матеріали про підготовку спеціалістів у сільськогосподарській професійній школі у с. Олександрівка (Гнедіно) Олександрівського повіту Катеринославської губернії та професійно-педагогічну діяльність її засновника М. О. Каришева [5, с. 78-82], про структурний розвиток, технічне оснащення та науково-практичні досягнення ветеринарної медицини на Катеринославщині, де завдяки цьому в 1890-х рр. вдалося запобігти поширенню чуми великої рогатої худоби [5, с. 82-86; 6, с. 78-82].

Низка публікацій у «Питаннях аграрної історії...» пов'язана з аналізом пропозицій розв'язання селянської проблематики політичними партіями початку ХХ ст. та їх лідерів. Істориками вивчені базові положення з аграрних питань як загальноросійських, так і українських партій та їх реалізація. Яскравим прикладом тому – стаття російської дослідниці, професора А. В. Сипченко (м. Самара), у якій йдеться про модель Трудової народно-соціалістичної партії щодо вирішення аграрної проблеми в Росії на початку ХХ ст. Як зазначає автор, особливістю програми цієї партії була вимога націоналізації землі, що порівняно з

програмами інших партій адекватніше віддзеркалювало специфіку Росії та психології селян [8, с. 81-87]. Аграрне питання займало чільне місце в ідеології соціалістично-революціонерів, що підтверджує праця Т. М. Осипенко. Звуження просторових меж роботи до Катеринославської губернії дозволило ґрунтовніше охарактеризувати форми діяльності есерів у 1902-1907 рр., серед яких, на погляд автора, найбільшого розвитку набула друкована пропаганда і найменшого – аграрний терор (розгрома поміщицьких маєтків) [1, с. 72-76].

Суттєво доповнили даний тематичний блок розробки дніпропетровських істориків, які досліджували українські політичні партії. Завдяки співставленню програмних документів партій Наддніпрянської України В. Я. Яценко визначив спільні та відмінні риси у їх баченні шляхів вирішення аграрних проблем [3, с. 27-31]. При цьому автор охопив майже весь партійно-політичний спектр українського національного руху: Революційну українську партію (РУП), Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП), Українську соціалістичну партію (УСП), Українську народну партію (УНП), Партію українських есерів, Українську демократичну партію (УДП), Українську радикальну партію (УРП), Українську демократично-радикальну партію (УДРП), Українську селянську партію (УСелП). Аналітичні огляди аграрної частини програм РУП (згодом – УСДРП) і УНП зроблені також професором А.І. Голубом і Р. Г. Распоповим [2, с. 104-112].

Питання селянської активності у роки російської революції 1905-1907 рр. підняв у своїх публікаціях професор О. Б. Шляхов, який розглянув процес взаємодії селянства і цивільних моряків Чорноморського флоту [1, с. 77-79], участь селян у виборчій кампанії до Державної Думи 1906 р. [3, с. 130-133] і т.ін. Характеризуючи, зокрема, другу проблему, автор наголосив, що, незважаючи на перешкоди, царату не вдалося завадити обранню до Думи депутатів від так званих небажаних елементів, у тому числі й селян. Більшість українських селян приєдналися до Української думської громади, відстоюючи соціальні та національні інтереси українського народу.

Пов'язані з російською революцією 1905-1907 рр. сюжети з історії селянства збагатили праці Г. М. Книша – стосовно участі студентів і старшокласників середніх навчальних закладів у роботі серед українського селянства [3, с. 128-129], С. І. Світленка і О. В. Мірошниченко – про діяльність «Всеросійської селянської спілки» на Катеринославщині [8, с. 66-74]. Заслуговує на увагу стаття вже згаданого вище дніпропетровського історика О. В. Михайлюка щодо взаємин селян і поміщиків напередодні 1905-1907 рр. Автор встановив, що селянський рух цих років був спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що саме розвиток капіталізму в сільському господарстві став основною причиною загострення взаємин між поміщиками і селянами [9, с. 104-112].

Значний інтерес серед науковців викликала проблема оцінки проведення столипінської аграрної реформи. Матеріал щодо нових підходів у визначенні результатів реформи запропонований М. Я. Біланом, який дійшов висновку, що в перше десятиліття ХХ ст. село зміцніло не завдяки П. Столипіну, а переважно внаслідок двох чинників: скасування викупних платежів за землю під час революції 1905-1907 рр. і щедрого врожаю 1909 і 1910 рр. [4, с. 131-134]. Менш категоричним в негативних оцінках реформи був В. К. Литвинов при вивченні невід'ємної складової столипінських аграрних перетворень – українського переселенського руху. Дослідник визначив не тільки території селянського виходу з України та місця прибуття на Далекий Схід, але й проблеми адаптації українців до нових життєвих умов [3, с. 142-145].

Окремі матеріали щодо перебігу аграрної реформи на Катеринославщині підготовлені О. В. Овдіним. У них розглянуті особливості становища селянства в губернії напередодні столипінської реформи, визначені позитивні (першість губернії у технічному оснащенні землеробів по Європейській Росії) і негативні риси (общинне землекористування як перешкода для фермерства, подрібнення наділів), показано нагальну необхідність модернізації села [4, с. 107-113]. Використовуючи звіти представників центральних

органів виконавчої влади, автор показав роль місцевої бюрократії у проведенні реформи в Катеринославській губернії [5, с. 87-93].

Повноту дослідженню аграрної історії в межах окреслених хронологічних меж додають наукові праці в руслі магістрального напрямку соціальної історії щодо світогляду, менталітету, духовної культури та побуту українського селянства. Пріоритет в зазначеній царині належить знаним в Україні науковцям-аграрникам О. В. Михайлюку [4, с. 96-101] та Ю. П. Присяжнюку [7, с. 93-99; 9, с. 80-87]. Їхні ґрунтовні публікації розкривають світогляд селян у перед-революційний період, окремі аспекти соціоментальної історії в умовах модернізації. Не менш цікавими з точки зору вивчення повсякденності селян є висвітлені на сторінках збірників такі сюжети, як соціокультурні характеристики сільської інтелігенції [7, с. 100-107], хуліганство в селах [8, с. 74-81], функціонування сільських бібліотек-читалень на Катеринославщині на рубежі ХІХ-ХХ ст. [8, с. 38-47] та ін.

Наявність у Дніпропетровському університеті осередку з вивчення історії німців Півдня України дала імпульс для досліджень їх господарської, зокрема, аграрної діяльності у ХІХ ст. – на початку ХХ ст. У збірниках наукових читань вміщено праці С. Й. Бобилевої і Н. О. Семенової [2, с. 48-55], С. В. Атаманенко [3, с. 91-92]. Широке тематичне коло цих публікацій охоплює проблеми системи землекористування та культури виробництва німецьких колоністів Півдня України, їх адаптації у першій половині ХІХ ст. Законодавчі аспекти регулювання земельних відносин та їх форми у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. висвітлив Ю. В. Берестень [4, с. 101-106; 5, с. 61-69; 6, с. 70-77]. Останній стверджує: особливості аграрних відносин і соціальної структури у німецьких колоніях дозволили більшості з них посісти чільне місце в процесі капіталізації сільського господарства Півдня України і стати взірцем фермерського господарства на території Російської імперії [3, с. 92-94]. Серед досліджуваних нацменшин відзначимо чеських колоністів в українських селах у пореформену добу. Щоправда, автор тез доповіді (Н. В. Дунай) переважно зосередився

на вивченні культурно-освітніх аспектів життя чехів [1, с. 67-69].

Присутність на «Пойдівських читаннях» представників різних регіонів України зумовила значне розширення не лише тематики, а й географії досліджень, що дає можливість порівнювати, аналізувати і систематизувати дані, визначати особливості ведення господарства, розвитку селянського руху тощо на різних територіях. Традиційно найбільша кількість матеріалів стосується Півдня України, що пояснюється кількісною перевагою учасників читань з Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей.

Одночасно до збірника увійшла серія публікацій з історії селянства Правобережної України XIX – початку XX ст. Так, Н. Ю. Громакова (м. Дніпропетровськ) дослідила українське селянство як об'єкт боротьби польської шляхти і російської адміністрації в період між двома польськими повстаннями 1830-1831 рр. і 1863-1864 рр. [3, с. 82-84]; О. С. Каревін (м. Київ) проаналізував процес соціального розшарування селян Правобережжя на початку XX ст., спростувавши усталену в радянській історіографії думку щодо кількісної переваги серед селян незаможників [2, с. 112-117]; А. Ю. Скрипник (м. Кам'янець-Подільський) розглянув випадки протиправних дій російських військовослужбовців по відношенню до жителів Подільської губернії [9, с. 65-71]; І. В. Бондаренко та В. О. Пірко (м. Донецьк) відтворили загальні тенденції розвитку основних галузей сільського господарства Подільської та Волинської губерній, визначили головні системи і технології обробітку ґрунту, встановили середні показники врожайності за окремими культурами [4, с. 38-43].

Краєзнавчі дослідження з аграрної історії на сторінках збірників просторово охопили й інші регіони України. Для прикладу наведемо кілька тем опублікованих доповідей: про господарювання галицьких селян у маєтках К. Лянцкоронського [8, с. 60-66]; про сільське комунальне самоуправління в

Ізмаїльському повіті Бессарабії кінця XIX – початку XX ст. [9, с. 71-79]; про методи визначення товарності селянських господарств на прикладі Харківської губернії [7, с. 88-93] та ін.

Отже, започаткована кафедрою російської історії Дніпропетровського класичного університету традиція проведення наукових читань з аграрної історії та Росії на пошану світлої пам'яті професора Д. П. Пойди й видання на їх основі одноіменних збірників наукових праць успішно діє і розвивається ось уже понад два десятиліття, слугуючи визнаним і авторитетним майданчиком для постановки й обкатки нових перспективних ідей, напрямів та проектів в галузі важливої складової вітчизняної науки. У дев'яти випусках «Питань аграрної історії України та Росії» висвітлене значне коло актуальних і дискусійних питань (більше сотні публікацій) періоду XIX – початку XX ст. У центрі уваги дослідників опинилися такі проблеми (тематичні блоки), як історіографічні, джерелознавчі та методологічні аспекти вивчення селянської тематики, становище селянського господарства, взаємини селян і поміщиків, селянська реформа 1861 р. та її наслідки, аграрне питання у суспільній думці XIX ст., організація та функції органів селянського самоврядування, результати земської діяльності для українського села, модернізаційні процеси та їх вплив на розвиток селянства, трудова міграція селян, поширення агрономічних знань серед селян, аграрна тематика в програмах політичних партій Наддніпрянської України, активність українських селян у подіях російської революції 1905-1907 рр., перебіг і результати столипінської реформи, світогляд, духовна культура та побут українських селян наприкінці XIX – на початку XX ст., регіональні та етнонаціональні особливості сільськогосподарської діяльності та життя селянства в цей час. Як бачимо, справа відомого історика українського селянства живе й продовжує хвилювати сучасників, надихаючи їх на нові наукові пошуки та розвідки в царині нашого аграрного минулого.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 1995. – 102 с.
2. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 1997. – 205 с.
3. Питання аграрної історії України та Росії (XVIII – XX ст.): Матеріали третіх наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 1999. – 204 с.
4. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2002. – 188 с.
5. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2004. – 184 с.
6. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – 171 с.
7. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – 242 с.
8. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали восьмих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – 272 с.
9. Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. – Д., 2012. – 244 с.

Рецензенти: Колісниченко А. І., д.і.н., проф.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Іваненко В. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 23.01.2014 р.

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ»

Розглянуто застосування терміну «інженерно-технічна інтелігенція» в історіографії, виявлено критерії приналежності до соціально-професійної групи, яка визначається цим терміном, дано його визначення.

Ключові слова: інтелігенція, інженерно-технічна інтелігенція, соціально-професійна структура інтелігенції.

Рассмотрено применение термина «инженерно-техническая интеллигенция» в историографии, выявлено критерии принадлежности к социально-профессиональной группе, обозначаемой данным термином, дано его определение.

Ключевые слова: интеллигенция, инженерно-техническая интеллигенция, промышленно-техническая интеллигенция, социально-профессиональная структура интеллигенции.

The usage of the term «engineering and technical intelligentsia» in the historiography of our country is considered, the criteria for belonging to the socio-professional group, designated by this term, are revealed, its definition is given.

A person is an element of any form of the social phenomenon, from the simplest communities to modern civilization's and political supersystems. That's why the view on the historical processes and on the society is not isolated from the study of separate strata. It is spoken about engineering and technical intelligentsia, peculiarities of its existence, sources of its formation.

Keywords: intelligentsia, engineering and technical intelligentsia, industrial and technical intelligentsia, social and occupational structure of the intelligentsia.

Вивчення інженерно-технічної інтелігенції як особливої соціально-професійної групи російської інтелігенції у світлі уваги сучасних вітчизняних дослідників до так званих малих соціальних груп має безперечний науковий інтерес. Однак тут дослідники стикаються з методологічною проблемою, пов'язаною з недостатньою розробкою соціально-професійної структури інтелігенції. У вітчизняній історіографії не лише не вироблені в достатній мірі критерії приналежності до інженерно-технічної інтелігенції, але й не має єдиного сталого терміну, що означав би дану соціально-професійну групу. Найчастіше дослідники використовують терміни «виробничо-технічна інтелігенція», «інженерно-технічні працівники», «інженерно-технічний персонал», «технічна інтелігенція» тощо. Ми вважаємо, що це не зовсім вірно, хоча не можна не погодитися з думкою одного з дослідників радянської технічної інтелігенції, який відмічав стилістичну зручність вживання всіх цих термінів [35, с. 130].

В даній статті на базі історіографічного та соціологічного матеріалів ми зробимо спробу виробити деякі критерії приналежності до групи інженерно-технічної інтелігенції та дамо визначення терміну, що означає цю соціально-професійну групу. Для цього, насамперед, необхідно визначити, що ми будемо мати на увазі під терміном «інтелігенція» та розглянемо як в історіографії вирішувалося питання її соціально-професійної градації.

Не дивлячись на велику кількість точок зору у визначенні поняття «інтелігенція», більшість з них зводиться до двох найбільших: етичної та соціологічної.

Згідно з першою, сформованою ще до революції, під інтелігенцією розуміють так звану духовну еліту нації, «хранительку» загальнолюдських та національних цінностей, яка відрізняється від широких мас спеціалістів і від правлячої бюрократії. Згідно з другою – інтелігенція розглядається як масова соціально-професійна верства, основним критерієм приналежності до якої є

заняття професійною розумовою працею. Більшість дослідників розглядає інтелігенцію саме з соціологічних позицій. Це обумовлено в першу чергу тим, що ця концепція істотно знижує рівень суб'єктивізму при визначенні критеріїв приналежності до категорії інтелігенції.

В основі більшості визначень терміну «інтелігенція» лежить категорія «розумова праця», яка характерна для цієї соціальної групи суспільства. Саме характер праці, на думку багатьох дослідників (як істориків, так і соціологів), є основним критерієм приналежності до інтелігенції. Однак заняття розумовою працею властиво не лише інтелігенції, але й службовцям. Вирішуючи питання розмежування цих соціальних груп суспільства, дослідники зробили спроби знайти професійні особливості в самому характері розумової праці, в результаті чого виникло питання про її критерії. Автори соціологічних праць по відношенню до соціалістичного суспільства розглядають поняття «службовці» ширше, ніж «інтелігенція», розуміючи під ним людей, які зайняті не фізичною, а розумовою працею, і знаходяться на службі в державних організаціях та закладах, а також в апараті громадських організацій [15, с. 163].

У разі збігу соціальних меж цих двох верств суспільства інтелігенція виступає у якості своєрідної «вищої ланки» службовців. Таким чином, «службовці», у вузькому розумінні цього слова, це верства людей, які зайняті розумовою працею, що залишилася за вирахуванням інтелігенції. Саме у цьому розумінні найчастіше і вживається цей термін. Відмінності між інтелігенцією та службовцями визначаються по рівню кваліфікації. Службовці, на відміну від інтелігенції, зайняті менш кваліфікованою розумовою працею, якій у меншій мірі властивий творчий характер. Цей вид праці, на думку деяких дослідників, не потребує тривалої спеціальної підготовки і спеціальної середньої освіти [15, с. 163; 13, с. 10].

Таким чином, визначальними стають освітній ценз та рівень кваліфікації, що знаходить своє відображення у визначеннях поняття «інтелігенція», які з'являються в науковій літературі. У працях істориків такий підхід не рідко критикувався, так як

він не дозволяє чітко розмежовувати інтелігенцію із службовцями [19, с. 14-15; 20, с. 35; 29, с. 122-124].

Досвід соціологічного вивчення соціальної структури суспільства привів більшість дослідників до висновку про те, що інтелігенція є соціально-професійною групою, до якої відносяться люди, зайняті кваліфікованою розумовою працею у різних сферах суспільного життя, яка потребує вищої або середньої спеціальної освіти [25, с. 30]. У своїй праці ми використовуємо саме це визначення. Однак, варто відмітити, що в останнє десятиріччя в інтелігентознавстві намітилась тенденція по визнанню двоєдиної (дуалістичної) природи інтелігенції, що включає нерозривно пов'язані соціально-функціональні та культурно-особистісні критерії [4; 24; 25, с. 53]. Хоча ця точка зору безсумнівно має право на існування, однак, на наш погляд, в цілому подібний підхід веде до розмивання кордонів інтелігенції як соціальної верстви і дає дослідникам ґрунт для суб'єктивних оцінок.

Якщо у визначенні терміну «інтелігенція» у рамках соціологічної концепції дослідники прийшли до формальної єдності, то трактування її професійної структури різні.

В радянській та російській історичній і соціологічній літературі найбільш розповсюдженими є членування інтелігенції як єдиної соціальної верстви по громадським функціям, що виконуються нею. Наприклад, серед істориків такого принципу дотримувались Л. К. Єрман, В. Р. Лейкіна-Свірська, а серед соціологів – М. М. Руткевич, Р. О. Карапетян, В. Є. Вигдорчик та інші.

Л. К. Єрман у своїй монографії, присвяченій інтелігенції в період першої російської революції, під час обробки даних Першого загального перепису населення 1897 р. згрупував інтелігенцію у три професійні верстви:

- 1) інтелігенція, зайнята у сфері матеріального виробництва;
- 2) інтелігенція, яка працює у галузі культури;
- 3) інтелігенція, яка служить в державному апараті, в апараті управління промисловістю і поміщицьким господарством [9, с. 8].

До верстви інтелігенції, зайнятої в матеріальному виробництві, автор включає

інженерів та техніків, залізничних і поштово-телеграфних службовців, спеціалістів сільського господарства. До складу третьої категорії Л. К. Єрман відносить і офіцерський корпус. Тут слід звернути особливу увагу на те, що автор не проводить межі між службовцями та інтелігенцією і включає до останньої службовців нижчої ланки.

В. Р. Лейкіна-Свірська для дореволюційної інтелігенції виділяє наступні функції: 1) професійно-кваліфіковане обслуговування матеріального виробництва; 2) медичне обслуговування; 3) навчання молоді; 4) ідеологічне обслуговування суспільства.

Функцію обслуговування потреб державної політичної надбудови автор не вважає у повній мірі приналежній інтелігенції, а схильна відносити її до функції державних службовців, яких *«ніяк не можна зараховувати до складу інтелігенції»* [19, с. 18-19]. Крім всього іншого, В. Р. Лейкіна-Свірська виокремлює ще таку групу інтелігенції, як діячі революційного руху, і відмічає, що діяльність цієї групи стоїть поза межами професійної діяльності інтелігенції [19, с. 20]. Виділення останньої вносить в кваліфікацію В. Р. Лейкінової-Свірської деякий дисбаланс, так як тут відбувається змішування професійної та соціальної градації інтелігенції.

Р. О. Карапетян підрозділяє інтелігенцію практично на ті ж групи, що і Л. К. Єрман. Однак, до інтелігенції, зайнятої у сфері матеріального виробництва, автор відносить і науково-технічну інтелігенцію, яку, в свою чергу, виходячи з характеру участі та ролі у виробництві, він підрозділяє на дві групи: 1) наукову; 2) виробничо-технічну. Справа в тому, що при градації по функціональному принципу, автор відносить наукову інтелігенцію до групи, пов'язаної зі сферою духовного виробництва. Таким чином, наукова інтелігенція у Р. О. Карапетяна не виступає у якості єдиної професійної спільноти [13, с. 10, 42].

М. М. Руткевич, на відміну від приведених вище градацій, виділяє лише дві достатньо великі групи інтелігенції: 1) зайняту у сфері матеріального виробництва (виробничу); 2) не пов'язану з матеріальним виробництвом. До останньої автор включає медичну, педагогічну, культурно-просвітницьку,

художню, наукову, а також військову та адміністративну інтелігенцію [27, с. 20-21]. Ми вважаємо, що включення таких різних за своїми функціями загонів інтелігенції в одну групу не зовсім правомірно. Принаймні, як нам здається, адміністративну та військову інтелігенцію доцільніше розглядати як самостійні професійні спільноти.

У більшості, приведених нами схем, інженерно-технічна інтелігенція входить до складу великої групи спеціалістів, пов'язаних з матеріальним виробництвом, а управлінська розглядається у якості окремої групи інтелігенції. Однак, при розгляді конкретних історичних праць, які так чи інакше пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, доводиться стикатися з тим, що дослідники часто об'єднують ці загони інтелігенції.

Таким чином, настав час розглянути, в якому контексті розглядається технічна інтелігенція в історіографії і яких спеціалістів «на практиці» включають дослідники в цю категорію.

У вітчизняному інтелігентознавстві інженерно-технічній інтелігенції приділялось не так багато уваги, як іншим професійним групам інтелігенції, наприклад художній. Важко сказати з чим це пов'язано, тим більше, якщо враховувати ту обставину, що саме цю групу інтелігенції деякі дослідники називали однією із найчисленніших (принаймні, в соціалістичному суспільстві) [13, с. 45]. Праці, в яких так чи інакше зачіпались питання, пов'язані з інженерно-технічною інтелігенцією, з'явилися в 30-ті роки ХХ століття. Об'єктом дослідження в них виступала інтелігенція в цілому, без її членування по професійним групам. Авторами цих робіт були не історики, а партійні та господарчі працівники. Не дивлячись на те, що більшість цих робіт не носило наукового характеру, деякі з них, такі як, наприклад, робота А. Бейліна «Кадри спеціалістів в СРСР» до тепер не втратили своєї значимості і широко використовуються дослідниками. Однак, слід відмітити, що в сучасних умовах названа робота є не стільки історіографічним джерелом, скільки статистичним, так як містить великий масив статистичної інформації [3].

У 1940-і роки ситуація в історіографії практично не змінилась. Збільшення інтересу дослідників до проблем інтелігенції в цілому і до вивчення різних професійних груп цієї суспільної верстви характерно для 50-х років ХХ ст. Саме в цей період інженерно-технічна інтелігенція вперше стає самостійним об'єктом дослідження. Її вивчення в 1950-ті роки проходило в основному на рівні дисертаційних робіт, хронологічні рамки більшості із яких відносились до періоду перших п'ятирічок [2; 22; 28; 30].

Пріоритетною темою тут стає вивчення ролі КПРС у формуванні нової соціалістичної інженерно-технічної інтелігенції. В зв'язку з цим, автори зачіпали питання, пов'язані з реконструкцією системи вищої і середньої технічної освіти, з соціальним і професійним складом інженерно-технічної інтелігенції, розглядали шляхи поповнення цієї соціально-професійної верстви з інших професійних груп радянського суспільства. Автори приділяли велику увагу проблемам саботажу та шкідництва на виробництві і боротьбі радянського уряду з цими явищами. Не дивлячись на те, що окремі дослідження ролі Комуністичної партії в становленні та формуванні соціалістичної інтелігенції мали місце ще в 1980-ті роки приблизно з 70-х років ХХ ст. це питання у працях дослідників поступово почало відходити на другий план. У цей період починають розширятися хронологічні рамки досліджень, розглядаються різні аспекти становлення радянської технічної інтелігенції (такі як підготовка жіночих інженерно-технічних кадрів) і регіональні особливості цього процесу [21, с. 40-59; 6, с. 60-81; 10; 32; 23; 36; 5].

Дослідження, присвячені формуванню цієї професійної верстви радянської інтелігенції, продовжують з'являтися і зараз, але, в основному, на рівні дисертаційних досліджень [26; 11].

У 1960-ті роки радянські історики звернулись до проблеми залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва. Важливу роль тут відігравали роботи С. О. Федюкіна [33, 34]. У своїх роботах під буржуазними спеціалістами він мав на увазі стару дореволюційну технічну

інтелігенцію, і в першу чергу, інженерів та техніків, зайнятих у виробництві.

Крім того, у якості буржуазних спеціалістів С. О. Федюкін називає й видатних представників науки, які перейшли на бік радянської влади. Автор розглядає шлях, який пройшла дореволюційна інтелігенція «від саботажу та невизнання Радянською владою до активної участі в радянському будівництві» [34, с. 12].

Окрім уже перерахованих питань, у вітчизняній історіографії деяке висвітлення отримало питання взаємовідносин виробничо-технічної інтелігенції та робітничого класу [8; 35, с. 130-137].

У 90-ті роки ХХ ст. поряд з уже розглянутими нами проблемами дослідники звернули увагу на долю інтелігенції, в тому числі й інженерно-технічну, у світлі політичних репресій 30-х років ХХ ст. [18; 14].

В цей же час І. О. Гараєвською робиться спроба висвітлення історії інженерно-технічної інтелігенції з кінця ХІХ ст. до кінця 30-х років ХХ ст. [7]. Вибір автором саме цих хронологічних рамок дослідження, на наш погляд, не випадковий. Саме з кінця ХІХ ст. про інженерно-технічну інтелігенцію можна говорити як про масову професійну групу, а з кінця 30-х років ХХ ст., на думку багатьох дослідників, завершується процес формування соціалістичної інтелігенції.

Інженерно-технічна інтелігенція ХІХ ст. – початку ХХ ст. у якості самостійного об'єкту дослідження практично не розглядалась. На наш погляд, це пов'язано із загальним станом історіографії інтелігенції. Серед нечисленних робіт про інтелігенцію періоду, що розглядається, можна виділити роботи В. Р. Лейкіної-Свірської, Л. Є. Єрмана та О. М. Знаменського [19; 20]. Л. Є. Єрман і О. М. Знаменський розглядали російську інтелігенцію в період першої російської революції та напередодні Жовтневої революції відповідно. До завдань дослідників не входив детальний аналіз окремих професійних груп інтелігенції, і питання, пов'язані з соціально-професійною градацією цієї суспільної верстви, зачіпались ними лише з точки зору її чисельності.

В. Р. Лейкіна-Свірська, розглядаючи інтелігенцію за професійними групами, приділила велику увагу технічній інтелігенції.

Автор, розглядаючи технічних спеціалістів як професійні кадри, що обслуговують матеріальне виробництво, акцентував увагу, у першу чергу, на становлення та розвиток системи технічної освіти в дореволюційній Росії. Поряд з навчальними закладами, що готували інженерів для різних галузей промисловості, включаючи підприємства транспорту та зв'язку, автор розглядав і спеціалізовані військові навчальні заклади, такі, як Михайлівська артилерійська та Миколаївська інженерна академії, вище Морське училище при Морському корпусі та вище Морське інженерне училище в Кронштадті, прирівнюючи їх випускників до технічної інтелігенції [20, с. 17]. Більше того, поряд з уже перерахованими спеціалістами В. Р. Лейкіна-Свірська до категорії технічної інтелігенції відносить спеціалістів в галузі сільського та лісного господарства [19, с. 123-127]. Таким чином, В. Р. Лейкіна-Свірська одна з небагатьох визнає, що поняття «інженерно-технічна інтелігенція» включає не лише цивільних фахівців, зайнятих в промисловому виробництві, але й військових інженерів та спеціалістів в галузі сільського господарства, тобто спеціалістів, зайнятих в матеріальному виробництві в широкому сенсі цього слова.

У роботах, присвячених технічній інтелігенції, більшість авторів не дають визначення терміну, який використовують для позначення цієї професійної групи. Нами виявлено лише два достатньо чіткі формулювання, одне з яких відноситься до виробничо-технічної інтелігенції і дане соціологами С. А. Кугелем та В. А. Устіновою, а друге – до інженерно-технічної, автором якого є історик М. В. Зелев. Так, С. А. Кугель і В. А. Устінова, визначаючи місце та роль виробничо-технічної інтелігенції в соціальній структурі радянського суспільства, відмічають, що ця група інтелігенції відрізняється від інших функціональним змістом праці, його зв'язком із вирішенням практичних завдань щодо забезпечення практичного ходу виробництва, сферою застосування цієї праці, роллю, яку грає ця група в циклі «наука – техніка – виробництво». На основі цього автори визначають виробничо-технічну інтелігенцію «як одну із категорій працівників розумової

праці, представлену спеціалістами, професійно зайнятими в матеріальному виробництві висококваліфікованою розумовою працею по управлінню, технічно-економічному обслуговуванню та науково-технічній підготовці виробництва безпосередньо в сфері матеріального виробництва» [17, с. 14-21].

Визначення інженерно-технічної інтелігенції, яке дає в своєму дисертаційному дослідженні М. В. Зелев, в цілому несе в собі те саме смислове навантаження, що і визначення виробничо-технічної інтелігенції. Цю категорію інтелігенції автор розглядає як соціальну групу, професійно зайняту кваліфікованою розумовою працею по організації та експлуатації виробництва, що вимагає вищої та середньої технічної освіти [11, с. 2]. Відмінністю є лише те, що М. В. Зелев вводить освітній ценз у якості додаткового критерію приналежності до інженерно-технічної інтелігенції. Таким чином, якщо виходити із наведених нами визначень, то можна констатувати, що поняття «виробничо-технічна інтелігенція» та «інженерно-технічна інтелігенція» є ідентичними. Саме так їх і розглядала більшість авторів. До цих категорій традиційно включають інженерів і техніків, а також практиків – людей, які виконують роботу дипломованих спеціалістів на основі практичного досвіду та не мають вищої та середньої освіти. Не дивлячись на те, що питання про включення чи не включення практиків до складу інтелігенції в цілому доволі дискусійний, включення їх в інженерно-технічну інтелігенцію обумовлено історично. Це пов'язано з тим, що аж до кінця 30-х років ХХ ст. народне господарство країни відчувало гостру нестачу дипломованих спеціалістів у цій галузі, що неминуче вело до їх заміщення на посадах, які вимагали спеціальної освіти, особами, що не мали такої, але володіли достатнім рівнем практичних знань. Виключення практиків з числа інженерно-технічної інтелігенції в даному випадку приведе до різкого зниження чисельності інженерно-технічної інтелігенції в цілому і відобразиться на якості досліджень у цій галузі.

Нерідко до складу практиків, а відповідно і до складу інженерно-технічної інтелігенції,

включають керівників підприємств та їх виробничих об'єднань [5, с. 4; 1, с. 3, 52]. На наш погляд, це не зовсім обґрунтовано. Схожість інженерно-технічної інтелігенції та керівників підприємств або, іншими словами, управлінської або адміністративно-господарської інтелігенції в тому, що обидві ці професійні групи зайняті у сфері управління матеріальним виробництвом. Для управлінської інтелігенції ця функція є головною, якщо не єдиною, а функції інженерно-технічної інтелігенції на цьому не вичерпуються. Крім функції по управлінню виробництвом, інженерно-технічна інтелігенція виконує функцію по його експлуатації. Багато дослідників при вивченні інженерно-технічної інтелігенції зупиняються лише на цих сферах діяльності даної професійної групи, не беручи до уваги головну і виняткову функцію інженерної діяльності – інтелектуальне забезпечення процесу створення техніки, тобто її розробку.

НТР приводить до спеціалізації інженерно-технічної інтелігенції по функціям, що виконуються нею, і зростанню частки дослідницької та конструкторської праці, що веде до збільшення чисельності розробників техніки, конструкторів і проєктувальників в загальній масі представників інженерно-технічної інтелігенції [16, с. 172-173].

Під час вивчення інженерно-технічної інтелігенції як соціально-професійної групи, дослідники, в основному, розглядають лише цивільних фахівців і не включають до її складу військових інженерів та техніків. У більшості випадків такий стан обумовлений уже згаданою раніше проблемою розрізнення службовців та інтелігенції. Військово-службовці або виокремлюються дослідниками в окрему групу інтелігенції, або вводяться до категорії управлінської інтелігенції, або взагалі виключаються зі складу інтелігенції.

Останньої точки зору дотримувались В. Р. Лейкіна-Свірська та О. М. Знаменський, які вважали, що офіцерство, як, зрештою, і чиновництво з духовенством, не повинно зараховуватися до інтелігенції, так як воно є лише «гвинтиком» державної машини [20, с. 34-35; 12, с. 7]. Не беручи до уваги весь офіцерський корпус, у якості заперечення відмітимо, що, принаймні, військові інженери та техніки не лише мають високий освітній ценз, що дозволяє їм ввійти до категорії інтелігенції, але й по суті своєї діяльності виконують ті ж функції, що і їх цивільні колеги. Таким чином, ми маємо повну підставу включити цю категорію спеціалістів до складу інженерно-технічної інтелігенції.

Що стосується промислово-технічної інтелігенції, то, не дивлячись на те, що, в основному, до цієї категорії дослідники відносять лише інженерів, техніків і науково-технічних працівників, деякі з них, наприклад Г. Г. Халіулін, розглядають цю професійну групу ширше, включаючи до неї спеціалістів, зайнятих в плануванні, організації та охороні праці, працівників економічних, фінансових, обліково-статистичних та інших служб, що забезпечують виробничу діяльність. Ми вважаємо, що саме таке широке розуміння категорії виробничо-технічної інтелігенції є найбільш прийнятною.

Отже, у якості визначення інженерно-технічної інтелігенції ми пропонуємо наступне: інженерно-технічна інтелігенція – соціально-професійна група, зайнята кваліфікованою розумовою працею по технічному управлінню, експлуатації та науково-технічній підготовці виробництва у сфері матеріального виробництва, що потребує вищої або середньої технічної освіти.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамов В. Н. Техническая интеллигенция России (1921 – конец 30-х годов). – СПб., 1997.
2. Бармин И. П. Борьба партии Ленина-Сталина за подготовку инженерно-технических кадров для промышленности в первой сталинской пятилетке: Дис. ... канд. ист. наук. – М., 1950.
3. Бейлин А. Е. Кадры специалистов в СССР. – М., 1935.
4. Бессонов Б. Н. Интеллигенция и власть // Интеллигенция и власть. – М., 1992.
5. Василевская Н. В. Формирование производственно-технической интеллигенции БССР. 1921-1941. – Минск, 1986.

6. Волков В. С. Из опыта идейно-политической работы партии среди технической интеллигенции (1928-1937 гг.) // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Общественные науки. – Великие Луки, 1969. – Т. 327. – С. 60-81.
7. Гараевская И. А. Российская инженерно-техническая интеллигенция (конец XIX – 30-е годы XX века). Краткий исторический очерк. – М., 1992.
8. Гербач В. В. КПСС – организатор сотрудничества рабочего класса со старой технической интеллигенцией. – М., 1980.
9. Ерман Л. Е. Интеллигенция в первой русской революции. – М., 1966.
10. Заузолков Ф. Н. Коммунистическая партия – организатор создания научной и производственно-технической интеллигенции СССР. – М., 1973.
11. Зелев М. В. Инженерно-техническая интеллигенция Среднего Поволжья в 1928-1941 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Пенза, 2001.
12. Знаменский О. Н. Интеллигенция накануне Великого октября. – Л., 1988.
13. Карапетян О. Р. Интеллигенция в социальной структуре общества. – М., 1974.
14. Кислицин С. А. «Шахтинское дело». Начало сталинских репрессий против научно-технической интеллигенции в СССР. – Ростов-на-Дону, 1993.
15. Классы, социальные слои и группы в СССР. – М., 1968.
16. Кугель С. А. Техническая интеллигенция и тенденции ее развития // Классы, социальные слои и группы в СССР. – М., 1968. – С. 172-173.
17. Кугель С. А., Устинова В. А. Место и роль производственно-технической интеллигенции в социальной структуре советского общества // Профессиональные отряды интеллигенции. – М., 1985. – С. 14-21.
18. Куманев В. А. 30-е годы в судьбах отечественной интеллигенции. – М., 1991.
19. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.
20. Лейкина-Свирская В. Р. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М., 1981.
21. Литвинов Н. Н., Сандин Б. И. Организационная работа партии по подготовке женских кадров советской технической интеллигенции // Учен. зап. Ленингр. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена. Общественные науки. – Великие Луки, 1969. – Т. 327. – С. 40-59.
22. Лутченко А. И. Борьба партии и Советского государства за подготовку своей производственно-технической интеллигенции в первой пятилетке: Дис. ...канд. ист. наук. – Л., 1950.
23. Лутченко А. И. Создание инженерно-технических кадров в годы построения социализма в СССР 1926-1958 гг. – Минск, 1973.
24. Наумова Т. Н. Интеллигенция и пути развития российского общества // Социс. – 1995. – № 3.
25. Олейник О. Ю. Советская интеллигенция в 30-е годы (теоретико-методологический и историографический аспекты). – Иваново, 1997.
26. Радченко А. Н. Формирование и развитие технической интеллигенции Чувашской АССР в 1920-1991 гг.: Автореф. дис. ...канд. ист. наук. – Чебоксары, 2000.
27. Руткевич М. Н. Интеллигенция в развитом социалистическом обществе. – М., 1977.
28. Сандин Г. А. Ленинградские большевики в борьбе за создание советской производственно-технической интеллигенции в годы первой сталинской пятилетки: Дис. ...канд. ист. наук. – Л., 1952.
29. Ушаков А. В. Вопросы состава дореволюционной российской интеллигенции в отечественной историографии // Российская интеллигенция в отечественной и зарубежной историографии. – Иваново, 1995. – С. 122-124.
30. Федулов С. М. Борьба коммунистической партии Советского Союза за подготовку кадров советской технической интеллигенции и значение этой борьбы для выполнения первого пятилетнего плана и укрепления обороны страны: Дис. ...канд. ист. наук. – М., 1954.
31. Федюкин С. А. Великий Октябрь и интеллигенция. – М., 1972.
32. Федюкин С. А. Деятельность КПСС по формированию советской интеллигенции. – М., 1984.
33. Федюкин С. А. Привлечение буржуазной технической интеллигенции к социалистическому строительству в СССР. – М., 1960.
34. Федюкин С. А. Советская власть и буржуазные специалисты – М., 1965.
35. Халиулин Г. Г. Производственно-техническая интеллигенция и рабочие: проблема социально-классовых отношений // Интеллигенция в советском обществе. – Кемерово, 1993. – С. 130-137.
36. Халиулин Г. Г. Формирование социалистической производственно-технической интеллигенции в Западной Сибири (1921-1937 гг.). – Томск, 1983.

Рецензенти: Маврін О. О., д.і.н., с.н.с.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

ІНЖЕНЕРНО-ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ В ПРОМИСЛОВО РОЗВИНЕНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ЯК ФОРМА ФАХОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ: ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ

Розглянуто різноманітні форми фахової комунікації спільноти вітчизняних інженерів в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено інженерно-громадські об'єднання промислово розвинених регіонів України в означений період. Проаналізовано джерельну базу (архівні матеріали) вивчення історії створення, відкриття та діяльності інженерних громадсько-наукових товариств півдня Російської імперії.

Ключові слова: науково-технічні товариства, інженерно-громадські об'єднання, інженер.

Рассмотрены различные формы профессиональной коммуникации сообщества отечественных инженеров во второй половине ХІХ – начале ХХ в Исследованы инженерно-общественные объединения промышленно развитых регионов Украины в указанный период. Проанализирована источниковая база (архивные материалы) изучения истории создания, открытия и деятельности инженерных общественно-научных объединений юга Российской империи.

Ключевые слова: научно-технические общества, инженерно-общественные объединения, инженер.

Social political and technic economic changes in post-reform Russia contributed to the formation and opening of various social scientific associations, whose purpose was primarily the consolidation of scientific and technological forces and dissemination of scientific knowledge. First of all the paper discusses various forms of professional communication community of domestic engineers in the second half of ХІХ – early ХХ century. (societies, departments, clubs, etc.) Engineering associations industrialized regions of Ukraine in the period are studied. Analyzed Source base (archival material) of study of the history of creation, discovery and engineering activities of social scientific societies in the south of Russian Empire (Yekaterinoslav and Kharkiv department of Russian Technical Society, South Russian Society of Technologists, Society of Petroleum Engineers who graduated from HEEC).

Keywords: scientific and technical societies, engineering associations, engineer.

Характерною рисою пореформеної Росії стало формування різноманітних громадсько-наукових об'єднань та організацій, які створювались з метою консолідації передової науково-технічної думки та розповсюдження й популяризації наукового знання. Чільне місце серед існуючих та знову створених громадсько-наукових об'єднань займали науково-технічні товариства, що мали на меті сприяння розвитку тієї чи іншої галузі науково-технічного знання. «Усиление деятельности ученых обществ в пореформенную эпоху, – наголошує О. В. Соболева, – виразилось, прежде всего, в возникновении нового типа подобных организаций – научно-технических обществ.

Ета разновидность обществ была вызвана к жизни запросами развивающейся промышленности и стремлением передовых ученых и инженеров создать объединения, способные удовлетворить эти запросы» [1, с. 143]. Слід також звернути увагу й на те, що в кінці ХІХ ст. змінюється та розширюється географія громадсько-наукових об'єднань: крім Петербурга та Москви науково-технічні товариства виникають в багатьох губернських і навіть повітових містах [2, с. 234].

Саме в цей період спостерігається бурхливий розвиток промисловості та високий рівень її концентрації на півдні Російської імперії, який зумовив в регіоні значне збільшення фахівців з інженерно-

технічних спеціальностей: починаються активні дослідження й розробка корисних копалин Донбасу (вугільна промисловість) та Кривбасу (залізорудна та металургійна промисловість), на які припадало близько 90 % всього видобутку вугілля та залізної руди Російської імперії. Техніко-економічному піднесенню південного регіону держави сприяла також побудована в 1882-1904 роках Катерининська залізниця, яка поєднала Донбас, Кривбас і Південно-західні землі Російської імперії.

На теренах Катеринославської та Харківської губерній в середовищі інженерно-технічної інтелігенції зростає прагнення до об'єднання, спілкування, обміну думками, однією з форм фахової комунікації якої стали різноманітні інженерно-громадські об'єднання, що складають предмет наукового дослідження, результати якого викладені в даній роботі. Активізація в Україні, в умовах її незалежності, досліджень з історії вітчизняної науки й техніки актуалізує тему пропонованої наукової розвідки.

В досліджуваний період в Харкові були створені й активно працювали: Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ, 1879) та Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ, 1895). В Катеринославі в цей же період плідно функціонували: Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (КВ ІРТТ, 1892), Товариство маркшейдерів півдня Росії (ТМІР, 1913), Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ, 1911), Товариський гурток інженерів Катеринославського району (ТГІ КР, 1909), Катеринославське відділення Товариства гірничих інженерів (КВ ТГІ, 1903).

Вказані інженерно-громадські об'єднання різнилися як за своїм функціонально-дисциплінарним призначенням, так і за управлінсько-організаційною структурою. З метою проведення більш детального аналізу процесу організації та відкриття даних науково-технічних товариств, ретельно дослідивши статутні положення, згрупуємо їх за процедурою типологізації, запропонованою в статті [3].

Першу групу досліджуваних нами громадсько-наукових об'єднань промислово

розвинених регіонів України складають три товариства, центральні відділення яких знаходились в Санкт-Петербурзі:

- Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (1879),
- Катеринославське відділення Імператорського Російського технічного товариства (1892),
- Катеринославське відділення Товариства гірничих інженерів (1903).

Відділення в своїй діяльності керувались інструкцією, розробленою й затвердженою відповідним центральним відділенням, підпорядковувались йому, узгоджували свої дії й напрями діяльності, а також щорічно звітували перед ним.

До другої групи ми віднесли товариства, що були створені при вищих технічних навчальних закладах Російської імперії їх випускниками:

- Південноросійське товариство технологів (1895, випускники Харківського технологічного інституту (ХТІ)),
- Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (1911, випускники Катеринославського вищого гірничого училища (КВГУ), пізніше Катеринославського гірничого інституту (КГІ, 1912)).

Об'єднання фахівців даної групи мали на меті, в першу чергу «взаимное вспоможение технологів», створення так званого професійного братства випускників ХТІ та КВГУ. Ці товариства мали свої статuti, були самостійними в організації своєї діяльності, а членство визначалося тим вишем, який вони закінчили.

Третю групу складають самостійні, незалежні товариства, що знаходились не в столиці, а на периферії:

- Товариство маркшейдерів півдня Росії (1913),
- Товариський гурток інженерів Катеринославського району (1909).

Товариства третього типу мали свої статuti в яких визначалась головна мета їх створення та діяльності, а саме об'єднання всіх представників інженерно-технічної інтелігенції відповідного регіону.

Як відомо, одним із перших науково-технічних товариств, що виникло на теренах Російської імперії, вважається Імператорське Російське технічне товариство (ІРТТ),

створене в Санкт-Петербурзі в 1866 році за ініціативою вчених та представників інженерної думки. У відповідності до Статуту ІРТТ мало на меті сприяння розвитку техніки та технічної промисловості держави [5]. Бурхливий розвиток промисловості в державі та активна діяльність Російського технічного товариства сприяли об'єднанню технічної інтелігенції та створенню й відкриттю низки відділень РТТ у різних регіонах Російської імперії. З метою впорядкування даного процесу в засіданні загальних зборів 1-го березня 1867 р. було затверджено «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях», в яких наголошувалось, що «1) Отделения Русского технического общества, открываемые на основании примечания к §3 Высочайше утвержденного устава, в действиях своих руководствуются сим уставом и отдельных уставов не имеют; необходимые же, по местным обстоятельствам, отклонения от устава, подробности устройства отделения и проч. определяются, согласно с тем же примечанием, особыми инструкциями, утвержденными Общим собранием членов в С.-Петербурге...» [6, с. 51].

Перші відділення РТТ розпочали свою діяльність в адміністративних центрах Російської імперії, але пізніше цей процес охопив промислово важливі регіони держави: Кавказ (нафта), Донбас (кам'яне вугілля), Кривбас (залізна руда) та ін., бо «...насушная потребность в удовлетворении запросов промышленности, – наголошує в своїй праці М. Г. Філіппов, – в связи с местными условиями производства и отсутствием специальных государственных учреждений, где подобные проблемы могли бы найти полное разрешение, послужили причиной открытия нескольких отделений на юге России...» [7, с. 35].

Саме за таких умов виникають відділення Імператорського Російського технічного товариства в промислово потужних регіонах держави: у Харкові та Катеринославі. В процесі дослідження технічно-наукової, освітньо-культурної та видавничо-просвітницької діяльності цих відділень було опрацьовано великий загальний першоджерел: друковані протоколи засідань та річні звіти,

фінансова документація, різні види відомчих матеріалів. Але використання архівних документів дало змогу відтворити умови та реальні події, пов'язані з відкриттям та діяльністю ХВ ІРТТ та КВ ІРТТ. Внаслідок опрацювання фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО), Центрального державного архів вищих органів влади м. Києві (ЦДАВО), Російського державного історичного архіву (РДІА) було віднайдено невідомі й маловідомі документи, які дають змогу якомога детальніше висвітлити означені питання. В першу чергу – це матеріали спеціалізованих фондів: в ДАХО № 977 «Харківське відділення Російського технічного товариства»; в РДІА № 90 «Російське технічне товариство». На жаль, щодо фонду в ДАХО очікування виправдалися лише частково, бо він містить тільки одну справу, в якій зберігаються документи щодо діяльності Рахівничого відділу ХВ ІРТТ: оригінали та коректура статей трьох номерів (№ 8, 10, 13) журналу «Счетоводство и хозяйство», який був друкованим органом Рахівничого відділу, а також матеріали з підготовки З'їзду бухгалтерів товариств взаємного кредитування, проведення якого в Харкові ініціював відділ [8].

За документами фонду № 90 РДІА, справа № 148 «Об учреждении Харьковского отделения Императорского Русского технического общества» [9] вдалося відтворити в хронологічній послідовності всі подробиці процесу заснування та відкриття Харківського відділення РТТ від подання засновниками клопотання до Ради РТТ [9, л. 3] до отримання дозволу на відкриття відділення в Харкові [9, л. 14] й затвердження інструкції Харківському відділенню ІРТТ [9, л. 10-13]. Не менш цінна частина даного фонду містить матеріали щодо практичної діяльності відділення, а саме Закону від 3 лютого 1881 р. про порядок стягнення акцизу з цукру. Цукрове виробництво в Російській імперії почало найбільш активно розвиватись лише з 1870-х років, а завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам виробництво цукру стало однією з головних промислових галузей південних губерній імперії. Прийняття згаданого вище закону привело до необхідності посилення нагляду за цукровими заводами, де контроль за

правильністю обліку акцизу з цукру та визначення акцизу зі вторинних продуктів цукру здійснювали урядові агенти, які не мали спеціальної фахової освіти. На цей факт звернули увагу члени ХВ ІРТТ й з вернулись із клопотанням до Ради РТТ і Міністерства фінансів: «Новость дела и сложность производства не могут в настоящее время дать агентам Правительства строго определенной инструкции контроля.

В виду всего этого ХО ИРТО пришло к убеждению, что при новом порядке взимания акциза с сахара, цель Правительства будет гораздо лучше достигнута, если дело... будет поручено лицам с высшим техническим образованием, окончивших курсы в физ.-мат. факультетах и технических институтах, практически знакомым с условиями сахарного производства. Недостатка в таких лицах в настоящее время, быть не может, так как сахарным делом на Юге России занято весьма много образованных русских техников, всегда готовых предложить свои услуги Правительству.

На этом основании ХО ИРТО в заседании 6 апреля 1881 г. постановило: просить Совет Спб ГО ходатайствовать в установленном порядке пред Правительством о замещении должностей окружных акцизных надзирателей и их помощников лицами, получившими высшее техническое образование, окончивших курс в университетах на физико-математических факультетах и в технологических институтах, отдавая преимущество лицам, знакомым практически с сахарным производством...» [9, л. 29].

З огляду на те, в дореволюційній Росії існувала практика, згідно з якою урядові установи передавали громадсько-науковим та підприємницьким організаціям на обговорення проекти нормативних актів, що стосуються торгово-промислової політики, клопотання ХВ ІРТТ не залишилось поза увагою міністерства: «Признавая и со своей стороны, что со введением нового порядка взимания акциза с сахара, по количеству действительно выделанного продукта, было бы желательнее, для успешного хода дела, иметь в составе надзора за сахарными заводами лиц, получивших высшее техническое образование, а также знакомых практически с сахарным производством.

Министерство Финансов приняло уже меры к привлечению таких лиц на вновь учреждаемые должности специального сахаро-акцизного надзора...» [9, л. 31].

Різноманітні документи щодо діяльності КВ ІРТТ зберігаються в справі № 168 «Звіти відділень та листування про поточну роботу. 1913 р.» [10]. Цінними в дослідницькому сенсі видаються будь-які матеріали стосовно історії відкриття та діяльності Катеринославського відділення, бо на сьогодні збереглися лише нечисленні друковані першоджерела з означеного питання. Дана справа містить звіти про діяльність КВ ІРТТ та діяльність вечірніх курсів для дорослих, організованих КВ, за 1912 р.; листування з приводу обрання та затвердження на посаду окремих членів КВ ІРТТ. Найбільший інтерес викликала інформація щодо практичної діяльності особливої Комісії Катеринославського відділення з питань систематичного дослідження рудничних обвалень і осідань порід: «Согласно постановления Совета отделения преподаваем при сем проект организации, программы, плана и сметы работ по систематическому исследованию рудничных обрушений и оседаний пород и дневной поверхности и их последствий в Донецком и Криворожском бассейнах с приложением записки Председателя особой Комиссии по этому вопросу при ЕО ИРТО, постановление 2-го Съезда деятелей по практической геологии по докладу проф. Леонтовского «Об обрушениях в рудниках», а также постановления 37-го Съезда горнопромышленников Юга России...» [10, л. 72].

Серед документів інших фондів було виявлено чимало матеріалів, які проливають світло на окремі напрями діяльності відділень РТТ: науково-технічну, культурно-просвітницьку, видавничо-популяризаційну. Промислове виробництво кінця XIX ст. потребувало працівників, які мали б початкову, середню та вищу освіту. Бурхливий розвиток науки, техніки, промисловості й торгівлі вимагав термінового вирішення проблеми дефіциту освічених робітників взагалі та фахівців з технічною освітою, зокрема. Практично з перших років існування відділення РТТ визначали пріоритетною освітню діяльність та популяризацію

технічного знання серед широких верств населення. З цього приводу значний інтерес викликали дані фондів ДАХО:

– № 266 «Канцелярія директора народних училищ Харківської губернії» (справа № 1, що містить течки «Школи ІРТТ» [11]; «Листування й положення про 1-у школу ХВ ІРТТ» [12]; «Про викладачів 1-ої школи ХВ ІРТТ, 1908 р.» [13]; «Про звільнення з 1-ої школи учителя Бикова, 1902 р.» [14]);

– № 3 «Канцелярія Харківського губернатора» (справа № 285, течки «По ходатайству ХО ІРТО о разрешении устройства платных общедоступных лекций, 1912 г.» [15], «По ходатайству ХО ІРТО о разрешении естественных лекций в здании ремесленного училища» [16]).

Завдання популяризації технічного знання виконували, в першу чергу, друковані видання відділень РТТ. Харківське відділення та його відділи видавали цілу низку журналів. Цінними щодо відтворення цілісної картини видавничої діяльності стали матеріали також із фонду № 3 ДАХО – справа № 285, течки «По ходатайству ІРТО издавать в Харькове журнал «Тяжелее воздуха»» [17] та «О разрешении издавать ХО ІРТО журнал «Счетоводство и хозяйство»» [18]. До речі, популяризація повітроплавання здійснювалась не лише через публікації в журналі «Тяжелее воздуха», а й через проведення демонстраційних та платних польотів авіаторів-членів ХВ ІРТТ. Матеріали з означеного питання віднайдені в течках «О разрешении устройства полетов авиаторам в Харьковской губернии» [19] і «О полетах авиаторов в г. Харькове и Харьковской губернии» [20].

Паралельно з відкриттям відділень Російського технічного товариства з'являється ціла низка різноманітних громадських та суспільно-наукових товариств, а також товариств при вищих технічних навчальних закладах (Товариство технологів, Товариство гірничих інженерів, Товариство цивільних інженерів тощо), які в своїх лавах об'єднують випускників відповідних вузів. І це не дивно, бо в вищих навчальних закладах Російської імперії досліджуваного періоду на значно високому рівні було поставлено не

лише освітній, а й виховний процес. Сама система вищої професійної освіти, а також висококваліфікований професорсько-викладацький склад технічних вишів виховували в своїх учнів свідому корпоративну культуру, почуття гідності й гордості за свою справу, на чому й наголошується у вітальній адресі з приводу 75-річчя Гірничого інституту: «Все питомцы института были подготовлены к живому делу и к отечественному труду... Они разносят свои знания и свое культурное влияние в разнообразные сферы промышленной и общественной жизни, упрочивая доброе имя русских техников и достойно поддерживая славу института» [21].

В промислово розвинених регіонах Російської імперії на українських територіях привертають увагу, в першу чергу, два таких товариства Південно-Російське товариство технологів (ПРТТ) і Товариство інженерів, що закінчили КВГУ (ТІ КВГУ), які ми віднесли до другої групи науково-технічних об'єднань.

В трьох фондах досліджених нами архівів, а саме в РДІА, були віднайдені документи щодо заснування та відкриття Південно-російського товариства технологів: Ф. 741 «Справа Департаменту народної освіти (відділ промислових училищ)» (справа № 134 «О проекте устава Южнорусского общества взаимного вспоможения технологов») [22]; Ф. 1287 «Справа господарського департаменту МВС» (справа № 3140 «По уставу Южнорусского общества технологов») [23] і Ф. 1288 «Справа Головного управління у справах місцевого господарства. Відділ народного здоров'я та громадського піклування» (справа № 82 «Об изменении Устава Общества взаимного вспоможения технологов под названием «ЮРОТ»») [24].

Дослідження документів означених фондів показало, що процес затвердження Статуту був складним і нелінійним. Долаючи бюрократичні перепони та чиновницьке свавілля засновники Південноросійського товариства технологів протягом двох років боролися за втілення в життя своїх мрій та сподівань. Матеріали, щодо всіх поневірянь засновників ПРТТ по всіх інстанціях, збереглися у фондах [22-23]. Вивчення історії відкриття інших науково-технічних

товариств дає підстави стверджувати, що ПРТТ не було виключенням стосовно відношення можновладних структур. Аналогічна доля спіткала й Політехнічне товариство (клопотання щодо затвердження Статуту було подано в 1847 р., а затверджено в 1877 р.); Проект Статуту Товариства технологів було розроблено в 1884 р., а затверджено лише в 1889 р. За існуючою процедурою затвердження статутів документи після узгодження з Губернатором передавались на розгляд Департаменту поліції Міністерства внутрішніх справ. З цього приводу цікавими видаються зауваження, зроблені відповідною інстанцією до таких параграфів проекту Статуту:

1) видання періодичного науково-технічного журналу та інших збірників (§ 49);

2) облаштування бібліотеки та кабінетів для читань (§ 46, пункт *d*);

3) склад товариства, не допуск до членства окремих категорій громадян (§ 30 і 38);

4) процедура проведення ревізії каси товариства (§ 50, пункт 2);

5) необхідні умови для скликання позачергових термінових зборів (§ 51) [23, л. 17].

Засновники товариства відстояли практично всі параграфи Статуту в його першій редакції, але пройшло два роки й дорогоцінний час для дієвої роботи було, на жаль, втрачено.

Матеріали фонду [24] допомогли відтворити події, на тлі яких ПРТТ зробило спробу змінити свій юридичний статус в процесі внесення змін до свого Статуту. Справа в тому, що з розвитком діяльності Південноросійського товариства технологів кількість його членів збільшувалось досить швидкими темпами й наприкінці 1902 р. чисельність складала близько 500 осіб, з яких переважну більшість (понад 4/5 всієї кількості) складали технологи з різних регіонів Російської імперії, остання частка контингенту представлена харківськими технологами. Географія складу дійсних членів Південноросійського товариства технологів охоплювала значну територію держави: з заходу до сходу від Варшави до Томська, а з півночі до півдня від Санкт-

Петербурга до Тифлісу. Значна віддаленість від Харкова членів товариства закономірно викликала появу цілої низки проблем щодо спілкування, управління, фінансування й діяльності, а це, в свою чергу, призвело до падіння інтересу інженерів-технологів й до самого товариства.

В такій ситуації виникла нагальна потреба проведення в життя заходів, «могущих вдохнуть бoльшую жизненность в установившееся учреждение» [25, с. 1]. Члени Правління в такій складній ситуації прийняли єдино правильне рішення – з метою впорядкування діяльності груп члені ПРТТ у віддалених регіонах вести зміни до Статуту, а саме, включити новий параграф: «Южно-Русское Общество Технологов учреждает филиальные отделения везде, где группа членов Общества в числе не менее 15 человек изъявит желание принять участие в работах отделения.

Примечание 1. Для образования отделения члены подают за своими подписями заявление в Правление для доклада ближайшему очередному Общему Собранию и, по постановлению этого Собрания, приступают к деятельности.

Примечание 2. Круг деятельности отделений определяется особою инструкцією, утверждаемою годичным собранием» [26].

Введення цього параграфу змінило б статус товариства, дало б юридичне право мати розгалужену системою філій по всій території Російської імперії, а центральне відділення знаходилось би в Харкові. Клопотання Правління ПРТТ вже на першій стадії затвердження в Губернаторстві зіткнулось з перепоною, яку так і не вдалось подолати: «...такие филиальные отделения, представляя из себя целую сеть учреждений, открытие и деятельность которых не регламентируется такими определенными постановлениями, легко могут в отдельных случаях, под влиянием злонамеренных руководителей, уклониться от реализации прямых задач общества и сделаться весьма опасными орудиями какой-либо преступной организации...» [27, л. 1].

Саме так Губернатор визначив головну причину, з якої громадсько-наукові об'єднання не мали права розширювати географію своєї діяльності. Саме таким

чином уряд намагався контролювати діяльність наукових товариств, забороняючи відкриття відділень по всій території Російської імперії. На тлі означених подій та закоренілої бюрократії чиновників вже зовсім трагікомічною виглядає довідка, підготовлена Міністру внутрішніх справ управляючим Головного управління зі справ місцевого господарства, з приміткою: «На бумагу Министерства от 4 октября Харьковский Губернатор...не дает прямого заключения о том, что общество с политической точки зрения терпимо, но раз нет, я пропуститъ устав затруднился бы» [28].

На жаль, на сучасному етапі дослідження не було віднайдено архівних документів

щодо діяльності Товариського гуртка інженерів Катеринославського району та Товариства маркшейдерів півдня Росії, що склали третю групу досліджуваних товариств, але збереглась значна частина друкованих першоджерел та наративних матеріалів, які дали змогу відтворити процес їх створення, відкриття та діяльності.

Таким чином, ціла низка знайдених останнім часом архівних та інших документальних джерел дають змогу не тільки відтворити історію створення та відкриття інженерно-громадських об'єднань, а й дослідити різні форми фахової комунікації науково-технічної інтелігенції промислово розвинених регіонів України у другій половині XIX – на початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева – Л. : Наука, Ленингр. отдел., 1983. – 262 с.
2. Бастракова М. С., Павлова Г. Е. Наука: власть и общество // Очерки русской культуры XIX века. – Т. 2. – М., 2000. – С. 384.
3. Савчук В. Громадсько-наукові об'єднання: процедури типологізації / В. Савчук / Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 153-164.
4. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917). Учеб. пособие / Н. Г. Филиппов. – М. : Б.и / 1976. – 214 с.
5. Устав Русского технического общества // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-ое. – Т. ХLI. – № 43219.
6. Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях // Записки Русского технического общества. – 1867. – Вып. 1. – С. 51-53.
7. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866-1917). Учеб. пособие / Н. Г. Филиппов. – М. : Б.и, 1976. – 214 с.
8. ДАХО. – Ф. 977, од. зб. 1.
9. РГИА. – Ф. 90, оп. 1, од. зб. 148.
10. РГИА. – Ф. 90, оп. 1, од. зб. 168.
11. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 835.
12. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 786-а.
13. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 809.
14. ДАХО. – Ф. 266, оп. 1, од. зб. 810-а.
15. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 224.
16. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 160.
17. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 74..
18. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 142.
19. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 240.
20. ДАХО. – Ф. 3, оп. 285, од. зб. 360.
21. Санкт-Петербургский государственный технологический институт (технический университет). 1828-1998. – СПб.: Изд-во СПбГТИ(ТУ), 1998. – 366 с.
22. РГИА. – Ф. 741, оп. 1, од. зб. 134.
23. РГИА. – Ф. 1287, оп. 9, од. зб. 3140.
24. РГИА. – Ф. 1288, оп. 15, од. зб. 85.
25. Доклад Правления ЮРОТ (К записке группы членов, живущих в Тифлисе). – Харьков: тип. Зильберберг, 1903. – 3 с.
26. Там само, – С. 2-3

27. РГИА. – Ф. 1288, оп. 15, од. зб. 85.
28. Там само, – Л. 38.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., проф.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Кушлакова Н. М., 2014

Дата надходження статті до редколегії 16.09.2013 р.

ІСТОРИЯ У БОРОТЬБІ З ЮГОСЛАВІЗМОМ: ЙОСИП МАЛЬ ТА ЙОГО ВНЕСОК У ВИВЧЕННЯ ТРАДИЦІЇ СЛОВЕНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Розглянуто розвиток словенської державотворчої ідеї в умовах Австро-Угорської імперії та Держави СХС, виділено причини її несаможиттєвості та прихильності югославізму, зазначено важливі віхи біографії доктора Йосипа Маля, розглянуто його головні твори та досліджено найважливіші висновки щодо основ словенського державотворення, які засадничо вплинули на подальший розвиток національно-політичної думки Словенії.

Ключові слова: Словенія, югославізм, державотворчість, Йосип Маль.

Рассмотрено развитие словенской идеи государственного строительства в условиях Австро-Венгерской империи и Государства СХС, выделены причины ее несаможиттєвості и приверженности югославизму, указаны важные вехи биографии доктора Иосифа Маля, рассмотрены его основные работы и исследованы важнейшие выводы относительно основ словенского государственного строительства, которые основополагающе повлияли на дальнейшее развитие национально-политической мысли Словении.

Ключевые слова: Словения, югославизм, государственность, Иосиф Маль.

Yugoslavism as the ideological and political movement in the Austro-Hungarian Empire has emerged in the late XIX cent. and has been based on austroslavism or trialism. During the whole period of its existence, until the end of the XX cent., it acquired various values depending on the intra-imperial and international factors and, in turn, affected ethnic relations in the Balkans. Its feature current was the mixing of the concepts of national idea, the civil idea, the cultural-religious principles. For the vast majority of the Slavic politicians the national idea have not yet become a political or state-building. Within Austria-Hungary during the global crisis and World War I this idea has allowed Habsburgs' Slavs to survive and to destroy the feudal empire.

In general, this mixing of the national, political and religious concepts indicates a very weak development of the Balkan bourgeoisie, which in the early XX cent. could not nationally divided in the confrontation with the Austrian bourgeoisie, already tight-knit by the German nationalism, and after that in the First Yugoslavia – with the national unification.

The development of the Slovenian state-building thought went within the fight between yugoslavism and slovenism. The Yugoslavism's result was the collapse of the Austro-Hungarian Empire, which certainly impacted positively on all aspects of life of its colonial peoples. But after fulfilling its role as a catalyst of the national liberation, the idea didn't came down from the Balkan political arena, and after 1918 the Yugoslavism has only become the main contributing factor to ethnic conflicts. For the leading Slovene People's Party since the inception of the State of SHS, and then the Kingdom of SHS/Yugoslavia, the experience of the political struggle within the framework of the Austro-Hungarian Empire has cleared the fact: in a conflict of interests of many nations in the united state the only way is the protection of the national idea and fight for their own nation-state. But the particular state position of the Slovenian lands – which was colonial during the last thousand years – have shown that this goal in terms of national unification couldn't be the achieved only by the Slovene bourgeoisie, which was small and weak. It had to win by the support of the general public, which would be led by its intellectual elite, who would propagand the scientific historical and ethnic studies, and especially evidences of the "historicity" of the Slovene nation, the existence of its own nation-state and state-building tradition.

Joseph Mal is the founder of the historical heritage of the Slovene State. He indicated the formation of the princely power, the main administrative institutions as well as the existence of Slovene legislation, mentioned in the sources as the Slovenes' oath to their prince (Rota), "Institutio Sclavenica" and "Slavica lex", which proves the full compliance of Karantania to the concept of "independent state". This evidences of the "historicity" of the Slovenes, despite the opposition from the side of the ruling state internationalism, have gradually "ideologically

liberated" [15] the Slovenes from blinkers, concerning their own state past, and substantiated the Slovenian national idea on the historical and legal basis.

Keywords: *Slovenia, yugoslavism, statehood, Josip Mal.*

Серед проблем вивчення історії Східної Європи питання історії словенської політичної думки займають досить важливе місце. Перша половина ХХ ст. в історії Словенії була відзначена великими зрушеннями у вирішенні вікового національного питання – досягнення незалежності.

До 1918 р. найбільша частина словенських етнічних земель входила до складу Австро-Угорської імперії, її етнічні землі були розділені між Австрією (провінції Крайна, Каринтія, Штирія і Австрійське Примор'я), Королівством Угорщиною (округи Ваш і Залу); Венеціанська Словенія (Фріулі) до 1866 р. входила до Королівства Ломбардія-Венеція, потім відійшла до Королівства Італія.

Словенські землі історично перебували під франкським, а потім австрійським пануванням з IX ст., й за останню тисячу років в адміністративному відношенні їх ділили на феодальні марки, графства й єпископії кілька разів. Останній поділ словенців на 5 провінцій (1815 р.) відображав скоріше їхнє географічне та традиційне феодальне становище, яке, у свою чергу, впливало на становище етнічне: умовно чисто словенською залишалися тільки Крайна та Внутрішня Словенія, у інших частинах словенці переважали в незначній мірі або становили половину населення, в основному сільського, завдяки німецьким, італійським або угорським міграціям часів пізнього середньовіччя у словенські міста.

За офіційною лінією викладання історії, прийнятою в Австро-Угорській імперії, словенці, що підпали під гніт франкського королівства ще в IX ст., були «недержавним», «неісторичним» народом, який ніколи не мав своєї власної держави і не повинен був ніколи її мати. Роботи словенського історика Й. Маля зробили найвидатніший внесок у зростання національної самосвідомості та розвиток словенської державотворчої думки.

Метою автора є розглянути розвиток словенської державотворчої ідеї в умовах Австро-Угорської імперії та Держави СХС, виділити причини її несамостійності та

прихильності югославізму, зазначити важливі віхи біографії доктора Йосипа Маля, розглянути його головні твори та дослідити найважливіші висновки щодо основ словенського державорення, які засадничо вплинули на подальший розвиток національно-політичної думки Словенії.

Деякі автори, серед яких його вдячні учні, коротко розглядають його життєвий шлях, проблематику та спрямованість його творів [2; 5; 15; 22]. Однак, його творча біографія та внесок у розвиток словенської історичної та національно-політичної думки ще не стали предметом історіографічних досліджень.

Австро-угорська імперська політика не розглядала словенців як суб'єкт внутрішньої політики. Самі словенці до середини ХІХ ст. здебільшого являли собою сільськогосподарське населення та були розділені адміністративно, феодально-католицька та міська еліта була німецькою. Перший словенський політичний протест проти існуючого державно-адміністративного устрою виникає під час революції 1848 р., коли у Відні, Граці і Люблянні словенська міська інтелігенція створює перші громадські об'єднання, програми яких мають політичне забарвлення. Найбільш чітко розроблену політичну програму висунуло Віденське товариство «Словенія». Так звана Програма Об'єднаної Словенії включала в себе 3 головних вимоги з приводу державного устрою Австрійської імперії – *«1. Політично роздроблений народ словенців у Крайні, Штирії, Примор'ї та Каринтії як єдиний народ об'єднати в єдину державу, щоб він мав свої власні провінційні збори; 2. Щоб словенська мова у нас мала повністю ті ж права, які має німецька мова в німецьких землях; 3. Щоб Словенія була невід'ємною частиною Австрійської, а не Німецької імперії»* [4, с. 102].

Програма була ліберальною, парламентарною за методом рішення, але досить сміливою за змістом, яка вміщала насущні національні вимоги охорони словенської мови і возз'єднання словенських земель, багаторазово розділених і перебувавших під

владою різних держав протягом тисячоліття. У програмі містилася також третя вимога, яка відбивала страх словенців перед ідеєю майбутнього об'єднання німецьких князівств, у тому числі і Австрії, в єдину Німецьку імперію, про що вже у 1848 р. говорили політики; це загрожувало «втопленням» слов'янських народів Австрійської імперії у «морі германства».

Ця програма стала основою для розвитку ідеї державного будівництва в словенській політиці аж до 1945 р. Зауважимо, що далі ідеї парламентської автономії словенці не пішли. Це було наслідком невпевненості словенських політиків у здатності самим здобути повну незалежність та спонукало на пошуки однодумців. Найбільш близькими по духу були хорвати, Хорватська партія права, з якою Словенська народна партія зав'язала стосунки співробітництва. Однією з причин такої політики була впевненість у етнічній єдності словенців та хорватів, що фактично була результатом багатьох факторів. Сільськогосподарський характер економіки та слабкість капіталістичного розвитку, як наслідок цього – слабкість словенської національної буржуазії та словенського ліберального табору в цілому, відсутність дослідженої власної державної історії та австрійська пропаганда «не історичності» словенського народу стали головними причинами загальної схильності до процесу політичного об'єднання на основі об'єднання націй, в цілому характерного для антиколоніальних рухів в Європі XIX – початку XX ст.[1]. На Балканах виникло особливе явище – югославізм.

Югославізм як ідейно-політична течія у Австро-Угорській імперії виник наприкінці XIX ст. та базувався на австрославізмі, або тріалізмі. Протягом всього періоду свого існування, аж до кінця XX ст., він набував різного значення у залежності від внутрішньо-імперських та міжнародних факторів та, в свою чергу, впливав на міжнаціональні відносини на Балканах.

Тріалізм у 1848-1849 рр. мав на увазі тільки Австро-Угорсько-Хорватську федерацію. У 1890-ті рр. ідею підхопили також словенці; хорвати, з свого боку, розповсюдили її ще й на сербів Воєводини. Після повернення Карагеоргієвичів до влади

в Сербії у 1903 р. ідея набула форми широкої балканської федерації, з усіма сербами та навіть болгарами. До 1914 р. всі політичні сили габсбурзьких слов'ян розходилися в деталях устрою цієї майбутньої федерації, але всі сходилися на тому, що це єдина можливість виживання всіх балканських слов'ян.

Особливістю течії було змішування понять національної ідеї, державної ідеї, культурно-релігійних принципів. Національна ідея для переважної більшості слов'янських політиків ще не стала політичною, або державотворчою, що є характерним для феодальних суспільств. Панславізм, неославізм та інші подібні ідеї XIX – початку XX ст. призвели до того, що слов'яни Балкан мислили себе як єдина нація, де мовні, культурні та релігійні аспекти мали значення деякого діалекту. Дійсно, у межах Австро-Угорщини, в умовах світової кризи та I світової війни ця ідея дозволила габсбурзьким слов'янам вижити та розвалити феодальну імперію.

Але ідея жила далі та стала для Першої Югославії критичною, вона призвела до насильницької національної уніфікації та її протидії – балканського націонал-соціалізму. Загалом це змішування понять національного, політичного та релігійного свідчить про дуже слабкий розвиток балканської буржуазії, яка на початку XX ст. не могла розділитися національно в протиставленні з вже міцно згуртованою німецьким націоналізмом австрійською буржуазією, а потім у Першій Югославії – з національною унітаризацією.

Провідником югославізму в словенській політиці з самого початку стала Словенська народна партія (СНП), партія політичного католицизму. Вона бачила в югославізмі-тріалізмі шлях до автономії, яка б захистила словенський народ від германізації; але теоретично клерикали розділяли національне та політичне питання. Поліетнічність Австро-Угорщини та існування в ній двох метропольних народів, які етнічно далеко відрізнялися від сукупності габсбурзьких слов'ян, спровокували виникнення впевненості у повній слов'янській національній єдності та навіть етнічній ідентичності. Прискорене формування хорватської нації [1] зробило її взірцем, з яким себе ідентифікували інші

народи, а Хорватську партію права, авторку та захисницю югославізму, – політичним центром, навколо якого збиралися інші слов'янські національні партії імперії.

Наприклад, в той час висувалися концепції взаємної ідентичності сербів із хорватами. У 1887 р. газета «Србобран» (Srbobran) неодноразово писала про те, що хорвати – це окатоличені серби [3]. Ця ідея дожила і до наших днів; у сучасній сербській історіографії є дослідження, розвиваючі думку в другому – вже націоналістичному – напрямку про «штучність» хорватської нації, нібито створеної руками Ватикану, щоб розколоти єдність сербського народу. Прикладом цього можуть слугувати роботи колишнього директора Історичного Архіву Сербії, історика Йована Пеїна [18-20].

Словенці, в свою чергу, не відставали від цієї тенденції. Під час Першої світової війни *«кілюзія Югославії вже повністю заволоділа розумом словенської культурно-політичної еліти. Карантанія, про яку, однак, було відомо, не представляла собою для них національної, історичної та політичної ідентичності словенців. Германізація, яка була у полі зору, в разі подальшого існування монархії означала втрату національності, перед загрозою якої, як не парадоксально, словенці хотіли себе "врятувати" в абсолютно подібній халепі, тобто в югославізмі»* [22]. Про ситуацію в той час повідомив лише після Другої світової війни у своїх записах Матія Шкербець, один з ініціаторів словенського національно-політичного руху, де він каже: *«Югославізм, думка, що ми всі югославянські народи є єдина нація, ще до Першої світової війни поступово проникала з кіл ліберальної молоді також всередину кіл молоді католицької ... Під час Першої світової війни, югославізм серед словенської молоді майже повністю переважав. Якщо би хто серед молоді стверджував, що Словенці являють собою окремий культурний народ, він би відчув дуже різкі заперечення»* [23, с. 36, 37].

Про прихильність до югославізму, як його собі уявляв один з лідерів словенського політичного католицизму Янез Крек, розповів у 1934 році своїм словенським співкамерникам у тюрмі Сремська Мітровіца д-р Іван Пернар, який був членом

хорватського католицького академічного товариства «Дома гой» (Domagoj): *«Я сам чув, нам ваш д-р Янез Крек в "Домагої" у Загребі говорив, що словенці – це просто гірські хорвати»*. Також у цьому зв'язку згадувався й д-р Іван Тавчар [23, с. 36, 37].

Пізніше професор Кирило Жебот намагався у своїй книзі «Нетлінна Словенія» вибачити католицьких політиків, заявивши, що вони були югославістами тільки з тактичних міркувань: *«Це правда, що д-р Янез Крек і д-р Антон Корошець поверхнево заявляли, що хорвати та словенці одна нація ... Це рівняння було по суті неофіційно висловленою політичною тактикою в історичній перспективі того часу та умов»* [24, с. 33].

На короткий час наприкінці Першої світової війни, в жовтні-листопаді 1918 р. Словенія постала фактично незалежною територією і почала боротьбу за встановлення демократичної влади та об'єднання словенських земель, які на той час перебували у складі Італії, Австрії та Угорщини. В цей момент вона була складовою частиною федеративної Держави СХС, здобула повну державну автономію, і в цих умовах СНП різко поміняла свої позиції та перейшла від югославізму до «словенства», до захисту словенської національної державної самостійності. Швидкі революційні та фронтіві події листопада 1918 р. призвели до того, що Словенія не була в змозі досягнути своєї віками очікуваної мети та увійшла у склад Королівства СХС на правах обмеженої автономії. Ця автономія була фактично ліквідована після реакційного «шостосічневого перевороту» 1929 р.

Словенська культурно-політична еліта, яка сформувалася в умовах конституційної монархії та займала досить нейтральну позицію Королівства СХС, коливаючись від політичного бойкоту до нейтральної участі у скупщині, після встановлення югославського реакційного режиму перейшла у опозицію разом з хорватськими політичними силами і на порозі Другої світової війни приймала участь у пасивному політичному опорі. Одним з представників цієї еліти був історик та громадський діяч Йосип Маль.

Д-р Йосип Маль (1884-1978) прожив довге плідне життя та оставив після себе

цілу низку значних історичних праць. Він народився 22 грудня 1884 р. в містечку Претрж при Печах в Моравській долині. Закінчив школу в Любляні, потім у Віденському університеті вивчав історію, географію та історію мистецтв, отримав докторську ступінь в 1908 р. (дисертація на тему середньовічної історії, «Die Legationsreise des Kardinallegaten Guido von Sta. Lucina 1265 bis 1267»), і далі підвищив свій дослідницький рівень у Інституті студій з історії Австрії у Відні, склавши кваліфікаційні іспити з історії, допоміжних історичних наук та історії мистецтв на здобуття дозволу для праці в архівах, бібліотеках і музеях. З листопада 1909 р. д-р Маль працював у Краньському, пізніше Національному музеї, директором якого був, за вилученням короткого проміжку часу, у 1924-1945 рр. З 1912 р. в якості організатора наукової роботи Й. Маль співпрацював у Музейному товаристві Краня (пізніше Музейному товаристві Словенії), багато років його віце-директором, а у 1926-1945 рр. був головним редактором музейного Вісника. Одним з його внесків у популяризацію історичних винаходів серед словенської громадськості став ювілейний збірник до 10-ї річниці Королівства СХС «Словенці у десятилітті 1918-1928» [21].

Він є автором багатьох історичних досліджень і дискусій. Після смерті д-ра Йосипа Грудня він продовжив започатковане їм видання фундаментальної «Історії словенського народу», останній том якої був опублікований в 1929 р. [14]. Після виходу на пенсію, у 1950-1961 рр. був почесним директором Міського музею Любляни. Йосип Маль помер 29 серпня 1978 р. в Любляні.

Наукова робота Й. Маля має дійсно актуальний характер [2]. В часи Австро-Угорської імперії, за офіційною лінією подання історії, словенці, які підпали під гніт франкського королівства ще в IX ст., ніколи не мали своєї власної держави, були «недержавним», «неісторичним» народом [17, с. 267; 22].

Тодішні австрійські дослідження давньої та середньовічної історії не торкалися проблематики національних історій підпорядкованих народів, прогрес у національно-

історичних студіях залежав від розвитку національних буржуазії – носіїв ідей націоналізму та визволення (в основі своїй – економічного) з-під імперського контролю. Якщо чехи почали активно досліджувати своє середньовічне минуле ще наприкінці XVIII ст., то серед словенців цей інтерес виник, як бачимо, тільки у першій половині XX ст. Короткий період незалежності наприкінці 1918 р. збудив інтерес до свого національного незалежного державного минулого, що для словенців представляла собою Карантанська (хорутанська) держава VII ст.

Безсумнівно, Йосип Маль в тому, що стосується питання про словенську Каринтію та її положення в середньовічній Європі, є найкращий фахівець. Єдиний, що ніколи не переписував просто від австрійських та німецьких істориків, але їх інтерпретації також вивчав та детально критикував. Він був єдиним, хто наважився виступити публічно проти офіційно признаного історика Людоміла Гауптманна та його підробленої, написаної з унітаристської точки зору словенської історії, за чим стояв белградський централізований режим. Велика заслуга Йосипа Маля в тому, що його праця, заснована на історичних даних, особливо підкреслює період словенської державотворчої історії – формування першої національної держави словенців – Карантанії, і тому в часи існування Першої Югославії це ігнорувалося та замовчувалося.

У міжвоєнний період Йосип Маль був найкращим знавцем історичного матеріалу про словенців, і повністю заслуговував членство Інституту досліджень австрійській історії (з 1909 року), до якої тоді відносили словенську історію. В період після першої до кінця Другої світової війни, він був директором Національного музею в Любляні. Його статті з посиланнями на відповідні джерела, опубліковані в більшості в бюлетені Музейного Товариства Словенії (GMS) неможливо не узяти до уваги, вивчаючи відповідний відрізок історичного часу. В своїх дослідженнях він ніколи прямо не висловлювався за незалежну словенську державу, це вже був би крок на політичне поле [5]. Однак, з другого боку, незважаючи на унітарний режим Першої Югославії, не

бажав приховувати історичні факти, які свідчили про самостійність та оригінальність державотворчих процесів на словенських землях. *«Таких, як він, було мало. В колишній германофільській, а потім югославистській Люблянці для чоловіка, якому пропонують хорошу посаду та кар'єру, було звичайною справою продавати своє власне словенське достоїнство»* [22].

Велика заслуга Й. Маль в тому, що його праця, заснована на джерелах, особливо підкреслює перший період словенської державотворчої історії – формування держави Карантанії. В період Першої Югославії він був єдиний, хто вивчав інтерпретації австрійських та німецьких істориків та детально їх критикував [22], хто наважився виступити публічно проти унітаристської позиції офіційного югославського історика Людміла Гауптманна щодо історії Словенії.

У великому дослідженні про уривок із германської юридичної книги «Швабське дзеркало» (*Schwabenspiegel*) він описав інтронізацію словенського князя [12]. У своїй німецькомовній книзі «Проблеми ранньої історії словенців» (1939) він зазначив, що історик Мілко Кос переписав як доведені факти необґрунтовані твердження Л. Гауптманна, що *«словенці були підпорядковані спочатку Обрам, а потім Німцям»* [6]. *«Очевидно, йшлося про заказ керівництва в Белграді, де вони ще не могли перенести, зокрема, історичні факти про історичну словенську державу, таким чином щоби серби, які були половиною тисячоліття під турками, не були б щось менше, ніж словенці»* [9, с. 76].

Тільки в період німецько-фашистської окупації Й. Маль опублікував дещо більше, наприклад, коротке дослідження знаменитої словенської Клятви – Роти (1941) і, зокрема, обсягове дослідження «Основ вступу на престол карантанського князя» (1942) [10; 11]. Й. Шавлі пише: *«Те, що це дослідження показує про словенську карантанську державу, може прямо гіпнотизувати того, хто принаймні трохи знайомий з цією проблемою. Вражає тому, що відкриває нам щось зовсім протилежне тому, що шкільний апарат втєлепає в голови словенським людям про їх сумнівну підкореність*

іноземцям. Мабуть, з єдиною метою – прищепити їм почуття неповноцінності по відношенню до всього іноземного, і особливо до хорватів і сербів, які в своїй історії, на відміну від словенців, мали свої держави. Словенці же нехай будуть лише "покірні під п'ятою іноземця". Дійсно гротескна фальсифікація історії і маніпуляція громадською думкою під виглядом науки!» [22].

Й. Маль відкидає все спотворене відображення карантанської історії в роботах австрійських та німецьких істориків, які постійно цитували старі німецькі хроніки щодо Карінтії: *«...ми повинні себе запитати, про яке плем'я ми маємо свідчення про подібні вибори князя, і як виходить, що, незважаючи на умовні німецько-баварські поселення (Landnahme) ще у VII столітті (!) носіями державної думки були не баварці, але словенці»* [10, с. 2)]. Його відкриття середньовічної соціально-політичної системи, заснованої на законі, являє собою поворотний пункт в інтерпретації історії Словенії. Але популяризувати ці відкриття в рамках першого, та й другого югославського режиму словенській історіографії було зась.

Середньовічна держава була заснована на представленнях про Царство Боже на землі, яке є воротами в Царство Небесне, що краще за все видно з вчення Св. Августина про *civitas terrena* (державу мирську) та *civitas Dei* (державу Божію). На підставі цього було закріплена в законі словенська держава Карантанія, як в спільноті королівства східних франків (*Germania*), так і у спільноті Священної Римської імперії, яка являла собою співдружність християнських королівств, символічно пов'язаних короною, яка являла собою єдність християнського світу.

Про цю імперію та її взаємини з Карантанією Й. Маль говорить у своєму дослідженні, опублікованому вже після Другої світової війни, на початку 50-х років [13]. Це було в той час, коли Словенія перебувала у новій, Соціалістичній, Народній, але ж знов єдиній Югославії, коли Словенію ще овів інтернаціональний партизанський патріотизм. Тому це дослідження теж замовчувалося, і ще дві його праці на початку 60-х років вийшли за кордоном, німецькою мовою, – про характеристики князівства Карантанія [7] і питання про

косезів (kosezi – середньовічний соціальний прошарок залежного альпійсько-слов'янського селянства, які вже у карантанську добу перевищували за кількістю вільне населення) [8], що були опубліковані в журналі «Південно-Східні студії» (Südostforschungen) в Мюнхені.

На жаль, після Другої світової війни, словенська політична діаспора не знала про його відкриття, так щоби заснувати словенську національну ідею на історично-правовій основі. Й. Маль вказав на існування словенського законодавства, яке згадується в джерелах як «заклади Склав енські» (*institutio Sclavenica*) та «закон Славенський» (*Slavica lex*). Він ясно показав, наскільки помилковими є історичної інтерпретації, особливо в тому, що стосується традиції словенської державності.

У Люблянці югославистська офіційна історіографія повністю ігнорувала відкриття Й. Маля. В Енциклопедії Словенії він представлений недостатньо [16]. У всіх нагадуваннях про нього систематично пропускалися посилання на його дослідження та відкриття історичної традиції національного державотворення і законодавства. Тільки у середині 1990-х роках, вже в умовах незалежної Словенії, історики звернулися до творчої спадщини д-ра Маля, що було відмічено виходом короткого «Малевого збірника» [15].

Таким чином, розвиток словенської державотворчої думки йшов у боротьбі між югославізмом та словенством. Наслідком югославізму був розпад Австро-Угорської імперії, що, безумовно, вплинуло позитивно на всі сторони життя її колоніальних народів, але, виповнивши свою роль каталізатора національного визволення, він не зійшов з балканської політичної арени, й після 1918 р. югославізм спричиняв лише

етнонаціональні конфлікти. Для провідної словенської партії – ВНП – із моменту створення Держави СХС, а потім Королівства СХС/Югославії, враховуючи досвід її політичної боротьби також у рамках Австро-Угорської імперії, стало зрозумілим, що в умовах зіткнення інтересів багатьох націй в об'єднаній державі єдиним шляхом є захист своєї національної ідеї та боротьба за свою національну державу. Але особливості державного становища словенських земель, – колоніального за останні тисячу років, показали, що для досягнення цієї мети в умовах національної уніфікації недостатньо тільки словенської буржуазії, яка була дрібною та слабкою. Потрібно було здобути підтримку широкої громадськості, що би її вела за собою інтелектуальна еліта, яка б досліджувала та пропагувала свої наукові історичні та етнонаціональні дослідження, а особливо, докази “історичності” словенського народу, існування його власної державотворчої традиції та національної держави.

Йосип Маль є засновником історичної спадщини словенської держави. Й. Маль вказав на формування княжої влади, головних адміністративних інститутів, а також на існування словенського законодавства, що згадується в джерелах як словенська клятва своєму князю (Rota), «заклади Склав енські» (*institutio Sclavenica*) та «закон Славенський» (*Slavica lex*), що вказує на повну відповідність Карантанії поняттю «самостійна держава». Ці докази «історичності» словенського народу, незважаючи на протидію з боку пануючого державного інтернаціоналізму, поступово «*все ж таки ідеологічно визволили*» [15] словенський народ від зашореності щодо свого власного державного минулого та обґрунтували словенську національну ідею на історично-правовій основі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Беляков С. Сербы – «чужак» № 1 // Вопросы национализма. – 2010. – № 3. – <http://vnatio.org/arhiv-nomerov/node101/>
2. Capuder K. Mal Josip. Zgodovinar – *22. dec. 1884 Peče // Slovenski Biografski Leksikon. – <http://nl.ijs.si/fedora/get/sbl:sbl/VIEW/>
3. Gašić R. Pogledi srpske političke elite oko zagrebačkog Srbohrana na probleme spoljne politike (1903-1914) // Dijalog povjesničara istoričara. – 2001. – No. 4. – S. 171-185.
4. Gestrin F., Melik V. Slovenska zgodovina: od konca 18. stoletja do 1918. – Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1966. – S. 102.

5. Kranjc S. Dr. Josip Mal – osemdesetletnik // Kronika (Ljubljana). – 1965. – Letnik 13. – Št. 2. – Str. 101-102.
6. Kos M. Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije. – Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1933. – 256 str.
7. Mal J. Die Eigenart des karantanischen Herzogtums // Südostforschungen. – München : R. Oldenbourg, 1961. – Str. 33-74
8. Mal J. Ist das Edlingerproblem wirklich unlösbar // Südostforschungen. – München : R. Oldenbourg, 1963. – Str. 140-178.
9. Mal J. Probleme aus der Frühgeschichte der Slowenen. – Ljubljana : Nova založba, 1939. – 174 str.
10. Mal J. Osnove ustoličevanja Karantanskega kneza // Glasnik muzejskega društva za Slovenijo. – Ljubljana: [s. n.], 1942. – 62 str.
11. Mal J. Rota – staroslovenska prisega // Glasnik muzejskega društva za Slovenijo. – Lublana : [s. n.], 1941. – Str. 58-64.
12. Mal J. Schwabenspiegel in koroško ustoličenje // Glasnik muzejskega društva za Slovenijo. – Ljubljana : Jugoslovanska tiskarna, 1938. – Str. [109]-132.
13. Mal J. Slovenska Karantanija in srednjeveška nemška država // Razprave SAZU. – Ljubljana : Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1953. – Str. 105-137.
14. Mal J. Zgodovina slovenskega naroda: najnovejša doba. – Celje: Mohorjeva družba, 1929. – 760 str.
15. Malov zbornik. – Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1996. – 76 str.
16. Mal, Josip // Enciklopedija Slovenije. – Zv. 6. – Ljubljana : Mladinska knjiga, 1992. – Str. 381.
17. Moritsch A. Koroški plebiscit // Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. – Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev, 1998. – S. 267-270.
18. Pejin J. Kolonizacija hrvata na srpskoj zemlji u Sremu, Slavoniji i Baranji. –Sremska Mitrovica : [Sremske novine], 1992. – 63 p.
19. Pejin J. Mađarski revizionizam i hrvatski separatizam. – Kikinda : Komuna, 1992. – 51 p.
20. Pejin J.M. Pregled prošlosti Srba u Banatu. – Kikinda :Vedes, 2003. – 219 p.
21. Slovenci v desetletju 1918-1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine / uredil Josip Mal. – Ljubljana : Leonova družba, 1928. – 776 str.
22. Šavli J. Slovenska državna misel / Jožef Šavli. – Bilje : Studio Ro-Humar, 2010. – 95 str.
23. Škerbec M. Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja. – 2. zv. – Cleveland (Ohio): samozal, 1957. – 143 str.
24. Žebot C. Neminljiva Slovenija. Spomini in spoznanja iz razdobja sedemdesetih let od Majniške deklaracije. – V Celovcu : Tiskarna Družbe sv. Mohorja, 1988. – 501 str.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

© Мальшина К. В., 2014

Дата надходження статті до редколегії 28.07.2013 р.

АКСИОМА ОЛЬВИЙСКОЙ ПРОСОПОГРАФИИ IV – I вв. до н.э.

Путем системных исследований установлено, что эпонимный каталог Ольвии losPE I² 201 – календарь этого полуса, содержит основные генеалогические, хронологические (абсолютные и относительные даты) и просопографические сведения о главных элитных родах Ольвии IV – I вв. до н.э. Просопографические исследования догетской Ольвии невозможны без опоры на этот документ.

Ключевые слова: Ольвия, просопография, систематизация, эпонимный каталог.

Шляхом системних досліджень встановлено, що епонімічний каталог Ольвії losPE I² 201 – календар цього полісу, містить основні генеалогічні, хронологічні (абсолютні та відносні дати) й просопографічні відомості про головні елітні клани Ольвії IV – I ст. до н.е. Просопографічні дослідження догетської Ольвії неможливі без опори на цей документ.

Ключові слова: Ольвія, просопографія, систематизація, епонімічний каталог.

Traditionally, for a long historical period, all institutions of state and religious authorities (magistrates, priests, eponymous) in Olbia were represented by a small group of people from elite families. Available for studying facts of Olbian social and political history are associated in a varying degree with this category of population. It determines the relevance of research for systematizing the information about Olbian elite and therefore the formation of the ground of Olbian prosopography. Herewith, historical events acquire the names of their participants-real individuals. Prosopographic information is concentrated in the most diverse (including fragmented) sources (narrative sources, lapidary inscriptions, graffiti, stamps, coins, etc.) detected during the entire period of study of Olbia. The contemporary stage of research is characterized by an attempt to synthesize these disparate data. This became possible with the introduction for scientific revolution of the eponymous catalogue losPE I² 201 – the calendar of Olbia. For this document is extremely complex and multi-layered, its effective study is possible only on the basis of system analysis methods. The purpose of this article is to overview the main areas of prosopographic research of Olbian eponymous catalogue: the history of study of Olbian prosopography, internal (prosopographic) communications of the catalogue, the communication of various families in the catalogue, chronological periods of ups and downs of the families in the catalogue. This is followed by the overview of external relations: the catalogue and narrative sources, prosopographic study out of chronological borders of the catalogue and in the gaps of the catalogue, the catalogue and lapidary inscriptions of Olbia, the catalogue and inscriptions of other cities, catalogue and coin legends, monograms and reduction, catalogue and inscriptions on the ceramic stamps and weights, catalogue and graffiti, catalogue and the inscription on the lead plates. Prospects and problems of forming the foundations of Olbia prosopography IV – I centuries BC are also considered. The main principle of Olbian prosopography is formulated in the final part: eponymous catalogue losPE I² 201 contains the basic genealogical, chronological (absolute and relative dates) and prosopographic information about main elite families of Olbia IV – I centuries BC. Prosopographic research of pre-Geths Olbia is impossible without reference on this document. Example: in the article of V.F. Stolba (A Prosopographical Note on IOlbia 71 (Dubois IGDOlbia 11)/Miscellanea. – Mnemosyne.– 2012.) the basic principle of Olbian prosopography is ignored. As the result the historical facts of Olbia of the IV – III-d centuries BC are distorted. The another example: the decree in honor of Nikeratus (losPE I² 34) dates from the first two decades of the II-d century BC. However, I haven't found the prosopographic information confirming such a dating in eponymous catalogue. This was the basis for reconsidering the date of the decree in honor of Nikeratus losPE I² 34 and for attributing it to the I AD.

Keywords: Olbia, the prosopograph, the systematization, the eponymous catalog.

Традиционно в течение длительного исторического периода все институты государственной и религиозной власти (магистраты, жрецы, эпонимы) в Ольвии представляла узкая группа выходцев из элитных родов [10, с. 88; 15; 34; 48, с. 121-130]. Доступные изучению факты социально-политической истории Ольвии в той или иной степени связаны с указанной категорией населения. Это определяет актуальность исследований по систематизации сведений об ольвийской элите и, соответственно, построению основ ольвийской просопографии; при этом исторические события обретают имена их участников – реальных лиц. Просопографические сведения сосредоточены в самых разнообразных (в том числе, фрагментированных) источниках (нарративные источники, лапидарные надписи, граффити, клейма, монеты и т.д.), обнаруженных за весь период изучения Ольвии. Современный этап исследований характеризуется попыткой синтеза этих разрозненных сведений, что стало возможным с введением в научный оборот эпонимного каталога IosPE⁹⁹ I² 201 – календаря Ольвии [20]. Поскольку этот документ является чрезвычайно сложным и многоуровневым, полноценное его исследование возможно лишь на основе методов системного анализа [40]. Целью статьи является краткий обзор основных направлений просопографических исследований эпонимного каталога. Синхронизация и реконструкция размеров эпонимного каталога выполнена ранее на базе математического моделирования (погрешность синхронизации +2-4 гг., размер каталога – 110 строк) [30;49 и др.].

История развития ольвийской просопографии. Начало изучения населения Ольвии, в том числе, элиты, положено монографией В. В. Латышева [18]; просопографические наблюдения содержит, также, его каталог надписей IosPE I². С момента же публикации Т. Н. Книпович [12, с. 119-153] наиболее значительного труда, посвященного изучению населения догетской Ольвии, прошло более 50 лет; значительно возросло

количество эпиграфического и иного материала, содержащего сведения о населении. Следует отметить, что заявленная цель статьи Т. Н. Книпович – изучение этнических и социальных групп в составе населения догетской Ольвии, имеет явный уклон в сторону ономастики и не затрагивает тему родовой просопографии. Эта статья, оставаясь настольной для каждого, изучающего социально-политическую историю Ольвии, также, содержит ряд спорных положений. Замечу, что по сравнению с материалами Т. Н. Книпович, цель современных просопографических исследований Ольвии более узкая и более прагматичная – получение инструмента для выполнения просопографической реконструкции, датировки и интерпретации как известных, так и вновь обнаруживаемых надписей IV-I вв. до н.э. Далее анализ материала выполняется в сопоставлении с данными Т. Н. Книпович.

Отдельные замечания о родовом составе ольвийской элиты содержатся в трудах А. А. Белецкого [2], Ю. Г. Виноградова [8, с.146], А. С. Русяевой [36], М. Парович-Пешикан [33, с. 153] и др. Сжатое изложение основных сведений о составе населения Ольвии представлено в фундаментальном труде [17]. Эпонимный каталог IosPE I² 201 в этих исследованиях является преимущественно объектом ономастики.

Внутренние взаимосвязи каталога. Этот обширный раздел исследований каталога IosPE I² 201 включает в себя, в том числе, выявление отдельных родов и определение характерных имен рода, построение фрагментов стемм родов, классификацию родов по иерархии: высшая элита и элита «второй» категории. Признаком принадлежности к высшей элите в каталоге является исполнение эпонимной должности родными братьями; здесь выявлена неизвестная ранее хронологическая особенность – эпонимные квоты. (Элита «второй» категории представлена в эпонимном каталоге только схемой «отец→сын»). Каждый элитный род получал определенный период, в течение которого несколько раз исполнялась эпонимная должность братьями. Величина квоты зависела от положения рода в иерархическом ряду. Выделены квоты Дионисиев и Аристократидов – 14 лет, Пантаклов-

⁹⁹ IosPE I² –Latishev B. Inscriptiones antigue orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis.– 1885-1916.

Клеомбратов, Аристокритидов–Сократидов и Никератов – 12 лет, Протогенов-Гиросонов-Гиродоров – 9 лет. Происхождение квот пока убедительного объяснения не нашло; их существование не было воспринято профессиональными эпиграфистами, поскольку аналоги таких квот в античном мире отсутствуют. Однако соответствующая математическая обработка эпонимных каталогов ранее не выполнялась, что и не позволяло обнаружить это явление. Мои недавние исследования (не опубликовано) выявили аналогичные квоты в каталогах эпонимов Линдоса и Родоса. Это позволяет предположить, что, по крайней мере, в некоторых античных полисах назначение на должность эпонима регламентировалось с учетом родственных связей [20, с. 163].

В эпонимном каталоге Ольвии также выявлена особенность назначения на должность эпонима-родственника, которая современными терминами может быть обозначена как «лоббирование»; аналогичная особенность отмечена и в каталоге милетских эпонимов [20; 26].

По моему мнению, уже построены основы родовой просопографии для высшей элиты позднеклассической-эллинистической Ольвии. Известен достаточно узкий перечень таких родов (и фрагменты их родословных ветвей): Дионисии, Леократиды-Евресибиады, Пантаклы-Клеомброты, Аристократиды, Аристокритиды-Сократиды, Протогены, Гиросоны-Гиродоры, Никераты. Их имена не только преобладают в эпонимном каталоге, но и присутствуют примерно в 90 % лапидарных надписей позднеклассической-эллинистической Ольвии [20]. Элита «второй» категории представлена примерно 10% лапидарного архива: Агатины, Адрасты, Батаки, Боспорихи, Димоконны, Дайкраты–Аристоклимиды, Каллиники, Мосхи, Никератов, Никоклы, Педизеи, Теогейтоны, Эвримоны. Замечу, что четкая граница между некоторыми представителями высшей и «второй» категорий элиты иногда плохо различима. Здесь можно привести такие рода как Аристокритиды-Сократиды [53, с.67] и Никераты; альтернатива в отнесении их к высшей или «второй» категории элиты не преодолима.

Кроме известных родов, представленных в моей монографии, в последнее время, как иными исследователями, так и мною получены сведения о новых родах «второй» категории, например, о Гераклидах [45], Леопрепидах [50], Монимах и Праксианактах [30]. Например, существование рода Монимов подтверждается готовящейся к изданию надгробной надписью примерно третьей четверти IV в. до н.э. с патронимом Μονίμου. В сочетании с монетными легендами ΜΟΝΙ(μοϛ?) 380-360 гг. до н.э. [1, № 39] и ΜΟΝ(ίμοϛ?) 270-240 гг. до н.э. [32, № 355], просопографически соответствующими данной надписи, это позволяет условно выделить род Монимов. Состояние разработки вопроса позволяет ставить задачу о родовой идентификации второстепенных персонажей декрета в честь Протогена IosPE I² 32, например, одного из откупщиков – Конона (Κόνωνος). Информация, соответствующая традиции чередования родовых имен и хронологии трактуется как относящаяся к роду Батаков. Родоначальник, по имени, вероятно, Батак – монета с легендой ΒΑ(τακοϛ?) [1, №30 (380-360 гг. до н.э.), № 62 (360-350 г. до н.э.)]. Βάτακοϛ Τιμοθέου – эпоним около 313 г. до н.э. [IosPE I² 201] и внук родоначальника. Ἀθήναιοϛ Κόνωνοϛ – член коллегии ситонов из посвящения [НО¹⁰⁰, 72], около 260-240 гг. до н.э. и возможно сын откупщика Конона. Κόνων Βα[τάκου] – возможно, внук откупщика, эпоним 223 г. до н.э. и жрец из декрета в честь сыновей херсонесита Аполлония [НО 28+29+123+IosPE I² 240]. Βάτακοϛ? – эпоним 96 г. до н.э. Эта информация позволяет вычислить хронологические параметры жизни откупщика Конона (Батакова?) из декрета IosPE I² 32: пик – 283 г. до н.э., что отлично вписывается в хронологическую модель событий декрета в честь Протогена [29, с. 26-41], составленную на базе хронологии уже семи независимых персонажей. Более того, появляются основания к отождествлению с Батаками персонажа надписи 350-300 гг. до н.э. на свинцовой пластинке [SEG¹⁰¹ 50:702, IV] по имени

¹⁰⁰ НО– Книпович Т.Н., Леви Е.И.(ред.) Надписи Ольвии// –М.; Л.– 1968.

¹⁰¹ SEG–Supplementum epigraphicum Graecum. Brill.

[Κ]όνων и, соответственно, уточнения датировки этой пластинки 350-320 гг. до н.э. Также, перспективна идентификация надписей рода Батаков в первые века н.э. Очевиден гипотетический характер сведений об ольвийской элите «второй» категории.

Взаимосвязи родов в каталоге. Отмечаю существование кланов – объединений (по тому или иному признаку) родов. В каталоге трижды(!) выявлен тандем Леократидов-Евресибиадов, Дионисиев и Агатинов. К этому клану примыкали, вероятно, и Димоконы [30]. Также, можно выделить клан Протогенов-Гиросонов-Гиродоров и Аристократидов-Сократидов-Каллиников [20, с. 70, 118].

Хронология взлетов-падений родов. В частности, преобладание эпониматов Аристократидов в I столбце каталога сменяется полным отсутствием таковых во II и III столбцах. В сочетании с анализом надписей, подвергнутых *damnatio memoriae* [IosPE I² 186; SEG 34:758 и др.] и интенсивностью выпуска лапидарных надписей Дионисиями и Аристократидами, это позволило получить реальные сведения о многолетней вражде (сопровождающейся изгнаниями) Аристократидов и Дионисиев [30].

Далее перехожу к исследованию внешних связей эпонимного каталога.

Каталог и нарративные источники. Возможно фраза Геродота (Herod. IV. LXXVI) о греке по имени Тимн «...Τύμνεω τοῦ Ἀριαλεῖθεος ἐπιτρόπου...», подтверждается монетной легендой ΘΥ (т.е., Τύμνεω ≡ Θύ(μνεω)) [28]. Однако взаимосвязь каталога с информацией о Тимне выявить невозможно; в V в. до н.э. в Ольвии существовало летоисчисление по эпонимам – мольпам, о чем свидетельствует датировочная строка посвящения НО 58. Эпонимный каталог ольвийских мольпов (или его фрагмент) не найден. Сведения Диогена Лаэртского о Бионе Борисфените (Diog.) игнорируются, поскольку социальный статус Биона в Ольвии относится к низким. Упоминание Макробия об осаде Ольвии войсками Зопириона и последующая радикальная демократизация общества нашли свое отражение в каталоге [30]. Нарративные источники также содержат упоминание о

Посидонии Ольвиополите [51, с. 877]; вероятная принадлежность его к Аристократидам-Сократидам обоснована ранее [20, с. 153]. Упомянется также, вероятно, географ, Дионисий Ольвианский [3, с. 80-89]; характерное имя выдает его принадлежность, по всей видимости, к Дионисиям. Не исключено, что этой личностью может быть эпоним 200 г. до н.э. Διονύσιος Ἀγρότου. «Борисфенитская речь» Диона Хрисостома (Dio Chrys., XXX, 56), вероятно, содержит информацию о потомке Гиросонов-Гиродоров – старце Гиросоне. В. П. Яйленко [44, с. 53] идентифицирует Гиросона с отцом персонажа надписи НО 87 Φίλισκος Ἴεροσῶντος. Эта гипотеза подтверждается [30] как совпадением родовых имен (Филиск, Гиросон), так и хронологией (пик деятельности Φίλισκος Ἴεροσῶντος тяготеет к 96 году н.э.).

Просопографические исследования вне хронологических границ каталога и в лакунах каталога. Исследование общих и особенных свойств милетского и ольвийского каталогов [26] позволило разработать теоретические принципы изучения просопографии вне хронологических рамок каталога, т.е., в позднеархаической–раннеклассической Ольвии. Важно, что из всех милетских колоний только в Ольвии известна коллегия мольпов; предполагается переезд части мольпов в Ольвию [36]. Сопоставление имен милетских эпонимов с персонажами из ранней эпиграфики Ольвии дало некоторые сведения об известных впоследствии родах Аристократидов, Дионисиев и др. [26; 28]. Следует учесть мнение А. Аврама [46] о том, что ономастические совпадения не всегда означают просопографическое соответствие. Однако, мною здесь учитываются, также, генеалогические, хронологические и религиозные соответствия [26; 28].

Изучение последнего, третьего столбца эпонимного каталога и некоторых лапидарных надписей Ольвии I в. до н.э., например, посвящения Полимеда Ка(ллисфенова?) НО 76 в сопоставлении с надписями I н.э., позволило «заглянуть» в последующий период (I в. н.э.) на базе преемственности родовых имен. Получены материалы о преемственности имен для Евресибиадов, Батаков, Гиросонов–Гиродоров, Аристо-

критидов–Сократидов. В перспективе эта информация может служить основой для выполнения просопографической датировки и интерпретации надписей первых веков н.э.

Реконструкция хронологических лакун каталога выполняется на базе основного закона генеалогии. Пример такой реконструкции: модель событий декрета в честь Протогена, построенная на базе хронологии семи персонажей [30]. Очень важно отметить, что в эту модель не вошла информация из второй половины декрета, поскольку в ней отсутствуют упоминания об исторических лицах, кроме Протогена.

Каталог и лапидарные надписи Ольвии. Просопография исторических лиц, упоминаемых в группе лапидарных надписей Ольвии IV–I вв. до н.э., так или иначе, отражена в каталоге (см. табл. 2). Это создало основу для выполнения уточненной (просопографической) датировки указанной группы надписей, что можно охарактеризовать как качественно новый уровень исследований надписей Ольвии. К сегодняшнему дню установлена взаимосвязь с каталогом около 100 надписей Ольвии [20; 30; 53].

Каталог и надписи других полисов. В отличие от исследования Т. Н. Книпович, мною учтена информация об ольвиополитах из надписей других полисов [22, с. 88]. Для большинства из этих надписей выявлена связь с эпонимным каталогом. Отмечу девять (!) надписей Дионисиев [IosPE I² 77; IosPE I² 78; IG¹⁰² 813; IG 814; 53; IosPE I² 670; IosPE I² 671; IosPE I² 672; 7, с.261; 20, с.171–198]. Характерный патроним Гейдеи, Аристокритовой(?), борисфенитки, из надгробия с Родоса, позволяет выдвинуть гипотезу о происхождении ее из Аристокритидов–Сократидов [20, с.72]. Ряд иногородних надписей [IosPE I² 345; IScM¹⁰³ III 166; SEG, 39:568] идентифицировать не удается. Ольвийское происхождение декрета из Драгомирны [IScM I 65], в развитие статьи В. М. Кожокару [13], обосновано мною путем обнаружения связи с каталогом [31].

Не учитываются имена чествуемых декретами Ольвии иноземцев [НО 15–21] и

их посвящения [16, с.63–67] и надгробия [IosPE I² 232; IosPE I² 223; НО 98]. В то же время, полностью исключать иноземцев из перечня неправомерно; привилегии, дарованные синопскому экс-тирану Тимесилею [IGDO 5], ставили его выше статуса граждан Ольвии; также отмечу Ариха (Орика) и Стефана, сына Александра из Смирны, вероятно, неофициального представителя Митридата VI Евпатора [49]. Ю. Г. Виноградов [8, с. 212] отметил, что в перечне привилегий, полученных сыновьями херсонесита Аполлония, отсутствует полития; ее, вероятно, получил их отец, вместе с потомками. Здесь я подхожу к вопросу о херсонесской диаспоре в Ольвии; обращает на себя внимание присутствие среди элиты группы имен, которые можно связать с диаспорой Херсонеса. Показателен почетный декрет НО 26 около 240–225 гг. до н.э. в честь херсонесита Дионисия Тагонова, иные персонажи которого (Гефестодор Диогенов и жрец Теогейтон) носят характерные херсонесские имена [20, с. 83–86]. Разработка темы херсонесской диаспоры, очевидно, является насущной задачей ольвийской просопографии.

Т. Н. Книпович считала [12, с. 122], что простые надгробия, например, IosPE I² 211–215, относятся, очевидно, к рядовому населению. Я считаю, что все надгробные надписи Ольвии относятся к элите обеих категорий. Основанием для такого утверждения являются, во-первых, материалы В. Н. Даниленко [6, с. 177] о трудоемкости изготовления и, соответственно, стоимости обычного известнякового надгробия. Во-вторых, имена на известняковых надгробиях по классификации [17], относятся к «аристократическим». Мнение Т. Н. Книпович [12, с. 133] о том, что присутствие в надгробной надписи одного лишь имени свидетельствует о нем, как о выходе из простого народа, необосновано. Этому противоречат мраморные надгробия IosPE I² 208 – Ατаторίο Θ[ε]οδότη и IosPE I² 210 – Διόδωρος Διονυσίου; по крайней мере, Диодор Дионисиев относится к высшей ольвийской элите – ветви Диодора из рода Дионисиев, представленной в каталоге [20, с. 176]. Также можно привести аргументы в пользу вероятной идентификации с какой-то

¹⁰² IG–Inscriptiones Graecae.

¹⁰³ IScM III –Avram A. Inscriptiones Daciae et Scythiae Minoris antiquae. –Bucharest.–2000. –Vol. 3.

ветвью Леократидов–Евресибиадов Леофанта Наннионова [SEG 42: 718], известного по мраморному надгробию из некрополя поселения Кошары.

Каталог и монеты. Десятки монетных сокращений и монограмм получили идентификацию именами ольвийских эпонимов [23;24;25;26;27;28;28;30;31].

Каталог и надписи на гирях и керамических клеймах. Узость круга ольвийской элиты [10], в среде которой обычной практикой было поочередное избрание на высшие государственные должности [15; 34] позволяет выдвинуть теоретическое положение: упоминание лица в лапидарной надписи означает высокую вероятность исполнения этим лицом (или его родственниками) должности магистрата; при одновременном упоминании лица в надписи и каталоге, эта вероятность возрастает [23; 49; 5, с. 308; 34, с. 30; 15, с. 127-141]. В соответствии с традицией, предполагается исполнение должности магистрата хронологически близко к исполнению должности эпонима.

Т. Н. Книпович опубликован керамический фрагмент III в. до н.э. [12; 15; 34; 48] очевидно с магистратскими именами Протоген, Александр, Дайкрат. На основании хронологии деятельности Протогена [IosPE I² 32; 29; 30] я датую фрагмент около 270-240 гг. до н.э. Отсюда возникает предположение, что Дайкрат – отец эпонима 225 г. до н.э. Ἀριστο[δήμος Δαϊκράτου]. В сочетании с данными каталога (209 г. до н.э. – Δαϊκράτης Ἀριστοδήμου и 104 г. до н.э. – Δαϊκ[ράτης...]) дополнен фрагмент стеммы Дайкратов–Аристократидов [20, с.109]. В приведенных материалах показано принципиальное отличие между палеографической и просопографической реконструкциями.

Каталог и граффити. Изданию, классификации и интерпретации граффити посвящено большое количество исследований [14; 35; 36; 41; 42; 43]. Особенностью граффити, по сравнению с лапидарными надписями, есть более низкая информативность и многозначность интерпретации. Я не согласен с мнением Т. Н. Книпович, относящим граффити лишь к рядовому населению [12, с. 123]. Отмечу [20, с. 176-180] бесспорную принадлежность высшей

ольвийской элите – Дионисиям, граффити Дионисия Диодорова Доброму Гению [41, №14], а элите «второй» категории – Аристократидам–Сократидам и Каллиникам, граффити фиаситов–Бореиков [36, с. 18; 20, с. 70] и др. Эти памятники имеют бесспорную связь в эпонимным каталогом. Принадлежность отдельных граффити к элите Ольвии нуждается в обосновании, в частности, на основе отбора «аристократических» имен и исключения имен простонародных [17, с. 348]. Такая классификация имен, к сожалению, имеет условный характер. Так, Ю. Г. Виноградов выделял новую ольвийскую аристократию VI-V вв. до н. э., которая вероятно составляла в метрополии низкое сословие, что могло наложить отпечаток на ее антропонимию [8, с. 76; 25]. Для интерпретации граффити значение имеет стоимость сосуда, на котором была вырезана надпись. Например, надпись на аттическом колонном кратере 560-550 гг. до н.э. вазописца Лидоса [39, с. 35], вероятно, Артемис, дочери Гипасия, трактуется как посвящение элиты. Обратное утверждение, о том, что граффити на недорогой керамике принадлежит низшим слоям населения, неверно: известное граффити фиаситов-Бореиков исполнено на случайно подобранном черепке [37, с. 18; 20, с. 70].

Каталог и надписи на свинцовых пластинках. Сложные вопросы связаны с идентификацией лиц, упоминаемых в пластинках с заклетами. Т. Н. Книпович отмечала, что социальное положение этих лиц вряд ли было особенно высоким [12, с. 122-123, 133]. Однако факты противоречат этому. Рассмотрю пластинку [IGDO 104], датированную издателями 400-350 гг. до н.э. с упоминанием Евдора и Евстена Протогеновых; я отношу этот документ близко к 340 г. до н.э. – эпонимату Евдора Протогенова [20, с. 112]. Вероятно, сын Гирсона Гиродорова, эпонима 353 г. до н.э., Ἐλικράτης Ἦροσῶντος упоминается в надписи [IGDO 106], что согласуется с узкой датировкой ее (360-340 гг. до н.э.) издателем. Косвенным аргументом к тому, что персонажи надписей на свинцовых пластинках относились, по крайней мере, к зажиточным слоям населения, является их участие в судебных тяжбах. Большинство

имен на свинцовых пластинках, относится к «аристократическим» [17].

Перспективы построения основ просопографии Ольвии IV-I вв. до н.э. В дальнейшем развитие основ просопографии Ольвии IV-I вв. до н.э. будет, вероятно, состоять в совершенствовании фрагментов стемм группы элитных родов, выявлении новых родовых ветвей, а также, поиске и упорядочении фрагментарной информации о новых второстепенных элитных родах. Поскольку исследование такое выполнено впервые, оно, безусловно, не свободно от недостатков; я с благодарностью приму замечания читателей.

Представить в одной статье систематизированные материалы по основам ольвийской просопографии уже невозможно вследствие возросшего их объема. Как иллюстрацию, приведу доступную просопографию (табл. 1) Пантаклов-Клеомбротов. Еще одной формой представления сведений об элитных родах являются комментарии к эпонимному каталогу [30]. В отличие от исследования Т. Н. Книпович [12], перечисляющего имена ольвиополитов, мною предпринята попытка родовой идентификации и установления хронологии ольвийской элиты.

Заключение. Проведенные исследования позволяют сформулировать, вероятно, аксиому ольвийской догетской просопографии:

эпонимный каталог IosPE I² 201 содержит основные генеалогические, просопографические и хронологические (абсолютные и относительные) сведения об элитных родах Ольвии IV-I вв. до н.э. Тем самым, просопографические исследования догетской Ольвии немыслимы без опоры на этот документ. Отмечу имеющую бесспорную научную новизну, англоязычную статью V. F. Stolba [50], в которой игнорирование основных свойств каталога привело автора к построению ошибочной стеммы Леократидов и Евменов и искажению событий истории Ольвии IV–III вв. до н.э. Один из примеров: Евмен (II), согласно стеммы, является сыном дедиканта посвящения НО 71 [50]. Но, по каталогу IosPE I² 201 этот Евмен – современник внука Протогена, Евника Евдорова. Отсюда, согласно стеммы, следует, что декрет в честь Протогена издан ранее посвящения жрецов Евресивия НО 71, т.е. около середины IV в. до н.э. Еще один пример. Ю. Г. Виноградов датировал декрет в честь Никерата Папиева IosPE I² 34 первыми десятилетиями II в. до н.э. [8]. Мне, однако, не удалось обнаружить в эпонимном каталоге какие-либо просопографические сведения, подтверждающие такую датировку; это послужило основанием для пересмотра даты декрета и, впоследствии, выявлении аргументов для отнесения его к I в. н.э.

Таблица 1

Род Пантаклов-Клеомбротов

Имя, патроним	Просопографические сведения	Источник
Ἐκατέων Ἰκέσιου	Родоначальник. Около 416-406 гг. до н.э.	IosPE I ² 160
Ἰκέσιος Ἐκατέωνος	Около 386-376 гг. до н.э. Дедикант посвящения Зевсу Освободителю отца Гекатеона Гикесиева	IosPE I ² 160
Παντακλῆς Ἰκεσί[ο]υ	Эпоним 347 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Λεοντομένης Ἰκεσί[ο]υ	Эпоним 339 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Φίλτῆς Λεωνίδου	Эпоним 337 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Ἐκατέων Παντακλέους	Эпоним 320 г. до н.э. монетный магистрат (ЕКА)	1. IosPE I ² 201 2. 9, с. 238 (320-315 гг. до н.э.); 11, с. 81 № 13, 14
Κλεόμβροτος Παντακλέους	Эпоним 317 г. до н.э., дедикант вотивно-строительной надписи, монетный магистрат (□□□, ΚΑ.Π)	1. IosPE I ² 201 2. IosPE I ² 179 3. 1, № 89, 93 (330-300 г. до н.э.); 9, с. 238; 11, с. 81 № 9, 13, 18 (320-310 гг. до н.э.)
Ἰκέσιος Παντακλέους	Эпоним 306 г. до н.э., брат эпонима 317 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Παντακλῆς Κλεομβρότου	Эвергет, сын эпонима 317 г. до н.э., эпоним 290-260 гг. до н.э.(?)	IosPE I ² 188
Φίλτεω	Второй персонаж надписи о спортивных достижениях	IosPE I ² 195
Κλεόμβροτος Παντακλέους	Эпоним 222 г. до н.э., монетный магистрат (□□□). См. надписи IosPE I ² 180 и НО 125	1. IosPE I ² 201 2. НО 125 (?) 3. IosPE I ² 180 4. 1, № 267, 270 (220-210 гг. до н.э.)

Ἡρόδοτος Παντακλέους	Руководитель коллегии Семи. Брат эпонимов 222 и 213 гг. до н.э.	IosPE I ² 76
(Λεωδάμας Παντακλέους)	Брат эпонимов 222 и 213 гг. до н.э. и руководителя коллегии Семи	
Παντακλῆς Λεωδάμαντος	Эпоним 213 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Ἰκέσιος Παντακλέους	Эпоним 211 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Φιλτῆς Λεωδάμαντος	Эпоним 195 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Νουμήνιος Ἰκεσίου	Эпоним 203 г. до н.э., сын эпонима 211 г. до н.э., эйсегет декрета НО, 24 (?)	1. IosPE I ² 201; 2. НО, 24
Ἰκέσιος Λεωδάμαντος	Эпоним 202 г. до н.э.	IosPE I ² 201
Παντακλῆς Κλ[εομβρότο]υ	Эпоним 195 г. до н.э. Эвергет. Вероятно, монетный магистрат (ПА)	1. IosPE I ² 201 2. 21, с. 99; 20, с. 11. 3. 1, № 305 (180-170 г. до н.э.); 32, № 537 (180-150 г. до н.э.)
Λεωδά[μας Παντακλέους?]	Эпоним 190 г. до н.э.	IosPE I ² 201 – реконструкция
Ἰκ[έσι]ος Φιλτέους	Вероятно, эпоним 187 г. до н.э. Дедикант посвящения Всем богам	1. IosPE I ² 201 2. 37, с. 17-34 (=SEG 42:717); 20, с. 159
Φιλ[τ]ῆς Ἰκεσίου	Сын вероятного эпонима 187 г. до н.э.	37, с. 17-34 (=SEG 42:717); 20, с. 159

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Анохин В. А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья / В. А. Анохин. – К., 1989. – 128 с.
2. Белецкий А. А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии / А. А. Белецкий // Вестник древней истории. – 1955. – № 2. – С. 180.
3. Блаватский В. Д. Дионисий Ольвианский / В. Д. Блаватский // Советская археология. – 1978. – № 3. – С. 80-89.
4. Болтрик Б. В. Поиск усыпальниц Ариапифа и его сыновей / Б. В. Болтрик // Ольвия и античный мир. – К. – 2001. – С. 32.
5. Брашинский И. Б. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959-1960 г. / И. Б. Брашинский // Ольвия. Теменос и агора. – М.-Л., 1964. – С. 285-313.
6. Даниленко В. Н. Просопография Херсонеса IV – II вв. до н.э. (по эпиграфическим данным Северного Причерноморья) / В. Н. Даниленко // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1966. – № 4. – С. 177.
7. Дашевская О. Д. Четвертая надпись Посидея из Неаполя Скифского / О. Д. Дашевская // Советская археология. – 1960. – № 1. – С. 261-265.
8. Виноградов Ю. Г. Политическая история ольвийского полиса VII – I вв. до н.э. / Ю. Г. Виноградов. – М., 1989.
9. Каришковський П. Й. Доповнення до історії монетної справи Ольвії наприкінці IV ст. до н.е. / П. Й. Каришковський // Матеріали з археології Північного Причорномор'я. – Вип. III. – Одеса, 1960. – С. 234-242.
10. Карышковский П. О. Ольвийские эпонимы / П. О. Карышковский // Вестник древней истории. – 1978. – № 2. – С. 82-88.
11. Карышковский П. О. Монеты Ольвии / П. О. Карышковский. – К., 1988. – 168 с.
12. Книпович Т. Н. Население Ольвии в VI – I вв. до н.э. / Т. Н. Книпович // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. – М., 1956. – С. 119-153.
13. Кожокару В. М. «Возвращение» Эпикрата / В. М. Кожокару // ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. – СПб., 2011. – Том VII. № 1. – С. 297-318.
14. Древнейший теменос Ольвии Понтийской. – Симферополь, 2006. – 504 с.
15. Крапивина В. В. Коллегия аграномов в Ольвии / В. В. Крапивина // Боспорские исследования. – Симферополь-Керчь, 2006. – Вып. V. – С. 127-141.
16. Крапивина В. В. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии / В. В. Крапивина, П. Д. Диатроптов // Вестник древней истории. – 2005. – № 1. – С. 63-67.
17. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, В. В. Крапивина и др. – К., 1999. – 682 с.
18. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии / В. В. Латышев. – СПб., 1887. – 314 с.
19. Леви Е. И. Ольвийский декрет из раскопок 1949 г. / Е. И. Леви // Вестник древней истории. – 1951. – № 1. – С. 142-149.
20. Николаев Н. И. Политическая и культовая элита Ольвии IV – I вв. до н.э. – Николаев, 2008. – 264 с. (=SEG 58: 763)

21. Николаев Н. И. Новое посвящение эвергета Пантакла Клеомбротова из Ольвии / Н. И. Николаев // *Історія. Етнографія. Культура*. – Миколаїв, 2008. – С. 97-100. (=SEG 58: 766)
22. Николаев М. І. Ольвія Понтіїська у лапідарних пам'ятниках античного світу / М. І. Николаев // *Наукові праці / ЧДУ ім. Петра Могили*. – Миколаїв, 2012. – Вип. 195. Т. 207. – С. 80-84.
23. Николаев Н. И. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV – I вв. до н.э. / Н. И. Николаев, И. А. Снытко // *Нумизматика и торевтика Северного Причерноморья*. – Одесса, 2010. – С. 9-26
24. Николаев М. І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV – I ст. до н.е. / М. І. Николаев // *Археологія*. – 2010. – № 4. – С. 19-31.
25. Николаев М. І. Теоретичні основи та джерела вивчення просопографії Ольвії VI – V ст. до н.е. / М. І. Николаев // *Чорноморський літопис*. – Миколаїв, 2011. – Вип. 4. – С. 132-138.
26. Николаев М. І. Деякі спільні принципи формування епонімних списків Мілета та Ольвії / М. І. Николаев // *Гілея*. – 2012. – № 60. – С. 299-304.
27. Николаев М. І. Про графічну реконструкцію епонімного календаря Ольвії IV – I ст. до н.е. // *Гілея*. – 2012. – № 61. – С. 211-216.
28. Николаев М. І. Просопографія в ранніх епіграфічних пам'ятках Ольвії / М. І. Николаев // *Гілея*. – 2012. – № 58. – С. 203-210.
29. Николаев М. І. Хронологія декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії / М. І. Николаев // *Археологія*. – 2012. – № 1. – С. 26-41.
30. Николаев Н. И. 2012: О новом направлении исследований надписей позднеклассической и эллинистической Ольвии / Н. И. Николаев // *Вопросы эпиграфики*. – М, 2012. – № 6. – С. 445-514.
31. Николаев Н. И. Новые сведения об ольвийском происхождении декрета ISM I 65 из Драгомирны / Н. И. Николаев // *Гілея*. – 2013. – № 75. – С. 197-198.
32. Нечитайло В. В. Монеты Ольвии / В. В. Нечитайло // *Каталог*. – К., 2000.
33. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени / М. Парович-Пешикан. К., 1974. – 220 с.
34. Рубан В. В. Магістратура агораномів в Ольвії / В. В. Рубан // *Археологія*. – 1982. – № 39. – С. 30-40.
35. Русяева А. С. Земледельческие культы в Ольвии догетского времени / А. С. Русяева. – К., 1979. – 172 с.
36. Русяева А. С. Религия и культы античной Ольвии / А. С. Русяева. – К., 1992.
37. Русяева А. С. До історії Ольвії IV – I ст. до н.е. / А. С. Русяева, В. В. Крапівина // *Археологія*. – 1992. – № 4. – С. 17-34.
38. Русяева А. С. Возвещай же, стела о моей смерти / А. С. Русяева // *Летопись Причерноморья*. – Херсон, 1999. – № 3. – С. 23-30.
39. Русяева А. С. Граффити Ольвии Понтийской / А. С. Русяева. – Симферополь, 2010.
40. Сурмин Ю. П. Теория систем и системный анализ / Ю. П. Сурмин. – К. : МАУП, 2003. – 364 с.
41. Толстой И. И. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья / И. И. Толстой. – М., 1953.
42. Яйленко В. П. Граффити Левки, Березани и Ольвии / В. П. Яйленко // *Вестник древней истории*. – 1980. – № 2, 3.
43. Яйленко В. П. Греческая колонизация VII – III вв. до н.э. / В. П. Яйленко. – М., 1980. – 312 с.
44. Яйленко В. П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» / В. П. Яйленко // *Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья*. – М., 1987. – С. 5-105.
45. Avram A. Notes epigraphiques (I) / A. Avram // *Pontika*. – 2011. – 44. – С. 139.
46. Avram A. Bulletin epigraphique / A. Avram. – 2014. – Pont. – В печати.
47. Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont / L. Dubois. – Geneve, 1996. – 208 s.
48. Ivantchik A. Agoranomes dans les cités du Pont nord et occidental / A. Ivantchik // *Agoranomes et édiles Institutions des marches antiques*. – Bordeaux, 2012. – С. 121-130.
49. Nikolayev N. I. New Materials on Activities in Olbia of Stephan the Son of Alexander of Smyrna / N. I. Nikolayev // *Гілея*. – 2012. – № 64. – С. 147-150.
50. Stolba V. F. A Prosopographical Note on Iolbia 71 (Dubois IGDOlbia 11) / V. F. Stolba // *Miscellanea*. – Mnemosyne. – 2012. – DOI: 10.1163.
51. Suidae Lexicon. – Berolini, 1854. – С. 877
52. Nikolayev N. I. Νέα ανάγνωση της επιγραφής IosPE I2 161 από την Ολβία / N. I. Nikolayev // *ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΩΝ-ΑΘΗΝΑ*. – 2013. – № 2. – Σ. 67-70.
53. Fraceliere R. Notes de chronologie delphique / R. Fraceliere // *Bulletin de Correspondance Hellénique*. – 1928. – 52. – С. 189-190.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.;
Сінкевич Є. Г., д.і.н., проф.

GRANICA „POLSKO-POLSKA”. SPOŁECZNE, GOSPODARCZE I POLITYCZNE SKUTKI SĄSIEDZTWA OBSZARU BYŁEGO IMPERIUM ROSYJSKIEGO DLA WOJEWÓDZTWA POMORSKIEGO W ŚWIETLE RAPORTÓW POLICYJNYCH W LATACH 1920-1939

Pierwsze lata po odzyskaniu przez Polskę niepodległości (1918 r.) były niezwykle trudne dla społeczeństwa Pomorza, w tym także dla funkcjonariuszy Policji Państwowej. Niełatwe okazało się zadanie scalenia w jeden organizm państwowy trzech różnych dzielnic byłych zaborów. Jednym z miejsc, gdzie trudności te ujawniły się szczególnie, było pogranicze województwa pomorskiego z województwem warszawskim, obejmującym częściowo obszar byłego Imperium Rosyjskiego.

Słowa kluczowe: policja, granica, województwo pomorskie, społeczeństwo polskie

Перші роки після відновлення незалежності Польщі (1918 р.) були надзвичайно важкими для громади Поморського воєводства, в тому числі службовців державної поліції. Непростим завданням виявилось бути об'єднаними в єдину державу з трьох різних колись розділених районів. Одним із місць, де ці труднощі особливо відбулися, це кордон між Поморським і Варшавським воєводством, в тому числі областей колишньої Російської імперії.

Ключові слова: поліція, кордон, Поморське воєводство, польська громада

The first years after Poland regained its independence (1918) were extremely difficult for the public the province of Pomerania, including the officers of the State Police. Not an easy task was to consolidation into a single state organization of three different districts, which previously belonged to other countries. One of the places where these difficulties are revealed particularly, it was the border between the province of Pomerania with the province of Warsaw, which included partial area of the ex-Russian Empire.

Keywords: police, border, province Pomerania, Polish society

II Rzeczpospolita (II RP) powstała na gruzach trzech monarchii, zaborców ziem polskich. Terytorium i ludność zebrano w jedność po ponad stu latach funkcjonowania w odmiennych systemach politycznych, społecznych i gospodarczych. Pierwsze lata niepodległości pokazały, jak trudne jest zadanie scalenia w jeden organizm państwowy trzech tak różnych dzielnic. Jednym z miejsc, gdzie trudności te ujawniły się szczególnie jaskrawo, jest pogranicze województwa pomorskiego z województwem warszawskim, obejmującym częściowo tzw. Kongresówkę, czyli obszar byłego zaboru rosyjskiego na ziemiach polskich. Paradoksalnie, radosny i uroczysty powrót Pomorza do Polski nie oznaczał zjednoczenia *sensu stricto*. W początkowym okresie województwo pomorskie zostało oddzielone od pozostałych dzielnic tzw.

kordonem celnym. Granica z Kongresówką miała głównie podłoże ekonomiczne, gdyż zapobiegała wykupowi dóbr (głównie żywności) przez kupców z Polski centralnej, ogołoconej z artykułów pierwszej potrzeby, gdzie nadto inflacja powodowała nadmiar gotówki w obiegu. Pośrednio chroniła Pomorzan przed gwałtownym wzrostem cen. Natomiast granica pomorsko-wielkopolska miała znaczenie raczej formalne. Różnice gospodarcze nie były tu aż tak znaczne, ale województwo wielkopolskie zostało wcześniej całkowicie scalone z resztą kraju [1]. Na skutek bezpośredniego zagrożenia działaniami wojennymi podczas konfliktu z Rosją Sowiecką rozwiązanie to, które miało być prawdopodobnie chwilowe, utrwaliło się na wiele miesięcy, a nadto uległo radykalizacji, gdyż ogłoszony w związku z tym stan

wyjatkowy przewidywał ograniczenia w ruchu ludności.

Kwestia ograniczeń i skutków wynikających z sąsiedztwa obszaru byłego imperium rosyjskiego dla województwa pomorskiego jest jednym z mniej poznanych aspektów powrotu Pomorza do Macierzy. Niniejszy referat jest raczej przyczynkiem niż próbą wyczerpania tematu. Po pierwsze z uwagi na ubogą literaturę problemu, a po drugie na konieczność przeprowadzenia badań interdyscyplinarnych, na co nie pozwalają ani formuła przedstawianej pracy, ani kompetencje i zainteresowania autora. Tym niemniej pokazanie tej problematyki przez pryzmat funkcjonowania policji może być pomocne w dalszych badaniach w tym zakresie.

Zanim jednak Pomorze *de facto* powróciło do Macierzy, prowincje polskie zaboru pruskiego zostały przyłączone do II RP na mocy traktatu wersalskiego podpisanego 28 czerwca 1919 r., ratyfikowanego przez Sejm Polski 31 lipca tego samego roku [2]. Następnie, w dniu 1 sierpnia 1919 r., Sejm Ustawodawczy uchwalił Ustawę o tymczasowej organizacji zarządu byłej dzielnicy pruskiej [3]. Na tej podstawie, w celu ustanowienia gospodarza tego obszaru, powołano Ministerstwo b. Dzielnicy Pruskiej (MbDP). Ustawa stanowiła, że w celu utrzymania przejściowej odrębności Wielkopolska i Pomorze zachowają przez okres trzech lat pewną autonomię i osobny urząd Ministra b. Dzielnicy Pruskiej. Ministerstwo podlegać miało jednak całkowicie centralnym organom władzy państwa polskiego. Zadaniem ministra było głównie przejęcie władzy od Komisariatu Naczelnej Rady Ludowej (KNRL) [4] oraz od administracji niemieckiej, administrowanie dzielnicą do czasu przejęcia jej przez rząd polski oraz przeprowadzenie reorganizacji podległych urzędów w celu zespolenia ich z podobnymi urzędami w reszcie państwa. Ponadto na podstawie ustawy na obszarze zaboru pruskiego utworzono 2 województwa: poznańskie na terenie Wielkopolski i pomorskie na terenie przyznanej Polsce części Pomorza [2]. Wielkopolska jednak wyzwoliła się spod zaboru pruskiego czynem zbrojnym, na skutek zwycięskiego Powstania Wielkopolskiego, na kilka miesięcy przed podpisaniem przez Niemcy traktatu wersalskiego [5, *passim*]. Pomorze musiało

począć na pokojowe przejęcie przez Wojsko Polskie niemal rok po wygaśnięciu walk w Wielkopolsce i niespełna pół roku po ratyfikowaniu przez Rząd Polski umów pokojowych.

Inkorporacja Pomorza do Polski odbyła się w dniach od 17 stycznia do 4 lutego 1920r. Dokonało się to poprzez zajęcie ziem przyszłego województwa pomorskiego przez wojska specjalnie przygotowanego zgrupowania wojskowego pod nazwą Front Pomorski, pod dowództwem gen. Józefa Hallera [6, s. 191-205]. Władze administracyjne, w tym starostowie i burmistrzowie miast, zostali wcześniej wyznaczeni przez KNRL w Poznaniu. Kwestie organizacyjno-gospodarcze jak i zagadnienia wojskowego przejęcia poszczególnych powiatów zostały uzgodnione wcześniej na mocy szeregu umów polsko-niemieckich. Powrót Pomorza do Polski odbył się sprawnie, bez znaczących zakłóceń, przy entuzjastycznej postawie Polaków [6, s. 198-204].

Jednym z głównych zadań było zapewnienie na przejmowanym terytorium bezpieczeństwa i spokoju publicznego. Zanim władze centralne postanowiły rozszerzyć funkcjonowanie Policji Państwowej (PP) na teren województwa pomorskiego [7], funkcje te miała wypełnić utworzona rozkazem KNRL z dnia 4 VII 1919 r. II (pomorska) Brygada Żandarmerii Krajowej (ŻK), której komendantem był najpierw rotmistrz Zygmunt Wiza a następnie ppor. Henryk Beychler [8, s. 32-38]. II Brygada ŻK wkroczyła na Pomorze wraz z wojskami Frontu Pomorskiego. Podzielono ją na cztery okręgi, dzielące się z kolei na objazdy odpowiadające terytorialnie przyszłym powiatom [9]. Objazdy wyruszały z rejonów koncentracji stopniowo od dnia 14 stycznia. Posterunki kontrolne i graniczne na granicy województwa pomorskiego z byłą Kongresówką obsadzono 25 stycznia, a na granicy województwa pomorskiego i poznańskiego 5 lutego. Objazdy ŻK składały się z około 5-10 posterunków, które w źródłach nazywane są też obwodami. W późniejszym czasie taką strukturę organizacyjną przejęła w zasadzie PP. W tych miastach, gdzie funkcjonowały miejscowe policje komunalne podległe polskim samorządom miast, żandarmerii pozostało zabezpieczenie tylko terenu powiatu. Bezpośrednio po obsadzeniu danego okręgu odbywał się werbunek do ŻK

spośród miejscowych ochotników. Do 7 lutego zgłosiło się do służby około 400 mężczyzn, z których przyjęto 172 [10, s. 86-87].

Od marca 1920 r. rozpoczęto intensywne prace nad zorganizowaniem PP, głównie komend okręgowych jako jednostek organizujących struktury PP na podległym terenie. Wówczas na mocy decyzji ministra byłej dzielnicy pruskiej II Pomorska Brygada Żandarmerii Wojskowej została wcielona do PP okręgu pomorskiego, tworząc jej trzon [8, s. 37-38]. W powiatach pracowano przede wszystkim nad zabezpieczeniem lokali dla przyszłych komend powiatowych. Komenda Okręgowa PP w Toruniu rozpoczęła nieformalne funkcjonowanie już od maja 1920 r., o czym świadczą wystawiane przez nią dokumenty. W miarę uzupełniania braków kadrowych i uzyskania pełnej orientacji w zakresie zagrożeń i potrzeb w poszczególnych powiatach, tworzono komendy powiatowe. Dopiero 1 czerwca 1922 r. uzyskano ostateczną organizację pomorskiej policji, który liczył około 1500 funkcjonariuszy [8, s. 78].

Obszar zarządzany przez MbDP, w tym Pomorze, różnił się znacznie od centralnej części kraju ustrojowo, kulturowo, mentalnie i gospodarczo. Nawet na obszarze homogenicznej Wielkopolski stu letni okres rozdzielenia między Niemcy i Rosję obszaru Wielkopolski spowodował wyraźne odmienności, a niekiedy nawet uprzedzenia między Wielkopolanami z obydwu zaborów [11, *passim*]. Odrębności w skali całej II RP powodowały rzecz jasna wieloaspektowe skutki determinujące poważny antagonizm dzielnicowy, co zostało prawnie i ustrojowo uwydatnione poprzez różne specyficzne rozwiązania w funkcjonowaniu administracji byłej dzielnicy pruskiej [12, s. 415-527].

Województwo pomorskie charakteryzowało się całym szeregiem cech specyficznych, które determinowały wyjątkowość okoliczności, w jakich przyszło funkcjonować policji na jego terenie [13, s. 76-82]. Kwestie demograficzne, społeczne, polityczne, czy w końcu położenia geograficznego, warunkowały ową wyjątkowość regionu również w skali całego państwa. Powodowało to potrzebę dostosowania organizacji policji do odmiennego ustroju administracji pomorskiej na szczeblu powiatów i niższym.

Trudno powiedzieć, które odmienności Pomorza od Kongresówki powodowały największe problemy lub też wymagały szczególnej troski. Prawdopodobnie kryteria te zmieniały się diametralnie w zależności od podmiotu, którego dotyczyły. Najbardziej chyba jednak eksponowany jest aspekt ekonomiczny tego sąsiedztwa. Wynika to z bezpośredniej zależności kwestii społeczno-politycznych od położenia materialnego. Województwo pomorskie było wielokrotnie lepiej rozwinięte gospodarczo od ziem sąsiadujących na południu i wschodzie (choć w obu rejonach przeważało rolnictwo) [14, s. 41-44], ale też nieporównanie mniej ucierpiało w czasie I wojny światowej. Wyniszczone działaniami zbrojnymi ziemie centralne II RP odczuwały niedostatek wszystkich niemal artykułów pierwszej potrzeby, a w szczególności żywności. Rząd polski potrzebował ogromnych środków pieniężnych na organizację armii i administracji. Braki towarowe w połączeniu z emisją dużych ilości waluty przez bank centralny powodowały coraz większą inflację i nadpodaż gotówki. Gotówka ta nie znajdowała ujścia z powodu zerwanych kontaktów handlowych. Tymczasem województwo pomorskie jeszcze niedawno było swego rodzaju „spichlerzem” Niemiec. Występował tam nadmiar towarów, których nie można już było wysłać do zachodnich odbiorców, ceny spadały, a Pomorzanie nadal posługiwali się marką niemiecką. Zupełnie formalną niedogodnością na tym tle wydają się całkowicie odmienne systemy podatkowe, przy czym to Pomorzanie płacili wyższe podatki od Polaków byłego Królestwa czy z Galicji. Oczywistym było dla władz, że pełne scalenie województwa pomorskiego z resztą Polski spowoduje niekontrolowany napływ na Pomorze gotówki i osób szukających zarobku, że wykupiona zostanie żywność i inne dobra, w tym zapewne ziemia i nieruchomości znacznie droższe w rozdrobnionej gruntowo Kongresówce. Skutkowałoby to z pewnością zachwianiem miejscowym rynkiem, drożyzną i zwiększeniem bezrobocia, a w konsekwencji niezadowolaniem społecznym [14, s. 39-57]. Niewątpliwie winą za zaistnienie kryzysu Pomorzanie obarczyliby Polaków z Kongresówki i samo przyłączenie do Polski w ogóle. Mogłoby to zaostriżyć i tak już napięte stosunki społeczne i polityczne w

województwie pomorskim, a nadto z pewnością negatywnie wpłynęłoby na odbywające się właśnie plebiscyty graniczne. Sytuacji tej miałyby zapobiec ustanowienie kordonu celnego, zabezpieczonego najpierw przez ŻK, a następnie Straż Graniczną (SG). O istnieniu tej granicy milczy literatura przedmiotu, natomiast w wielu źródłach można znaleźć wzmianki o istnieniu posterunków kontroli granicznej między Pomorzem a Kongresówką i Pomorzem a Wielkopolską [15]. Istnienie kordonu celnego potwierdzają również raporty policyjne. Według tych raportów kordon był nieskuteczny, a przemyt towarów i migracje ludności na wielką skalę miały przyczynę w skromności posterunków na granicy oraz w korupcji funkcjonariuszy [16]. Dodać należy, że po odparciu najazdu bolszewickiego i zniesieniu stanu wyjątkowego, a w ślad za tym zniesieniu wszelkich ograniczeń w ruchu publicznym, negatywne skutki gospodarcze i społeczne uwidoczniły się z dużą siłą. Władze próbowały poprawić sytuację wprowadzając reglamentację i kontrolę cen. Na barki PP spadła kontrola cen w sklepach i na targowiskach czy też przestrzegania godzin ich otwarcia.

Jak już wspomniano wiadomym jest, że każda zmiana położenia ekonomicznego powoduje odpowiednie skutki społeczne. Na Pomorzu w pierwszych latach po przyłączeniu do II RP można wyszczególnić kilka faz. Pierwszą była wielka radość z powrotu do niepodległej Polski, pomimo niewątpliwie dużych kosztów wojny poniesionych również przez Pomorzan. Druga faza to paraliżujący strach przed inwazją bolszewicką i następnie krótka euforia po odniesieniu zwycięstwa i zawarciu pokoju. Jednak tematu niniejszego szkicu dotyczy faza trzecia, tj. zniesienie stanu wyjątkowego, całkowite scalenie województwa pomorskiego z Rzeczpospolitą, i przestawienie się życia państwa na tory pokojowe. Wspomniano już również o skutkach zjednoczenia w wymiarze gospodarczym i ekonomicznym, rozmiar artykułu każe poprzestać tylko na takim opisie. Jednak całkowite scalenie wszystkich dzielnic państwa nie odbywało się tylko na płaszczyźnie ekonomicznej. Ujednoczyć należało administrację państwową i samorządową, wymiar sprawiedliwości, ustrój samorządów, czy chociażby policję. Władze pruskie nie dopuszczały Polaków do pracy na średnich i

wyższych stanowiskach w administracji ani innych formach działalności, których domeną było państwo. Dla województwa skutek był bardzo kłopotliwy, bowiem władze musiały nakłaniać niemieckich urzędników, aby ci pozostali na swoich stanowiskach aż do sprowadzenia z centralnej Polski ich zastępców [17, s. 88-92]. Jednak pomimo takich działań funkcjonowanie większości starostw, urzędów miast, pocztowych czy skarbowych było sparaliżowane. Poprawę tej sytuacji można zauważyć dopiero od 1921 r., kiedy na wakujące stanowiska sprowadzono dobrze przygotowanych urzędników głównie z Galicji. To rozwiązanie spotkało się jednak z protestami miejscowej ludności, gdyż galicyjscy fachowcy, zgodnie zresztą ze swoimi kwalifikacjami, zajmowali głównie stanowiska kierownicze. Wywoływało to nieporozumienia o podłożu językowym, kulturowym i ekonomicznym, ale przede wszystkim wzmagало istniejący już wcześniej antagonizm dzielnicowy. Szczególnych rozmiarów przybrały te zjawiska, ze względu na swój charakter, w powiatach o przewadze ludności Kaszubskiej [18, s. passim]. Napływ urzędników z centralnej Polski dotknął w dużej mierze PP, co spowodowało w pewnym momencie drastyczne naruszenie dyscypliny poprzez zbiorowe doniesienie do władz centralnych na dyskryminowanie policjantów „Pomorzaków” podczas przyjęć do wyższych szkół policyjnych i w efekcie na wyższe stanowiska służbowe [10, s. 90]. Raporty policyjne wskazują Kongresówkę i „resztę” kraju, jako na źródło zwiększania się przestępczości. Stamtąd mieli przybyć na teren województwa pomorskiego koniokradzi i tabory romskie, uzbrojone bandy byłych żołnierzy, oraz Żydzi, oskarżani o psucie miejscowego handlu [19, s. 78-79].

Pod względem politycznym sytuację w województwie pomorskim determinowało położenie pomiędzy obcą kulturalnie Kongresówką, wrogimi Niemcami i wywyższającą się Wielkopolską. Wydaje się, że decydujące znaczenie o obliczu politycznym Pomorza w okresie międzywojennym miała obecność stosunkowo licznej, zwartej, zamożnej i świetnie zorganizowanej mniejszości niemieckiej, która nadto mogła liczyć na silne materialne i ideologiczne wsparcie państwa niemieckiego. Na obszarze całego województwa

Niemcy stanowili 18,8 % ludności (wg. Spisu z r. 1921) co stanowiło 175 771 osób, co biorąc pod uwagę powyższe uwagi, było poważnym zagrożeniem dla jedności regionu. Dwukrotne obniżenie się ich odsetka do poziomu 9,7 % nie zmniejszyło w oczekiwanym stopniu aktywności [20, s. 85-148]. Być może najważniejszą z wymienionych cech Niemców w tym regionie miała zamożność. Przez cały okres międzywojenny skupiali oni w swoim ręku mniej więcej 1/3 wszystkich zakładów przemysłowych i 1/2 większych zakładów. Ponadto udział Niemców w powierzchni dużych majątków ziemskich wynosił około 60 % [21, s. 239-241]. Nadto duży wpływ miała duża populacja Kaszubów i specyficzne stosunki gospodarcze z niezbyt liczną klasą robotniczą, za to licznym i stosunkowo dobrze zorganizowanym i świadomym chłopstwem. Wpływ sąsiedztwa ziem byłego imperium rosyjskiego na stosunki polityczne w województwie pomorskim jest z pewnością zbyt złożony, ażeby jego problematykę choćby w części przedstawić w niniejszym szkicu, tym niemniej jednak kompletność opracowania wymaga bodaj zasygnalizowania głównych kwestii. Należy pamiętać, że sąsiedztwo to było czynnikiem obiektywnym, geograficznym, innymi słowy, jako trwałe, nie można go było uniknąć ani wymienić, można jedynie poddać przemianom i zaadoptować do istniejących okoliczności. Przy takim założeniu widać wyraźnie, że sąsiedztwo Kongresówki oddziaływało na stosunki polityczne na Pomorzu głównie dużo gorszym położeniem ekonomicznym i gospodarczym. Ten aspekt oddziaływania został już wyżej wstępnie omówiony, pozostaje tylko dodać, że jego negatywne skutki na położenie materialne Pomorzan było wielokrotnie używane na forum politycznym. Używali go miejscowi Niemcy, jako argument za irredentą, politycy prawicowi, kiedy zwalczali rządy lewicowe i centrowe będąc w opozycji, czy w końcu miejscowi, podnosząc kwestie dyskryminacji przez rząd centralny. Trzeba przy tym przyznać, że granica z województwem warszawskim nie była obiektem szczególnej troski policji politycznej. Ten pion policji, który towarzyszył jakby cieniem funkcjonariuszom mundurowym i śledczym, szczególną uwagę przywiązywał do środowisk wspomnianej irredenty niemieckiej oraz, jeszcze większą, środowiskom

komunistycznym. Te zaś ruchy miały swoje centra raczej w dużych miastach i w pobliżu granicy z Niemcami [22, s. 59-88].

Jako zobrazowanie wątków poruszanych w referacie koniecznie trzeba wspomnieć o przypadku dwóch miast leżących naprzeciw siebie po różnych stronach rzeki Drwęcy: Golubia w województwie pomorskim i Dobrzynia w warszawskim. Najlepszą ilustracją niech będzie tutaj fragment wstępu pracy zbiorowej „*Dzieje Golubia-Dobrzynia i okolic*” pióra Kazimierza Chruścińskiego: *Golub i Dobrzyn to dwa polskie miasta bliźniacze, które rozdzielone rzeką Drwęcą, rozwijały się w odrębnych warunkach historyczno-etnicznych. Pierwsze - długie lata należało do Zakonu Krzyżackiego, potem Prus, drugie - jako część Kongresówki - do zaboru rosyjskiego. Jeszcze nie tak dawno, bo po 1945 r., dzieci wracające ze szkoły obrzucały się wyzwiskami „Ty Krzyżaku”, „Ty Kongresowiaku”. Dzisiaj te same dzieci, już jako dorośli obywatele czują się jedną społecznością* [23, s 3]

Podsumowując, okres międzywojenny, a zwłaszcza jego pierwsze lata, był niezwykle trudny dla społeczności pomorskiej, w tym dla funkcjonariuszy PP. Z pewnością przyczyniło się do tego sąsiedztwo obszaru byłego imperium rosyjskiego. Nie ulega za to wątpliwości, że żadne inne województwo II Rzeczypospolitej nie obejmowało w tak dużym stopniu granicy państwa, nie miało tak silnej i ofensywnie działającej mniejszości narodowej i nie było tak niekorzystnie położone pod względem strategicznym. Kwestie te spowodowały, że na barki funkcjonariuszy policji spadła służba graniczna, zwalczanie irredenty niemieckiej, ściganie przemytników i osób nielegalnie przekraczających granice. Kłopotliwą sprawą dla Pomorza był zarysowujący się tzw. „antagonizm dzielnicowy”, który angażował PP nie tylko jako służbę przeznaczoną do zwalczania tego typu tendencji, ale również w kwestiach polityki personalnej i poziomu dyscypliny. Duży napływ ludności z innych regionów państwa polskiego powodował związanie dużych sił PP w sprawy ewidencji ludności, śledzenie osób poszukiwanych w innych województwach oraz związanego z tym ruchem zwiększonego poziomu przestępczości. PP na Pomorzu powstawała w momencie niezwykle trudnym, sama w sobie była organizacją dla

Polaków nową i miała do wykonania trudne zadania. Problemy opóźniające organizację PP na Pomorzu wynikały z ogólnie bardzo ciężkiej sytuacji odradzającego się państwa polskiego a w tym województwa pomorskiego. Niebawem szybki bieg wydarzeń powodował nagromadzenie przeszkód, z którymi nie radziła sobie kształtująca się przecież dopiero administracja polska. W zasadzie od momentu powrotu Pomorza do macierzy, niezależnie od związanego z tym entuzjazmu, stopniowo narastały niepokoje i protesty społeczne związane z trudną sytuacją bytową ludności. W krótszym okresie czasu najważniejszymi wydaje się demoralizacja społeczeństwa wywołana działaniami wojennymi (choć te w zasadzie ominęły Pomorze), przemieszczanie się zdemobilizowanych oddziałów, maruderów, itp., czy też zmiana przynależności państwowej określonego terenu. Wydaje się jednak, że w dłuższym okresie o poziomie zagrożeń decydowała sytuacja ekonomiczna w kraju. Szczególnie istotną rolę

odgrywał tu poziom bezrobocia, drożyzna powodowana wyniszczeniem gospodarki oraz inflacja, „zjadająca” oszczędności i dochody obywateli. Specyfika gospodarcza Pomorza, polegająca na dobrze rozwiniętym rolnictwie i przetwórstwie rolniczym, skutkowałą sezonowością zapotrzebowania na siłę roboczą a więc i znaczną okresowością nasilenia bezrobocia. Najważniejsze okoliczności, w których przyszło policji funkcjonować zostały przed chwilą przedstawione. Wydaje się jednak, że jedno z najważniejszych zadań, przed którymi stała, nie zostało zwerbalizowane w żadnej ustawie ani w żadnym rozkazie. Jednakowoż zadanie to wydaje się oczywiste, tak samo nam z perspektywy czasu i przez pryzmat następstw historycznych, jak jej współczesnym. Było nim przekonanie i utwierdzenie społeczności lokalnych o trwałości państwa polskiego, a także uzyskanie ich przychylności dla rządu centralnego.

LITERATURA

1. Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie zniesienia linii celnej między dawnym Królestwem Kongresowym a Wielkopolską, „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” („DURP”), 1919, nr 58, pozycja (poz.) 351.
2. Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską, „DURP”, 1920, nr 110, poz. 728.
3. Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o tymczasowej organizacji zarządu b. dzielnicy pruskiej, „Dziennik Praw Państwa Polskiego” („DPPP”), 1919, nr 64, poz. 385.
4. Organ wykonawczy Naczelnej Rady Ludowej (NRL), polskiej organizacji reprezentującej interesy ludności polskiej w zaborze pruskim, powołanej w listopadzie 1918. NRL, początkowo nielegalna (pochodząc od działającego od 1916 r. Komitetu Obywatelskiego), ujawniła się ostatecznie dniu podpisania rozejmu przez Niemcy 11 listopada 1918 r. pod ostateczną nazwą. Obszerniej o tym zob.: A. Czubiński, Powstanie wielkopolskie 1918-1919. Geneza-charakter-znaczenie, Poznań 1998.
5. Czubiński A., Powstanie wielkopolskie 1918-1919. Geneza-charakter-znaczenie, Poznań 1998.
6. M. Wojciechowski, Powrót Pomorza do Polski 1918-1920, Warszawa-Poznań-Toruń 1981.
7. PP powstała na podstawie Ustawy z dnia 24 lipca 1919 r. Była to państwowa, scentralizowana, apolityczna i jednolita formacja zorganizowana i wyszkolona na wzór wojskowy, przeznaczona do ochrony bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego. Podlegała Ministrowi Spraw Wewnętrznych, i była organem wykonawczym władz państwowych i samorządowych, zob.: Ustawa z dnia 24 lipca 1919 r. o Policji Państwowej, „DPPP”, 1919, nr 61, poz. 363. Na obszarze woj. pomorskiego PP powstała z przekształconej weń ŻK, zob.: Rozporządzenie o tymczasowej organizacji Policji Państwowej byłej Dzielnicy Pruskiej, z dnia 25 lutego 1920 r., „Dziennik Ustaw Ministerstwa byłej Dzielnicy Pruskiej” („DUMbDP”), 1920, nr 13, poz. 114, i in.
8. J. Kutta, Policja w Polsce Odrodzonej. Wielkopolska i Pomorze 1918-1922. Geneza-organizacja-funkcjonowanie, Bydgoszcz 1994.
9. Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (APB), Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu (UWPT), Wydział II Administracyjny (WA), sygnatura (sygn.) 154, karta (k.) brak (b.), Raport dowództwa II BK ŻK z dnia 13 lutego 1920 r. z przejmowania województwa pomorskiego.
10. P. Sykut, Rola Policji Państwowej w procesie scalania Pomorza z II Rzeczypospolitą, [w:] „Prace Komisji Historii Bydgoskiego Towarzystwa Naukowego”, Rozważania i badania z perspektywy 90. Rocznicy powrotu Pomorza i Kujaw Północnych do Macierzy, T. XXII, pod red. Z. Biegańskiego i W. Jastrzębskiego, Bydgoszcz 2010.
11. Na skutek traktatu prusko-rosyjskiego z 1815 r. granica między zaborcami przebiegała m. in. na obszarze Wielkopolski, dzieląc ją na dwie części. Ponad sto lat przynależności do dwóch różnych ustrojów cywilizacyjnych do czasów współczesnych skutkuje odmiennościami kulturowymi, gospodarczymi, architektonicznymi, itp. Zob. Granica, pod red. J. Schmidta, Poznań 2007.

12. Historia Państwa i Prawa Polski 1918-1939, Część I, pod red. F. Ryszki, Warszawa 1962, s. 168. Porównaj: J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia Państwa i Prawa Polskiego, Warszawa 1976.
13. P. Sykut, Burmistrzowie, wójtowie i sołtysi a komendanci posterunków oraz komisariatów Policji Państwowej w województwie pomorskim w latach 1920-1933, „Przegląd Policyjny”, 2009, nr 1.
14. Z. Landau, J. Tomaszewski, Zarys historii gospodarczej Polski 1918-1939, Warszawa 1999.
15. APB, Okręgowa Komenda Policji Państwowej w Toruniu (OK PPT), sygn. 52, k. 324.
16. APB, UWPT, WA, sygn. 154, k. b. Raport starosty bydgoskiego do wojewody pomorskiego w Toruniu z dnia 23-03-1920 r.
17. Polsko-niemiecki układ co do tymczasowego unormowania spraw urzędniczych(fragmenty...), [w:] Powrót. Dokumentacja ustanowienia suwerenności polskiej na Pomorzu w latach 1918-1920, pod red. J. Belkota i M. Wojciechowskiego, Toruń 1988.
18. J. Kutta, Druga Rzeczpospolita i Kaszubi 1920-1939, Bydgoszcz 2003.
19. B. Sprengel, Posterunek ostatniej szansy. Policja Państwowa i przestępczość w Chełmży w latach 1920-1939, Toruń 2007.
20. P. Hauser, Mniejszość niemiecka na Pomorzu w okresie międzywojennym, Poznań 1998.
21. Z. Kuras, Przemysł na Pomorzu Gdańskim w latach 1920-1939, Bydgoszcz 1984.
22. K. Halicki, Organizacja i działalność policji politycznej na Pomorzu w okresie sierpień 1920-kwiecień 1923, „Zapiski Historyczne”, Tom LXXV(2010), zeszyt 3.
23. Dzieje Golubia-Dobrzynia i okolic, pod red. K. Chruścińskiego, Toruń 1979.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Sykut Piotr, 2014

Дата надходження статті до редколегії 23.01.2014 р.

ARMIA CZERWONA NA SOWIECKIEJ UKRAINIE ORAZ W POZOSTAŁYCH ZACHODNICH OKRĘGACH WOJSKOWYCH ZSRS W LATACH TRZYDZIESTYCH XX WIEKU W DOKUMENTACH ODDZIAŁU II SZTABU GŁÓWNEGO WOJSKA POLSKIEGO

Podjmując próbę przedstawienia obrazu formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach trzydziestych XX w. stacjonujących na obszarze zachodnich okręgów wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, widzianych przez pryzmat akt powstałych w ówczesnym Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego należy skonstatować, iż w dotychczasowych badaniach nad dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego oraz innych służb tego typu istniejących w okresie II Rzeczypospolitej zdecydowanie dominują monografie oraz studia, opracowania i przyczynki skupiające się na ich organizacji oraz publikacje koncentrujące się na problemach związanych z funkcjonowaniem odpowiedzialnych za nie instytucji, a także na kwestiach dotyczących politycznych aspektów działalności polskiego wywiadu wojskowego.

Słowa kluczowe: Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, Wojsko Polskie

Піднято питання про відображення формації робітничо-селянської Червоної армії у тридцятих роках XX ст., що знаходилася в західних військових округах СРСР, в тому числі в Радянській Україні, представлених у донесеннях тогочасного відділу Другого головного штабу Війська Польського.

Ключові слова: Червона армія, Військо Польське

Поднят вопрос об отражении в историографии формации рабоче-крестьянской Красной армии тридцатых годов XX в., которая располагалась в западных военных округах СССР, в том числе в Советской Украине, представленных в донесениях тогдашнего отдела Второго главного штаба Войска Польского.

Ключевые слова: Красная Армия, Войско Польское.

Podjmując próbę przedstawienia obrazu formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach trzydziestych XX w. stacjonujących na obszarze zachodnich okręgów wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, widzianych przez pryzmat akt powstałych w ówczesnym Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego [1] należy skonstatować, iż w dotychczasowych badaniach nad dziejami polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego oraz innych służb tego typu istniejących w okresie II Rzeczypospolitej zdecydowanie dominują monografie oraz studia, opracowania i przyczynki skupiające się na ich organizacji oraz publikacje koncentrujące się na problemach związanych z funkcjonowaniem odpowiedzialnych za nie instytucji [2], a także na kwestiach dotyczących politycznych aspektów działalności polskiego wywiadu wojskowego [3].

Znacznie mniej jest natomiast opracowań, których autorzy podejmują próby krytycznej i możliwie wyczerpującej analizy efektów jego pracy, czyli dokonują oceny wartości i rzetelności informacji uzyskiwanych przez polski wywiad wojskowy oraz przez pozostałe polskie służby informacyjne w latach 1918-1939 [4]. Dzieje się tak, choć informacje tego typu zdają się być jednym z najistotniejszych elementów oceny rzeczywistej sprawności każdej, nie tylko polskiej, służby wywiadowczej. W tym przecież celu są one organizowane i utrzymywane oraz takie też są ich główne zadania, mianowicie zbieranie wszelkich

Tekst ten jest kontynuacją jednego z wcześniejszych opracowań autora – vide: A. Smoliński, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Історичний Архів. Наукові студії”, (Миколаїв) 2012, випуск 9, s. 118-129.

informacji o siłach zbrojnych i innych, różnorodnych, nieraz nawet z pozoru błahych, elementach potencjału militarnego ewentualnych przeciwników. Nie inaczej było również w przypadku wywiadu Wojska Polskiego w okresie II Rzeczypospolitej.

Poza tym głównie do początku lat pięćdziesiątych XX w., ale także i później, wśród badaczy zajmujących się problematyką polskiego wywiadu i kontrwywiadu wojskowego, poza okresem ich działalności podczas wojny polsko-sowieckiej z lat 1919-1920, zdecydowanie zdawał się dominować kierunek niemiecki, gdy tymczasem przez większość interesującego nas tutaj okresu czasu poważniejsze zagrożenie dla całości i niezależności Rzeczypospolitej Polskiej oraz dla jej pokoju społecznego stwarzały zdecydowanie wrogo nastawione do niej Sowiety [5]. Dopiero w ostatnich latach kierunek wschodni zdaje się budzić większe, i jak się wydaje rosnące, zainteresowanie polskich historyków zajmujących się wywiadem i kontrwywiadem wojskowym w okresie II Rzeczypospolitej [6]. Warto jednak pamiętać, iż nadal nie wszystkie aspekty tej skomplikowanej i ważnej problematyki zostały w należyty sposób przebadane oraz, iż w dalszym ciągu nasza wiedza w tych kwestiach, pomimo istniejących obecnie stosunkowo szerokich możliwości badawczych, jest mocno niedostateczna. Dlatego też autor podjął próbę oceny poziomu wiedzy polskiego wywiadu wojskowego na temat stanu Armii Czerwonej w zachodnich okręgach wojskowych ZSRS, w tym także na sowieckiej Ukrainie, w latach trzydziestych XX w.

Mniej więcej do początku lat trzydziestych, pomimo pewnych raczej przejściowych trudności [7], polski wywiad wojskowy dysponował niezwykle dokładnymi informacjami dotyczącymi organizacji, dyslokacji i siły Armii Czerwonej oraz sowieckich wojsk pogranicznych rozlokowanych na interesującym nas tutaj obszarze. Także i potem udawało się zebrać sporo ciekawych informacji stanowiących bardzo cenny materiał statystyczny i porównawczy pozwalający opracować możliwie pełne i zadowalające odpowiedzi na cały szereg nurtujących stronę polską pytań.

Jednakże zamykanie się Związku Sowieckiego na wpływy zewnętrzne, wzrost represyjności całego systemu oraz wiele innych

czynników spowodowały, iż od początku lat trzydziestych efektywność polskiego wywiadu systematycznie spadała, co powodowało, iż w powstających wtenczas w Oddziale II Sztabu Głównego opracowaniach pojawiało się coraz więcej znaków zapytania, na które coraz trudniej było znaleźć w miarę pewne i zadowalające odpowiedzi. Problemy te dotyczyły jednak przede wszystkim pewnych kwestii szczegółowych, a nie problemów natury zasadniczej. Warto też zauważyć, iż nawet wówczas informacje posiadane przez stronę polską były znacznie pełniejsze i dokładniejsze, niż dane posiadane wtedy przez wywiady innych sąsiadów ZSRS oraz pozostałych zainteresowanych tą problematyką państw europejskich, a nawet Japonii. Warto jednak podkreślić, że nigdy skuteczność polskiego wywiadu wojskowego nie osiągnęła stanu uniemożliwiającego podejmowanie przez polskie czynniki polityczne i wojskowe prawidłowych decyzji, mających zarówno dla Rzeczypospolitej jak i jej sił zbrojnych znaczenie strategiczne.

Gwoli historycznej rzetelności trzeba jednak zauważyć, iż zdecydowane przesunięcie wysiłku wywiadowczego oraz zainteresowań Oddziału II Sztabu Głównego z kierunku sowieckiego na Niemcy, jakie nastąpiło wiosną 1939 r. spowodowało, iż wydarzenia związane z tragiczną datą 17 września 1939 r. były dla polskich władz politycznych i wojskowych pewnym zaskoczeniem. Należy jednakże pamiętać o okolicznościach, w jakich nastąpiła sowiecka agresja oraz o skomplikowanej i niezwykle dynamicznie rozwijającej się sytuacji politycznej i wojskowej, która istniała w Europie wiosną i latem 1939 r., a szczególnie o jej gwałtownych zmianach, do których doszło po 23 sierpnia tego roku.

Zainteresowania polskiego wywiadu wojskowego sięgały nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, także tych leżących na dalekiej Syberii. Jest jednak rzeczą oczywistą, iż największą uwagę i wysiłek skupiano na terenach leżących w pobliżu granicy Polski z Sowiecami, a więc objętych przez Białoruski i Ukraiński Okręgi Wojskowe [8], a także przez Leningradzki i po części również przez Moskiewski Okręgi Wojskowe. Ponadto strona polska pilnie obserwowała także siły Armii Czerwonej stacjonujące na terenie

Północnokaukaskiego Okręgu Wojskowego. Najprawdopodobniej zdecydował o tym fakt, iż okręg ten, obok formacji innych broni i służb, stanowił spore skupisko wielkich jednostek sowieckiej kawalerii, a więc broni szybkiej, której przede wszystkim w latach dwudziestych oraz w pierwszej połowie lat trzydziestych, po doświadczeniach wojny polsko-bolszewickiej, strona polska obawiała się w sposób szczególny [9].

Wydaje się jednak, że spośród tych obszarów zdecydowanie największe zainteresowanie organów polskiego wywiadu wzbudzała Ukraina, traktowana jako ogromny garnizon Armii Czerwonej, spichlerz zbożowy i surowcowy całego Związku Sowieckiego oraz teren, którego znaczenie gospodarcze ciągle rosło, głównie wobec faktu rozbudowy na tym obszarze przemysłu ciężkiego oraz wydobywczego i energetycznego, a także wskutek rozbudowy i unowocześniania infrastruktury komunikacyjnej, głównie zaś kolei [10].

Natomiast ze spraw *stricto* wojskowych za najistotniejsze uznano: plany mobilizacji przeciw Polsce w ówczesnych Kijowskim i Charkowskim Okręgach Wojskowych, *Ordre de Bataille* (dalej cyt. *O. de B.*) i strukturę organizacyjną wielkich jednostek Armii Czerwonej stacjonujących na Ukrainie oraz obserwację rozmieszczonych tam formacji kawalerii strategicznej – korpusów, dywizji i samodzielnych brygad.

Jednocześnie, przede wszystkim na początku lat dwudziestych XX w., południowo-zachodnia Ukraina była postrzegana przez polskie naczelne władze wojskowe jako dogodny obszar koncentracyjny dla silnego zgrupowania rezerw Armii Czerwonej mogących stanowić poważne wzmocnienie lewego skrzydła ewentualnego sowieckiego frontu przeciwpolskiego. Nie bez znaczenia był także fakt, iż to właśnie z Ukrainy mogło wyjść niezmiernie groźne dla Polski uderzenie, które poza innymi skutkami mogłoby też odciąć Rzeczypospolitą i Wojsko Polskie od sojusznika rumuńskiego oraz od dostaw wojennych mogących napłynąć dla Polski z Zachodu w razie jej ewentualnego konfliktu z Niemcami [11].

Zauważyć też należy, iż w latach dwudziestych w kwestiach wojskowych strona polska z reguły dysponowała pełniejszymi i rzetelniejszymi informacjami na temat

Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, niż wywiady całego szeregu innych państw. Dobrze świadczy to o jakości ówczesnych polskich służb wywiadowczych oraz o prawidłowej analizie i bardzo dobrym opracowywaniu zdobywanych, nieraz nawet bardzo drobnych, informacji przez odpowiednie komórki w warszawskiej centrali. Dowodem na to mogą być choćby bardzo dokładne i stale uaktualniane informacje dotyczące *O. de B.* oraz dyslokacji, a nawet liczebności i obsady personalnej, wielkich jednostek i oddziałów Armii Czerwonej, jakie polskie organy wywiadu wojskowego sporządzały przez całą dekadę lat dwudziestych [12], a nawet jeszcze w latach trzydziestych XX w. [13]. Aby przekonać się o niekiedy bardzo wysokiej wartości tych danych wywiadowczych, wystarczy porównać je z dokumentami wytworzonymi przez centralne instytucje ówczesnej Armii Czerwonej, przechowywanymi obecnie w archiwach rosyjskich [14].

Pilnie śledzono też i odnotowywano wszelkie zmiany organizacyjne związane z modernizacją i rozbudową Armii Czerwonej, a także obserwowano wzrost poziomu jej wykszolenia, głównie zaś kadry dowódczej. W związku z tym, szczególnie od końca lat dwudziestych usilnie gromadzono i analizowano przebieg wszelkiego rodzaju manewrów oraz ćwiczeń wojskowych uzyskując w ten sposób cały szereg bardzo cennych informacji. W ten sposób strona polska we właściwym czasie zauważyła choćby organizowanie w Armii Czerwonej pierwszych dużych formacji broni pancernej.

Jednocześnie w ocenie manewrów, jakie odbyły się w 1931 r. w poszczególnych sowieckich okręgach wojskowych, w tym także na terenie Ukraińskiego i Białoruskiego oraz Moskiewskiego Okręgów Wojskowych, odnotowano znacznie lepszy, niż w poprzednich latach, poziom ich przygotowania i przeprowadzenia. Ponadto uwadze polskiego wywiadu nie uszedł także fakt, iż brały w nich udział znaczne „ilości broni pancernych i oddziały zmotoryzowane”, a oddziały broni głównych, czyli piechoty i kawalerii otrzymały sporo środków technicznych. W konkluzji odpowiedniego meldunku znalazły się natomiast następujące stwierdzenia:

„Rok 1931 można śmiało określić jako rok motoryzacji i mechanizacji Armii Czerwonej.

[...] *W ciągu roku 1931 nastąpiło nasycenie, a może nawet do pewnego stopnia i przesylenie oddziałów Armii Czerwonej środkami technicznymi* [Warto pamiętać, iż był to dopiero początek gigantycznych zmian w zakresie upancerniania i mechanizowania Armii Czerwonej – przyp. A.S.]. *Tej ilości środków technicznych nie odpowiada stopień wyszkolenia dowódców w użyciu tych środków. Prowadzi to często do nieumiejętnego stosowania ich, a bardzo często do bezcelowego szafowania nimi i narażania ich na duże straty. [...]*”. Natomiast w kwestii wyszkolenia meldunek ten stwierdzał: „[...] *bezwzględnie należy podkreślić duży postęp. Żołnierz jest wytrzymały, zaprawiony, teoretycznie niezłe wyszkolony, jednak niemal całkowity brak inicjatywy jest przyczyną biernego zachowania się na polu walki i schematycznego wykonywania zadań bojowych. Ten sam brak inicjatywy charakteryzuje dowódców i sztaby. [...]*” [15].

Warto też tutaj zauważyć, iż w drugiej połowie lat trzydziestych XX w. strona polska z dużym zainteresowaniem obserwowała rozwój sowieckich formacji powietrzno-desantowych [16].

Poziom dokładności i szczegółowości tych informacji uległ znacznemu pogorszeniu dopiero około 1933 r. Dotyczyło to jednak przede wszystkim nowych, dopiero tworzonych wówczas, formacji Armii Czerwonej. Z drugiej jednak strony należy pamiętać, iż w znacznej części były to oddziały i wielkie jednostki broni szybkich, a mianowicie pancerne i zmechanizowane oraz lotnictwo. Nadal jednak bardzo często polski wywiad wojskowy zdobywał wartościowsze i rzetelniejsze informacje, niż wiele wywiadów znacznie silniejszych i bogatszych państw ówczesnej Europy oraz świata.

Pewnym choć nieco pośrednim dowodem potwierdzającym taką tezę może być fakt, iż z danych wywiadowczych zgromadzonych przez Oddział II polskiego Sztabu Głównego w 1940 i 1941 r. korzystali także Niemcy, przygotowując się do realizacji planu „Barbarossa” czy do napaści na ZSRS, którzy tłumaczyli na język niemiecki cały szereg opracowań przygotowanych wcześniej przez oficerów polskiego wywiadu wojskowego [17].

Jeszcze raz warto też zauważyć, że w przypadku Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej zasięg tej penetracji wywiadowczej sięgał niemal każdego nawet najdalszych zakątków sowieckiego imperium, a nie tylko leżących najbliższej granicy Polski Ukrainy i Białorusi. Z drugiej jednak strony należy przyznać, iż najintensywniej rozpoznawano jednak garnizony położone w pobliżu granicy z Rzeczpospolitą. Ponieważ praktycznie całą sowiecką Ukrainę oraz Białoruś traktowano jako obszar leżący w pobliżu polskiego teatru działań wojennych, to ze szczególnym zainteresowaniem polski wywiad obserwował, między innymi, następujące leżące na Ukrainie wojskowe garnizony: Kijów, Berdyczów, Humań, Połtawa, Winnica, Płoskirów, Żytomierz, Szepetówka, Odessa i inne. Natomiast w przypadku Białoruskiego Okręgu Wojskowego największy wysiłek wkładano w obserwację garnizonów w Mińsku, Mohylewie, Bobrujsku, Witebsku, Smoleńsku, Połocku, Wiaźmie, Lepu oraz innych. Tam przez cały okres międzywojenny obserwowano i analizowano praktycznie wszystko – od rozmieszczenia i ruchu wojsk zaczawszy, poprzez zmiany w uzbrojeniu i organizacji zachodzących w Armii Czerwonej, a na poziomie morale, jakości wyżywienia i stanie zdrowotnym oraz higienie „krasnoarmiejców” skończywszy. Podobnie zresztą, oczywiście w miarę realnie posiadanych możliwości, traktowano również garnizony oraz wojska stacjonujące w pozostałych okręgach wojskowych.

W ramach tekstu o mocno ograniczonej objętości nie sposób wyczerpująco omówić zawartości bardzo dużego zespołu archiwalnego, podzielonego na dodatek pomiędzy trzy różne archiwa, w których obecnie przechowywane są akta pozostałe po odpowiedzialnym w II Rzeczypospolitej za wywiad wojskowy Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Stąd też autor pozwoli sobie przedstawić nieco dokładniej tylko jeden z dotyczących tej problematyki dokumentów, jaki został przez niego odnaleziony w zasobie Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie. Jest to określone jako „*Ścisłe tajne! Trzymać pod zamknięciem*” i liczące 216 stron tekstu, oraz liczne załączniki i mapę, opracowanie zatytułowane: „*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.*” Obok całego

szeregu innych istotnych zgadnień omówiono w nim też kwestie dotyczące organizacji oraz dyslokacji Armii Czerwonej, w tym także w zachodnich okręgach ówczesnego ZSRS, a więc również na Ukrainie.

Sporządzone zostało ono dnia 16 października 1933 r. w Referacie „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego i oznaczone jako l. dz. 6900/II.R.T.0.33*. Jak się wydaje, głównie z racji swej objętości oraz bardzo szerokiego zakresu poruszanej problematyki można uznać je za jeden z najwartościowszych znanych autorowi dokumentów tego typu. W momencie swego powstania stanowiło ono istotny kompleks wiedzy przeznaczonej głównie dla analityków polskiego wywiadu wojskowego oraz innych oficerów Wojska Polskiego służących wtenczas w różnych ważnych komórkach Ministerstwa Spraw Wojskowych oraz Generalnego Inspektoratu Sił Zbrojnych i Sztabu Głównego.

Dokument ten stanowi również doskonałe świadectwo kierunków zainteresowań polskiego wywiadu wojskowego oraz osiąganych przez niego wówczas efektów. Tym samym jest to niezwykle ważne źródło historyczne. Jego treść będzie jednak uzupełniana i konfrontowana z innymi znanymi autorowi aktami wytworzonymi przez różne komórki Oddziału II Sztabu Głównego, które zajmowały się wtenczas

* Dokument ten przechowywany jest w Warszawie w Centralnym Archiwum Wojskowym i posiada sygnaturę: Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. W momencie jego powstania przeznaczono go jedynie do wiadomości Generalnego Inspektora Sił Zbrojnych Pierwszego Marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, Inspektorów Armii i Generałów do prac przy Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych, Szefa Gabinetu Ministra Spraw Wojskowych, I i II Wiceministrów Spraw Wojskowych, Szefów Biura Ogólno-Administracyjnego i Biura Ogólno-Organizacyjnego Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefa Sztabu Głównego, Szefów Oddziałów I, II, III i IV Sztabu Głównego, Szefa Komunikacji Wojskowych, Szefów Departamentów Piechoty, Kawalerii, Artylerii, Uzbrojenia, Zaopatrzenia Inżynieryjnego, Aeronautyki i Intendentury Ministerstwa Spraw Wojskowych, Szefów Saperów, Łączności oraz Dowódcy Broni Pancerniej Ministerstwa Spraw Wojskowych, dowódcy Korpusu Ochrony Pogranicza, Szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej, Komendanta Wyższej Szkoły Wojennej, Attaché Wojskowych przy Poselstwach Rzeczypospolitej Polskiej w Berlinie, Bukareszcie, Helsinkach, Moskwie, Rydze, Tokio oraz szefów i pracowników różnych komórek wywiadowczych Samodzielnego Referatu „Rosja” i innych Oddziału II Sztabu Głównego.

obszarem sowieckiej Rosji oraz stacjonującymi tam formacjami Armii Czerwonej. Potencjalnemu czytelnikowi wszystko to pozwoli lepiej zorientować się w osiągniętych przez polski wywiad wojskowy na początku lat trzydziestych XX w. efektach.

Ponadto tam, gdzie to było możliwe autor tego tekstu pozwolił sobie na wstępne próby formułowania ocen dotyczących rzetelności i wiarygodności danych wywiadowczych zdobywanych przez stronę polską na temat Armii Czerwonej. W tym celu, o ile dysponował odpowiednimi informacjami na poruszany temat, posiadane wiadomości zostały wplecione w zasadniczą treść tych rozważań lub też umieszczone w przypisach źródłowych*.

Z punktu widzenia efektów pracy polskiego wywiadu oraz potrzeb decydentów wojskowych i oficerów służących w Sztabie Głównym Wojska Polskiego oraz w Generalnym Inspektoracie Sił Zbrojnych i w różnych departamentach Ministerstwa Spraw Wojskowych jedną z najważniejszych części dokumentu („*ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.*”) stanowił przegląd *O. de B.* Armii Czerwonej. Przygotowano go z uwzględnieniem podziału na poszczególne okręgi wojskowe, wielkie jednostki (korpusy, dywizje i samodzielne brygady) oraz rodzaje broni głównych jak piechota i kawaleria [18]. Kwestie te szczególnie zainteresowanie polskiego wywiadu wojskowego budziły praktycznie natychmiast od momentu zakończeniu działań wojennych, a więc jeszcze przed formalnym zawarciem układu pokojowego.

Warto też pamiętać, iż przy opracowywaniu ocen dotyczących stanu sił zbrojnych Związku Sowieckiego nie mniej istotny element jego zainteresowań stanowiło również zagadnienie rzeczywistej liczebności Armii Czerwonej oraz jego marynarki wojennej i całego szeregu organizacji paramilitarnych, a także obserwowany już od połowy lat dwudziestych stały i wydatny wzrost jawnych oraz ukrytych wydatków wojskowych Sowieców. Poza tym co najmniej od początku lat trzydziestych czynniki

* Tam także umieszczono liczne wskazówki bibliograficzne umożliwiające potencjalnemu czytelnikowi formułowanie własnych i niezależnych od autora wniosków.

te budziły stały i wzrastający niepokój polskiego wywiadu wojskowego [18].

Według informacji posiadanych przez stronę polską w 1933 r. Armia Czerwona, na stopie pokojowej, posiadała 19 korpusów strzeleckich stwierdzonych na pewno, cztery określone jako możliwe oraz dwa jako wątpliwe. Tworzyć je miało natomiast 85 dywizji strzelców, z których tylko jedną uważano za niepewną. Z formacji tych 26-27 dywizji stanowiły dywizje regularne, 52 terytorialne, a sześć dywizji strzelców było dywizjami mieszanymi – terytorialno-regularnymi [19]. Widoczny był także, w porównaniu do dnia 1 maja 1931 r., wzrost liczby dywizji terytorialnych i mieszanych. Bowiem, według danych polskich, w latach 1932-1933 Sowiety sformowały 13-14 nowych dywizji strzeleckich.

Ponadto Armia Czerwona posiadała wtenczas 19 dywizji kawalerii, z których część tworzyło cztery korpusy tej broni. Jednocześnie miała ona też posiadać trzy samodzielne brygady kawalerii, w tym jedną, którą określano jako niepewną. Tak więc w porównaniu do stanu z dnia 1 maja 1931 r. z 12 do 19 wzrosła liczba dywizji, ale z 9 do 2-3 spadała liczba jej samodzielnych brygad [18].

Jednocześnie według obserwacji polskiego wywiadu widoczny był również wzrost liczby wielkich jednostek Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, które stacjonowały nad zachodnimi granicami ZSRS, a więc w pobliżu granicy z Rzeczpospolitą Polską – przede wszystkim – oraz z Rumunią*. W porównaniu do stanu z 1 maja 1931 r. dnia 15 października 1933 r. z 20 do 23 wzrosła liczba terytorialnych dywizji strzelców oraz z jednej do trzech dywizji mieszanych. Wraz z dywizjami regularnymi stanowiło to 38* dywizji strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich [18].

Podobnie było też z wielkimi jednostkami kawalerii. Dnia 15 października 1933 r. swoje stałe miejsca postoju miało tam dziewięć dywizji*, z których część tworzyło trzy korpusy kawalerii. Jednocześnie dyslokowana była tam

* Chodziło tutaj jedynie o tereny Białoruskiego, Ukraińskiego oraz Leningradzkiego Okręgów Wojskowych.

* Dnia 1 V 1931 r. były to 33 dywizje strzelców, z których część tworzyła 11 korpusów strzeleckich.

* Wszystkie te dywizje stacjonowały w strefie graniczącej z Polską.

jedna samodzielna brygada tej broni. W porównaniu do stanu z dnia 1 maja 1931 r. było to więcej o dwie kolejne dywizje kawalerii [18].

W wyniku tego w bezpośredniej bliskości granicy z Rzeczpospolitą Polską w październiku 1933 r., według wyliczeń analityków Oddziału II Sztabu Głównego, Armia Czerwona posiadała 11 korpusów strzeleckich i trzy korpusy kawalerii, które wraz z innymi formacjami obejmowały w sumie 12 regularnych, 23 terytorialne i trzy mieszane dywizje strzelców oraz dziewięć dywizji i jedną samodzielną brygadę kawalerii. W przypadku tej ostatniej broni większość jej wielkich jednostek stacjonowała na Ukrainie. Ich potencjalną wartość bojową podnosił fakt, że wszystkie dywizje kawalerii oraz strzeleckie stacjonujące na obszarze Ukraińskiego oraz Białoruskiego Okręgu Wojskowego posiadały już wówczas w swoim składzie oddziały zmechanizowane złożone z pododdziałów czołgów i samochodów pancernych [18]. W przypadku dywizji piechoty kalkulacja ta była nieco zawyżona, z czego strona polska zdała sobie sprawę już w roku następnym [21].

Zauważyć też trzeba, że według jednej z analiz powstałych w Oddziale II Sztabu Głównego już w 1931 r.:

„Podkreślić należy, iż władze sowieckie przywiązują wielką wagę do roli czołgów, co zaznacza nie tylko prasa wojskowa, lecz i nowy regulamin służby polowej RKKA (r. 1929) i czynią olbrzymie wysiłki w kierunku rozwoju tej broni. Równocześnie wszystko to, co się odnosi do zagadnienia czołgów na terenie Rosji Sowieckiej, a więc ich produkcji, doświadczeń praktycznych, a nawet studiów teoretycznych, technicznych, otoczone jest najściślejszą tajemnicą. [...] Należy równocześnie podkreślić, że dzięki znacznej szybkości nowych czołgów sowieckich [...], podwójnemu uzbrojeniu, głównie [...] w nowe działka przeciwpancerne o bardzo dużej sile przebijania pancerzy czołgi sowieckie posiadają bardzo dużą przewagę nad czołgami będącymi obecnie na uzbrojeniu naszej armii.” [22].

Ponadto strona polska odnotowała wówczas postęp w zakresie mechanizacji i motoryzacji Armii Czerwonej, a mianowicie rozpoczęcie motoryzacji kolejnych dwóch dywizji strzelców – 11 Dywizji Strzelców z Leningradzkiego Okręgu Wojskowego i 45 Dywizji Strzelców z

Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, które były przeformowywane na dywizje „zmechanizowane”. Powstawały także wspomniane wcześniej oddziały „zmechanizowane” przy wielkich jednostkach strzeleckich i kawalerii oraz formacje „dyspozycyjne”. W sumie na dzień 1 października 1933 r., według Oddziału II polskiego Sztabu Głównego, Armia Czerwona miała posiadać jedną dywizję „zmechanizowaną”, 6-7 pułków czołgów, 10-11 samodzielnych batalionów i od 2 do 4 samodzielnych kompanii czołgów oraz około 75 pociągów pancernych [23]. W formacjach tych miały się już wtenczas znajdować 3693 czołgi. Odnotowano też wprowadzenie do jej uzbrojenia nowych typów pojazdów pancernych – czołgów i samochodów pancernych [24].

Zauważyć także należy, iż w końcu lat trzydziestych strona polska dość dobrze orientowała się w charakterystykach taktycznych i właściwościach technicznych większości typów ówczesnych sowieckich pojazdów pancernych [25]. Ponadto w okresie wojny domowej w Hiszpanii polskiemu wywiadowi, głównie poprzez bezpośrednie oględziny zdobytego oraz zniszczonego przez wojska generała Franco sowieckiego sprzętu pancernego, udało się też ustalić sporo istotnych szczegółów dotyczących technologii oraz jakości jego produkcji [26].

Broń pancerna oraz formacje zmechanizowane Armii Czerwonej były pilnie obserwowane przez stronę polską również w latach następnych. Ich wyniki natomiast, obok efektów rozpoznania dotyczącego stanu niemieckiej broni pancernej, odegrały znaczną rolę w planowaniu rozwoju Wojska Polskiego, w tym również polskiej broni pancernej, jak choćby w studiach nad organizacją „brygady pancerno-motorowej”. Tak po latach pisał o tym ówczesny zastępca Dowódcy Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych ppłk dyplomowany Stanisław Kopański:

„Dwa ćwiczenia w 1936 roku miały jako tematy: jedno – studium niemieckiej dywizji pancernej, drugie – sowieckiego „motomechkorpusu”. W przygotowaniu obu tych ćwiczeń miałem wielką pomoc ze strony mjr. dypl. S. Bahrynowskiego [...]. Dzięki pracowitości, metodyczności i analitycznemu umysłowi zdołał on zestawić, na podstawie dość obfitych i ścisłych materiałów Oddziału II

Sztabu Głównego, względnie dokładną organizację zarówno wielkich jednostek lub związków pancerno-motorowych niemieckich i sowieckich, jak też oddziałów i pododdziałów wchodzących do ich składu. Mógł dojść również do wniosków, co do zasad ich operacyjnego użycia. [...] Rosyjski „motomechkorpus” działał od Mińska na Stołpce i dalej po sforsowaniu przygotowanej obrony na Szczarze, na Baranowicze-Brześć. Znowu wnioski co do możliwości przelamania naszej obrony na wschodzie (pamiętałem jej zarys z mej służby w Oddziale III Sztabu Głównego) przez wielki związek pancerno-motorowy nieprzyjaciela były dla nas mało pomysłne” [27].

Podobnie było też z lotnictwem, które poza nowo tworzonymi formacjami w latach trzydziestych otrzymało również cały szereg nowych samolotów – różnych typów i różnego przeznaczenia [18]. Jednocześnie w połowie oraz w końcu lat trzydziestych strona polska stosunkowo dobrze orientowała się zarówno w charakterystykach taktycznych, jak i właściwościach technicznych większości typów ówczesnych sowieckich samolotów wojskowych oraz cywilnych. Wydaje się jednak, iż poziom dokładności i szczegółowości tych informacji był nieco mniejszy, niż w przypadku pojazdów pancernych. Znacznie pełniejsze były, najprawdopodobniej, natomiast informacje dotyczące organizacji i szkolenia lotnictwa Armii Czerwonej [28].

Także w tym przypadku, co jest rzeczą oczywistą, dane posiadane wówczas przez polski wywiad wojskowy wykorzystywano do studiów nad optymalną organizacją oraz uzbrojeniem lotnictwa Wojska Polskiego. Nie należy jednak zapominać, że w taki sam sposób ówczesni polscy decydenci wojskowi traktowali wiedzę o lotnictwie pozostałych państw europejskich, w tym po 1933 r. również informacje o lotnictwie III Rzeszy [29].

Jak to podkreślano już wcześniej najpełniejsze oraz jednocześnie najbardziej wiarygodne informacje na temat stanu i dyslokacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej, jakie posiadała strona polska dotyczyły Ukraińskiego i Białoruskiego Okręgów Wojskowych. W przypadku tego pierwszego z nich, zgodnie z treścią omawianego tutaj dokumentu – „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**”, polski wywiad dysponował następującymi

informacjami. Na jego obszarze stacjonować miał wtenczas VI Korpus Strzelecki z miejscem postoju dowództwa w Odessie. W jego skład wchodziły 15 Terytorialna (dowództwo w Nikołajewie*), 51 Regularna (Odessa) i 95 (Pierwomajskoje)* Terytorialna Dywizje Strzelców. Dowództwo kolejnego VII Korpusu Strzeleckiego znajdować się miało w Dniepropietrowsku, a tworzyły go 25 (Połtawa), 30 (Dniepropietrowsk), 80 (Artiemowsk) i 41* (Krzywy Róg) Terytorialne Dywizje Strzelców. W Żytomierzu natomiast dyslokowany był wówczas VIII Korpus Strzelecki złożony z 44 (Żytomierz)* i 100* (Berdyczów) Regularnych Dywizji Strzelców oraz, ewentualnie, z 2 Turkiestańskiej Terytorialnej Dywizji Strzelców (Biała Cerkiew)*. Ponadto na Ukrainie w Kijowie rozmieszczone było wtedy także dowództwo XIV Korpusu Strzeleckiego, który tworzyły 7 Terytorialna (Czernichów), 45 Regularna (Kijów), 46 (Korosteń) Terytorialna

* Wszystkie nazwy miejscowe oraz geograficzne podawane są według brzmienia, w jakim występują w omawianym tutaj dokumencie archiwalnym.

* Miejsce dyslokacji określono jako prawdopodobne.

* Według danych polskich jej szczegółowa dyslokacja wyglądać miała następująco: dowództwo dywizji, 121 Pułk Strzelców, 41 Pułk Artylerii Polowej, szwadron kawalerii dywizyjnej, Batalion Łączności, Kompania Saperów oraz oddział zmechanizowany (kompania czołgów T-27 – „tankietek”) – Krzywy Róg, 122 Pułk Strzelców – Aleksandria (?), a 123 Pułk Strzelców – Nikopol.

* Należący do niej 131 Pułk Strzelców miał stacjonować wówczas w Nowogrodzie Wołyńskim.

* Strona polska odnotowała fakt jej przekształcenia z terytorialnej na regularną o następującym składzie: dowództwo, 300 Pułk Strzelców, 100 Pułk Artylerii Polowej oraz kompanie łączności i saperów – Berdyczów, 298 Pułk Strzelców – Fastów oraz 299 Pułk Strzelców i szwadron kawalerii dywizyjnej w Szepietówce.

* Według polskiego wywiadu dywizja ta zastąpiła dotychczasową 75 Terytorialną Dywizję Strzelców włączoną w skład XIV Korpusu Strzelców. Stało się to w połowie 1932 r., kiedy to 2 Turkiestańska Regularna Dywizja Strzelców została przetransportowana ze Środkowo-Azjatyckiego Okręgu Wojskowego na obszar Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, gdzie otrzymała status i organizację jednostki terytorialnej – vide: [30]. Jej dyslokacja miała przedstawiać się następująco: dowództwo dywizji, 5 Turkiestański Pułk Strzelców, 2 Turkiestański Pułk Artylerii Polowej, szwadron kawalerii dywizyjnej, Batalion Łączności oraz Kompania Saperów – Biała Cerkiew, 4 Turkiestański Pułk Strzelców – Wasilków (?), a 6 Turkiestański Pułk Strzelców – Perejsław.

(ewentualnie)* i 75 Terytorialna (Łubnie) Dywizje Strzelców oraz ewentualnie 2 Kaukaska Regularna (Owruć)* Dywizja Strzelców. Dowództwo kolejnego XVII Korpusu Strzeleckiego, według danych polskich, stacjonować miało wtedy w Winnicy. Tworzyć go miały natomiast 24 Regularna oraz 58 (Czerkasy), 96 (Żmerynka) i 99 (Humań)* Terytorialne Dywizje Strzelców [18].

Jednocześnie według ówczesnych informacji zgromadzonych i opracowanych przez oficerów Oddziału II Sztabu Głównego 45 Wołyńska Czerwonego Sztandaru Regularna Dywizja Strzelców została właśnie całkowicie zmotoryzowana. Strona polska nie bardzo potrafiła wtenczas jeszcze odpowiedzieć na pytanie, jaka będzie jej ostateczna organizacja. Stąd też wysuwano dwie hipotezy z tym związane. Według pierwszej z nich dywizja nadal miała pozostać wielką jednostką piechoty, ale o zmotoryzowanych oddziałach i o dużym nasyceniu bronią pancerną. Natomiast według drugiej hipotezy mogła ona zostać przekształcona w wielką jednostkę zmechanizowaną [18].

Podkreślić tutaj należy, że te domysły analityków polskiego wywiadu wojskowego były prawidłowe. Bowiem w rzeczywistości w kwietniu 1932 r. Komisja Obrony przy Ludowym Komisariacie Komisarzy Ludowych ZSRS, zgodnie z zaleceniem Rewolucyjnej Rady Wojennej, powzięła decyzję o sformowaniu w Armii Czerwonej dwóch Korpusów zmechanizowanych. Ich rzeczywiste formowanie rozpoczęło się jednak już w marcu tego roku na bazie dywizji strzelców z Leningradzkiego oraz z Ukraińskiego Okręgów Wojskowych. W wyniku tego 11 Leningradzka Czerwonego Sztandaru Dywizja Strzelców (11 стрелковая Ленинградская Красно-

* Przy dywizji tej w omawianym tutaj dokumencie postawiono znak zapytania.

* Strona polska nie była wtenczas pewna, jaki status organizacyjny miała ta dywizja – czy była to dywizja regularna, terytorialna, czy też może mieszana. Stwierdzono natomiast, iż jej dowództwo oraz 5 Kaukaski Pułk Strzelców i 2 Kaukaski Pułk Artylerii Polowej stacjonowały wtenczas w Owruću. Natomiast dyslokacji pozostałych oddziałów tej dywizji nie udało się wtedy ustalić.

* Tam też obok dowództwa dywizji miał stacjonować 99 Pułk Artylerii Polowej. Natomiast w Mohylewie 295 Pułk Strzelców, a w Wapniarce 296 Pułk Strzelców.

знамённая дивизия) została przeformowana na 11 Korpus Zmechanizowany (11 Механизирванный Корпус). W jego skład weszły 31 Brygada Zmechanizowana*, 32 Brygada Zmechanizowana*, 33 Brygada Karabinów Maszynowych (33 стрелково-пулемётная бригада)*, a także bataliony rozpoznawczy, chemiczny, łączności, saperów, dywizjon artylerii przeciwlotniczej oraz kompania regulacji ruchu i odpowiednia baza techniczna.

Kolejny 45 Korpus Zmechanizowany sformowano na bazie 45 Wołyńskiej Czerwonego Sztandaru Dywizji Strzelców (45 стрелковая Волинская Краснознамённая дивизия). Jego *O. de B.*, oprócz pomniejszych formacji, tworzyły 133* i 134* Brygady Zmechanizowane oraz 135 Brygada Karabinów Maszynowych.

Warto dodać, że każda z brygad zmechanizowanych zgodnie z pierwotnym etatem składała się 4 batalionów pancernych, kompanii rozpoznawczej, dywizjonu artylerii samobieżnej, batalionów ckm-ów i saperów oraz z kompanii chemicznej. W sumie powinna więc posiadać 220 czołgów oraz 56 samochodów pancernych i 27 dział [31].

Ponadto według danych polskiego wywiadu wojskowego jesienią 1933 r. na obszarze Ukraińskiego Okręgu Wojskowego, poza wymienionym wcześniej wielkimi jednostkami strzelców oraz zmechanizowanymi, stacjonowały również 3 Krymska Regularna Dywizja Strzelców, z dowództwem w Symferopolu oraz 23 Mieszana Dywizja Strzelców, której dowództwo znajdowało się w Charkowie. W sposób bezpośredni podlegały one dowództwu okręgu. Jednocześnie zgodnie z tymi danymi w latach 1932 i 1933 na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego sformowano 41 i 58 Terytorialne Dywizje Strzelców [18].

Jednakże przez cały okres międzywojenny największą uwagę strony polskiej przykuwały wielkie formacje kawalerii strategicznej rozmieszczone przede wszystkim na sowieckiej Ukrainie oraz na Białorusi, a także w

Leninradzkim, Moskiewskim i Północnokaukaskim Okręgach Wojskowych. Już bowiem we wczesnych latach dwudziestych, pod wpływem świeżych jeszcze wtenczas doświadczeń z wojny polsko-bolszewickiej oraz bieżących obserwacji, uważano je za potencjalnie bardzo groźnego przeciwnika Wojska Polskiego. Ponadto przez sporą część tego czasu „czerwona konnica” uważana była za jeden z najwartościowszych składników Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Decydowała zaś o tym zarówno jej organizacja w wielkie związki, jak i morale służących w nich „krasnoarmiejców” i „komnacsostawu”, nawet przy uwzględnieniu ewidentnych i często bardzo poważnych braków w wyszkoleniu jej kadr dowódczych [32].

Zauważyć należy, iż podobnie rolę kawalerii na Ukrainie widziały także sowieckie władze wojskowe. Stąd też przez dekady lat dwudziestych i trzydziestych XX w. problem wzmocnienia jej wielkich jednostek stacjonujących na tym obszarze operacyjnym oraz na Białorusi stanowił ważne zagadnienie ich działalności [33].

W efekcie tego były one stale oraz intensywnie rozpoznawane przez polski wywiad wojskowy. Niezwykle pieczołowicie zbierano i analizowano wszelkie informacje na temat kawalerii Armii Czerwonej oraz wymieniano posiadane w tej kwestii wiadomości z wywiadami innych państw, głównie zaś z Rumunami [34].

Pamiętać też trzeba, iż sytuacja taka trwała aż do 1939 r., a Oddział II Sztabu Głównego pilnie obserwował całą kawalerię ówczesnej Armii Czerwonej, również te jej wielkie jednostki, które stacjonowały w azjatyckiej części ZSRS. Jednocześnie jednak, co jeszcze raz należy podkreślić, przez cały okres międzywojenny, w przypadku tej właśnie broni, za potencjalnie najgroźniejszego przeciwnika Wojska Polskiego uważano wielkie formacje kawalerii sowieckiej rozlokowane na Ukrainie, a dopiero w dalszej kolejności jej jednostki stacjonujące na Białorusi, na Północnym Kaukazie oraz jeszcze dalej od polskich granic, mianowicie w Azji i na Syberii [35].

Jesienią 1933 r., o czym polski wywiad wojskowy posiadał dość dokładne informacje, na terenie Ukraińskiego Okręgu Wojskowego stacjonował I Korpus Czerwonego Kozactwa z

* Powstała ona w oparciu o 32 Pułk Strzelców, a jej uzbrojenie stanowiły czołgi lekkie T-26.

* Utworzono ją z 33 Pułku Strzelców, a na jej uzbrojenie trafiły czołgi szybkie typu BT.

* Sformowano ją z dotychczasowego 31 Pułku Strzelców.

* Uzbrojona w czołgi T-26.

* Wyposażona w czołgi typu BT.

siedzibą dowództwa w Płoskirowie, w skład którego wchodziły 1 (Płoskirów) i 2 (Starokonstantynów) Czerwonego Kozactwa Regularne Dywizje Kawalerii oraz „prawdopodobnie” także 14 (Nowogród Wołyński lub Zwiahel) Regularna Dywizja Kawalerii*. Ponadto w okręgu tym rozlokowano także II Korpus Kawalerii. Jego dowództwo znajdowało się w Żytomierzu, a tworzyły go 3 (Berdyczów), 5* (Żytomierz) i 9 (Hajsyń) Regularne Dywizje Kawalerii [18].

Dodać też tutaj trzeba, że po 1921 r. przez cały okres lat dwudziestych I Korpus Czerwonego Kozactwa (wraz z II Korpusem Kawalerii) przez oficerów i analityków Oddziału II Sztabu Głównego był postrzegany jako główne zagrożenie dla polskiej koncentracji i mobilizacji prawego skrzydła frontu polskiego w razie ewentualnego konfliktu zbrojnego z sowiecką Rosją. Wysoko z reguły oceniano także poziom jego wyszkolenia oraz fachowość sporej części jego kadry dowodczej, głównie w czasie, gdy dowodził nim jego organizator Witalij Markowicz Primakow [38]. Dowódca ten bowiem wśród części wysokich oficerów Wojska Polskiego, nie tylko kawalerzystów, miał opinię wojskowego fachowca umiającego dokonywać trzeźwej i rzeczowej oceny rzeczywistych możliwości wielkich związków kawalerii strategicznej. Był

* Na temat jej dyslokacji i podległości strona polska posiadała wtenczas sprzeczne informacje.

* Była to dywizja, której rodowód sięgał dziejów 1 Armii Konnej Siemiona Budionnego – vide: [36]. Po kolejnej zmianie jej numeracji od 1930 r. była to 14 Dywizja Kawalerii Kominternu Młodzieży imienia Parchomienki (14 кавалерийская дивизия Коммунистического Интернационала Молодежи имени Пархоменко). Poprzednio stacjonowała ona na terenie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego – vide: [37]. Według danych posiadanych przez stronę polską w jej skład wchodziły: 55, 56, 57 i 59 Pułki Kawalerii oraz 14 Pułk Artylerii Konnej, Szwadron Łączności i Szwadron Saperów oraz prawdopodobnie Oddział Zmechanizowany. Wszystkie one miały stacjonować wtenczas w Nowogrodzie Wołyńskim lub też w jego najbliższej okolicy.

* Poprzednio dywizja ta stacjonowała w Północnokaukaskim Okręgu Wojskowym, a do Ukraińskiego Okręgu Wojskowego dyslokowano ją w połowie 1932 r. Według nie do końca potwierdzonych informacji posiadanych przez stronę polską w Żytomierzu znajdowały się także należące do niej 26, 29 i 30 Pułki Kawalerii oraz 5 Pułk Artylerii Konnej. Dyslokacja pozostałych oddziałów dywizji nie była wtenczas stronie polskiej znana.

on również postrzegany jako zwolennik modernizacji tej broni. Często także jego opinie oraz poglądy przeciwstawiano mało inteligentnym i nierzadko nierealistycznym tezom głoszonym wówczas przez Siemiona Michajłowicza Budionnego [39], który w przeciwieństwie do Witalija Primakowa praktycznie aż do 1941 r. miał realny wpływ na kształt organizacyjny oraz przygotowanie bojowe „czerwonej konnicy” [40].

W 1933 r. strona polska zauważyła również intensywną rozbudowę bazy koszarowej dla oddziałów Armii Czerwonej rozlokowanych na Białorusi i Ukrainie, głównie w pasie przygranicznym, a także na pozostałych obszarach europejskiej części ZSRS. Działania te były realizacją planu zatwierdzonego już w 1925 r. i obliczonego na 10 lat. Realizowano go zarówno z oficjalnego budżetu wojskowego, jak i z budżetów lokalnych oraz ze środków rezerwowych znajdujących się w dyspozycji Rady Komisarzy Ludowych. Jak to odnotowano w omawianym tutaj dokumencie – „**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**” – obok rozbudowy i remontów starych budynków nowe obiekty koszarowe powstawały wtenczas, między innymi, w Mińsku, Witebsku, Połocku, Smoleńsku, Słucku i Kalenkowiczach, a także w Kijowie, Żytomierzu, Szepietówce, Starokonstantynowie, Proskurowie, Winnicy, Korosteniu oraz w innych miejscowościach [18].

* * *

Jak z powyższego, siłą rzeczy krótkiego i jedynie dość pobieżnego, przeglądu omawianego tutaj dokumentu („**ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33.**”) wynika, polski wywiad wojskowy II Rzeczypospolitej interesowało wszystko, co dotyczyło organizacji oraz pokojowej dyslokacji formacji Armii Czerwonej rozlokowanych na zachodnich rubieżach ZSRS, głównie zaś na sowieckiej Ukrainie oraz na sowieckiej Białorusi. W wyniku tego ze szczególnym zainteresowaniem i jednocześnie należyłą uwagą traktowano w Warszawie wszelkie informacje dotyczące tego, co się wtenczas działo na terenie Białoruskiego, Ukraińskiego, Leningradzkiego i Moskiewskiego Okręgów Wojskowych. Mimo aktywnego przeciwdziałania sowieckiego kontrwywiadu oraz całego szeregu trudności wynikających z samego charakteru państwa i bardzo specyficznych cech

społeczeństwa sowieckiego Oddziałowi II Sztabu Głównego udawało się zdobywać wiele bardzo cennych i niezwykle ważnych informacji tego typu.

Warto także podkreślić, iż cały szereg tych danych był wykorzystywany przez stronę polską w trakcie zarówno teoretycznych jak i

praktycznych studiów nad kwestiami modernizacji i rozbudowy oraz uzbrojenia i wyposażenia Wojska Polskiego, a także prac dotyczących polskiego planowania wojennego [41]. Działo się tak zarówno w latach dwudziestych jak również później, mianowicie w latach trzydziestych XX w.

LITERATURA

1. Szerzej vide: K. Paduszek, *Dokumenty Oddziału II Sztabu Generalnego w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2011, R.XII (LXIII), Nr 3 (236); A. Smoliński, *Próba oceny wartości poznawczej akt pozostałych po Oddziale II Sztabu Głównego Wojska Polskiego w kontekście możliwości opisu sytuacji wojskowej, ekonomicznej i społecznej ZSRS w latach 1921 – 1939*, „Archiwa – Kancelarie – Zbiory”, (Toruń), 2012, Nr 3 (5). Ponadto vide także: *Centralne Archiwum Wojskowe im. Bolesława Waligóry. Informator o zasobie archiwalnym Centralnego Archiwum Wojskowego*. Praca zbior. pod red. N. Bujniewicz, Warszawa 2008.
2. Vide choćby: A. Peplowski, *Kontrwywiad II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2002; A. Misiuk, *Służby specjalne w II Rzeczypospolitej 1918-1939. Powstanie, rozwój organizacyjny, kierunki działania, rola w państwie*, Warszawa 1994; idem, *Służby specjalne II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1998; K. Danielewicz, *Lwowska ekspozytura wywiadu. Działalność Ekspozytury Nr 5 SG we Lwowie w latach 1921-1939*, Toruń 2011.
3. Poza częścią dalej cytowanej literatury vide choćby: W. Skóra, *Współpraca polskiego wywiadu z placówkami Ministerstwa Spraw Zagranicznych (1921-1923)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2005, R. VI (LVII), Nr 1 (206); idem, *Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność*, Toruń 2006; A. Peplowski, *Wywiad a dyplomacja II Rzeczypospolitej*, Toruń 2005; R. Majzner, *Attachaty wojskowe Drugiej Rzeczypospolitej 1919-1945. Strukturalno-organizacyjne aspekty funkcjonowania*, Częstochowa 2011.
4. Vide: W. Włodarkiewicz, *Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2001; idem, *Przed 17 września 1939 roku. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w ocenach polskich naczelnych władz wojskowych 1921-1939*, Warszawa 2002. W ostatnich latach badania takie dotyczące potencjału wojskowego ZSRS podjął również autor tego studium – vide chociażby: A. Смолински (A. Smoliński), *Образ Красной Армии и СССР в 1921-1939 гг. в документах II Отдела Генерального Штаба Войска Польского*, „Клио”. Журнал для учёных, (Санкт-Петербург) 2010, № 3 (50); A. Smoliński, *Образ Роботничо-Хлопской Армии Червоней oraz sowieckiego potencjału militarnego z początku lat trzydziestych XX wieku w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego. Przyczynek do dziejów polskiego wywiadu wojskowego*, [w:] *Militaria pomorskie. Zbiór studiów. Tom IV*. Praca zbior. pod red. M. Giętkowskiego, Ł. Nadolskiego, A. Smolińskiego, Bydgoszcz 2012; idem, *Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona jako obiekt rozpoznania polskiego wywiadu wojskowego – próba oceny efektywności*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku radzieckiego w okresie międzywojennym*. Praca zbior. pod red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicza, Warszawa-Siedlce 2012.
5. Szerzej o tych kwestiach vide chociażby: *Protokoły z posiedzeń Ścisłej Rady Wojennej i Inspektorów Armii za lata 1926-1932. Część I*. Opracowali E. Kozłowski, P. Stawecki, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, (Warszawa) 1981, tom XXIV; *Wrzesień 1939. Radzieckie zagrożenie Rzeczypospolitej w dokumentach, relacjach i wspomnieniach*. Wybór i opracowanie W. Włodarkiewicz, Warszawa 2005; *Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów. 17 września 1939. Geneza i skutki*. Praca zbior. pod red. E. Kozłowskiego, Warszawa 1994; W. Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939*, Warszawa 1994; idem, *Na widcie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918-1943*, Warszawa 2005; A. Grzywacz, *Armia sowiecka w ocenach polskiego kierownictwa wojskowego 1921-1939*, „Studia Rzeszowskie”, (Rzeszów) 1999, tom VI; T. Kośmider, *Planowanie wojenne w Polsce w latach 1921-1926*, Toruń 2001. O takim rozłożeniu akcentów decydowały wtenczas względy polityczne oraz brak w Polsce możliwości całkowicie swobodnych i niezależnych badań historycznych.
6. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide również: A. Peplowski, *Wywiad polski na ZSRR 1921-1939*, Warszawa 1996; W. Włodarkiewicz, *Broń pancerna Armii Czerwonej w 1939 roku. Ocena Dowództwa Broni Pancernych Ministerstwa Spraw Wojskowych Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 2002; P. Skubisz, *Wojska pograniczne ZSRS na odcinku z Polską w świetle materiałów wywiadu II Rzeczypospolitej (1921-1939). Struktura i dyslokacja. Działalność wywiadowcza. Regulaminy służby*, Szczecin 2010; M. Kruszyński, *Wywiad polski na terenie ZSRR (1921-1939). Wybrane zagadnienia*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku. Tom I*. Praca zbior. pod red. W. Skóry, P. Skubisza, Szczecin 2012.
7. K. Paduszek *Kryzys działalności polskiego wywiadu wojskowego w Związku Sowieckim (1923-1924. Przyczyny i konsekwencje*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2010, R.XI (LXII), Nr 2 (231); A. Krzak, *Czerwoni Ażefowie*, Warszawa 2010, idem, *Afera „MOCR - TRUST”*, [w:] *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP. Tom II*. Praca zbior. pod red. T. Dubickiego, Łomianki 2012.

8. Następnie „specjalnych okręgów wojskowych” – vide choćby: *Краснознаменный Киевский. Очерки истории Краснознаменного Киевского Военного Округа (1919-1988)*. Издание 3-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа под редакцией И. А. Герасимова, В. В. Осипова, В. А. Шарыгина, Киев 1989; Р. С. Иринархов, *Киевский Особый...*, Минск 2006.
9. Szerzej o wpływie kawalerii Armii Czerwonej na organizację kawalerii Wojska Polskiego vide choćby: W. Kucharski, *Kawaleria i broń pancerna w doktrynach wojennych 1918-1939*, Warszawa-Kraków 1984; A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929*, „Klio”. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym, (Toruń) 2001, Nr 1; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939*, „Klio”, 2004, Nr 5; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936*, [w:] *Do szarży marsz, marsz... Studia z dziejów kawalerii*. Tom 2. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2012.
10. Szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Sytuacja wojskowa, ekonomiczna i społeczna na sowieckiej Ukrainie w latach 1921–1939 w ocenach Oddziału II polskiego Sztabu Głównego*, „Південний Архів”. Историчні Науки, Міністерство Освіти і Науки України, Херсонський Державний Університет, (Херсон), 2004, Випуск 16, s. 239-250; idem, *Sowiecka Ukraina w ocenach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego – lata 1921-1939*, „Nad Wisłą i Dnieprem”. Polska i Ukraina w Przestrzeni Europejskiej – Przeszłość i Teraźniejszość. Seria: Historia, Systemy Międzynarodowe i Globalny Rozwój, (Toruń-Kijów) 2003-2004, Nr 2-3, s. 175-196; idem, *Sowiecka Ukraina z lat 1921-1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni”, (Warszawa) 2006, tom X, zeszyt 1 (37), s. 107-143; idem, *Akta Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego jako źródło do poznania dziejów sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939*, „Историчний Архів. Наукові студії”, (Миколаїв) 2012, випуск 8, s. 159-163; idem, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921-1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego...*, s. 118-129; idem, *Gospodarka sowieckiej Ukrainy z przelomu lat dwudziestych i trzydziestych w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, (Białystok) 2012, tom I, s. 257-287.
11. Szerzej vide choćby: Warszawa, Archiwum Akt Nowych (dalej cyt. AAN), Attachés Wojskowi RP 1918-1939, A/II/154. Rosja. Referat informacyjny z dnia 15 II 1921 r. – Biuro Ewidencyjne Oddziału II Sztabu Generalnego NDWP Nr Ew./5 7478/II; P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, Warszawa 1991; *General Waclaw Stachiewicz. Wierności dochować żołnierskiej. Przygotowania wojenne w Polsce 1935-1939 oraz kampania 1939 r. w relacjach i rozważaniach szefa Sztabu Głównego i szefa Sztabu Naczelnego Wodza*. Do druku przygotował M. Tarczyński, Warszawa 1998; *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej. Tom I. Kampania wrześniowa 1939. Część pierwsza. Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*, Londyn 1951; H. Walczak, *Sojusz z Rumunią w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1931*, Szczecin 2008.
12. Vide choćby: Warszawa, Centralne Archiwum Wojskowe (dalej cyt. CAW), Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. I Kawaleryjski Polk Czerwonego Kozaczestwa – październik 1930 r.; ibidem, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część 1. Dyslokacja wielkich jednostek i obozy letnie, Oddział II Sztabu Generalnego L. 5748/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 1 I 1928 r.; ibidem, Dane wojskowe o ZSSR. Zeszyt XVI. Dyslokacja pokojowa armii. Część IV. Dyslokacja organów służb. Składy wojskowe, Oddział II Sztabu Generalnego L. 6632/II.Inf.Ros.T.O., Warszawa 3 III 1928 r.; Moskwa, Росийский государственный военный архив [(dalej cyt. РГВА) Центр хранения историко-документальных коллекции (dalej cyt. ЦХИДК)], Sztab Generalny Oddział II, 308.3.81. Meldunek Placówki 05 L. 44/3 z 8 V 1924 r.; ibidem, 308.4.28. Meldunek szefa Oddziału II Sztabu Generalnego z 21 III 1922 r.; ibidem, 308.4.41. Pismo Attaché Wojskowego przy Poselstwie RP w Tokio L. 27/25 z 30 VI 1925 r.; ibidem, Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1924 г.
13. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3169. Siły zbrojne ZSRR. Obsada personalna – skorowidz alfabetyczny. Stan na dzień 1 V 1936 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 9694/II.R.T.O., Warszawa 21 V 1936 r. Ponadto vide także: A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
14. Vide choćby: РГВА, Штаб РККА. Секретариаты, 7.1.75. Дислокация полевых войск РККА по данным на 10 XII 1921 г.; ibidem, 7.1.235. Краткая дислокация стрелковых и кавалерийских войск РККА на 1 I 1923 г.; РГВА, Штаб РККА. Оперативное Управление, 7.2.18. Справка – перечень дивизий и отдельных бригад РККА по состоянию на 1 IX 1921 г.; РГВА, Штаб РККА. Организационное управление, 7.6.113. Телеграмма Организационного управления Штаба РККА № 123954 за 21 IX 1921 г.; ibidem, Доклад – справка Начальника II Отделения Штаба РККА от 5 X 1921 г.; ibidem, 7.6.121. Протокол № 1 заседания 2-й Комиссии Съезда Командующих Округами от 5 II 1922 г.
15. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3061. Dane wojskowe o ZSSR. Manewry sowieckie w 1931 r. – Oddział II Sztabu Głównego L. 5851/II.tjn.Ros., Warszawa lipiec 1932 r. Ponadto vide również: ibidem, I.303.4.3010. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 806/tj. z 14 X 1930 r.; ibidem, I.303.4.3230. Manewry sowieckie 1937 r. – Oddział II Sztabu Głównego I. dz. 21096/II.R.T.O z ? marca 1939 r.; K. A. Мерецков, *На службе народу. Страницы воспоминаний*, Москва 1969; А. М. Василевский, *Дело всей жизни*, Москва 1974, a także: *50 лет вооружённых сил СССР...*; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*. Praca zbior. pod red. P. A. Rotmistrowa, Warszawa 1967.

16. Szerzej na temat ich ówczesnej organizacji oraz dalszego rozwoju vide chociażby: S. Zaloga, *Berety z gwiazdami. Radzieckie wojska powietrznodesantowe*, Warszawa 2003; R. Kempa, *Piechota powietrzna. Narodziny i organizacja wojsk powietrzno-desantowych 1914-1939*, Białystok 2004.
17. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3200. Die Wehrmacht Sowjet-Russlands Kriegsorganisation der grossen Einheiten (Heft I bis IV). September 1937 – Übersetzung aus dem Polnischen – Kriegsarchiv-Zweigstelle Danzig. Pewne ślady wykorzystania tych informacji widoczne są także w: F. Halder, *Dziennik wojenny. Codzienne zapisy szefa Sztabu Generalnego Wojsk Lądowych 1939-1942. Tom II. Od planów inwazji na Anglię do początków kampanii na Wschodzie (1.7.1940-21.6.1941)*, Warszawa 1973. Niestety Niemcy nie zawsze dawali wiarę odnajdywanym w tych analizach Oddziału II Sztabu Głównego wyliczeniom i prognozom dotyczącym poziomu realnego przyrostu sowieckich możliwości produkcyjnych w zakresie sprzętu wojskowego, głównie zaś przemysłów czołgowego i lotniczego. W efekcie tego w 1941 r. nie docenili siły oporu RKKa oraz jej możliwości mobilizacyjnych i skutecznej odbudowy potencjału bojowego – szerzej vide chociażby: W. Anders, *Klęska Hitlera w Rosji 1941-1945*, Londyn 1997; D. Stahel, *Operacja „Barbarossa”. Klęska Niemiec na Wschodzie*. Przełożył A. Czarnocki, Warszawa 2012.
18. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r.
19. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.835. Sytuacja wojskowa – analityczne opracowanie Oddziału II Sztabu Głównego z dnia 31 V 1936 r.; ibidem, I.303.4.3036. Meldunek Attaché Wojskowego przy Poselstwie Polskim w Moskwie L. 968/tj. z 25 IX 1931 r.; ibidem, Materiały o ZSRR na konferencję rozbrojeniową w Genewie w r. 1932 dostarczone przez Wydział III Oddziału II Sztabu Głównego; ibidem, Societe des Nations Genew 22 septembre 1932. Conference pour la reduction et la limitation des Armements Commission des Depenses de Defense Nationale. Comite Technique; ibidem, I.303.4.3037. Stany liczebne Czerwonej Armii.
20. Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2762. System terytorialny w Związku Republik Sowieckich – Oddział II Sztabu Gen. MSWojsk. Nr 11679/II.Inf.W., Warszawa 15 VII 1924 r.; ibidem, I.303.4.2786. Wojskowe przysposobienie mas pracujących w SSSR – Oddział II Sztabu Gen. MSWojsk. L. 19533/II.Inf./W., Warszawa październik 1924 r.
21. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.1863. Meldunek Jerzego Krajewskiego Nr 724/34 z 13 VI 1934 r.
22. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3038. Siły zbrojne ZSRR. Czołgi, Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6130/Inf.Ros., Warszawa 29 VII 1931 r. Vide także: ibidem, I.303.4.1854. Załącznik Nr 4 do meldunku wywiadowczego Nr 14/33 Ekspozytury Nr 5 Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 4021/II.T.O/33, Lwów 14 XII 1933 r. Potwierdzenie słuszności ówczesnych polskich obserwacji, poza częścią wcześniej cytowanych źródeł i opracowań, można znaleźć choćby następujących publikacjach: Г. К. Жуков, *Воспоминания и размышления. Том I*, Москва 1975; *Historia sztuki wojennej do roku 1939...*; J. Magnuski, M. Kołomijec. *Czerwony Blitzkrieg. Wrzesień 1939. Sowieckie wojska pancerne w Polsce*, Warszawa 1994; I. Drogowoz, *Czerwona nawałnica. Vol. I. Marsz ku wojnie*, Warszawa 2000; М. Н. Сви́рин, *Броня крепка. История советского танка 1919-1937*, Москва 2006.
23. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r. Szerzej na temat sowieckich pociągów pancernych, obok części wcześniej oraz niżej cytowanych dokumentów archiwalnych i literatury, vide także: ibidem, I.303.4.3233. ibidem, Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz.Reg.,39, Warszawa czerwiec 1939 r.; И. Г. Дрого́воз, *Крепости на колесах. История бронероездов*, Минск 2002; М. Ко́ломйе́ц, *Сowieckie pociągi pancerne. Tom 1. 1930-1941*, Warszawa 2006; М. В. Коло́миец, *Бронепоезда Великой Отечественной. «Сухопутные броненосцы» Красной Армии*, Москва 2010.
24. CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3085. ZSRR. Komunikat informacyjny z dn. 15.X.33 – Referat „Rosja” Oddziału II Sztabu Głównego l. dz. 6900/II.R.T.0.33 – Warszawa 16 X 1933 r. Oprócz części wcześniej cytowanej literatury na temat ówczesnego sprzętu pancernego Armii Czerwonej szerzej vide choćby: М. Ба́рятинский, А. Фе́гингер, *Первый танк страны Советов*, „Моделист Конструктор”, (Москва) 1987, № 10; В. С. Возню́к, П. Н. Ша́пов, *Бронетанковая техника*, Москва 1987; М. Сви́рин, А. Беску́рников, *Первые советские танки*, Москва 1995; А. В. Карпенко, *Обзор отечественной бронетанковой техники (1905-1995 гг.)*, Санкт-Петербург 1996; *Без тайны и секретов. Очерк 60-летней истории танкового конструкторского бюро на Кировском Заводе в Санкт-Петербурге*. Коллективная работа под редакцией Н. С. Попова, Санкт-Петербург 1997; J. Ledwoch, *Czołgi BT*, Warszawa 1998; idem, *T-26. Vol. II*, Warszawa 2003; А. Г. Соля́нкин, М. В. Павло́в, И. В. Павло́в, И. Г. Желто́в, *Отечественные бронированные машины. XX век. Том I. Отечественные бронированные машины 1905-1941*, Москва 2002; С. А. Костю́ченко, *Как создавалась танковая мощь Советского Союза. Книга I*, Москва – Санкт-Петербург 2004; М. Ко́ломйе́ц, I. Moszczański, *T-28, T-29*, Warszawa 2002; idem, *T-35, SMK/T-100*, Warszawa 2002; М. Ко́ломйе́ц, М. Сви́рин, *T-26. Vol. I*, Warszawa 2003; idem, *T-26. Vol. III*, Warszawa 2004; М. Ко́ломйе́ц, *T-37, T-38, T-40*, Warszawa 2004; М. Ко́лометз, *Сowieckie samochody pancerne. Tom 1. BA-27, BA1, BA-3, BA-6, BA-10, BA-11*, Warszawa 2005; idem, *Сowieckie samochody pancerne. Tom 2*, Warszawa 2006; М. И. Сви́рин, *Броневой щит Сталина. История*

- советского танка 1937-1943, Москва 2006; М. В. Коломиец, *Броня на колесах. История советского броневедомства 1925-1945*, Москва 2007; idem, *Бронемашины Сталина 1925-1945*, Москва 2010.
25. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3062. Наставление механизированных и моторизованных войск РККА. Танк БТ. Материальная часть, вождение, уход, Правление Механизации и Моторизации РККА, Москва 1932 – fotokopia kompletnej instrukcji zdobytej przez Oddział II Sztabu Głównego w połowie lat 30-tych; ibidem, I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem I.303.4.3233. Broń pancerna w wojsku rosyjskim. Opracowano na podstawie materiałów Oddziału II Sztabu Głównego i studiów własnych – Dowództwo Broni Pancernych MSWojsk. l. dz. 3243/Tj.Ćwicz. Reg., 39, Warszawa czerwiec 1939 r.
26. Szerzej vide chociażby: R. Majzner, *Wojna domowa w Hiszpanii 1936-1939 w obserwacjach i analizach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, Radomsko 2012.
27. S. Kopański, *Moja służba w Wojsku Polskim 1917-1939*, Londyn 1965, s. 245. Ponadto, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide również: F. Skibiński, *Pierwsza Pancerna*, Warszawa 1979; idem, *Wojska pancerne w II wojnie światowej*, Warszawa 1982; S. Maczek, *Od podwoły do czołga. Wspomnienia wojenne 1918-1945*, Londyn 1984; M. W. Żebrowski, *Zarys historii polskiej broni pancерnej 1918-1947*, Londyn 1971; J. Majka, *10 Brygada Kawalerii (Zmotoryzowanej) marzec 1937 – 14 sierpnia 1939 r.*, „Mars”. Problematyka i Historia Wojskowości. Studia i Materiały, (Warszawa-Londyn) 2000, tom 8; idem, *Brygada motorowa płk. Maczka. 10 Brygada Kawalerii 1937-1939*, Rzeszów 2004.
28. Obszerniej, obok części wcześniej cytowanych źródeł i literatury, vide również: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3125. Siły zbrojne ZSRR. Album sprzętu uzbrojenia i wyposażenia technicznego RKKK. Tom I – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 6700/II.R.T.O., Warszawa 1934; ibidem, I.303.4.3188. Siły zbrojne ZSRR. Organizacja wojenna wielkich jednostek. Zeszyt V. Organizacja wojenna wielkich jednostek lotnictwa – Oddział II Sztabu Głównego l. dz. 11610/II.R.T.O., Warszawa wrzesień 1937 r.; ibidem, I.330.4.3213. Zestawienie zmian O. de B. i dyslokacji RKKK za okres od 1 VII 1937 do 1 VI 1938 r. – załącznik Nr 1 do Komunikatu wojskowego Nr 1. Szerzej na temat ówczesnego sowieckiego sprzętu lotniczego oraz jego bazy produkcyjnej vide choćby: T. J. Kowalski, *Samolot myśliwski I-16*, Warszawa 1977; idem, *Samolot myśliwski I-153*, Warszawa 1983; K. Cieślak, *Samolot bombowy SB-2*, Warszawa 1980; B. Kempski, *Samolot szkolno-treningowy UT-2*, Warszawa 1986; idem, *Samolot bombowy DB-3/IL-4*, Warszawa 2006; W. Szewczyk, *Samoloty, z którymi walczyli Polacy*, Warszawa 1997; M. A. Maslov, *Polikarpow R-5/R-Z*, Warszawa 2004; idem, *Polikarpow I-153*, Warszawa 2005; M. Ю. Мухин, *Авиационная промышленность СССР в 1921-1941 годах*, Москва 2006.
29. Szerzej vide chociażby: J. Zajac, *Dwie wojny. Mój udział w wojnie o niepodległość i w obronie powietrznej Polski*, Londyn 1964; E. Malak, *Prototypy samolotów bojowych. Polska 1936-1939*, Wrocław 1990; idem, *Prototypy samolotów bojowych i zakłady lotnicze. Polska 1930-1939*, Warszawa 2011; M. W. Majewski, *Samoloty i Zakłady Lotnicze II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2006; H. Mordawski, *Polskie lotnictwo wojskowe 1920-1939. Od tryumfu do tragedii*, Wrocław – bez roku wydania; T. Pawłowski, *Lotnictwo lat 30. XX wieku w Polsce i na świecie*, Warszawa 2011.
30. *Краснознаменный Туркестанский*. Коллективная работа под общей редакцией С. Е. Белоножки, Москва 1976.
31. Szerzej na ten temat vide choćby: E. Дриг, *Механизированные корпуса РККА в бою. История автотанковых войск Красной Армии в 1940-1941 годах*, Москва 2005, s. 9-10.
32. Szerzej vide chociażby: A. Smoliński, *Organizacja kawalerii samodzielnej Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1921-1929...*; idem, *Organizacja kawalerii samodzielnej Wojska Polskiego w latach 1930-1939...*; idem, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
33. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.3028. 1 Кавалерийский Полк Червоного Козачества – 1930 г.; РГВА (ЦХИДК), Штаб Generalny Oddział II, 308.4.41. Дислокация Красной Армии по данным до 1 VII 1925 г.; Київ, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (dalej cyt. ЦДАВОВУУ), Штаб частин особливого призначення Київського військового округу, 4597.1.10. Перечень войсковых учреждений и частей входящих в состав округа по данным на 1 I 1921 г.
34. Vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2912. Annexes a la conference des deuxiemes bureaux des Etats Majors Generaux Roumain et Polonais a Varsovie – 1926 r.
35. A. Smoliński, *Organizacja wielkich jednostek kawalerii Armii Czerwonej oraz ich kadra dowódcza i polityczna w latach 1935-1936...*
36. A. Smoliński, *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919-1923)*, Grajewo 2003, idem, *Zarys organizacji I Armii Konnej Siemiona Budionnego (1919-1923)*, [w:] *Kawaleria przeciwników i sojuszników Wojska Polskiego w latach 1918-1921*. Praca zbior. pod red. A. Smolińskiego, Toruń 2003; idem, *1 Armia Konna podczas walk na polskim tetrze działań wojennych w 1920 roku. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie oraz wartość bojowa*, Toruń 2008.
37. *Ордена Ленина Московский Военный Округ*. Издание 2-е, исправленное и дополненное. Коллективная работа, Москва 1977.
38. Szerzej vide choćby: CAW, Oddział II Sztabu Głównego, I.303.4.2762. Opracowanie Oddziału II Sztabu Generalnego MSWojsk. Nr 8404/II.Inf.W. z 18 V 1924 r.

39. О rzeczywistych umiejętnościach wojskowych i fachowości tego bohatera rosyjskiej wojny domowej oraz późniejszego marszałka obszerniej vide chociażby: A. A. Брусилов, *Мои воспоминания*, Москва 2001; Б. В. Соколов, *Будённый. Красный Мюрат*, Москва 2007.
40. Szerzej vide choćby: A. Smoliński, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w czasie trwania oraz po zakończeniu wojny domowej w Rosji. Próba portretu zbiorowego*, „Limes”. Studia i Materiały z Dziejów Europy Środkowo-Wschodniej, (Rzeszów) 2008, Nr 1; idem, *Kariera wojskowa i polityczna wybranych przedstawicieli kadry dowódczej i politycznej 1 Armii Konnej w latach 1918-1939*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, (Warszawa) 2010, R.XI (LXII), Nr 3 (232).
41. Szerzej vide choćby: R. Szubański, *Plan operacyjny „Wschód”*, Warszawa 1994 (drugie wydanie – Warszawa 2010).

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Smoliński Aleksander, 2014

Дата надходження статті до редколегії 02.08.2013 р.

MECENAT W ROSJI W LATACH 1861-1914 W NAJNOWSZEJ HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

Mecenat w Rosji w latach 1861-1914 jest słabo rozpoznany w historiografii polskiej z uwagi na preferowanie badań nad dziejami politycznymi. Raczej nie zwraca się uwagi na modernizację państwa i społeczeństwa, w tym także na udział w tym procesie czynnika społecznego i prywatnego. Najwięcej uwagi badacze polscy poświęcili generałowi Alfonsowi Szaniawskiemu, niewiele zaś wspieraniu polskich odkrywców Syberii.

Słowa kluczowe: mecenat, Rosja, historiografia polska.

Меценати в Росії у 1861-1914 роках є слабо досліджені в польській історіографії зважаючи на огляд праць із політичної історії. Скоріше не звертається увага на модернізацію держави і суспільства, а також на участь у тому процесі суспільних чинників і приватних. Найбільше увагу польські дослідники присвятили генералові Альфонсу Шанявському, не багато є підтримці польських дослідників Сибіру.

Ключові слова: меценат, Росія, польська історіографія.

Исходя из рассмотренных работ по политической истории деятельность меценатов в России в 1861-1914 годах исследована в польской историографии недостаточно. Как правило обращается внимание на модернизацию государства и общества, а также на участие в этом процессе общественности и отдельных личностей. Более всего польские исследователи посвятили генералу Альфонсу Шанявскому, и совсем мало поддержке польских исследователей Сибири.

Ключевые слова: меценат, Россия, польская историография.

W latach 1861-1914 w Rosji zachodził proces modernizacji państwa i społeczeństwa. Proces ten był niewątpliwie pobudzany przez rządzących, ale wspomagany mecenatem osób prywatnych, najczęściej zresztą pochodzących spośród elit. W historiografii polskiej na fali przemian po 1989 r. coraz częściej i szerzej badano dzieje Rosji, zmienił się dobór faktów i sposób ich prezentacji. Jednak nadal dominowała historia polityczna, w niewielkim stopniu interesowano się historią gospodarki i kultury [12, s. 150]. Swoją narrację o mecenacie w Rosji zaczęły jednak od 1986 r., kiedy to opublikowana została pośmiertnie praca Ludwika Bazyłowa (zm. 1985) o dziejach nowożytnej kultury rosyjskiej. Zresztą historyk ten stwierdził, że 1861 r. jest datą ciągle się uwidaczniającą w dziejach kultury rosyjskiej, jako wyraźna cezura między dwoma okresami [2, s. 474]. Okres lat 1861-1914 w dziejach Rosji jest również wydzielony w najnowszym podręczniku historii powszechnej [6, s. 392-401].

Mecenat w Rosji w latach 1861-1914 nie był tematem całościowych narracji historycznych. To zagadnienie szerzej opisał Ludwik Bazyłow

w syntezie dziejów kultury rosyjskiej z 1986 r. Historyk ten wspominał o reskrypcie Aleksandra II z 3 grudnia 1871 r., wystawionego na nazwisko rzeczywistego radcy stanu Emanuela Naryszki, z podziękowaniem za hojny dar na rzecz seminarium nauczycielskiego w Tambowie. Naryszkin założył tę placówkę, poświęcając na to 250 000 rubli, a później jeszcze 150 000 [2, s. 408]. Ludwik Bazyłow podał też, że Wyższe Kursy Żeńskie w Petersburgu, tak zwane Bestużewskie, nosiły takie miano od nazwiska ich założyciela i pierwszego dyrektora, historyka Konstantego Bestużewa-Riumina. Niewielkie subwencje rządowe nie zabezpieczały potrzeb placówki, dlatego też konieczna była ofiarność społeczna (zbiórki, loterie). W tym celu powstało Towarzystwo Pomocy Wyższych Kursów Żeńskich [2, s. 425-426].

Dość obszerne fragmenty książki Ludwika Bazyłowa o dziejach nowożytnej kultury rosyjskiej zajmuje zagadnienie uniwersytetów ludowych [2, s. 427-428]. Największy rozgłos zyskał Miejski Uniwersytet Ludowy im. Alfonsa Szaniawskiego, otwarty w 1908 r. Jego powstanie umożliwił zapis pieniężny

Szaniawskiego (1837-1905), właściciela kopalń złota, działacza społecznego, z pochodzenia Polaka. Szkoła nie podlegała Ministerstwu Oświaty, ale połowa składu Rady Opiekuńczej złożona była z przedstawicieli moskiewskiej Dumy miejskiej.

Ludwik Bazyłow wskazał na powstawanie w tym czasie wielu towarzystw, które zakładały sobie nie tylko cele naukowe, lecz także oświatowe i charytatywne. Na przykład Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne, organizujące liczne ekspedycje badawcze, w gronie swoich działaczy miało przedstawicieli grupy „najwyższej biurokracji”, senatorów, członków Rady Państwa, generałów, wysokich urzędników ministerialnych, duchownych „i innych jeszcze osób z zawieszonoego u szczytu świecznika, wpływowych i mających ambicje pokazywania, że nie są to wpływy papierowe” [2, s. 479].

W kolejnym już, pośmiertnym wydaniu podręcznika historii Rosji Ludwika Bazyłowa, które do druku przygotował Paweł Wieczorkiewicz, w rozdziale o kulturze brak informacji o mecenacie [4, s. 349-364]. Natomiast w drugim wydaniu książki tego autora o ostatnich latach Rosji carskiej z 2008 r. (I wyd. 1972) jest informacja, że Piotr Stołypin wydatnie pomógł w uruchomieniu Miejskiego Uniwersytetu im. Alfonsa Szaniawskiego w Moskwie [3, s. 321]. Mianowicie z powodu formalnych zastrzeżeń ministra Aleksandra Schwarza sprawa byłaby upadła, gdyby nie uratował jej Stołypin, interweniując w Ministerstwie Oświaty.

Najwięcej uwagi w polskiej historiografii poświęcono osobie generała Alfonsa Fortunata Szaniawskiego. Oprócz wspomnianego wyżej Ludwika Bazyłowa o jego działalności pisali też inni badacze. W 1993 r. ukazało się pierwsze wydanie książki o polskiej diasporze na Syberii Antoniego Kuczyńskiego, później wielokrotnie wznawiane (ostatnie wydanie w 2007 r.). Autor, wówczas profesor Uniwersytetu Wrocławskiego, a aktualnie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, w skrócie opisał działalność generała Szaniawskiego jako jeszcze mało znanego w polskiej historiografii [10, s. 395-396]. Szaniawski, ożeniony z córką bogatego rosyjskiego przemysłowca Aleksego Rodstwiennego, rozwinął szeroką działalność oświatową. Był inicjatorem utworzenia gimnazjum dla Buriatów, za 30 000 rubli wybudował szkołę średnią w

Błagowieszczeńsku, finansował też działalność szkoły rolniczej na Zabajkalu, kupując dla niej 1000 morgów ziemi. Najwspanialszym jednak jego osiągnięciem był założenie w Moskwie Wolnego Uniwersytetu, który nosił jego imię. Uniwersytet przestał działać w 1918 r., a do naszych dni pozostał tylko zaniedbany budynek.

W tym samym czasie, w oparciu o pracę badaczki rosyjskiej, wydanej w Berlinie w 1936 r., o moskiewskim uniwersytecie Alfonsa Szaniawskiego liczącym 6 000 słuchaczy wspominał w jednym zdaniu Jacek Kuszłejko [11, s. 30]. Autor, bibliotekoznawca, opisał również prywatne wypożyczalnie książek, czytelnie i wypożyczalnie polskich organizacji i stowarzyszeń, a także towarzystw dobroczynnych, domów polskich i ruchu oświatowego [11, s. 174-185].

W 2006 r. Stanisław Rakusa-Suszczewski i Hubert Szaniawski opublikowali artykuł o Polakach w armii carskiej Rosji, w którym obszernie fragmenty poświęcili na omówienie działalności swoich krewnych, w tym między innymi postaci generała Szaniawskiego [15, s. 104-109]. Stanisław Rakusa-Suszczewski jest biologiem, oceanologiem i polarnikiem, profesorem, w latach 1992-2005 był kierownikiem Zakładu Biologii Polskiej Akademii Nauk, a w latach 2005-2006 pełnił funkcję stałego przedstawiciela Polskiej Akademii Nauk przy Rosyjskiej Akademii Nauk. Hubert Junosza-Szaniawski jest paleontologiem, profesorem, w latach 1992-2006 był dyrektorem Instytutu Paleobiologii Polskiej Akademii Nauk. Autorzy, podobnie jak inni biografowie generała Szaniawskiego, nie kryli trudności z ustaleniem korzeni znanego filantropa. Informacje na temat jego rodziny i młodości są niepewne i wymagają potwierdzenia. W artykule analizowane są dalsze losy generała Szaniawskiego, jego szybka kariera wojskowa i działalność na Syberii po przejściu na emeryturę. Już w czasie pobytu na Syberii, po zgromadzeniu znacznego majątku, wraz żoną, Lidią Aleksiejewną, wykazał się inicjatywą w zakresie finansowania oświaty i towarzystw polonijnych. Po zamieszkaniu w Moskwie cały swój czas poświęcił na utworzenie Miejskiego Uniwersytetu Ludowego, którego otwarcie nastąpiło już po jego śmierci. W artykule wiele miejsca zajmuje uzasadnienie polskości generała Szaniawskiego. Autorzy napisali:

„General Alfons Szaniawski uczynił więc bardzo wiele na rzecz rosyjskiej Polonii i z pewnością zasłużył sobie na to, aby znalazło się dla niego miejsce w polskich encyklopediach i słownikach biograficznych. Dotychczas jednak prawie wcale nie jest w Polsce znany” [15, s. 109].

Od kilkunastu lata badania nad życiem i dokonaniem generała Szaniawskiego prowadzi Józef Miąso, profesor Instytutu Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk, badacz dziejów oświaty. W 1998 r. opublikował on artykuł, w którym zarysował dzieje Miejskiego Uniwersytetu Ludowego w Moskwie [14, s. 11-30]. Jednocześnie stwierdził, że wiele momentów życiorysu generała Szaniawskiego jest do tej pory trudnych do wyjaśnienia, w związku z czym warto podjąć dalsze starania o pogłębienie wiedzy o tym mecenasie i nieprzeciętnym człowieku.

Józef Miąso częściowo zrealizował powyższy postulat, wygłaszając na konferencji naukowej, która miała miejsce 17-21 października 2011 r. referat o generale Szaniawskim [16, s. 180]. Materiały z tej konferencji zostały opublikowane, w tym również referat Józefa Miąso [13, s. 347-361]. Autor nie powołał się na żadnego z wyżej wymienionych badaczy działalności generała Szaniawskiego. Mimo tych braków bibliograficznych praca wnosi trochę nowych informacji do dziejów Uniwersytetu Ludowego w Moskwie i życia jego fundatora. Cenne są fragmenty pracy dotyczące powszechnej w Europie idei wolnych uniwersytetów, czyli osadzenia fundacji generała Szaniawskiego w szerszej perspektywie. Józef Miąso dodał istotne szczegóły odnośnie biurokratycznych przeszkód na drodze do realizacji fundacji [14, s. 350-351], w czym nieświadomie uzupełnił informacje podane przez Ludwika Bazyłowa. Mianowicie minister Aleksander Schwarz forsował stanowisko, że Uniwersytet ma podlegać resortowi oświaty, a bezpośrednio nadzorowi moskiewskiego okręgu naukowego. W czerwcu 1908 r. powstała Rada Opiekuńcza Uniwersytetu Ludowego, w której składzie znalazło się 10 członków wybranych przez moskiewską Dumę i 10 wskazanych przez fundatora. Dalej Józef Miąso opisał uroczystość inauguracji Uniwersytetu Ludowego im. Alfonsa Szaniawskiego, która się odbyła 1 (14) października 1908 r. w gmachu moskiewskiej Dumy, organizację, scharakteryzował

wykładowców rekrutujących się z moskiewskich uczelni, losy w czasie I. wojny światowej i likwidację w 1919 r. [13, s. 352-356]. Pracę Józefa Miąso uzupełniają informacje o pochodzeniu generała Szaniawskiego i konwiktach Szaniawskich w Łukowie, gdzie początkowo się kształcił.

Pozornie może się wydawać, że dużo informacji o mecenasie w Rosji mogą przynieść prace o polskich odkrywca Syberii, najczęściej zesłańcach. Jednak jest to raczej mylne wrażenie, czego przykładem drugie wydanie książki zoologa i historyka nauki Gabriela Brzęka (zm. 2002) o Benedycku Dybowskiem z 1994 r. Mianowicie, oprócz informacji, że badaczowi rejonu Bajkału i Kamczatki pomagali w zgromadzeniu ekwipunku przyjaciele, są zdawkowe fragmenty o bogatym kupcu z Nerczyńska, Dymitrze Butinie, „człowieku wyjątkowo szlachetnym i altruistycznym” [5, s. 336]. Między innymi w fabryce Butina, dzięki staraniom Dybowskiego, odlano żelazny krzyż, aby go przewieźć na miejsce grobu Vitusa Jonassena Beringa [5, s. 203].

Nieco więcej o wsparciu dla działalności zesłańca i badacza Jakucji, Wacława Sieroszewskiego, napisał jego wnuk Andrzej Sieroszewski (zm. 2012), znawca literatury węgierskiej i profesor Uniwersytetu Warszawskiego [17, s. 146]. W Irkucku od kilku lat przebywał sądzony w tym samym procesie co Wacław Sieroszewski i zesłańca Stanisław Landy, który był kierownikiem wielkiej firmy futrzarskiej Gromowów, a także członkiem zespołu redakcyjnego miejscowej gazety „Wostocznoje Obozrenje”. Landy przekonywał właścicielkę firmy Annę Gromową i etnografa Mitrofana Pichtina, że udzielenie pomocy badaczowi Jakucji, na której terenie firma prowadzi interesy, jest dla niej korzystne. Pichtin, po zapoznaniu się z materiałami Wacława Sieroszewskiego, poparł propozycję i właściciele firmy przyznali badaczowi zapomogę w wysokości 50 rubli miesięcznie oraz przyrzekli sfinansować księgę o Jakutach i ich krainie.

Jednym z najważniejszych ośrodków, gdzie zamieszkiwali Polacy, był Tomsk. W zbiorze poświęconym wkładowi Polaków w naukę i kulturę tego miasta i Syberii Zachodniej kilkakrotnie są wzmianki o zasługach instytucji, głównie Kościoła katolickiego, dla polskości,

między innymi dla czytelnictwa [20, s. 187], co zresztą powtarza się w publikacjach dotyczących Polaków w Rosji. Wspomniany już Antoni Kuczyński w swojej pracy napisał, że Zachariasz Cybulski, znany kupiec, właściciel złóż złotoonośnych na Syberii, przez pewien okres czasu burmistrz Tomska, przeznaczył na budowę tamtejszego Uniwersytetu sporą sumę pieniędzy [9, s. 35]. Antoni Kuczyński uczynił to jednak na marginesie analizy wkładu Polaków w architekturę Tomska. Badacz ten aktualnie uważa, że związków polsko-syberyjskich nie należy rozpatrywać tylko przez cierpienie i niedolę, ale też przez tak zwany nurt pozytywistyczny [23].

Równie śladowo potraktował zagadnienie mecenatu Artur Kijas, profesor Instytutu Wschodniego Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, autor słownika biograficznego Polaków w Rosji, zresztą solidnego dzieła, wnoszącego dużo nowych szczegółów. Dość stwierdzić, że postać Alfonsa Szaniawskiego skwitowana została bardzo krótko, między innymi jako fundatora biblioteki polskiej (na ten cel wyasygnował 40 000 rubli) oraz fundatora uniwersytetu ludowego [8, s. 341]. Jednocześnie Artur Kijas pisał, że prace badawcze i wyprawy Polaków w Rosji finansowały różne instytucje, najczęściej Rosyjskie Towarzystwo Geograficzne.

Z podobną sytuacją spotykamy się w pracach polskich badaczy o rosyjskim wolnomularstwie. Najwybitniejszy historyk zagadnienia dziejów masonerii w Europie Środkowej i Wschodniej, Ludwik Hass (zm. 2008), w swojej książce o wolnomularstwie rosyjskim jedynie na marginesie omówienia artykułu z 1914 r. wspominał, że nawet po zamknięciu łóż w wyniku zarządzenia Aleksandra I z 1822 r. nadal odgrywały one dużą rolę w dziedzinie filantropii i szerzenia oświaty [7, s. 207]. Prace na temat wolnomularstwa dotyczą organizacji wewnętrznej lub symboliki i rytuałów, będących między innymi artystycznym tworzywem, nie zaś wspieraniu twórców.

Jednym z najbardziej płodnych historyków i politologów polskich piszących na temat Rosji jest Andrzej Andrusiewicz, profesor Uniwersytetu Rzeszowskiego. Jednak w trzytomowej książce o cywilizacji rosyjskiej zaledwie trzykrotnie wspominał on o mecenacie. Mianowicie pisał, że niektórzy

magnaci fundowali stypendia dla uzdolnionej młodzieży, spośród której wyszło wielu wybitnych artystów i uczonych, a także z inicjatywy Akademii Nauk i mecenasów prywatnych wypracowano cały system promocji nauki i wyróżnień badaczy i instytucji [1, s. 516, 521]. Autor ten wspominał też o kupcu Sawwie Iwanowiczu Mamontowie (1841-1918), właścicielu podmoskiewskiego Abramcewa, gdzie spotykali się twórcy kultury, który sponsorował operę moskiewską [1, s. 523].

W 2004 r. ukazała się w przekładzie polskim oryginalna książka Simona Sznola o nauce rosyjskiej i radzieckiej w XIX i XX w. [22]. W książce znalazły również miejsce rozważania Huberta Szaniawskiego na temat polskich korzeni generała Alfonsa Szaniawskiego [21, s. 105-116]. Na marginesie książki Simona Sznola, mając na celu głównie rozważania na temat postaw ludzi nauki w okresie terroru, Tadeusz Srogosz w sposób odtwórczy, a jednocześnie polemiczny w stosunku do niektórych interpretacji Simona Sznola, opisał zagadnienie mecenatu w Rosji drugiej połowy XIX i początku XX w. [19, s. 302-303]. Zgodził się on z Simonem Sznolem, że wśród warunków sprzyjających rozwojowi nauki w Rosji szczególną rolę odegrały mecenasaty, zaś na przełomie XIX i XX w. kupcy i przemysłowcy wręcz współzawodniczyli ze sobą w tej działalności. Tadeusz Srogosz nie całkiem jednak zgodził się z nazwaniem postawy mecenasów „*bezinteresowną służbą*” w zakresie nauki i oświaty [22, s. 21]. Widział on również realizację własnych interesów, ambicji, znaczenia, wzorowania się na przykładach z innych krajów etc.

Tadeusz Srogosz nie odmówił zasług galerii mecenasów przedstawionych w książce Simona Sznola. Rozpoczyna tę galerię postać zoologa Karla Kesslera (1815-1881), inicjatora i organizatora pierwszych zjazdów przyrodników i lekarzy rosyjskich. Ogółem, w latach 1867-1913, odbyło się 13 zjazdów, które kształtowały naukę w Rosji i jej potencjał intelektualny. Kolejne postacie mecenasów to przedstawiciele arystokracji, łącznie z osobami z rodziny carskiej. Wybitną rolę w życiu społecznym i kulturalnym Rosji odegrała wielka księżna Elena Pawłowna (1806-1873), pochodząca z Niemiec żona Michała Pawłowicza, syna cara Pawła I. Większą część jej dochodów

pochłaniała dobroczynność. Największym osiągnięciem na tym polu był założony w 1885 r. (po śmierci fundatorki) w Petersburgu Eleński Instytut Kliniczny, mający na celu badania naukowe w dziedzinie medycyny i praktyczne doskonalenie lekarzy. Książęta Piotr Georg (1812-1888) i jego syn Aleksander Piotrowicz (1844-1932) Oldenburgscy, pochodzący z przybyłej w 1725 r. do Rosji rodziny książąt Holsztyńskich (czyli Oldenburskich) mieli wielkie zasługi dla swojej ojczyzny. Z rozkazu Piotra Georga, który pełnił funkcję dowódcy korpusu gwardyjskiego, skierowano jednego z oficerów, którego ugryzł wściekły pies, na leczenie do Paryża. Aleksander Piotrowicz zainicjował rosyjskie badania nad wścieklizną i innymi chorobami zakaźnymi, a w 1890 r. ufundował na wzór Instytutu Pasteura w Paryżu i Instytutu Higieny w Berlinie podobną placówkę w Petersburgu, a mianowicie Instytut Medycyny Eksperymentalnej, którego rolę docenili później nawet bolszewicy.

Na przełomie XIX i XX w. na czoło inicjatyw społecznych i kulturalnych wysunęli się kupcy i przemysłowcy, rekrutujący się czasem z kręgów wojskowych. W ślad za książką Simona Sznola Tadeusz Srogosz omawia postacie wspomnianego wcześniej generała Alfonsa Szaniawskiego, braci Michaiła Wasilewicza (1871-1943) i Siergieja Wasilewicza (1873-1909) Szabosznikowów oraz Christofora Ledienkowa (1842-1907). Oprócz zainicjowania Moskiewskiego Uniwersytetu Ludowego generał Szaniawski wraz z żoną, Lidią Aleksiejewną, prowadził ożywioną działalność oświatową i dobroczynną, zwłaszcza w zakresie kształcenia medycznego kobiet. Zaprzyjaźnił się on z kupcami Szabosznikowami, którzy wspomagali go w inicjatywach oświatowych, a także zaangażowali się w działalność wydawniczą, bezcenną dla dzieła oświecenia Rosji. Kupiec Ledienkow cały swój ogromny majątek przeznaczył na rozwój nauki rosyjskiej. Dążył on przy tym nie tylko do wspomagania badań, lecz także do działań, które obecnie nazywa się wdrażaniem osiągnięć naukowych do praktyki. W tym celu w 1903 r. wraz z

przyjaciółmi-uczonymi opracował projekt towarzystwa naukowego, które na swoim pierwszym posiedzeniu 17 maja 1909 r. przyjęło imię zmarłego fundatora.

Tadeusz Srogosz nie zgodził się z jednoczynnikowym wyjaśnianiem Simona Sznola [19, s. 303-304], który winą za wyniszczenie intelektualne i moralne narodu rosyjskiego obarczył tylko I wojnę światową, co doprowadziło do objęcia władzy przez bolszewików. Niewątpliwie zacofanie społeczno-ekonomiczne Rosji, analfabetyzm i inne niekorzystne zjawiska, jakie występowały w tym kraju przed 1914 r. stanowiły „pożywkę” dla propagandy rewolucyjnej, a mecenat spełniał rolę wprawdzie istotną, ale nie mógł przecież bez polityki państwa sam podołać wyzwaniom cywilizacyjnym. Rosja pod względem samoorganizacji społeczeństwa nie była wyjątkiem, gdyż działalność społeczna w zakresie infrastruktury miejskiej, dobroczynności, oświaty, kultury i nauki rozwijała się równie (a może nawet bardziej) intensywnie w innych krajach. Zresztą Simon Sznol nader często wspominał o biurokratycznych barierach, jakie stały przed fundatorami instytucji naukowych, niedostatkach finansowania nauki przez państwo, niskich płacach profesorów etc.

W zasadzie to wszystko co w latach 1986-2013 napisano w polskiej historiografii na temat mecenatu w Rosji w latach 1861-1914, mimo wciąż rosnącej liczby publikacji na temat ostatnich dni caratu, inteligencji rosyjskiej, biografii znaczących postaci etc. Czasem tylko pisze się o „srebrnym wieku” literatury rosyjskiej, pojawieniu się opinii publicznej, samoorganizacji społeczeństwa, czyli powstaniu różnorodnych organizacji społecznych i ich wielokierunkowej działalności [18, s. 252-253].

Mecenas w Rosji w latach 1861-1914 jest słabo rozpoznany w historiografii polskiej z uwagi na preferowanie badań nad dziejami politycznymi, ewentualnie rosyjskiej myśli społeczno-politycznej. Raczej nie zwraca się uwagi na modernizację państwa i społeczeństwa, w tym także na udział w tym procesie czynnika społecznego i prywatnego.

LITERATURA

1. Andrusiewicz A. Cywilizacja rosyjska. – t. 2. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2005. – 655 s.
2. Bazyłow L. Historia nowożytnej kultury rosyjskiej. – Warszawa: Państwowe Wyd-wo Naukowe, 1986. – 770 s.

3. Bazyłow L. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządy Stołypina. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2008. – 506 s.
4. Bazyłow L, Wieczorkiewicz P. Historia Rosji. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Ossolineum, 2005. – 632 s.
5. Brzęk G. Benedykt Dybowski. Życie i dzieło. – Warszawa-Wrocław: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze-Wydawnictwo – „Biblioteka Zesłańca” – warszyszenie „Wspólnota Polska”, 1994. – 397 s.
6. Chwalba A. Historia powszechna. Wiek XIX. – Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 2008. – 716 s.
7. Hass L. Łoża i polityka. Masoneria rosyjska 1822-1995. – t. 1: Wolnomularstwo rosyjskie w podziemiu 1822-1921. – Warszawa: Wyd-wo Bellona-Wydawnictwa Fundacji „Historia pro Futuro”, 1996. – 299 s.
8. Kijas A. Polacy w Rosji od XVII wieku do 1917 roku. Słownik Biograficzny. – Poznań: Instytut Wydawniczy PAX – Wyd-wo Poznańskie, 2000. – 405 s.
9. Kuczyński A. Polacy w Tomsku. Szkice z przeszłości i współczesność, w: Polacy w nauce i kulturze Tomska oraz Syberii Zachodniej. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski-Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 2008. – s. 9-56.
10. Kuczyński A. Syberia. Cztery lata diaspory. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Ossolineum, 1993. – 436 s.
11. Kuszęjko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1993. – 258 s.
12. Maresz T. Portret Rosji i Rosjan wykreowany przez autorów polskich podręczników do historii, w: Obrazy Rosji i Rosjan w Polsce XIX-XX wieku. Opinia publiczna. Stosunki polsko-rosyjskie. Pamięć historyczna. – red. E. Kirwił, E. Maj, E. Podgajna. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2012. – s. 147-166.
13. Miąso J. Generał Alfons Fortunat Szaniawski (1837-1905) – fundator „wolnego uniwersytetu” w Moskwie. Przyczynek do biografii mecenasa rosyjskiej nauki i edukacji, w: Akademię nauk. Uniwersytety. Organizacja nauki: Polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki XVIII-XX w. – red. L. Zasztowt. – Warszawa: Aspra JR. F.H.U., 2013. – s. 347-361.
14. Miąso J. Z dziejów polskiego mecenatu naukowego i oświatowego w Rosji (Uniwersytet Ludowy im. Alfonsa Szaniawskiego w Moskwie). – „Ars Educandi”. – 1998. – nr 1. – s. 11-30.
15. Rakusa-Suszczewski S., Szaniawski H. O Polakach w armii carskiej Rosji. – „Nauka”. – 2008. – nr 4. – s. 101-110.
16. Schiller J. Konferencja „Akademie nauk Polski i Rosji, uniwersytety, wyższe uczelnie, zakłady i towarzystwa naukowe: polsko-rosyjskie relacje w sferze nauki”. – „Rozprawy z Dziejów Oświaty”. – 2011. – t. 48. – s. 175-181.
17. Sieroszewski A. Jak powstała księga Wacława Sieroszewskiego o Jakutach i ich krainie?, w: Polacy w nauce, gospodarce i administracji na Syberii w XIX i na początku XX wieku. – Wrocław: Wydawnictwo Silesia Dolnośląskiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, 2007. – s. 139-149.
18. Sobczak J. Mikołaj II – ostatni car Rosji.- Pułtusk-Warszawa: Oficyna Wydawnicza ASPRA-JR – BELLONA SA, 2009. – 580 s.
19. Srogosz T. Postawy ludzi nauki w okresie terroru. Na marginesie książki Simona Sznola: *Herosi, gangsterzy, konformiści*. – „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”. – 2006. – R. 51. – nr 3-4. – s. 299-312.
20. Stogowska A.M. Rodak z Tomska doktor Aleksander Maciesza, w: Polacy w nauce i kulturze Tomska oraz Syberii Zachodniej. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski- Stowarzyszenie „Wspólnota Polska, 2008. – s. 181-192.
21. Szaniawski H. Polskie korzenie generała Alfonsa Szaniawskiego, w: *Herosi, gangsterzy, konformiści*. – Przeł. K. Bogucka. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2004. – s. 105-116.
22. Sznol S. *Herosi, gangsterzy, konformiści*. – Przeł. K. Bogucka. – Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2004. – 557 s.
23. www.naukawpolsce.pap.pl

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.;
Smoliński Aleksander, dr hab., prof.

© Srogosz Tadeusz, 2014

Дата надходження статті до редколегії 22.12.2013 р.

OSWALD BALZER W HISTORIOGRAFII POLSKIEJ

Oswald Balzer był historykiem ustroju i prawa polskiego. Na dorobek naukowy Oswalda Balzera składają się 271 publikacji. Tak bogaty dorobek naukowy, nie mógł pozostać bez echa w ówczesnym środowisku naukowym. Na prace poświęcone Oswaldowi Balzerowi składają się: pamiętniki i wspomnienia, monografie i artykuły monograficzne, podręczniki z zakresu historii prawa i ustroju oraz prace z zakresu historii historiografii.

W historiografii polskiej przeważają pozytywne oceny dorobku tegoż badacza. Zawdzięczamy je sądom i opiniom propagowanym przez historyków polskich okresu międzywojennego. Ten pozytywny obraz został jednak zachwiany przez ocenę Balzera sformułowaną w latach pięćdziesiątych przez Jana Adamusa. Z oceną Adamusa polemizuje w ostatnich latach przede wszystkim autorzy opracowań z zakresu historii historiografii polskiej.

Słowa kluczowe: Oswald Balzer, istoriografiya Polska, „Kwartalnik Historyczny”.

Освальд Бальзер був істориком укладу і права польського. Науковий доробок Освальда Бальзера становить 271 публікацію. Так, значний науковий доробок не міг залишитися без відлуння в тогочасному науковому середовищі. Праці присвячені Освальду Бальзеру складають: мемуари і спогади, монографії і статті, підручники з питань історії права і укладу також праці з питань історії історіографії.

В польській історіографії переважають позитивні оцінки доробку того дослідника. Завдячуючи його програмним судженням і роздумам вивчено польських істориків міжвоєнного періоду. Той позитивний образ залишився однак уславлений в оцінках Бальзера сформував у п'ятдесятих роках Яном Адамусом. В оцінці Адамуса полеміка останніх років перш за все авторів опрацювань в царині історії польської історіографії.

Ключові слова: Освальд Бальзер, польська історіографія, «Квартальник історичний».

Oswald Balzer was one of the most distinguished Polish historians at the turn of the 19th and 20th centuries, whose research concentrated on political systems and Polish law. This scholar was equipped with an exceptional aptitude for research, an outstanding memory, versatile interests and perseverance.

Oswald Balzer's academic achievements contain 271 publications (source publications, academic papers, articles in press, reviews and books edited by him). Such rich scientific activity could not pass unnoticed in the scholarly milieu of that time. That is why Polish historiography comprises the abundance of publications devoted to Balzer's research. These texts can be divided into several groups. The first one contains diaries and memoirs, the second one – monographs and monograph articles, the third one – course-books on the history of the law and political systems, the fourth and the last one is devoted to the history of historiography.

It is worth saying that positive evaluation of Balzer's academic work dominates in Polish historiography. Such a picture of the scholar in question was painted by the opinions and judgements propagated by the historians of the interwar period: Przemysław Dąbkowski, Wojciech ajnoszHajnosz, Jan Kapras, Stanisław Kętrzyński, Stosław Łaguna, Karol Maleczyński, Józef Rafacz, Władysław Semkowicz, Kazimierz Tymieniecki and Zygmunt Wojciechowski. They praised Balzer's academic versatility, his eloquence, being very scrupulous about source collection and their implementation.

However, this positive image was tarnished by the evaluation of Balzer formulated by Jan Adamus in 1950's. Recently, this evaluation has been challenged mainly by writers focusing on Polish historiography. One has to mention here Jerzy Maternicki who in the first part of Polish Twentieth Century Historiography attempts to challenge the opinions proposed by Adamus.

Keywords: Oswald Balzer, Polish historiography, „Historical Quarterly”.

Oswald Balzer (1858-1933) był jednym z najwybitniejszych uczonych polskich przełomu XIX i XX stulecia. Był historykiem ustroju i prawa polskiego. Historykiem obdarzonym:

zmysłem badawczym, znakomitą pamięcią, wszechstronnymi zainteresowaniami oraz niezwykłą pracowitością i wytrwałością [1; 2, s. 7 i nast.]. Roman Nowacki pisał: „rozległość

jego badawczych zainteresowań, imponujący dorobek naukowy, działalność dydaktyczna oraz przebijający z kart jego książek, artykułów, mów, szczególnie głośnych wystąpień na forum publicznym – w obronie kultury i narodu – patriotyzm wzbudzały podziw współczesnych mu historyków, polityków, działaczy społecznych, intrygowały i skłaniały do refleksji. Oczekiwano jego opinii, lansowano jego poglądy naukowe i zapatrywania społeczne” [2, s. 7].

Oswald Balzer (23 I 1858 Chodorów w Małopolsce – 11 I 1933 Lwów) był historykiem ustroju i prawa dawnej Polski. W swoich badaniach podejmował przede wszystkim problematykę wczesnego średniowiecza w Polsce. Swoje zainteresowania badawcze koncentrował na ustawodawstwie oraz na kształtowaniu się instytucji prawnych dawnej Polski [2, s. 7-13; 3, s. 26-27].

Balzer studiował na Uniwersytecie Lwowskim, pod kierunkiem Ksawerego Liskego. W 1883 roku doktoryzował się na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 1885 roku habilitował się na Uniwersytecie Lwowskim. W 1887 roku został profesorem nadzwyczajnym, a w 1890 roku profesorem zwyczajnym.

Balzer był pierwszym profesorem historii prawa polskiego. W latach 1887-1933 był też kierownikiem katedry historii prawa polskiego. 1895/1896 to lata w których Balzer był rektorem Uniwersytetu Lwowskiego. Od 1891 do 1933, tzn. do końca życia był dyrektorem Archiwum Krajowego Akt Grodzkich i Ziemskich we Lwowie. W latach 1891-1894 był redaktorem *Kwartalnika Historycznego* [3, s. 27].

Balzer był członkiem kilkudziesięciu instytucji naukowych. Nie sposób wymienić wszystkich, ale oto warto wymienić: Polską Akademię Umiejętności w Krakowie, Akademię Umiejętności w Pradze, Petersburgu, Sofii, Zagrzebiu, Towarzystwo Naukowe w Warszawie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Lwowie, Wilnie czy też w Przemyślu [2, s. 7-8]. Na szczególną uwagę zasługuje – założone przez O. Balzera – Towarzystwo dla Popierania Nauki Polskiej. Pierwszym prezesem Towarzystwa został Antoni Małecki. W 1913 roku, po śmierci Małeckiego, funkcję tę przejął Oswald Balzer. Wydaje się, że najważniejszą płaszczyzną aktywności Towarzystwa była działalność wydawnicza w zakresie nauk historycznych, a w szczególności w dziedzinie

historii prawa. Jerzy Maternicki pisał: „spośród wydawnictw źródłowych na plan pierwszy wysunąć należy, zapoczątkowaną jeszcze w 1868 r., serię «Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej». W latach 1901-1914, ukazało się sześć tomów tej serii (t. XVII-XXII), przygotowanych do druku przez A. Prochaskę. B. Dembiński wydał w 1902 r. *Źródła do dziejów drugiego i trzeciego rozbioru Polski. Jeżeli chodzi o opracowania, na plan pierwszy wysunąć tu należy «Studia nad historią prawa polskiego», wydawane pod red. O. Balzera. W pierwszych 6 tomach tej serii opublikowanych w całości w latach 1899-1916, ukazały się 23 rozprawy, m. in. następujących autorów: Oswalda Balzera, Kazimierza Chodynickiego, Przemysława Dąbkowskiego, Ludwika Erlicha, Tadeusza Silnickiego, Władysława Semkowicza, Adama Szelałagowskiego i Józefa Widajewicza. Studia były w głównej mierze organem samego O. Balzera i jego uczniów. Niektóre opracowania historyczne ukazywały się w serii „Archiwum Naukowe”. W ramach działu I, historyczno-filozoficznego, opublikowano kilkanaście rozpraw (Przemysława Dąbkowskiego, Bronisława Dembińskiego, Teofila E. Modelskiego, Stanisława Tomkowicza, Ludwika Kolankowskiego, Kazimierza Hartleba i Stanisława Zakrzewskiego). Najcenniejsze monografie i studia publikowane były w serii „Prace Naukowe”. W sumie dorobek wydawniczy Towarzystwa był poważny i niemałym stopniu wzbogacił historiografię polską, zwłaszcza historię prawa” [4, s. 24-25].*

Uwieńczeniem działalności naukowej Oswalda Balzera było nadanie mu doktoratu honorowego przez pięć uczelni. Pierwszy tytuł został nadany Balzerowi w roku 1903 przez Uniwersytet Lwowski. Drugi, w roku 1909 przez Uniwersytet Karola w Pradze. Trzeci, w roku 1921 przez Uniwersytet Warszawski. Czwarty, w roku 1926* przez Uniwersytet Poznański. Piąty, w roku 1928 przez Uniwersytet Stefana Batorego [2, s. 7-8].

Za najważniejszą z nich należy uznać źródła historiograficzne, czyli spuścizna dziejopisarska O. Balzera. Obejmuje ona 271 publikacji [2, s. 11; 6]. Na dorobek naukowy Oswalda Balzera składają się: wydawnictwa źródłowe [7], prace

* Na stronie Uniwersytetu Poznańskiego został podany rok 1925.

naukowe i publicystyczne [8], recenzje oraz prace, które zostały wydane pod jego redakcją [9]. Tak bogaty dorobek naukowy, nie mógł pozostać bez echa w ówczesnym środowisku naukowym. O zainteresowaniu pracami Balzera mogą świadczyć liczne recenzje jego prac. Na uwagę zasługują następujące recenzje i polemiki: Karola Appela [10], Kazimierza J. Gorzyckiego [11], R. Grużewskiego [12], Alfreda Halban [13], F. Helferta [14], Raimund F. Kaindl [15], Abdona Kłodzińskiego [16], Heinrich F. Schmidta [17], Kazimierza Tymienieckiego [18] oraz Stanisława Zachorowskiego [19].

Balzer, jako postać znakomita, a zarazem autorytatywna dla środowiska naukowego, budziła oraz nadal wzbudza zainteresowanie badaczy. Dlatego też historiografia polska obfituje w publikacje poświęcone działalności naukowej Balzera. Roman Nowacki pisał: „w historiografii polskiej, szczególnie powojennej, odnaleźć można dziesiątki publikacji odnoszących się do działalności naukowej i organizacyjnej O. Balzera, kreślących jego sylwetkę i rolę, jaką odegrał w życiu narodu polskiego. W większości są to artykuły okolicznościowe i rocznicowe o charakterze popularyzatorskim nie wychodzące poza ogólne stwierdzenia. Spotkać jednak można także interesujące publikacje o charakterze przyczynkarskim oraz zarysy biograficzne, zawierające cenne opinie i spostrzeżenia wybitnych uczonych o życiu i pracy Oswalda Balzera” [2, s. 8-9].

Publikacje poświęcone Oswaldowi Balzerowi należy podzielić na kilka płaszczyzn. Pierwszą z nich stanowią pamiętniki i wspomnienia, drugą – monografie i artykuły monograficzne, trzecią – podręczniki z zakresu historii prawa i ustroju, czwartą – ostatnią – stanowią prace z zakresu historii historiografii.

Pierwsza grupa prac to pamiętniki i wspomnienia poświęcone Oswaldowi Balzerowi. Na grupę tą składa się zbiór 20 publikacji. Ich autorami byli: Jan Adamus [20], Józef Birkenmajer [21], Ferdynand Bostel [22], Kazimierz Chłędowski [23], Przemysław Dąbkowski [24], Zdzisław Dębicki [25], Wojciech Hejnosz [26], Kazimierz Hemerling [27] Stanisław Kętrzyński [28], Helena Polackówna [29], Stanisław Ptaszycki [30], Józef Rafacz [31], Władysław Semkowicz [32]

oraz Michał Wyszyński [33]. Wydaje się, że do tej grupy należy również zaliczyć 3 opublikowane przemówienia poświęcone pamięci Oswalda Balzera [34].

Za najważniejsze z wszystkich prac poświęconych Balzerowi należy uznać te, które zostały skoncentrowane na życiu i działalności naukowej tegoż historyka. Zaliczymy do nich monografie oraz artykuły monograficzne poświęcone Balzerowi. Znamy monografie autorstwa: Przemysława Dąbkowskiego [35], Romana Nowackiego [2], Zygmunta Wojciechowskiego [36] oraz artykuły monograficzne: Jana Adamusa [37] Stanisława Grabskiego [38], Władysława Konopczyńskiego [39], Stanisława Sławomira Nicieni [40], R. Nowackiego [41], Heleny Polackówny [42], Rudolfa Rauschera [43].

Do prac Balzera znajdziemy odsyłacze również w podręcznikach akademickich z zakresu historii ustroju i prawa polskiego oraz monografiach i syntezach poświęconych dziejom Polski. Na szczególną uwagę – ze względu na dalszy tok narracji – zasługują syntezы z zakresu ustroju autorstwa Juliusza Bardacha [44].

Oswald Balzer jest również bohaterem publikacji z zakresu historii historiografii polskiej. W tym kontekście nazwisko Balzera odnajdziemy w pracach: Jana Adamusa [45], Andrzeja F. Grabskiego [46], Marcelego Handelsmana [47], Jerzego Maternickiego [48], Mariana H. Serejskiego [49] czy też Andrzeja Wierzbickiego [50].

Powyższe zestawienie wskazuje, że w historiografii polskiej można odnaleźć dziesiątki publikacji poświęconych Oswaldowi Balzerowi. Należy jednak podkreślić, że większości z nich to teksty okolicznościowe (rocznicowe) o charakterze popularyzatorskim. Dlatego też najczęściej nie wychodziły one poza lakoniczne informacje, czy też ogólne sformułowania.

Koncentrując swoje rozważania jedynie na analizie naukowych publikacjach Balzera, należy podkreślić, że w historiografii polskiej przeważają pozytywne oceny osoby i dorobku bohatera niniejszego tekstu. Taki obraz Balzera zawdzięczamy sądom i opiniom propagowanym przez historyków polskich okresu międzywojennego, czyli m.in.: Przemysława Dąbkowskiego, Wojciecha Hajnosza, Jana Kaprasa, Stanisława Kętrzyńskiego, Stosława

Łagunę, Karola Maleczyńskiego, Józefa Rafacza, Władysława Semkowicza, Kazimierza Tymienieckiego oraz Zygmunta Wojciechowskiego. Akcentowali oni wszechstronność badawczą Balzera, elokwencję, skrupulatność w gromadzeniu źródeł oraz w ich wykorzystaniu. Te wszystkie cechy charakteru pozwoliły Balzerowi na stworzenie prac, które można nazwać „kopalnią wiedzy o Polsce” [51].

Ten pozytywny obraz został jednak zachwiany przez ocenę Balzera sformułowaną w latach pięćdziesiątych przez Jana Adamusa [52]. Adamus skoncentrował swoją krytykę na zaproponowanej przez Balzera teorii rodowej państwa piastowskiego. Została ona po raz pierwszy sformułowana w 1897 roku w rozprawie pt. *O następstwach tronu w Polsce*, a następnie rozbudowana w pracach: *Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie w Polsce* (1898) oraz *O zadrudze słowiańskiej* (1899). Przedstawił w niej Balzer swoje spostrzeżenia dotyczące elementów ustroju rodowego. W przekonaniu tego historyka tkwiły one w urządzeniach ustroju średniowiecznej Polski, czyli m.in. w prawie dziedziczenia trony, czy w instytucji pryncypatu [53].

Adamus zarzucał Balzerowi jednostronność poglądów oraz przesadny tradycjonalizm w rozumieniu zjawisk prawno-historycznych [2, s. 9-10]. W pracy pt. *Polska teoria rodowa* (1958), Adamus pisał: „roku 1897 ukazuje się praca Balzera *O następstwie tronu*, gdzie po raz pierwszy porusza on problem teorii rodowej państwa (...). Nie może ulegać wątpliwości, że Balzer podchodził do całej teorii rodowej od jej gałęzi państwowej. Ściśle biorąc (...) interesowało go wówczas tylko (...) prawo następstwa tronu” [54, s. 201]. W jego przekonaniu Balzer był przekonany do absolutnej dziedziczności w państwie piastowskim. Adamus pisał: „według mnie tak teoria desygnacji, jak i teoria patrymonialna (...) są (...) mylne” [54, s. 202]. Zatem nie budzi wątpliwości, że Adamus odrzucał koncepcję całkowicie spatrymonializowanego państwa oraz teorię desygnacji, która została ustalona w drodze analogii do desygnacji w zadrudze. Zwalczając teorię ustroju rodowego rozumianego jako specyfiki słowiańskiej pisał: „gdyby «ustrój rodowy» dynastii Piastów miał sięgać aż prastarych dziejów słowiańskich to zapewne byłby tak zakorzeniony głęboko w całej

umysłowości Polaków tego czasu, że nie byłaby do pomyślenia katastrofa nagłego upadku i instytucji princepsa i w konsekwencji całego «ustroju rodowego»” [54, s. 283].

Współczesna historiografia przyjmuje, że państwo polskie powstało na gruncie rozpadu wspólnot terytorialnych. Natomiast wskazane przez Balzera „przeżytki” dawnej organizacji rodowej, badacze łączą z tzw. wielką rodziną [54, s. 289-290; 55, s. 17-23]. J. Bardach w *Historii ustroju i prawa polskiego* (1996) pisał: „w monarchiach wczesnośredniowiecznej Europy wykształciła się patrymonialna koncepcja państwa. Ujmowała ona państwo jako dziedziczną własność (łac. patrimonium) dynastii panującej. Zgodnie z tym w jej łonie obowiązywały w odniesieniu do państwa podobne zasady dziedziczenia, jak w stosunkach prywatnoprawnych. Państwo jednak nie dawało się sprowadzić do ram własności prywatnej zachowując a z czasem rozwijając właściwe mu elementy publicznoprawne. Należały do nich (...) elekcje władców w obrębie panującej dynastii (...) państwo ujmowano jako własność rodzinną. (...) Ten patrymonialny stosunek władcy do państwa nie wyphywał (...) z pojęć pierwotnych, lecz był wyrazem umacniania się monarchii dziedzicznej we wczesnych etapach jej istnienia” [55, s. 26-27].

Bardach dokonując analizy „teorii rodowej” pisał: „według tej teorii (...) pierwotne państwo polskie było federacją rodów, spośród których najważniejsze utworzyły szlachtę, pozostałe dały początek chłopstwu. Rodem dla Balzera był jednak nie ród w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale zadruga (...). Rody – zadruży były podstawą ustroju Polski, aż do pojawienia się immunitetów, które jakoby rozbiły dopiero ustrój rodowy. Wychodząc z tego założenia, Balzer traktował państwo polskie jako własność rodu Piastów (teoria patrymonialna państwa)” [44, s. 39-40].

Bardach zaznaczył, że poglądy Balzera na zjawiska prawnoustrojowe były charakterystyczne dla historiografii polskiej przełomu XIX i XX wieku. Zdaniem tegoż badacza: „Balzer stawiał na równi ustrój społeczny i państwowy jako dwa czynniki równorzędne i autonomiczne, a rozwój form państwowych uważał za rezultat ścierania się społeczeństwa (ujmowanego jako jednolita całość) z państwem ujmowanym abstrakcyjnie jako siła ponadklasowa.

Jednocześnie odkrywał on zagadnienie ustroju społecznego od zagadnień gospodarczych. Idealem był dla Balzera ustrój stanowy, który określał jako ustrój «równowagi społecznej». Przedstawiał go on jako ustrój współdziałania wszystkich stanów «dla dobra powszechnego», które wyrażało się w ponadklasowych «ogólnych celach państwowych». Ustrój stanowy był zdaniem Balzera najbardziej pożądanym, a wszelkie zwichnięcia cechującej go «równowagi» oceniał ujemnie” [4, s. 40]. Należy podkreślić, że „teoria rodowa” Balzera miała zarówno zwolenników, jak i przeciwników. Niezależnie jednak od jednostkowych ocen, została ona uznana za teorię „śmiałą”, o szerokich horyzontach historiograficznych. Teorię, która wywarła istotny wpływ na syntetyczne koncepcje historiografii polskiej [4, s. 113].

Z oceną Adamusa polemizują w ostatnich latach przede wszystkim autorzy opracowań z zakresu historii historiografii polskiej. Szczególną rolę w tym obszarze tematycznym odegrał Jerzy Maternicki, który w pierwszej części *Historiografii polskiej XX wieku* podjął próbę podważenia opinii zaproponowanych przez Adamusa [4, s. 112-118]. Maternicki pisał: „[Balzer – uzup. A. C.-H.] był to uczony wybitnej miary, jeden z największych autorytetów naukowych i moralnych swojej epoki” [4, s. 112]. Początek jego działalności naukowej przypadł na lata osiemdziesiąte XIX wieku, dlatego też – zdaniem Maternickiego – pozostawał pod wpływem metodologii pozytywistycznej. Należy pamiętać, że jednym z istotnych elementów warsztatu badacza pozytywisty, była wiedza źródłowa [56]. Analizując prace Balzera, Maternicki podkreślał, że były one oparte na różnorodnym oraz skrupulatnie zebranych materiałach źródłowych. Przykładem może być analiza *Genealogii Piastów*. „Balzer – pisał historyk – wykorzystał, co było wówczas swego rodzaju nowością, m. in. trudne do metodycznego opracowania sagi skandynawskie. Dzięki wnikliwej analizie źródeł, ścisłemu i subtelnemu wnioskowaniu, sprostował wiele nieścisłości i błędów dotychczasowej historiografii” [4, s. 113]. Najważniejszym było jednak to, że to właśnie źródła pozwoliły Balzerowi niejednokrotnie na ustalenie nowych faktów. Natomiast wiedza faktograficzna z kolei

umożliwiła opracowanie nowych koncepcji. Maternicki – w swojej narracji – podkreślił, że Balzer nader chętnie formułował w swoich pracach nowe sądy i teorie [4, s. 114]. Uważał, że prace Balzera „przyniosły wiele cennych ustaleń faktograficznych, a także oryginalnych, choć często dyskusyjnych, nie zawsze trafnych, pomysłów interpretacyjnych, sądów i uogólnień. Niemal wszystkie wywołały ożywioną dyskusję, inspirując dalsze badania w zakresie podjętych przez Balzera tematów” [4, s. 114-115].

W przekonaniu Maternickiego, Balzer powinien podjąć się napisania syntezy dziejów państwa i prawa polskiego. Historyk pisał: „Balzer, jak rzadko kto ze współczesnych był predysponowany do napisania syntezy dziejów państwa i prawa polskiego. Ogarniał swoimi zainteresowaniami całe tysiąclecie dzieje ustroju Polski, a wiele ich istotnych fragmentów opracował w sposób wnikliwy i gruntowny, budzący podziw u wielu współczesnych” [4, s. 115].

Zdaniem Maternickiego – Balzer – wywarł istotny wpływ na rozwój dyscypliny, którą konsekwentnie zgłębiał przez całe swoje życie naukowe. Maternicki pisał: „na dalszy rozwój tej dyscypliny wpłynął nie tylko swoimi pracami, ale także wykładami i w ogóle całą działalnością dydaktyczną i organizacyjno-naukową we Lwowie” [4, s. 116]*.

Najnowsze publikacje podejmujące tematykę działalności naukowej Oswalda Balzera skłoniły Romana Nowackiego by formułować następujący postulat „... wypowiedzi znanych uczonych w poważnym stopniu (...) podważające [ocenę Adamusa – uzup. A. C.-H.] wymagają znacznie bliższego przyjrzenia się treści jego [czyli Oswalda Balzera – uzup. A. C.-H.] prac, jak również ze względu na jego wielopłaszczyznową działalność, bardziej szczegółowego nakreślenia roli, jaką odegrał w dziejach narodu polskiego. Biografia powinna więc objąć wszystkie dziedziny życia Oswalda Balzera, przede wszystkim jednak przedstawić jego osiągnięcia naukowe, myśl historyczną, ukazać jego poglądy, postawę i stosunek do ważnych wydarzeń” [2, s. 9-10]. Wszystkie te sugestie wykorzystał historyk w napisanej przez

* Maternicki zwrócił uwagę na „szkołę” Balzera. jego uczniami byli: Przemysław Dąbkowski, Alojzy Winiarz, Józef Siemieński oraz Stefan Kochanowicz.

siebie biografii Oswalda Balzera. Układ tej pracy został zdeterminowany przez dwie sfery życia Balzera: naukową i publiczną. Praca została podzielona na trzy części. Pierwsza, przedstawia dzieciństwo, edukację, lata studenckie i początkowy okres pracy naukowej. Druga – to aktywność naukowa Balzera w środowisku

lwowskim. Trzecia – ukazuje aktywność Balzera na płaszczyźnie publicznej. Jednak nie układ pracy, a jej narracją ją definiuje. Autor bowiem powraca w niej do sądów i opinii sformułowanych w okresie międzywojennym. Zatem przedstawia czytelnikowi pozytywny obraz bohatera [2, s. 9-10].

LITERATURA

1. A. Czerniecka-Haberko, *Unie polsko-litewskie w historiografii polskiej*, Toruń 2013.
2. R. Nowacki, *Oswald Balzer (1858-1933)*, Opole 1998, s. 7 i nast.
3. M. Wierzbicka, *Balzer Oswald Marian (23 I 1858 Chodorów w Małopolsce Wsch. – 11 I 1933 Lwów)*, [w:] *Słownik historyków polskich*, pod red. M. Prosińskiej-Jacki, Warszawa 1994, s. 26-27.
4. J. Maternicki, *Historiografia polska XX wieku. Cz. I: lata 1900-1918*, Wrocław 1982, s. 24-25.
5. *Oswald Balzer doktorem honoris causa Uniwersytetu Poznańskiego: z podobizną aktu promocji*, Poznań 1926; *Kultura duchowa. Przemówienie prof. Oswalda Balzera przy uroczystym akcie promocji na doktora honoris causa*, Lwów 1913; *Doktoraty HC. Wykaz doktorów honoris causa Uniwersytetu Warszawskiego (od 1921 do 1939 roku)*, www.uw.edu.pl/o-uw/historia/dhcuw.html (dostęp z dn.9.07.2013); *Doktoraty honorowe i inne wyróżnienia. Doktoraty Honoris Causa lata 1922-1930*, www.amu.edu.pl/dzialalnosc/0-uam/wyronienia/doktoraty-honoris-causa/1922-1930.html (dostęp z dn. 9.07.2013)
6. *Bibliografia prac Oswalda Balzera*, zestawił Z. Wojciechowski, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, t. I, pod red. W. Abrahama, P. Dąbkowskiego, L. Pinińskiego, Lwów 1925, s. 5-41. Zapis ten został uzupełniony przez Z. Wojciechowskiego kilka lat później – tenże, „*Oswald Balzer*”, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1933, z. 3, s. 440-446.
7. Balzer opublikował następujące źródła: *Korpus Uri Polonici, Seticionis prima, Priwilegia, atatuta, constitutiones, dicta, decreta, mandata Regnum Poloniae spectantia comprehendentis, Wolumen tertium, annos 1506-1522 continens*, Kraków 1906; *Korpus Uri Polonici, Voluminis quarto, annos 1523-1534 continentis, fasciculus Primus*, Kraków 1910; *Modus eligendi regis*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-rocznicy Uniwersytetu Lwowskiego*, t. I, Lwów 1912; *Początek sądów i spraw prawa ormiańskiego z r. 1604* (wyd. O. Balzer), „*Studia nad Historią Prawa Polskiego*”, 1912, t. V, z. 1; *Regestr złoczyńców grodu sanockiego*, Lwów 1891 oraz *Średniowieczne prawa mazowieckiego pomniki z Rękopisu petersburskiego*, „*Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności*”, 1895, t. V.
8. Zaliczmy do nich (prace zostały podane w kolejności alfabetycznej): *Aus Problemem der Verfassungsgeschichte Polent*, Kraków 1916; *Korpus Uri Polonici medii levi. Program wydania zbioru ustaw polskich średniowiecznych oraz regista tychże ustaw*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1891, t. V; *Dalsze uwagi w sprawie szkolnictwa państwowego*, „*Kurier Lwowski*”, nr 184, nr 186, nr 188, nr 189, nr 190, nr 191, nr 193, nr 194; *Dwa światy*, Kraków 1923; *Dziejowe tło Grunwaldu*, „*Słowo Polskie* nr 298 (przedruk pod tytułem: *W rocznicę grunwaldzką*, [w:] *Przygodne słowa*, Lwów 1912); *Genealogia Piastów*, Kraków 1895; *Geneza Trybunału Koronnego*, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*”, 1884-1885, t. XII-XIII; *Głosy do artykułu o kolejności studiów praw*, „*Przegląd Prawa i Administracji*”, 1922, t. XLVII; *Grodzkie czy ziemskie*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1888, t. II; *Henryk z Góry i jego traktat przeciw Krzyżakom*, „*Studia nas Historią Prawa Polskiego*”, t. V, 1889; *Hipoteka w dawnym ustawodawstwie polskim*, „*gazeta Sądowa Warszawska*”, 1888, nr 29; *Historia porównawcza praw słowiańskich. Główne kierunki rozwoju nauki i jej istotne zadania*, „*Studia nas Historią Prawa Polskiego*”, 1900, z. 5; *Historia ustroju Austrii w zarysie*, Lwów 1899; *Historia ustroju Polski. Przegląd wykładów uniwersyteckich*, [w:] *Sprawozdanie Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności*, Kraków 1905; *Historia ustroju Polski. Skrypt wykładów uniwersyteckich*, Lwów 1896; *Jeszcze o nazwę Sejmu*, „*Kurier Lwowski*”, 1919, nr 75; *Jeszcze o punktach spornych pisowni polskiej 1910*; *Jubileusz ustawy hipotecznej z r. 1588*, „*Przegląd Sądowy i Administracyjny*”, 1888, XIII; *Kancelarie i akta grodzkie w wieku XVIII*, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*”, wrzesień 1881; *Królestwo Polskie 1295-1370*, t. I-III, Lwów 1919-1920; *Księga kryminalna sanocka z lat 1554-1638*, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*”, 1890, XVIII, z. 6-8; *Laudum Cracoviense*, „*Przewodnik Naukowy i Literacki*”, 1888, t. XVI; *Lingua graecae Guam notitiam Vincencius Kadlubconis prodat*, „*Eos*”, 1929, t. XXXII; *Maiestas Karolina i inne źródła prawa czeskiego w wieku XIV a Statuty Kazimierza Wielkiego*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1919, t. XXXIII; *Miliony na cele narodowe*, „*Słowo Polskie*”, 1913, nr 473, nr 475; *Napadnięci slechny Eudoxie* (przełożył Józef Helenka), „*Divadlo Slovanské*”, 1883, t. XIII; *Narzas w systemie danin książęcych pierwotnej Polski*, „*Studia nad Historią Prawa Polskiego*”, 1928, t. XI; *Nauka a społeczeństwo*, [w:] *Przygodne słowa*, Lwów 1912; *Nauka uniwersytecka a kolejność studiów w uniwersyteckiej nauce prawa*, Warszawa 1921; *Niemcy w Polsce*, „*Kwartalnik Historyczny*”, 1911, t. XXV; *Niższe warstwy rycerstwa polskiego w Statutach Kazimierza Wielkiego*, „*Sbornik po Sławianowiedzeniu*”, 1909, t. III; *Nowsze poglądy na istotę prawno-państwowego stosunku Polski i Litwy w Jagiellońskim średniowieczu*, [w:] *Sprawozdanie Towarzystwa*

- Naukowego we Lwowie za 1921 r., t. I; O kilku kwestiach spornych z historii ustroju Polski, „Kwartalnik Historyczny”, 1907, t. XXI; O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny Zachodniej, [w:] Pisma pośmiertne Oswalda Balzera, do druku przygotowała H. Polackówna, Lwów 1937; O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu, Lwów 1906; O Morskie Oko. Wywód praw polskich przed sądem polubownym w Gradcu, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1904, t. XXXII, 1905, t. XXXIII; O następstwie tronu w Polsce, [w:] Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, 1897, t. XXXVI; O nazwę Sejmu, „Kurier Lwowski”, 1919, nr 62; O obecnym stanie nauki prywatnego prawa polskiego i jej potrzebach, Lwów 1887; O potrzebie słownika wyrazów prawa polskiego, „Przegląd Prawa i Administracji”, 1887; O prawnej i bezprawnej ucieczce zbrodniarzy według Statutów Kazimierza Wielkiego, Kraków 1882; O słowniku wyrazów prawa polskiego, „Przegląd Literacki” dodatek do „Kraju”, 1887, nr 52; O tzw. szkole jednolitej i znaczeniu studium humanistycznego, [w:] Przygodne słowa. Lwów 1912; O zadrudze słowiańskiej, „Kwartalnik Historyczny”, 1899, t. XIII; Offenes Schreiben an dr Theodor Mommsen, Lemberg; Pamięci Mażuranca i Kadleca, „Ruch Słowiański”, 1929, t. II; Pierwszeństwo w pierwszym siedemdziesięcioleciu XIV i XVI wieku, „Kwartalnik Historyczny”, 1907, t. XXI; Pierwszy hakatysta, „Dziennik Polski”, nr grunwaldzki z 28.06.1910; Początek sądów kapturowych, „Ateneum”, 1885, t. II; Polonia, Poloni, gens Polonica w świetle źródeł drugiej połowy wieku XIII, [w:] Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza, t. I, Lwów 1916; Przewód sądowy polski w zarysie. Wykład uniwersytecki, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, 1935, t. XV, z. 1; Przygodne słowa, Lwów 1912; Przymrużone oczy, „Dziennik Kijowski”, 1907, nr 241; Reformy społeczne i polityczne konstytucji Trzeciego Maja, „Przegląd Polski”, 1891, t. IV; Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie w Polsce, „Kwartalnik Historyczny”, 1898, t. XII; Rządy sejmikowe w Polsce, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1888, t. XVI, Rzeczpospolita Polska, jej godło państwowe i jednostka monetarna, „Kurier Lwowski”, 1919, nr 1-8; Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, 1909, t. IV, z. 1; Skarbiec i Archiwum koronne w dobie przedjagiellońskiej, Lwów 1917; Skaetabelat w ustroju szlachectwa polskiego, Kraków 1911; Słowo o przekładach polskich statutów średniowiecznych, zwłaszcza o Kodeksie dzikowskim, przekład taki zawierający, „Przewodnik Naukowy i Literacki”, 1887, t. XV; Statut ormiański w zatwierdzeniu Zygmunta I z r. 1519, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, 1910, t. IV, z. 2; Stolice Polski, „Studia nad Historią Prawa Polskiego”, 1916, t. VI, z. 4; Studium o Kadłubku, [w:] Pisma pośmiertne Oswalda Balzera, do druku przygotowała H. Polackówna, Lwów 1934; The anniversary of the battle of Grunwald, Londyn 1941; Tradycja dziejowa unii polsko-litewskiej, Lwów- Warszawa 1919; Unia horodelska, Kraków 1913; Uwagi o kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej, [w:] Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie za 1929 r., t. IX; Uwagi o projekcie nowej ustawy o szkołach akademickich, [w:] W obronie wolności szkół akademickich, Kraków 1933; w sprawie Ossolineum, „Słowo Polskie”, 1919; W sprawie Ossolineum, cz. I – VII, „Kurier Lwowski”, 1919, nr 149-150, nr 152-156; W sprawie Raperswilu, „Gazeta Wieczorna”, 1919, nr 11; W sprawie reformy nauki prawa w uniwersytetach polskich, „Przegląd Prawa i Administracji”, 1919, t. XLIV; W sprawie sankcji Statutu mazowieckiego pierwszego z r. 1532, [w:] Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, 1900, t. XL; W sprawie słownika wyrazów prawa polskiego, „Studia nad Prawem Polskim”, 1889; W sprawie założenia bibliotek publicznych w ważniejszych miastach prowincjonalnych, [w:] Przygodne słowa, Lwów 1912; W sprawie założenia Towarzystwa dla Popierania Nauki Polskiej, „Kwartalnik Historyczny”, 1900, t. XIV, z. 3; Walka o tron krakowski w latach 1202-1210/11, Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, 1894, t. XXX; Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski, „Kwartalnik Historyczny”, 1906, t. XX; Z przymrużonymi oczami, [w:] Przygodne słowa, Lwów 1912; O zagadnieniach ustrojowych Polski, Kraków 1915; O Zagadnieniach ustrojowych Polski. Nowe spostrzeżenia i uwagi, Warszawa 1920; Zastaw użytkowy jako przewosnik hipoteki w Polsce, „Kłosy”, 1888, nr 1179-1180; Otverénylist dru Theodoru Mommsenowi, napal dr Oswald Balzer universitni profesor ve Llove, autorisovany preklad Pavla Popacka, Praha 1898; Przemówienie Oswalda Balzera na uroczystości wręczenia złotego medalu dnia 4 grudnia 1928, „Słowo Polskie”, 1928, nr 338.
9. Balzer był również autorem 2 recenzji (M. Jasinskij, Materiały dla istorii łuckago Trybunała; Łuckij Trybunał kak wyższaja sudebnaja instancija dla wołyńskago, braclawskago i kijewskago województw w posledniej czetwerti XV wieku, „Kwartalnik Historyczny”, 1900, t. XIV; T. Korzon Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. IV, „Kwartalnik Historyczny”, 1900, t. XIV) oraz redaktorem pracy pt.: Bulletin de la Société pour l'avancement des science, t. I-VIII, pod red. O. Balzera, Lwów 1908.
 10. K. Appel, W obronie tradycji żywej w języku i pisowni. Rzecz z powodu rozprawy Oswalda Balzera, Kraków 1910.
 11. K. J. Gorzycki, rec.: O. Balzer, O następstwie tronu w Polsce, „Słowo Polskie”, 1897, nr 279.
 12. R. Gruzewski, rec.: O. Balzer, Korpus Iris Polonici, „Przegląd Prawa i Administracji”, 1907, z. 1.
 13. A. Halban, rec.: O. Balzer, O następstwie tronu w Polsce, „Kwartalnik Historyczny” 1900, t. XIV.
 14. F. Helfert, rec.: O. Balzer, Österreichische Verfassungsgeschichte im Grundriss, Lemberg 1899, „Allgemeins Litteraturblatt”, 1899, nr 16.
 15. R. F. Kaindl, rec.: Oswald Balzer, Österreichische Verfassungsgeschichte im Umriss, „Österreichisches Litteraturblatt”, 1896, nr 6; tenże, rec.” Oswald Balzer, Genealogia Piastów, „Mitteilungen aus der historischen Literatur”, 1896.
 16. A. Kołodziński, rec.: O. Balzer, Królestwo Polskie 1295-1370, „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny”, 1921.

17. H. F. Schmid, rec.: O. Balzer, Narzas w systemie danin pierwotnej Polski, „Zeitschrift der Savigny – Stiftung für Rechtsgeschichte Germanistische Abteilung”, 1929, t. 49.
18. K. Tymieniecki, rec.: O. Balzer, Historia ustroju Polski, Lwów 1933, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, t. I, z. 4; zob. też.: tenże, rec.: S. Kętrzyński, Na marginesie „Genealogii Piastów”, „Kwartalnik Historyczny”, 1932, XLII.
19. S. Zachorowski, rec.: O. Balzer, Polonia, Poloni, gens polonica w świetle źródeł drugiej połowy wieku XIII, „Wiadomości Polskie” (Piotrków) nr 116 z dn. 27.02.1917; tenże, rec.: O. Balzer, Stolicae Polski 963-1138, „Wiadomości Polskie” (Piotrków) nr 116 z dn. 27.02.1917
20. J. Adamus, Oswald Balzer, „Prawo”, 1933, nr 1-2; tenże, Śp. Oswald Balzer, „przegląd Prawa i Administracji”, 1933, LVIII; tenże, Śp. Oswald Balzer, „Przewodnik Historyczno-Prawny”, 1933, III.
21. J. Birkenmajer, Oswald Balzer jako poeta, „Filomata”, 1933.
22. F. Bostel, Wspomnienia pośmiertne. Ksawery Liske, „Muzeum”, 1891, VII.
23. K. Chłędowski, Pamiętnik, t. II: Wiedeń (1881-1901), oprac. A. Knot, Warszawa 1951.
24. P. Dąbkowski, Pokłosie z dwudziestu lat pracy naukowej, Lwów 1917; tenże, Wspomnienie z podróży naukowych (1899-1908), [w:] Pamiętnik Historyczno-Prawny, t. I, z. 1.
25. Z. Dębicki, Iskry w popiołach, Warszawa 1932.
26. W. Hejnosz, Śp. Oswald Balzer jako historyk praw słowiańskich, „Ruch Słowiański, 1933, VI.
27. K. Hemerling, Śp. Oswald Balzer jako szkolny kolega, „Wiek Nowy”, z dn. 29.01.1933.
28. S. Kętrzyński, Oswald Balzer, „Przegląd Historyczny”, 1933, t. XXX, z. 2.
29. H. Polaczkówna, Śp. Oswald Balzer i jego stanowisko w zakresie badań genealogicznych i heraldycznych, „Miesięcznik Heraldyczny”, 1933, t. XII, z. 3.
30. S. Ptaszycki, Moje wspomnienie osobiste o śp. profesorze Oswaldzie Balzerze, „Archeion”, 1933, z. 11.
31. J. Rafacz, Oswald Balzer jako badacz dawnego polskiego prawa sądowego i praw słowiańskich, „Przegląd Historyczny”, 1933, t. XXX.
32. W. Semkowicz, Oswald Balzer jako profesor, „Kurier Poznański”, nr 105, z dn. 5.03.1933.
33. M. Wyszyński, Śp. Oswald Balzer jako katolik, „Kurier Lwowski”, nr 44, z dn. 13.02.1933.
34. Pamięci Oswalda Balzera. Przemówienie na uroczystej akademii urządzonej staraniem Towarzystwa Naukowego 22 stycznia 1934 r., Lwów 1934; Przemówienie Franciszka Bujaka z 22 stycznia 1934 r., [w:] Pamięci Oswalda Balzera. Przemówienie na uroczystej akademii urządzonej staraniem Towarzystwa Naukowego we Lwowie 22 stycznia 1934, Lwów 1934; Przemówienie Przemysława Dąbkowskiego z 22 stycznia 1934 r., [w:] Pamięci Oswalda Balzera...
35. P. Dąbkowski, Oswald Balzer. Życie i działa (1858-1933), Lwów 1934.
36. Z. Wojciechowski, Oswald Balzer, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, z. 3; zob. też.: tenże, Dzieło o związkach Polski z Francją w wieku XII. Oswald Balzer o mistrzu Wincentym, „Roczniki Historyczne”, 1935, t. XI; tenże, Jak powstały miasta polskie, „Kurier Poznański”, 1926; tenże, Nowe dzieło Oswalda Balzera, „Kurier Poznański”, 1923, nr 266; tenże, Ustrój polityczny Śląska, Kraków 1938.
37. J. Adamus, Oswald Balzer, „Prawo”, 1933, nr 1-2; tenże, W hołdzie Oswaldowi Balzerowi, „Słowo Polskie”, 1926, nr 66.
38. S. Grabski, U trumny Oswalda Balzera, „Kurier Lwowski”, 1933, nr 14.
39. W. Konopczyński, Balzer Oswald Marian (1858-1933), [w:] Polski Słownik Biograficzny, t. I, Kraków 1935, s. 245-248.
40. S. S. Nicieja, Adwokat narodowej sprawy, „Tu i Teraz”, 1984, nr 4; tenże, Cmentarz Łyczakowski we Lwowie, Wrocław 1989; tenże, Spory wokół dziejowej roli Słowian. Oswald Balzer kontra Theodor Mommsen, [w:] Studia z najnowszej historii Niemiec i stosunków polsko-niemieckich. Księga jubileuszowa prof. Antoniego Czubińskiego, pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1986.
41. R. Nowacki, Oswald Balzer jako polemista, [w:] Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Opolskiego. Historia 32, Opole 1996.
42. H. Polaczkówna, Oswald Marian Balzer, „Archeion, 1933, t. XI.
43. R. Rauscher, In memoria Oswald Balzer, „Všherd”, 1933, t. XIV, nr 5.
44. J. Bardach, Historia państwa i prawa Polski do połowy XV wieku, Warszawa 1957; J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa 1996
45. J. Adamus, Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski, Łódź 1961; tenże, O kierunkach polskiej myśli historycznej, Łódź 1964.
46. A. F. Grabski, Dzieje historiografii, Poznań 2006; tenże, Zarys historii historiografii polskiej, Poznań 2000.
47. M. Handelsman, Historycy. Portrety i profile, Warszawa 1937.
48. J. Maternicki, Idee i postawy. Historia i historycy polscy 1914-1918, Warszawa 1975; tenże, Historia jako dialog. Studia szkice historiograficzne, Rzeszów 1996; tenże, Historiografia polska XX wieku, cz. I: lata 1900-1918, Warszawa 1982.
49. M. H. Serejski, Historycy o historii, t. I, Warszawa 1966; tenże, Naród a państwo w polskiej myśli historycznej, Warszawa 1977; tenże, Zarys historii historiografii polskiej, cz. II (1860-1900), Łódź 1956.
50. A. Wierzbicki, Wschód-Zachód w koncepcji dziejów Polski. Z dziejów polskiej myśli historycznej w dobie porzobiorowej, Warszawa 1984.
51. Z. Wojciechowski, Oswald Balzer, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, z. 3, s. 357.

52. J. Adamus, O teorii rodowej państwa Piastów, Łódź 1952; tenże, Polska teoria rodowa, Łódź 1958.
53. O. Balzer, O następstwie tronu w Polsce, [w:] Rozprawy Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, 1897, t. XXXVI; por.: tenże, Rewizja teorii o pierwotnym osadnictwie w Polsce, „Kwartalnik Historyczny”, 1898, t. XII
54. J. Adamus, Polska teoria rodowa, Łódź 1958, s. 201.
55. J. Bardach, J. Leśnodorski, M. Pietrzak, Historia ustroju i prawa polskiego, Warszawa 1996, s. 17-23.
56. J. Topolski, Metodologia historii, Warszawa 1984, ss. 576; tenże, Od Achillesa do Beatrycze de Planissolles. Zarys historii historiografii, s.86 i nast.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г, д.і.н., проф.;
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Czerniecka-Haberko Anna, 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.10.2013 р.

*Рецензії
та інформація*

WARUNKI MEDYCZNYCH BADAŃ NAUKOWYCH I KSZTAŁCENIA LEKARZY WE LWOWIE W LATACH 1918-1946

Recenzja monografii: **Wojtkiewicz-Rok W.** Lata chwały i dni grozy. Studia nad dziejami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. (Toruń, 2012)*

Рецензія на монографію: **Войткевич-Рок В.** Роки успіхів і дні невдач. Дослідження історії лікарського відділення Університету Яна Казимира у Львові. (Торунь, 2012)

Рецензия на монографию: **Войткевич-Рок В.** Годы успехов и дни неудач. Исследование истории врачебного отделения Университета Яна Казимира во Львове. (Торунь, 2012)

W czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej do lat 80-tych XX w. naukowe środowisko lekarskie Lwowa w latach 1918-1946 na skutek różnych okoliczności (w tym funkcjonowania cenzury) nie było tematem bezpośrednich narracji historycznych. Czasem tylko zamieszczano w różnych publikacjach informacje o uczonych lekarzach tego okresu, z reguły unikając faktów o ich lwowskich korzeniach. Podobna zresztą sytuacja panowała w zakresie lwowskich dziejów innych dyscyplin naukowych, mimo że w świadomości historycznej niektórzy ludzie nauki pełnili ważne role (na przykład Stefan Banach i Tadeusz Boy-Żeleński).

Na fali rozbudzonych nadziei politycznych w Polsce w latach 80-tych XX w. zainteresowanie naukowym środowiskiem Lwowa przybrało formę zdecydowanych tez, nastawionych na podkreślanie znaczenia tego ośrodka dla nauki i kultury polskiej. Najsilniej jest to akcentowane we Wrocławiu z racji zlokalizowania w tym mieście niektórych instytucji, zwłaszcza przeniesionego ze Lwowa Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, a także osiedlenia się tam grupy lwowskich profesorów. Medycyna i dzieje nauczania medycyny we Lwowie dominują w twórczości naukowej Wandy Wojtkiewicz-Rok, która od lat 80-tych prowadzi

badania w tym zakresie i publikuje nie tylko w Polsce, lecz także za granicą (w tym zwłaszcza na Ukrainie). Wanda Wojtkiewicz-Rok jest profesorem Akademii im. Piastów Śląskich we Wrocławiu (w latach 1999-2009 była również profesorem w Instytucie Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego), kierownikiem Zakładu Humanistycznych Nauk Lekarskich.

Zainteresowania Wandy Wojtkiewicz-Rok obejmują zagadnienie dziejów naukowego środowiska lekarskiego Lwowa, a szczególnie Wydziału Lekarskiego tamtejszego Uniwersytetu, co zaowocowało monografiami, artykułami i przyczynkami. Istotne w tym dorobku są biografie lub prace omawiające działalność uczonych lekarzy związanych ze Lwowem. Ten zakres dziejopisarstwa, mający ludzki wymiar, rozwijany był zwłaszcza w kontekście kontynuowania lwowskich tradycji we Wrocławiu. Wrocławska badaczka do dziś kontynuuje ten nurt twórczości, a liczba biogramów, wspomnień, analiz dokonań naukowych uczonych lwowskich zawiera już kilkadziesiąt pozycji. Udowodniła ona, że profesorowie Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie wytyczyli główne kierunki reformy szkolnictwa medycznego w II Rzeczypospolitej, a ich osiągnięcia naukowe i organizacyjne były na poziomie europejskim lub nawet światowym.

Efektom długoletnich badań prowadzonych przez Wandę Wojtkiewicz-Rok jest recenzowana książka o dziejach Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie w latach 1918-1946. Jest to istotny

* **Wojtkiewicz-Rok W.** Lata chwały i dni grozy. Studia nad dziejami Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek – Uniwersytet Medyczny im. Piastów Śląskich we Wrocławiu, 2012. – 315 s.

problem naukowy, rozwiązany w oparciu o solidną podstawę źródłową i piśmienniczą. W efekcie powstało dzieło utrzymane w nurcie tradycyjnej historiografii, co wcale nie uważam za mankament. A może właśnie Wanda Wojtkiewicz-Rok trafnie dobrała sposób narracji, mozolnie rekonstruując pracę i osiągnięcia poszczególnych jednostek organizacyjnych (a także osób tam pracujących) Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie? Należy docenić ten sposób uprawiania dziejopisarstwa, odnoszący się z należną pieczołowitością do źródeł i faktografii. Monografia obejmuje lata 1918-1946, czyli zaczyna się ostatnimi chwilami C.K. Uniwersytetu cesarza Franciszka I i utworzeniem Uniwersytetu Jana Kazimierza, kończy zaś na pierwszych latach powojennych. Zasadniczą część pracy są analizy i opisy działalności zakładów teoretycznych i klinik Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jana Kazimierza.

Pierwszą częścią epilogu książki, a jednocześnie swoistym podsumowaniem jest ocena osiągnięć naukowo-organizacyjnych, niekiedy – mimo trudnych początków – na poziomie europejskim lub nawet światowym, uczonych Wydziału Lekarskiego we Lwowie do 1939 r. Czasem profesorowie lwowscy tworzyli szkoły naukowe, charakteryzujące się znacznymi osiągnięciami. Ich przedstawiciele prowadzili badania w ramach określonego stylu myślowego, kształcili kadrę naukowo-badawczą.

Druga część epilogu to oparta na wspomnieniach opowieść o losach ludności Lwowa, w tym uniwersyteckiej kadry medycznej, w latach 1939-1946. Zmieniające się władze, deportacje i aresztowania, rabunek mienia, zajmowanie mieszkań, ludobójstwo (najbardziej spektakularnym tego przejawem była egzekucja kilkudziesięciu lwowskich profesorów na Wzgórzach Wuleckich dokonana przez nazistów), reorganizacja wyższych uczelni. Po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej do miasta w lipcu 1944 r. wprowadzono zakaz prowadzenia zajęć dydaktycznych w języku polskim, zwalniano z pracy polskich uczonych, kierowano ich do komisji poborowych, dokonywano rewizji i aresztowań, namawiano lub wręcz zmuszano obywateli polskich do wyjazdu ze Lwowa. Najwięcej pracowników naukowych Wydziału Lekarskiego wyjechało z miasta 12 czerwca 1946 r. Wanda Wojtkiewicz-Rok podsumowała los uczonych lwowskich lekarzy – obywateli polskich: „*Wiele wspomnień można by jeszcze zacytować, mnóstwo faktów odnotować. Konsekwencją układu jałtańskiego było wypędzenie ludności województwa lwowskiego z jej rodzinnych stron. Czekwały na nią między innymi gruzy Wrocławia, usłane trupami i zaszczurzone. W dalszej kolejności – stalinowski terror i kolejne represje*” (s. 270).

Książka, ukazująca solidny, aczkolwiek czasem tragiczny, obraz medycznych dziejów Lwowa w latach 1918-1946, może stać się istotnym elementem dialogu polsko-ukraińskiego.

АРХІВИ США У ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ ТА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ІСТОРІЇ

Рецензія на монографію: Левченко Лариса. Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація (Миколаїв: Іліон, 2013)

Рецензия на монографию: Левченко Лариса. Архивы и архивное дело Соединенных Штатов Америки: история и организация (Николаев: Илион, 2013)

Book Reviews: Levchenko Larisa. Archives and archival management in United States of America: history and organization (Mykolaiv: Ilion, 2013)

Архіви для будь якого історика є невичерпним джерелом інформації про події минулого і знань. Людство надавало виключну увагу збереженню архівів, починаючи від ранніх цивілізацій, а професія архівіста є однією із найдавніших у світі. Сполучені Штати Америки є порівняно молодого державою. У європейському суспільстві вкоренилася думка, що американська історія налічує трохи більше ніж два століття, американські народи не є єдиною нацією, а в американських архівах, точніше бібліотеках, як вважає більшість європейців, відсутні давні документи.

Натомість українська дослідниця, професійний архівіст із стажем роботи у понад 20 років, директор Державного архіву Миколаївської області Л. Левченко вирішила з'ясувати дійсний стан даної проблеми, відвідавши 2009 року Національний архів США та ряд архівів різних типів у штатах. Тож її дослідження, яке на теренах СНД є першим, що комплексно висвітлює історичний розвиток архівів та архівної справи у США, довело, що американські архіви ведуть свій відлік, ще з колоніальних часів, коли органами влади іспанських, британських, французьких колоній, релігійними інституціями тощо були утворені документальні комплекси, а для їх зберігання – архіви. Результати дослідження оприлюднено у монографії «Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація».

Автор будує свої дослідження, класично викладаючи матеріал. У першому розділі

нею приділено значну увагу аналізу історіографії даної проблеми, як праць американських авторів, так і зарубіжних. До зарубіжних вона включила статті та дисертації архівістів і вчених неамериканського походження, у т. ч. Росії, України, Німеччини, Канади, Франції, Ізраїлю, Великобританії. Її висновок свідчить, що найбільшу увагу архівам США приділяли канадські вчені та це й не дивно, оскільки архівісти Канади і Сполучених Штатів співпрацюють у одній професійній організації – Товаристві американських архівістів. Не лишила дослідниця поза увагою й радянський доробок. Однак, вона зазначила, що за радянських часів дослідження американських архівів були обтяжені значними труднощами, насамперед складними політичними стосунками двох країн у часи «холодної» війни, тому фактично єдиним виходом із даної ситуації було здійснення перекладів з американських архівознавчих видань і їх публікація у реферативних виданнях Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР та Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи. Відтак, у колі зарубіжних досліджень відсутні такі, що висвітлюють утворення та розвиток архівів штатів, комплексно репрезентують історію Національного архіву США та професійних організацій архівістів США, аналізують різні напрями і методи архівної роботи. Серед численних праць американських авторів, аналіз яких здійснено у монографії, комплексних праць також не виявлено. Левченко дійшла

висновку, що напрями досліджень, на яких зосереджувались американські вчені, перш за все, стосувались практичних потреб галузі – організації управління архівною справою, напрацюванню методів експертизи цінності та відбору документів на зберігання, систематизації архівних колекцій, вирішення проблеми зберігання електронних документів.

Л. Левченко будує своє дослідження на значній джерельній базі: законодавчих актах та наказах президента США у сфері регулювання архівної справи, законодавчо-нормативних актах урядів штатів, численних звітах архівів США, публікаціях керівників архівів із досвіду роботи, а також наукових працях теоретиків американської архівної справи. Значну увагу дослідниця приділила використанню веб-ресурсів американських архівів, веб-порталів Національного архіву США, Товариства американських архівістів та веб-сайтів архівів штатів і історичних товариств, та численних видань професійної архівної періодики. Отже, проаналізована автором монографії джерельна база представлена достатньо репрезентативно і цілком забезпечує вірогідність як самого дослідження, так і здійснених на його підставі висновків.

Хронологічні межі дослідження Л. Левченко визначає від колоніальних часів до сьогодення, а у територіальному вимірі – усю територію Сполучених Штатів. При цьому значну увагу вона приділяє чинникам, що впливали на освоєння території північноамериканського континенту білими поселенцями. Автор акцентує увагу на тому, що характер американської нації, який значно вплинув як на формування комплексів архівних документів, так і на організацію управління архівами, сформувався ще в умовах фронтиту. Свою думку вона базує на концепції фронтиту, запропоновану наприкінці ХІХ ст. американським істориком Джексоном Фредеріком Тернером, яка отримала нове дихання у ХХІ ст. в працях американських та російських вчених. Також враховано поступове приєднання територій до перших 13 американських колоній, що утворили США. Формування органів влади штатів, утворення ними архівних комплексів порушувало питання про покладання обов'язків на секретарів штатів. Однак,

американська інтелігенція з часом впевнилася, що органи влади вживають недостатньо заходів для збереження архівів. Вони страждають від змін місця розташування столиць штатів, війн, пожеж, недбалого зберігання. Тож по усій країні стали виникати історичні товариства, що мали на меті збирати і зберігати історичні документи. Вони впливали на органи влади, спонукаючи тих утворювати архівні установи або самі ставали архівними закладами. Цілий розділ монографії присвячено автором діяльності історичних товариств штатів на архівній ниві. Автор значно персоналізує викладення матеріалу, визначаючи внесок членів історичних товариств у архівну справу. Висвітлення розвитку архівної справи у майже кожному штаті доведено автором монографії до сьогодення. Важливим для розуміння функціонування архівної галузі США на рівні штатів на єдиних засадах є окремий підрозділ «Особливості архівної системи США». Автор висвітлює спроби американських архівістів щодо запровадження єдиного архівного законодавства, які в цілому були невдалими, проте сприяли уніфікації архівних законів у різних штатах. З'ясовано питання співпраці архівістів штатів у різного роду професійних організаціях, які, з одного боку, засновані як громадські об'єднання, з іншого, з плином часу посіли важливе місце у методичному забезпеченні функціонування архівів штатів, розвитку співробітництва, освіти, а також фінансуванні архівних проектів у сфері забезпечення збереженості архівних колекцій, публікації історичних джерел, у т.ч. в мережі Інтернет.

Розглядаючи історію Національного архіву США, автор концентрує увагу на становленні архіву у передвоєнні, воєнні та повоєнні роки, на підставі праць співробітників архіву висвітлюючи заходи щодо передачі значних обсягів документів від федеральних департаментів на зберігання до архіву. Посилаючись на праці провідних американських архівістів, дослідниця вказує на несприятливі обставини розвитку архіву у 50-ті – першу половину 80-х рр. ХХ ст. Однак, між іншим вона зазначає, що повноваження архіву були поширені на сферу управління документацією у

федеральних департаментах. Отже, очевидно, що підпорядкування Національного архіву більш впливовій агенції – Адміністрації служб загального призначення – привело до посилення відповідальності органів і установ виконавчої гілки влади, які почали удосконалювати діловодство у своїх відомствах. Проте, американські архівісти вважали, що Національний архів як незалежна агенція краще б впорався із поставленими завданнями. Автор підтримує цю думку і окремих підрозділ присвячує боротьбі архівістів за «незалежність» архіву від Адміністрації служб загального призначення. Однак, у наступному підрозділі монографії, знов таки цілком обґрунтовано доведено, що архівісти США непривітно зустріли появу електронних документів, тому вони не були готовими до протистояння чиновникам, які зловживали не доопрацюваннями архівістів у сфері управління електронними документами. А певна річ, що електронні файли знищуються простим натиском кнопки на клавіатурі комп'ютера. Архів знов опинився перед проблемою організації відбору та зберігання надзвичайних обсягів документів, але вже на цифрових носіях, проте цього разу, шлях до її вирішення він знайшов у співпраці із представниками наукових галузей. Вивчивши стан створення Архіву електронних документів «ERA», автор монографії дійшла висновку про те, що у США вклали значні кошти у побудову системи «ERA», але поки що завершити свій «космічний» проект не змогли через складність технологічних рішень. Дослідниця вказує на заходи, які уряд США сьогодні вживає щодо удосконалення управління електронним діловодством у федеральних відомствах і абсолютно права у тому, що увесь світ спостерігає за цим процесом і очікує на його результати, оскільки проблема організації зберігання електронних файлів турбує усіх. У монографії критично підібрані факти втрати цифрових документів у США через зловживання чиновників.

Висвітлюючи питання розсекречування документів у США у наступному розділі монографії автор звернулась до аналізу законодавчо-нормативної бази, фактично не пропустивши жодного закону або

президентського наказу. Вона вказала на громадянську позицію американського народу, який від 1960-х рр. намагався контролювати представників влади. Зокрема, це проявилось у питаннях надання доступу до документів президентів США Р. М. Ніксона, Дж. Г. У. Буша, а також у сумнівах американців щодо правильності обвинувачення Лі Харві Освальда у вбивстві Президента США Дж. Ф. Кеннеді. Саме позиція американського народу не дозволила Ніксону знищити документи Уотергейтського скандалу, засекретити документи Буша-старшого та спонукала уряд до призначення спеціальної комісії, яка розсекретила документи про вбивство Кеннеді і сформувала спеціальну колекцію цих матеріалів у Національному архіві США. Автор підкреслює демократичні рішення, прийняті сучасним керівництвом Білого Дому, а саме створення в архіві Національного центру розсекречування, прийняття нормативних актів, спрямованих на прискорення процесу розсекречування. Однак, у монографії вказано на той парадокс, що, не зважаючи на вжиті заходи, кількість секретних файлів в американських архівах зростає. Тут важко сперечатись із дослідницею, оскільки вона ретельно полічила цифрові дані, представлені Національним архівом США у звітах Управління по нагляду за інформаційною безпекою (ISOO) за період 1982-2012 рік, звела їх у таблиці і побудувала відповідні графіки.

Серед методів архівної роботи у монографії акцентовано увагу на експертизі цінності документів, яку розглянуто у ретроспективі історії архівної справи. Автор відзначила, що до питання, які саме документи заслуговують бути вічно збереженими в анналах історії американські архівісти завжди ставилися серйозно. Дослідниця дійшла висновку, що відповідь на дане питання, не зважаючи на її відтінки, завжди була одна – ті, що можуть служити як доказ. У монографії проаналізовано праці апологетів архівної теорії у США: М. К. Нортон, Е. Дж. Ліхі, Т. Р. Шелленберга, Т. Мітчелла та інших. У тому числі вказано на критичні думки, висловлені Ф. Бауером стосовно залежності обсягів документів, які можуть бути прийняті на зберігання до

архівів, від фінансування, наданого урядом, та Л. Раппортом щодо обґрунтованості критеріїв цінності, на підставі яких документи приймалися до архівів, та необхідності здійснення повторної експертизи цінності архівних колекцій. Дослідниця зазначила, що на сучасному етапі розвитку архівної справи в США архівісти наполягають на адекватному представленні історії усіх прошарків суспільства, у т. ч. екстремістських угруповань, неформальних об'єднань громадян тощо.

Загалом, здійснене дослідження свідчить, що від започаткування архівна справа в Сполучених Штатах завжди була у фокусі уваги громадськості, а самі архівісти відрізнялись значно більшою активністю ніж їх європейські колеги. Активність архівістів проявилась у 1960-ті рр., які в американській історії позначені широкими соціальними рухами. У цей період до американських архівів приходила на роботу молодь, яка вже отримала університетську освіту з архівних спеціальностей. Вони були незадоволені бюрократизацією архівної справи, то ж по усій країні виникли товариства архівістів. Автор монографії вказує, що лише регіональні професійні організації архівістів служать розвиткові архівної науки і освіти. Місцеві ж, штатів і міст, більше сприяють співробітництву архівістів, підтриманню зв'язків між архівами. У цьому контексті автор висвітлила організацію архівної освіти і підвищення кваліфікації архівістів. Вона акцентувала увагу не лише на університетській освіті, а насамперед на діяльності Товариства американських архівістів, провідні діячі якого ще у 1940-х рр. започаткували літні інститути, метою яких було не навчання, а встановлення дружніх зв'язків архівістів та спонукання їх до самостійного удосконалення знань. В архівній освіті, як вважає автор, архівісти США завжди вбачали рушійну силу розвитку своєї галузі. Відтак, цілком обґрунтованим виглядає окремий підрозділ, присвячений у монографії Академії сертифікованих архівістів. Члени Академії є найвищого рівня професіоналами, а вимоги,

встановлені у нормативних документах щодо сертифікації не так легко дотримуються навіть тими, хто має відповідну освіту і стаж роботи. Американські архівісти удосконалюють свої знання, щоб досягти високих професійних стандартів. Проте їх позиція полягає у тому, щоб до архівних установ приймали на роботу випускників вишів із дипломами архівістів і не допускали недипломованих осіб, насамперед на керівні посади. Товариства архівістів США відстежують вакансії в архівах, сприяють кар'єрному зростанню колег. Прагнення до професіоналізму, науковості, політичної незаангажованості характеризують представників архівної професії США. Розглянувши питання професійної освіти автор монографії дійшла висновку, що професія архівіста у США, відокремившись у 30-х рр. ХХ ст. від професії історика, конституювалась та оформилась у «цех», який захищає своїх членів, спонукає їх до удосконалення та встановлює етичні кодекси професійної поведінки. Все це безумовно сприяє розвиткові галузі, кадровий склад якої складають професіонали. Цей висновок наводить на думку про стан архівної освіти в Україні, яка не має жодного архівного факультету, а до архівів приходять працювати у кращому випадку історики або філологи.

Автор монографії, висвітливши історію американських архівів, теоретичні і практичні аспекти архівної справи, не подає порівнянь із розвитком архівної справи в Україні та це й не входить до її завдань, однак читачу ці порівняння мимоволі приходять на думку. Отже, репрезентована Л. Левченко монографія «Архіви і архівна справа Сполучених Штатів Америки: історія та організація» є не просто першим комплексним дослідженням, виконаним автором із науковою метою, вона порушує дуже серйозні проблеми архівів. З впевненістю можна заявити, що праця зацікавить широке коло науковців, архівістів, усіх, хто цікавиться історією та архівами, і буде сприяти удосконаленню архівної галузі в Україні.

*Відомості
про авторів*

НАШІ АВТОРИ

Александров Ніколай Михайлович (Ярославль, Росія) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої вітчизняної історії Ярославського державного університету імені П. Г. Демідова.

Ашурков Тарас Тарасович (Миколаїв) – аспірант кафедри нової та новітньої історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Бершадська Ольга Владиславівна (Краснодар, Росія) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії і права Краснодарської філії Фінансового університету при Уряді Російської Федерації.

Бривко Микола Вікторович (Сніжне, Донецька обл.) – вчитель історії загальноосвітньої школи № 11.

Будзар Марина Михайлівна (Ялта) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, країнознавства та правознавчих дисциплін із методикою викладання Кримського гуманітарного університету.

Вальчук Олена Іванівна (Вінниця) – аспірантка кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Водотика Тетяна Сергіївна (Київ) – аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

Гетте Генрієтта Львівна (Кельн, Німеччина) – магістр (*M.A.*), дослідник історії розвитку виноградарства та виноробства на півдні Російської імперії у XIX – на початку XX ст.

Дроздек-Малолєпша Тереса (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (*dr*), ад'юнкт Інституту фізичної культури і туризму Академії імені Яна Длугош в Ченстохові.

Іваненко Валентин Васильович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений діяч науки і техніки України.

Коротяєв Сергій Іванович (Черкаси) – здобувач кафедри іноземних мов та гуманітарних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

Куделко Сергій Михайлович (Харків) – кандидат історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Кухаренко Артур Андрійович (Мінськ, Білорусь) – завідувач сектору виставкової діяльності Головного управління науки Білоруського державного університету.

Кушлакова Надія Миколаївна (Павлоград) – кандидат історичних наук, доцент кафедри фундаментальної підготовки Західно-Донбаський інститут МАУП.

Малолєпший Елігіуш (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (*dr hab.*), професор (*prof.*), професор Інституту фізичної культури і туризму Академії імені Яна Длугош в Ченстохові.

Мальшина Катерина Володимирівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Молотков Георгій Сергійович (Краснодар, Росія) – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри будівельного виробництва Кубанського державного аграрного університету.

Морозова Ольга Станіславівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант відділу дослідження та публікації зарубіжних джерел Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Николаєв Микола Ілліч (Миколаїв) – кандидат технічних наук, дослідник використання математичних методів в історичній науці, член Російської асоціації антикознавців.

Прокоп Юлія Віталіївна (Одеса) – старший викладач кафедри інформаційних технологій Одеської національної академії зв'язку імені О. С. Попова.

Рукоусєв Євген Юрійович (Єкатеринбург, Росія) – кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення РАН.

Сидоренко Таїсія Миколаївна (Краснодар, Росія) – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, історії і права Краснодарського кооперативного інституту Російського університету кооперації.

Сикут Пьотр (Бидгощ, Польща) – кандидат історичних наук (dr), Штаб-квартира поліції в Бидгощі.

Смолінський Александер (Торунь, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор (prof.), професор Інституту історії та архівознавства Університету імені Миколая Коперніка в Торуні.

Срогош Тадеуш (Ченстохова, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор (prof.), завідувач кафедри методології історії та історіографії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Суханова Наталія Іванівна (Москва, Росія) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри новітньої історії Росії Московського державного обласного університету.

Чернецька-Хаберко Анна (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові.

Чубіна Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, професор кафедри іноземних мов та гуманітарних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України.

Шиманський Цезарій Казимир (Ченстохова, Польща) – магістр історії (mgr), журналіст, головний редактор ченстоховської телестудії «Оріон».

Шумкін Георгій Миколайович (Єкатеринбург, Росія) – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії та археології Уральського відділення РАН.

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ “ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ”

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовами. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):

- формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
- не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
- дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
- таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
- список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 “Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання”, вказуючи обов'язкові елементи (факультативні за потреби), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
- посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с. 3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк. 3-4 зв.], на декілька джерел [1, с. 3; 7, с. 9-10] тощо;

2) **електронну копію статті** (на CD):

- у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі DOC або RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;

3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів)**, одну **рецензію** від фахівця з науковим ступенем;

4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):

1. Прізвище, ім'я, по батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
2. Ім'я та прізвище автора, назва статті російською і англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора;
2. Назва статті;
3. Анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення);
4. Ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. Постановка наукової проблеми та її значення;
6. Аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми;
7. Формулювання завдання дослідження;
8. Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
9. Висновки і перспективи подальших досліджень;
10. Список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу;
11. Переклад російською та англійською мовами анотації та ключових слів.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються, прізвища рецензентів зазначаються у вихідних відомостях видання.

Автор (співавтор) отримує одне число журналу, в якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@gmail.com

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

Наукові студії

Випуск 12, 2014

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *О. Безверха*.
Друк *О. Мішалкіна*. Фальцювальню-палітурні роботи *Ю. Шаповалова*.

Підп. до друку 25.02.2014 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 25,11. Обл.-вид. арк. 19,51.
Тираж 300 пр. Зам. № 4380.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.